

JÓZSEF
ATTILA
ÖSSZES
VERSEI

RÖGTÖNZÉSEK,
TRÉFÁK,
SZEMÉLYES ÉRDEKŰ
APRÓSÁGOK

*

JEGYZETEK

BALASSI KIADÓ

JÓZSEF ATTILA
ÖSSZES VERSEI

RÖGTÖNZÉSEK, TRÉFÁK,
SZEMÉLYES ÉRDEKŰ APRÓSÁGOK

JEGYZETEK

JÓZSEF ATTILA ÖSSZES VERSEI

RÖGTÖNZÉSEK, TRÉFÁK,
SZEMÉLYES ÉRDEKŰ APRÓSÁGOK

*

JEGYZETEK

KRITIKAI KIADÁS

Közzéteszi
STOLL BÉLA

BALASSI KIADÓ · BUDAPEST

Megjelent a József Attila-emlékében
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatásával
a Nemzeti Kulturális Alapprogram keretében
József Attila születésének 100. évfordulója alkalmából

2., javított és bővített kiadás

© József Attila örökösei, 2005
© Stoll Béla (sajtó alá rendezés), 2005

ISBN 963 506 622 8
ISSN 963 506 619 8 ö

**RÖGTÖNZÉSEK, TRÉFÁK,
SZEMÉLYES ÉRDEKŰ
APRÓSÁGOK**

642. [Csókol Attila...]

Csókol Attila, a hirneves költő,
melyet nem szül kettő
sőt három emberöltő.
Attilának tetszik ének, tánc és séta,
5 Ó az édes szavú aranyos poéta,
Hozzá más költő, csak analfabéta.

A József Jolánnak 1921. febr. 20-án írt levél (PIM JA 494.) végén. Hasonmása: Szántó J. 1958. 80. Az utolsó sor alatt: *(Nem én irtam!?)*. Ugyanebben a levélben küldte el a költő a *Homály borult az erdőre...* (3) szövegét is.

ÖM 1952. II. 432. – ÖM 1955. II, 460. – ÖV 1984. 566.

643. [Hull a levél...]

Hull a levél a fáról,
Elmegyek én e tájról,
Elmegyek én messzire,
El a világ végire.
5 Nékem nincs még szeretőm,
Nem adott a Teremtőm,
Elmegyek hát keresni,
Szeretnék már szeretni.

A Makai család tulajdonában levő, 1922. febr. 18-án kelt levélből. (Lev. 17. sz.) Xeroxmásolata: Int. Arch. Szeged. Az 5. sor tollhibáját (meg) javítottam.

Művelt Nép 1955. ápr. 10. – ÖM 1955. II, 283, 462. – ÖV 1984. 569. sz.

644. Tusikának

Mint ibolyák, a férfikebelben a szív kivirágzik,
S mint ibolyák rejtve este magába susog.

Tintával írt tisztázat egy képes levelezőlapon. (JAM 78.34.1. Koncsekne Gebe Mártától.) Kelte-
zése: *M.[akó]* 1922. ápr. 2.

ÖM 1952. II, 317, 444. (Az 1. sorban hibásan: *Mint az*) – ÖM 1955. II, 331, 474. (Mint ÖM 1952.)
– ÖV 1984. 570. sz.

645. Tusikának

Kellemesen töltött estének az emlékére.
Két ibolyát kaptam, érte cserébe adom.

Tintával írt tisztázat egy el nem küldött képes levelezőlapon. (OSZK. Analekta 11.833. Koncsekne Gebe Mártától.) Kelte: *Makón*, 1922. ápr. 2. *JózsefAttila* [!]

646. A női szív

A női szív tömevlakás –
Tömevlakás, mi lenne más?
Elfér benne a sok bolond,
Aki nőért könnyet is ont.

5 Emezt ide, amaszt oda,
Kamráit cellákra osztja.
Ez kimaradt – A patvarba! –
Nosza gyorsan a pitvarba.

10 S nekem, ó, jaj, szegény fejem!
Nekem hol leszen a helyem?
Tele kamra, tele pince,
Számomra hely vajon nincs-e?

15 A hölgy felel s halkan nevet,
Halkan nevet s mond egy nevet:
– Kérem, uram, helyet akar?
Ad majd a Lakáshivatal!

A Dongó szövegváltozata:

10 *Hol is leszen az én helyem?*

A Dongó más eltérései: 1 *szív tömevlakás* 2 *más.* 5 *oda* 7 *Ez kimaradt!* – a *patvarba*, 8 *pitvarba!* 9 *S nekem ó jaj* 14 *nevet.* 15 – *Kérem uram* 16 *lakáshivatal!* A sor ritkítással kiemelve.

Szövegforrások:

Dongó (Makó) 1922. szept. 24. A vers alatt betűjel: PIKl. (Sh.) *Piki* Balog József, a szerzőtárs álneve volt. (Balog Tünde, Marosvidék 2005. április, 40.)

k Cserépfalvi Imre örökösének tulajdonában. Fényképe: Int. Arch. Szeged. Tintával írt tisztázat. A vers alatt: *Pest, régen. Jzsefatty* Kiadásunk főszövege.

ÖM 1967. IV, 153, 295. – ÖV 1984. 571. sz. (A Dongó alapján.)

647. Esik eső magyar földre...

Ad notam: „Kossuth Lajos azt üzenté...”

Esik eső magyar földre
Kossuthnak is hull a könnye,
Hull a könnye keserűen,
Kossuth Apánk sír a mennyben,
5 Magyar népén, árvaságán
Elveszett honán.

Szétszaggatott édes honunk
Kebeléről síró jajunk
Kossuth szívét hasogatja:
10 Hejh, nem vigad a magyarja!
Magas mennyből magyar földre
Hull Kossuth könnye.

Ha majd egyszer Kossuth lejön –
Átrohanunk vizen, tüzön!
15 A Magyarhon ismét szép lesz,
Méltó Kossuth véreihez,
Csak ne csüggedj édes Hazánk:
Jön Kossuth Apánk!

Szövegforrása: Dongó (Makó) 1922. okt. 22. A vers alatt a költő monogramja: J. A. Az í-ú betűk mindenütt hiányzó hosszú ékezetét pótoltam.

It 1954. 348. (Péter László közlése. A 12. sorban hibásan: Hull a Kossuth) – ÖV 1984. 572. sz.

648. A hit boldogit

Belép a szép nő páholyába,
Csupa arany, fény, ragyogás,
Mosolygva bókol erre, arra –
A jobb körökben így szokás.

5 És a mosoly egy sugarkája
A karzatig föl érkezik,
És egy diák ott elfelejti,
Hogy rongyos és hogy éheznek.

Szövegforrása: Dongó (Makó) 1922. nov. 5. (Név nélkül.) A 3. sor sajtóhibáját (mosolyogva) Péter László nyomában kijavítottam.

It 1957. 348. (Péter László közlése.) – ÖV 1984. 568. 1. (Tévesen a Függelékben.)

649. Áldott légy, jó Magyarország!

Te voltál áldott menedékünk
Mikor ránk zúdult száz baj és gonosz
És most szívünk hálára békül
Ma felköszönt az elfáradt orosz:
5 'Üdvözlégy, áldott légy, jó Magyarország!

Szegény, kifosztott Hungária
Magadhoz vettél árva gyermeket
S jóságodért nem adhatunk mást
Csak forró, hálás, áldó sziveket:
10 Üdvözlégy, áldott légy, jó Magyarország!

Szövegforrása: „A második nagy orosz hangverseny műsora. Vasárnap 1923. február 18-án d. u. ½ 3 órakor. Szegény orosz artisták támogatása javára.” A négyoldalas műsorfüzet utolsó lapján. A szöveg alá nyomtatva a költő neve. A műsor 6. száma Sztrahoff *Áldott légy, jó Magyarország* című szerzeménye. A műsorfüzet egy példánya: JAM 77.47.1.

A 4. és a 9. sor végén a kettőspont ceruzával van kitéve. A 7. sor ceruzával módosítva. Nyomtatott formája:

Magadhoz vetted az árva gyermeket

It 1954. 349. (Péter László közlése.) – ÖV 1984. 573. sz.

650. Galantai bátyámnak

Szabó Dezsőt olcsón adja –
Fogadok egy se marad itt
Csak az a kár – öregapja! –
Drágán méri az Adyt.

Szövegforrása a PIM JA 96. jelzetű, ceruzával írt kézírata. Kelte: *Bpest., 1923. jul. 4.*

ÖM 1952. II, 319, 444. (A címben hibásan: Galántai) – ÖM 1955. II, 332, 475. (Mint ÖM 1952.) –
ÖV 1984. 575. sz.

651. A Homonnai Ibinek

Ugye még csak virág s csokoládé kéne,
S hogy új cipő vigyen a legény elébe,
Hogy bálból a mama otthon ne marasszon,...
...De szeme ablakán már kihajlik az asszony.

Szövegforrása a PIM JA 1079. jelzetű, tintával írt kézírata. Kelte: *Makón, 1924. jan. 5.*

Holmi 2000. 1315. (H. Bagó Ilona közlése, fakszimilével.)

652. Az örök Polyphemos

Kemény Sándornak

Polyphémos hajdan mögötte mind,
Ha málészájú emberekre bukkant
A fáraó előtt egy szó se mukkant
S hallgatva bujt el szent mögötte mind.

5 Középkor. A világ egy szeme int,
Császár, vagy pápa s várakban, odúkban
Hízeltgők nyelve lyukat fúr urukban
És napjainkban hódolnak megint.

10 Az úr, ha jön, szőnyeget, zászlót s ingó
Pokrócot minden ablak ő felé hoz,
Igy üdvözölsz kilógó fakult nyelvvel

Mikor combom úgy reng, miként a hintó
S reád kacsint belőle sárga szemmel
A rótszakállu, roppant Polyphemos.

Egy ceruzával írt fogalmazványról. (JAM 77.4.1. Espersit Máriától.) Kelte: *M.[akó]* 24. I. 9. A cím előbb ez volt: *Szonett a nyelvedről*. A költő áthúzta és föléírta az új címet. A 9. sor előbb így kezdődött: *Az úr előtt* (Azonnal javítva, de a *jön* szó után a vessző hiányzik.) Az 5. sor *világ* szavának *v* betűje *V*-ből, a 10. sor *ablak* szava olvashatatlan szóból javítva.

Népszava 1947. febr. 2. (Scheiber Sándor közlése.) – ÖM 1952. II, 320, 444. (A 3. sorban hibásan: *sem*; a 6. sorban kimaradt a kötőszó; a 10. sorban hibásan: *feléje*) – ÖM 1955. II, 333, 475. (A 10. sor hibája kijavítva.) – ÖV 1984. 576. sz.

653. A spenót

Nagy, méla bánat alvad a szivemben
A tányér fenekén meg a spenót
Mint vén kisasszony, nyugovóra hajolt
Porcellán-álmu kínos enyhületben.

5 Bús gőze száll, mint sóhajtás ha lebben
Vánnyadt ajakról várva a hajót,
Melyről az irígy, szűk szavú derót
Húsz éve adott hirt, csóknál is szebben.

10 Azóta vár szegény a sír-gyomorra,
És lassan süllyedeznek a napok,
Ó szerelem, tejföl, tojás és orja!

Kit szalvétámba titkon kaparok,
Mig szívemről verejték-csöpp aláhull,
Mint bús magad a szenvedő kanálrul.

A javított sorok korábbi szövege:

- 4 *Porcellán álma kintől*
7 *Melyről a hitvány, szűk szavú derót*
8 *Már rég adott hirt (Azonnal javítva.)*
10 *Mig lassan süllyedeznek a napok*

Egyéb eltérések: 3 *nyugovóra* 4 *enyhületben* (Mindkét szó olvashatatlan szövegből javítva.) 7 *a irígy* (A sor átdolgozásakor a névelő javítatlan maradt.) 11 *or<r>ja!*

Egy ceruzával írt fogalmazványról. (JAM 77.23.1.) A módosított sorok korábbi szövegét nem tudtam mindenütt elolvasni. A vers alatt a költő kézjegye: *Ja*

It 1954. 351. (Péter László közlése.) – ÖM 1955. II, 334, 475. – ÖV 1984. 577. sz.

654. [A multkor, szerda este...]

A multkor, szerda este ánygikám,
Mikor a sötét ásitott az égen,
Ugy féltem, igen, most másodikán,
Mikor halk szava odajött elébem.

5 Aludtak már a rétek és a ház,
A szunyograj bús füleimbe zsongott
S tudtam, itt aztán a halál tanyáz,
Mert térgye reszketett, mint kint a lombok.

10 És meghalt akkor szegény ánygikám
S öregen magam láttam ott heverni
És sírtam, igen, most másodikán,
Mint kisgyerek, kit nagyon szoktak verni.

Kosztolányi Dezső

A módosított sorok korábbi szövege:

- 1 *A multkor, este ánygikám,*
- 2 *Mikor az este ásitott az égen*
- 6 *A szunyograj a kertunk (Azonnal javítva.)*
- 10 *S öregen magam láttam ott fekiüdni*

Szövegforrása a PIM JA 205. jelzetű kézírata. Tintával írt fogalmazvány. Az 1., 2., 6. és 10. sor szövegét a költő módosította. A szöveg alatt, Kosztolányi neve után a költő keltezése és névbetűje: *Makón, 1924. jan. 29. Ja.* A 2. és az 5. sor végére vesszőt tettem.

ÖM 1952. II, 357, 453. (Két hibával: 9 *ánygikám* 10 s *öregem*) – ÖM 1955. I, 142, 405. (A 10. sor hibája kijavítva.) – ÖV 1984. 579. sz.

655. [Ki itt ha is csak...]

Ki itt ha is csak félig üdvözül,
Mert nagy a bűne: Idecsöppent
A jövő embereik közül,
A kik láttatván is, látnak:
5 Tettamanti Bélának szeretettel.

József Attila egyik fényképének ajánlása. Kelte: *Makón, 1924. jan. 30.* Kiadta (hasonmással) Péter László: *Espersit János.* Bp. 1955. 62. (Eredetije ismeretlen helyen van.) Lásd még *Macht I.* 1980. 32–33.

ÖM 1955. II, 335, 475. (Az 1. sorban hibásan: üdvözöl,) – ÖV 1984. 580. sz.

656. [Hajnali tiz óra...]

Hajnali tiz óra dübörög a vekker
Sári piacra mén, kezében a cekker
Kezében a cekker, én meg irodába
Ottan is, ottan is hinkelő szobába.

5 Belég a szalvétán, pénztárkönyv a párnán
Hejh de elfáradni – vecsernyére várván
Öreg írógépek fáradt kopogása
Mind az én kedvemnek hazavágyó mása.

10 Egy nagy asztal mellett szunyadnak
Vagy öles késekkel uzsonnát ragadnak
Hejh pedig üresen, vagy félig rakottan
Restanciás pócok roskadoznak –

15 S mégis feltűnik a vacsorapénz-csillag
És a kövér könyvek nagy vigan kinyílnak
Kinyílnak harsognak – Jut tán bőven tinta
Ez isteni nedű poros lapjainkra.

A PIM JA 277. jelzetű kéziratáról. Ceruzával írt fogalmazvány egy kiszakított naptárlapon. A módosított sorok korábbi szövege (a 14. sor korábbi szövegét nem tudtam elolvasni):

- 1 *Hajnalban nyolc óra dübörög a vekker*
3 *Én meg irodába* (Az első félsor beszúrása után az *É* javítatlan maradt.)
13 *De mégis feltűnik a vacsora-csillag*
15 *Harsognak – Jut tán mégis tinta*
16 *Ez isteni nedű fonnyadt lapjainkra.*

József Jolán (1940. 135.) az 1–4. sor változatát idézi, valószínűleg az ő átköltésében:

*Reggel hét óra van, zörög már a vekker,
Mama piacra mén, kezében a cekker,
Kezében a cekker, én meg iskolába,
Ottan is, ottan is, felelni – hiába...*

ÖM 1952. II, 365, 453. (A József Jolántól idézett négy sor a kétes hitelű versek között.) – ÖM 1955. II, 371, 484. (Mint ÖM 1952. A jegyzetben a kézirat szövege – tévesen – idegen kéz írásának tulajdonítva. Sok hibával.) – ÖV 1984. 581. sz.

657. [Mint örök keservet...]

Mint örök keservet
Irta ezt a verset
Az ördög-motolla,
Juhász Gyula tolla,
5 Ki vala nagy búban
Szíves háborúban.

A Cserépfalvi Imre örököseinek tulajdonában levő, tintával írt kéziratról. Kelte: *Szeged, 1924. okt. 4. este ½ 9.* Nem-autográf gépiratos másolata: PIM JA 144/A/38.

ItK 1953. 355. (Fövény Lászlóné közlése a gépiratos másolatról.) – ÖM 1955. II, 335, 476. (Mint ItK 1953.) – ÖV 1984. 582. sz.

658. Gügyü, gügyü...

Gügyü, gügyü Döncike,
Nékem is van lányom,
Éppen mint te picike,
Meglátom a nyáron.
5 Húszesztendő, recece,
Asszony lesz a Döncike,
Lány marad a lányom,
Neki is lesz picike,
Éppen mint a Döncike,
10 Dajka lesz a lányom,
Gügyü most még picike,
Mefujtom a nyáron.

A Színház és Társaság (Szeged) 1925. dec. 21-i számából.

Tiszatáj 1954. 120. (Szabolcsi Gábor közlése.) – ÖM 1955. II, 337, 476. – ÖV 1984. 583. sz.

659. Klasszicizmus 3 rimmel

Ez a fazon új fazon
Azon
Ban lehet, hogy el is utazom.

Tintával írt tiszázat László Pál Ady francia nyelvű fordításait tartalmazó, 1925-ben megjelent füzetének utolsó lapján. A szegedi Móra Ferenc Múzeum tulajdona. A cím alatt ajánlás: *Babits Mihálynak, örök mesteremnek* A három sor után: (:Tercina:) majd keltezés: *Bpest., 925. dec. 21.*

Új Dunatáj 2004. szeptember, 32–36. (Lengyel András közlése.)

660. [Petite Jeanette...]

Petite Jeanette,
Floraison des cieux!
Je vous recherche toujours dans mon désir et dans mon lit qui est en-
combré par M. Takács!
Toi mon matin le plus bleu!
5 Eau fraîche, oiseau, miroir des aveugles!
Numéro de téléphone inoubliable!
Chameau d'or dans ma vie comme le Sahara
Des scarabées traversent mon coeur quand je ne peux pas tenir tes mains!
Ô toi trois espoirs de ceux qui râlent!
10 Qui es-tu toi qui me remplis?
Qui es-tu toi qui ne me connais pas?
Je voudrais te donner quatre verres de mon vin de mon eau de mon lait de
mon sang!
Le Saturne doit planer au-dessus de ta tête toujours toujours avec mes
yeux qui te regardent
Il faudrait incendier Paris que l'on puisse te voir en clarté divine!
15 Ô bibation de rosées!
Toi ma portion la plus belle de pommes frites! –
Est-ce que vous savez déjà ce que veut indiquer le mot: gentil?
Payen
Votre payen
20 Ma petite
Je suis votre payen

A József Jolánnak Párizs, 1927. márc. 5-én írt levélben. (PIM JA 162. – Lev. 112. sz.) A költő
utóbb áthúzta a verset, és haránt melléírta: *marhaság*.

Kortárs 1970. 482. (Parancs János közlése, fakszimilével.) – ÖV 1984. 587. sz.

661. [Gondolataid nincsenek...]

Gondolataid nincsenek
s én csak dadogni tudok neked!

A József Jolánnak Cagnes sur mer, 1927. jún. 10-én írt levélben. (A levél a Makai családé.)

Kritika 1987/8. 5. (Miklós Tamás közlése.)

662. [Je dois...]

Je dois
te demander si tu m'aimes
de voir ,par delà' mon poème
hongrois
5 qu'il faut remettre à Rubin même
dont à la santé je bois.

A József Jolánnak Cagnes sur mer, 1927. júl. 17-én írt levél végén. (PIM JA 749. – Lev. 130. sz.)

Élet és Irodalom 1973. ápr. 7. (Süpek Ottó közlése, hibás magyar fordítással.) – ÖV 1984. 589. sz.

663. [Ma Lucie...]

Ma Lucie,

la lettre que j'écris aujourd'hui
sera écrite en vers à cause du grand ennui
qui me trouve ici le bruit sourd de la mer,
faisant plus solitaire en le coeur l'homme amer.

5 Les petits bourgeois ont une vie d'autobus
et les grands combattans ont des astres en obus –
je vis sans tout ça sous le prétexte d'études
et j'mourrai moi aussi mais moi en solitude.

10 Sans me préoccuper de donner à ma lettre
une portée importante et sans vouloir me mettre
à prier d'expliquer, ma Lucie, (de manière
qu'explique à ses enfants leurs châtiments la mère)

15 que: „Quelle soit la cause t'indiquant m'interdire
de garder ma barbe qui n'met personne en ire
sauf toi: à l'avance déjà tu t'en occupes
bien que les écossais puissent porter leurs jupes

20 Eh bien sans prier d'expliquer ta colère,
c'que je laisse croître c'est ma barbe la plus chère
et si tu la coupais comme un pal'ron de veau
je le ferai pousser à Szeged de nouveau.

Maintenant que soit plus large l'ordre du jour
j'accuse que l'*e* muet se prononce toujours
dans les vers même alors qu'ils seraient si charmants
que celui merveilleux que tu lis à présent.

25 Il n'en faut excepter que les cas d'hiatus
pour lequel éviter on l'élise.....
en outre c'est aussi hiatus dans mon vers
que je n'ai pas de rimes avec une valise.

30 Etus vit et grandit se réjouit ma foi!
moi je voudrais manger un potage une fois.
Lesquels j'ai écrits le vingt-neuf juillet à l'an
de dixneuf cent vingt-sept à Cagnes en m'ennuyant

A[ttila]

35 Je viens de recevoir mille Francs ta remise
j'empaquette déjà mes caleçons et chemises,
je vais comme mon aïeul alla en Walhalla
pour ce voyage-ci sois mon maître, Allah!

Levél József Jolánhoz, Cagnes sur mer 1927. júl. 29. (PIM JA 585. – Lev. 131. sz.) A szövegben néhány azonnali javítás van: a 4. sor *faisant* szava előbb *et fait*, a 6. sor *des astres* szava előbb *étoiles* volt; a 15. sort a költő így kezdte: *exce*; a 23. sor így végződött: *qu'ils sont si jolis*.

ÖM 1952. II, 324, 445. – ÖM 1955. II, 340, 477. – ÖV 1984. 590. sz.

664. [Du feu...]

Du feu en oranges
toi la langue inconnue des anges
mon amie ne me laisse pas
continuer cette baisse-là dans mes rêves
5 des dieux
maintenant aussi
du goût des oranges sur mes lèvres
sans sens et sans souci.

A PIM-ben őrzött, nem-autográf gépiratról. (JA 607.)

Ország Világ 1960. nov. 23. (Nádass József közlése egy másik nem-autográf gépiratról, amelyre az *Aludj...* kezdetű vers [281] is rá volt írva.) – ÖM 1967. IV, 167, 301. (Nádass József közlése után. Az 1. sorban hibásan: *De*; a 4. sorban hibásan: *beisse-là*) – ÖV 1984. 591. sz.

665. [Ha sziú volnék...]

Ha sziú volnék, tervelhetnék
hajamba most egy színes tollat
kis mellét most mossa meg Éva
és a bútorok halkan kopnak –

A vers a Nem én kiáltok kötet Vágó Mártának ajándékozott példányába van beírva. (Jelenleg Takács Mártáé.) A következő szöveg előzi meg:

1927. nov.

Nincs benned köszönet. Abban sem segítesz, hogy <me>elveszítlek, amint nem segítettél, hogy megtaláljalak. Ezek azonban csak szavak. Azt hittem, tisztázódik a dolog, ha magammal beszélgetek. De szavaim üresebbek, mint barátaiméi, mint barátaim ugyanily szavai. Valószínű, hogy mindezeknek több értelme volna, ha nem hideg szobában írnám ezeket s ha nem új könyvem kiadása előtt állanék. Verset akarsz? Ha versben mondom értelmesebb lesz? Másnak mindenestre érdekesebb.

Tessék:

A vers után aláírás: *józsef attila*

Kritika 1976. 8. sz. (Fehér Erzsébet közlése, faksimilével.)

666. [Elküldtem hozzád...]

Elküldtem hozzád Sándor Imrét,
mert rügyet látott már a fán,
bár bimbók hírét érdemelnéd

A Sándor Imrének 1928. ápr. 28-án írt levélben. (PIM JA 1025/3. – Lev. 136. sz.) A töredéket ezek a sorok előzik meg: *A derűről jut eszembe, hogy egy versemet neked ajánlottam; ahelyett kapsz egy másikat, amelyet ugyan nem ajánlok, hanem így kezdek, azaz kezdtem volt:*

Irodalmi Újság 1955. ápr. 9. (Nádass József közlése.) – ÖM 1955. II, 288, 463. – ÖV 1984. 593. sz.

667. [Esőben...]

Esőben, rügyező ágak közt,
Reszketek érted,
Náthulok érted!

„Egy kis céduláról” Vágó Márta közölte, 1975. 43.

668. [A nyakába kék kötő...]

A nyakába kék kötő –
mit kötsz, mit kötsz, könyvkötő?

Kötök, kötök, Bibliát,
Bakunint és Pék Gyulát.

5 Ej, de bütykös a kezed –
mit mond Bakunin neked?

Bütyök van a kezemen,
gyémánt van a szivemen.

József Attilának Vágó Mártához 1928. szept. 21-én írt leveléből. (PIM JA 689. – Lev. 146. sz.)

Csillag 1949. január, 45. (Vágó Márta közlése.) – ÖM 1952. II, 325, 446. – ÖM 1955. II, 341, 478.
– ÖV 1984. 596. sz.

**669. Ringelnatz Morgenstern, avagy
a szellem diadala napjainkban**

– Utile clichet –

Az ágy mellett két éjjeli
Szekrény áll cipővel teli,
Két-két pár lábbeli
Jutna

5 Mindegyiknek, ha jární tudna.

Ha két bús kenguru bemegy
S a balsó szekrényre az egy-
Ik árnyával elegy
Mászik,

10 Akkor magosabb, mint a másik.

Szerzette: Márthy Nagyobb Öröme
geschrieben von Öröm Nagyobb von Már

A Vágó Mártának 1928. szept. 30-án írt levélben. (PIM JA 689. – Lev. 148. sz.) A 2–6. sor eleji nagybetűk kisbetűkből vannak javítva; a 6. sor előtt egy áthúzott *s* kötőszó. Az aláírásban: *von <Nagy> Öröm*

Kritika 1973/7. 15. (Faksimile, Fehér Erzsébet közlése.) – ÖV 1984. 597. sz.

670. Népdalok
à la Ringelnatz Morgenstern

A fókának ha volna szárnya,
Ej-haj levegő-égben járna,
Bizony.

5 Gonosz nadrág! Ha esze volna,
Ej-haj a gatyára gondolna,
Bizony.

A Duna gombostű ha volna
Ej-haj, gomblyukam mögött folyna,
Bizony.

10 S ha én fejem teteje volnék
Ej-haj, ily okosan dalolnék,
Bizony.

Okos Báránka

Az 1. sor előbb így: *A fókának ha volna szarva,*

Azonnali javítások: **2** *Ej-haj <a>* **3** Az első betű *b*-ből javítva. **5** *<Ak> Ej-haj*

Ugyanabban a Vágó Mártának 1928. szept. 30-án írt levélben, mint az előző vers.

Kritika 1973/7. 15. (Faksimile, Fehér Erzsébet közlése.) – ÖV 1984. 598. sz.

671. Allégorie

A gyenge bokor levelét
fátyolba burkolá a dér,
jaj, nemsokára itt a tél,
a bokorugró hőcseléd.

5 Pamutszoknyáját a ledér
fejünkre boritván cselét
kődökből szövi és csalét
a zsíros, pirítós kenyér.

10 Csuszkás az erdei fenyér,
min medve korcsolyáz eléd,
üres két mancsa bús tenyér.

S mint munkabér potyog beléd:
a nyár az egekben henyél,
míg szíved főzi ételét.

Sonnet, Alphonse de Sociale

A 7. sor előbb így:

kődökből fonja, hogy csalét

A költő egyéb javításai: **Cím** Előbb: *Allegória* **8** A *zsíros o*-ja fölött egy áthúzott ékezet. **10** Az el: szó *kin*-ből javítva. **11** A *mancsa n*-je *c*-ből javítva.

Kritika 1973/7. 15. (Fehér Erzsébet közlése, faksimilével.) – ÖV 1984. 599. sz.

672. Wolke

Du wirst nicht meine Frau sein,
du wirst leicht sein wie eine Wolke.
Ich schliesse mich ins Feld herein,
dass ich dich da erwarten sollte.

- 5 Du wirst herkommen in mein Haus,
in mein sehr kühles ohne Dach dann:
Ich werde traurig, wie die Maus,
auf die es regnet, leise, langsam.

Vágó Márta közölte a tulajdonában volt kéziratról. (1975. 194.) Lehetséges, hogy a költő 1928. dec. 15-i leveléhez (Lév. 169. sz.) mellékelte. Ugyanarra a lapra írta a költő a *Pauvre plaint-chant méchant* (673) című verset is.

ÖM 1952. II, 331, 447. (Vágó Márta emlékiratainak gépiratáról.) – ÖM 1955. II, 347, 478. (Mint ÖM 1952.) – ÖV 1984. 600. sz.

673. Pauvre plaint-chant méchant

Le coeur est tard car Dieu est lourd,
plus lourd qu'un mort –
Je ne suis plus jaloux balourd,
qui chante sur les champs et court
5 s'évaporant sous le ciel gourd
et souffre fort,

paysan chargé de Dieu, qui sème,
c'est qui je suis,
je ne fais pas de bruit même
10 je ne savais jamais s'il m'aime,
mais je le suivrai s'il m'aime
personne puis.

Tilinkó retrouvé, – cassez
le de nouveau: il est étranger,
15 il n'a souffert beaucoup qu'assez,
il est en toi, il est en danger.

Vágó Márta közölte a tulajdonában volt kéziratról. Lásd az előző vers jegyzetét. A második szakasz alatt *J. A.* monogram látható; a költő tehát a harmadik szakaszt utólag írta hozzá az első kettőhöz.

ÖM 1952. II, 331, 447. – ÖM 1955. II, 347, 478. – ÖV 1984. 601. sz. (A címben hibásan kötőjel helyett gondolatjel.)

674. [Odvas fogban...]

Odvas fogban guggol az idő;
messze tekint fájdalomunk fölött

A Nincsen apám se anyám kötet Kunvári Bella tulajdonában volt példányába beírva. Fényképe: PIM JA 1005/2.

ÖV 1984. 603. sz.

675. [Szonett-játék]

1.

Cézár Galliában

Szemén a pontos ősi szemüveg
levette most s mig François *balrament*
hogy visszahozza rajzát hol *Lübeck*
főterén árvul az ó *parlament*

5 ő jobbratért s unottan szólt: *kapus!*
bús vendégemnek megint nincs *dohány*
s érezte hogy nő rossz lábán a *vad hus*
és tudta, megint megcsalá *a lány!*

10 Szemén megrezdült ám a *pilla most*
s kék fénnel telt meg a polgári *hajlék (demeur)*
és szólt: kedvesem, vegyen *villamost*

és vigye vállát melyre sírva *hajlék (se courba)*
Cézár Birotteau szivedből *kimosd!...*
S félóra mulva: pincér, *szivarost!*

2.

Reggeli ájtatosság

Ó hagyj Uram még így feküdni *hasmánt*
csak egy kicsit és jöhet a *fuszekli*
A számtantanár bús szemét te *szedd ki*
s torkát szorítsa össze jól a *vaspánt*

5 Ha jót is mondok, azt mondja *nem áll!*
és néki mindig piszkos a *fűzet*
szünet ha jön vigyázóval *üzet*
miatta szenved itt egész *Revál*

10 Hozzád esd a gyerek fölnyujtott *ujja*
Add hogy legyen nehány színes *skatullya*
padomban s ő ne kérddesse: *mi az?*

Add hogy a leckét a diák jól *fujja*
és címez minket és ez a *cím az,*
hogy: mars helyedre ostoba *pimasz!*

3.

Egy Modiano-cigarettapapír elszakadt

*Ó hol vagyon a régi kelta már
Aki e fánál mely vadul kereplett
A hősi korban egykoron szerep lett
S amely fából egy megveszett tanár*

5 *Papirost gyártott ó a vad szamár!
Címed öcsém hogy engem meglepett
Nem tagadom, de Múzsám még e leplet
Letépi mert ó tudd meg hogy ma szár-*

10 *S virágtalan száll füstöm, ó de Vác
Dutyijja őrzze testedet s sokác
Dalok ringassák füst helyett a kósza*

*Gondokat el! Milyen alakiség!
Cigarettámnak füstje szép kis ág
Lombjai közt egy halovány kabóca*

4.

A másodfokú függvények egyenletei

*Drukkoltam, s szólék: „Szent Konstantin, ápolj!
Tedd, ne hijjon ki Szemere Elek!”
Ő szólít mégis erre felkelek
Mért vagy oly messze ó Konstantinápoly*

5 *S keblemben mint berekben kele vész
Szivem zajdult mint bukaresti banda
Őrült leszek: „A luk ha festi randa”
Mondám s aztán: a gyereken kelevéz*

10 *Boldog diákkor, melyről ama Salmon
Művéből annyit olvasék mig malmom
Zakatolt, s szólt: csiribiri fitty*

*Színház volt ez, színház, Beregi eridj
tanárom ellen kezedben horoszkóp
S vágd kupán: ő egy vérszívó gonosz pók*

A PIM JA 103. jelzetű kéziratáról. Az Illyés Gyula által írt szövegrészeket kurzívval közöljük.
A 2/14. sor előbb így: *Mars a helyedre ostoba pimasz!*

ÖM 1952. II, 328, 447. – ÖM 1955. II, 344, 478. – ÖV 1984. 605. sz.

676. Kínálgató

Hé vendégek, a begyetek!
Nehogy mindent megegyetek!

Kínálgató.

Ne feledd, hogy régi szabál:
Csak mértékkel egyél, igyál.
5 Kövérség korai vénség,
Tehát móddal ó vendégség.
Az angyalok sose esznek
Mégis gyönyörűek lesznek.

Étkek áradata.

Tea csigaleves módra.

10 E levestől mennek falnak
Kik belőle sokat falnak.

Hideg fogas.

Cúgot kapsz a halevéstől,
Nemcsak soktól, de kevéstől.

Halmajonez.

Majonezből bármily kevés
Harmadnapos hideglelés.

Töltött tojás Casinomódra.

15 Hajh a tojás nehéz falat!
Ezt mondja a tapasztalat.

Csirkesaláta.

Füled szagatja a csirke.
Ebbe örült bele Kirke.

Hideg rosztbif körítve.

20 Rosztbif reuma forrása,
Aki eszi, kárát lássa.

Pulykamell jó asszony módra.

Pulykamelltől hull a hajad,
Jobb tehát ha tálban marad.

Kappansült körítve.

Szeplőt szaporít a kappan,
Nem viszi le semmi szappan.

Uborka és salátafélék.

25 Ludtalpat kapsz uborkától,
Ne is égy belőle mától.

Torták és édességek.

Torta hájat nevel búra:
Biztos a karlsbadi kúra.

Pogácsák és sós sütemények.

30 Pogácsától kezéd reszket,
Vegyed tudomásul eztet.

Feketekávé.

A fekete török átok –
Dehát úgyis megisszátok...

Ürmös és ringató borok.

Megmondták az apostolok,
Nem inni valók a borok.

Bucsúztató.

35 Im hát aki mértéklettel
szórakozott az étkekkel,
s meg nem rogyant keze-lába,
jöhet a táncoskolába.
Járjuk, mint a szél a pusztán,
40 fölfrissülünk majd káposztán,
káposztának is a levén,
mint a beduin a tevéen.
(E hasonlat egyéb hián,
nem történt csak a rím mián.)
45 S ha még fogát feni falánk, –
frissen sül a farsangi fánk,
kivül piros, belül foszlik,
mig a vendég el nem oszlik.
50 S aki panasszal van bajba',
menjen a sóhivatalba!

Egy alkalmi nyomtatvány borítójáról. (PIM JA 503.) A címlap szövege: *KIFŐZÉS A KIS PISZKOS KOSZTOSHOZ. FOGADÓSNÉ: LUCA ÁNGYI. E helyen kosztol* (A meghívott vendég neve számára kihagyott üres sor) *uraság – asszonyság*. A borítóba fűzött két lapon *A kosztosok emlékkönyvébe!* című, *Luca ángyi* aláírású vers. (József Jolán szerzeménye.) A 9–34. sor utánközlése: Vásárhelyi Friss Újság 1930. márc. 25. A 39–40. sor kéziratos fogalmazványa:

*Szélnevelő, tágas pusztán
soványkodunk tökkáposztán.*

(Ismeretlen helyen levő kéziratból közölte Szélpál Árpád, Népszava Naptár 1939. 48.)

Film, színház, irodalom 1940. 12. sz. Közölte Sinka Erzsébet, ItK 1965. 694. – Szabad Nép 1947. júl. 17. (A 3–8., 21–24. és 31–34. sor. A 21. sor előtt ez a két sor: *Messziről jött jámbor vendég, hallgasd meg a bölcs intelmét*: Egy italszekrény oldalára rápingálva.) – ÖM 1952. II, 350, 452. (A Szabad Népből.) – ÖM 1955. II, 372, 484. (Mint ÖM 1952.) – ÖM 1967. IV, 167, 301. (A 9. sor előtti cím hibásan: *Csigaleves*. A 35. sor előtti cím hiányzik. A 35. sorban hibásan: *mértékkal*; a 37. sorban hibásan: *s nem rogyant meg*) – ÖV 1984. 606. sz.

677. [Lajos...]

Lajos, ha szépség köll, tömény,
azért vagyok itt, költöm én
és így lesz szép e költömeny.

*

5 Zoológus ha sűrög-forog,
megtudhatja: vannak farkok,
amelyeken nem nő farkok.

A Nagy Lajosnak 1932 júniusában írt levélből. A levél ismeretlen helyen van. Hasonmása: Nagy Lajos. Emlékkönyv és bibliográfia. Összeállította Vasvári István. Bp. 1964. Fényképe: PIM JA 1008.

ÖV 1984. 607. sz.

678. [Lezug az élet...]

Lezug az élet habzó tengerén
a lét hideg sáfárja a halál.

A PIM JA 577. jelzetű kéziratáról. Az 1. sorban az *élet* szó *ég*-ből van azonnal javítva.

ÖM 1952. II, 308, 443. – ÖM 1955. II, 323, 473. – ÖV 1984. 608. sz.

679. [A történelem levese...]

A történelem levese
már emelgeti a fedőt.

*

A történelem levese
még emelgeti a fedőt

Az *Irodalom és szocializmus* című előadás (PIM JA 139.) példái.

ÖM 1958. III, 84.

680. [IGE]

Kezdetben volt Pakots,
aztán lőn az Ige.
Köztünk Ő a kapocs,
azért jöttünk ide.

A Pakots József tiszteletére összeállított kéziratos emlékkönyv 5. lapjáról. (PIM V. 871.) Kelte: *Héviz, 1932. szept. 10.* A kéziratból kiadva a *Literatúra* 1932. októberi számában.

ÖM 1952. II, 335, 449. (A *Literatúrából.*) – ÖM 1955. II, 354, 480. (Mint ÖM 1952.) – ÖV 1984. 609. sz.

681. Epigramma

Ugy ugrottál gyorsan a napra közénk, Fiu téged,
mint te a lány levegőt, kívánt édesanyád.
Attila bácsi.

Ugyanarról a gépiratról, mint a következő vers.

Bálint György, 1940. 412. – ÖM 1952. II, 340, 450. (Bálint György kiadásából.) – ÖM 1955. II, 357, 481. (Mint ÖM 1952.) – ÖV 1984. 611. sz.

682. Az új honórhöz!

– Egy jólsikerült játszma emlékére –

Megszülettél lábbal, kézzel,
távirati rövidséggel.
Szlemmet szoktak így csinálni:
nem tudtak kilicitalni.

- 5 Te sem győzted jószívvel – mi? –
a mamának kibicelni,
untad a sok link bemondást,
pikk helyett a káróbontást.
S fölvisitál, mint a bibic:
10 „Nem leszek itt tovább kibic!”
Mamád, kis rönnonsszal élve,
így ütött egy robbert nyélbe.

A Makai család tulajdonában levő gépiratról. Xeroxmásolata: Int. Arch. Szeged. Kelte: Bp. 1933. jan. 12. A 2. és 7. sor tévesen nagybetűvel kezdődik; javítottam. Ugyanezen a lapon van az *Epigramma* (681) gépirata is.

Bálint György, 1940. 355. (A cím hibásan: *Egy új honórhöz!*) – ÖM 1952. II, 334, 448. (Bálint György kiadásából.) – ÖM 1955. II, 353, 479. (Mint ÖM 1952.) – ÖV 1984. 610. sz.

683. [Vásárhelyről disznó jó...]

- Vásárhelyről disznó jó,
fazekunkban disznó fő,
hurka, kolbász, májas, véres:
izlik annak, aki éhes –
5 ahogy futnak szagos percek,
ütemükre hurka serceg,
szag folytán eszembe jutsz te
(ez a célzás – ajaj! – hucpe)
szánk zsiros mosolytól fényes,
10 ahogy rád gondolunk, édes.

A Makai család tulajdonában levő, 1933. jan. 13-án kelt levelezőlapról. A költő a 7. sor végére csillagot tett, s a lap aljára írta: **Bocs. ez Ödön alkotása!*

Kelet Népe 1942. máj. 1. (József Jolán közlése, a 7–8. sor híján.) – ÖM 1967. IV, 169, 303. (József Jolán közlése alapján.) – ÖV 1984. 613. sz.

684. [Ma névnapja van Etelnek...]

Ma névnapja van Etelnek,
kinek csodálatával betelnek
alulirottak, úgy mint Ödön,
ki puha folt lágy téli ködön,
5 Jolán,
ki a csomagból kajol ám,
Judit,
kinek bejglidből sok jut itt,
Laci,
10 ki csomagod miatt lesz paci
és Attilácskád,
ki csomagodtól kövér mint egy rác kád!

A Makai család tulajdonában levő, 1933. dec. 17-én kelt levelezőlapról.

Kelet Népe 1942. máj. 1. (József Jolán közlése.) – ÖM 1952. II, 338, 450. – ÖM 1955. II, 355, 481.
– ÖV 1984. 614. sz.

685. [Braun Évának]

Ahogy öreg akác nyújt egy hulló levelet a fiatal hársnak
úgy adom e könyvet Braun Évának, az ifju költőtársnak.

Dedikáció a Külvárosi éj egyik példányában. Hasonmása: ÖM 1952. II, 64. l. után; Szántó J. 1958. 163. (Az eredeti Keres Emil tulajdonában volt.) Kelte: *Bp. 1934. febr. 11.*

ÖM 1952. II, 337, 450. – ÖM 1955. II, 355, 481. – ÖV 1984. 615. sz.

686. [Leontin]

„Kalapok, tompok, szallagok” –
im ilyen kedves dallamot
szabad az uccán hallanod,
ha velem vagy, Leontin.

A PIM JA 73. jelzetű kéziratáról.

ÖM 1952. II, 343, 451. – ÖM 1955. II, 360, 481. – ÖV 1984. 629. sz.

687. [Nor-coc]

Mit visel urinő és mit hord kokott
fejebubján, ha nem Nor-coc-ot.

*

Sapkám Nor-coc
ilyet hordok

*

5 Nor-coc sapkám hona Svájc
viseli Svarc, hordja Vájsz.

*

Minek annak a fuszekli,
kinek fején Nor-coc dekli

*

10 Eszemadta kis barnája
Norcoc gyártmány a sapkája

*

Hőbe-hóba, télen-nyáron
Norcoc sapkát hord a párom

*

Akármilyen snorr kokott –
még az is hord Norcocot.

A PIM-ben őrzött jegyzetfüzet 3–6. lapjáról. (JA 169.) Lásd a [*Szegénység szennylepleiben...*] (488) jegyzetét.

ÖM 1952. II, 344, 451. – ÖM 1955. II, 361, 481. – ÖV 1984. 616. sz.

688. [A fákon...]

A fákon, mint a bokrokon
a bogyó, lóg a sok rokon.

A Makai család tulajdonában levő, 1935. jún. 14-én kelt levelezőlapon. Xeroxmásolata: Int. Arch. Szeged.

Kelet Népe 1942. máj. 1. (József Jolán közlése.) – ÖM 1967. IV, 170, 303. – ÖV 1984. 618. sz.

689. [A Royalban muzsika...]

A Royalban muzsika
jó kislány a Zsuzsika
kis gyerek a Péterke,
kell neki sok ételke,
5 a harmadik, az Aba,
az lesz ám a szép baba.
Egyedetek, begyedetek,
sok spenótot beegyetek.

A Makai család tulajdonában levő kéziratról. Xeroxmásolata: Int. Arch. Szeged.

Kelet Népe 1942. máj. 1. (József Jolán közlése.) – ÖM 1952. II, 340, 450. – ÖM 1955. II, 357, 481.
– ÖV 1984. 619. sz.

690. [Ezen újabb kis magyarnak...]

Ezen újabb kis magyarnak
el kellene egy kis gyarmat
táján valahol Megyernek,
annak örülne e gyermek.
5 (Míg te otthon rajzol,
Jolán itten rajzol.)

A Makai család tulajdonában levő levelezőlapról. Xeroxmásolata: Int. Arch. Szeged. A postabélyegző kelte: 1935. febr. 20.

Kelet Népe 1942. máj. 1. (József Jolán közlése.) – ÖM 1952. II, 341, 450. – ÖM 1955. II, 358, 481.
– ÖV 1984. 612. sz.

691. [Levél]

Nincsen
e világon semmi kincsem.
Rád ám
számít a nagybácsi, Ádám.
5 Sorsom
ezért hozzád visz a gyorson,
élve
megérkezek péntek délbe.
Vess el
10 gondot és várj tyúklevessel.
Felnőtt
ha leszel, és látsz egy delnőt
s sorsod
orrod alá ha tör borsot,
15 add el
e lapot s magad ne hadd el.

k₁ eltérései: 4 A sor után: <Gyorson> 6–7 gyorson. Élve 10 tyúklevessel. 11 S felnőtt 13–14 A lap másik oldalán, idegen kézzel. 16 el, A sor alatt: <Ádám>

Szövegforrások:

k₁ El nem küldött levelezőlap a Makai család tulajdonában. Xeroxmásolata: Int. Arch. Szeged.

k₂ Kotroczó Ildikó tulajdonában, elküldött levelezőlapon. Xeroxmásolata uo. A vers keletkezése: Bp. 1935. aug. 14. Kiadásunk főszövege.

A címet Németh Andor kiadásából vettem át.

Németh Andor, 1938. 370. (k₁ alapján. Címmel ellátva, kétsoros szakaszokra tördelve. A 10. sorban hibásan: gondot s ; a 14. sorban kimaradt a ha szó; az utolsó sort feltehetőleg Németh Andor írta át: e verset) – ÖM 1952. II, 341, 450. (Németh Andor kiadásából.) – ÖM 1955. II, 358, 481. (Mint ÖM 1952.) – ÖV 1984. 620. sz.

692. [Három vándor]

1

*Japánban ülünk három fáradt vándor,
Egyik sem buvár, sőt még nem is kántor,
Nem golfozunk és nem is korcsolyázunk,
Etel felé száll zöld ábrándvilágunk.*

2

5 Etel felé, ki ásítózva szoptat
s lelkében még ma is pelenkát koptat
s búját tisztába teszi a zord Cháron
bár él ő s anya, gyermeke van három.

3

10 Laci helyett irok befejező verset,
s mivel Laci helyett, nem finomat, nyersét,
bár szeret, hisz hozzád kit-kit fürge csáb ránt –
s ezzel véget is ér a költői ábránd.

1. Epilog:

Nagyapa volt Áron

Elvitte a Charon

15 *Jött helyette Ádám*

Igy gondolunk rád ám!

2. Epilog:

Első lőn Zsuzsanna,

ugy jött, mint a manna,

második lőn Péter,

20 *őt küldé az éter,*

harmadik lőn Ádám,

tulipán a ládán.

A Makai család tulajdonában levő, 1935. aug. 23-án kelt levelezőlapról. Xeroxmásolata: Int. Arch. Szeged. Az 1–4. sort Makai Ödön, a 13–16. sort Bányai László írta. Aláírása a költőtől: *Kész. Teljes tisztelettel Három Vándor*. Az 5. sorban egy azonnal áthúzott szó: *Etel felé, ki <otthon> ásitozva szoptat*

Kelet Népe 1942. máj. 1. (József Jolán közlése.) – ÖM 1952. II, 342, 450. – ÖM 1955. II, 359, 481. – ÖV 1984. 621. sz.

693. [Hallom, hogy az Ádám...]

Hallom, hogy az Ádám úgy „ül mint a cövek”
ugy van odatéve, mint a nehéz kövek
és szépen növekszik,
mert korán lefekszik
5 s megeszti az undok, jó tápfőzeléket
ezért mindannyian üdvözölünk téged.

A Makai család tulajdonában levő, 1936. febr. 24-én kelt levelezőlapról. Xeroxmásolata: Int. Arch. Szeged. A vers aláírása: *Attila*.

Kelet Népe 1942. máj. 1. (József Jolán közlése.) – ÖM 1952. II, 343, 450. – ÖM 1955. II, 360, 481. – ÖV 1984. 622. sz.

694. Az oktató mama oktatása

Drága gyermek,
fényes termék
lágý öléböl –
pezsgő léböl
5 iddogálván
és nem állván,
hanem ülvén,
amig hül vén
bor a pulton,
10 azt kívánom,
hogy se multon,
se diványon
elmerengve
ne időzz,
15 ez a nyitja
mindeneknek,
ezt tanítja,
mig remegnek
szempillái,
20 a dizőz,
kit te ismeresz,
bár nem is mersz
lenni, mint ő,
oly szabad,
25 hanem mint kit
vének intik,
mindig intő
a szavad.

A Makai család tulajdonában levő, 1936. febr. 25-én kelt levelezőlapról. Xeroxmásolata: Int. Arch. Szeged.

ÖM 1952. II, 339, 450. (A 25. sorban hibásan: mert) – ÖM 1955. II, 356, 481. (Mint ÖM 1952.) – ÖV 1984. 624. sz.

695. [Ki lapengedélyt...]

Ki lapengedélyt nekem nem adott,
ki rendőrrel jegyeztetett föl rólam
utókorban hizelgő adatot.

A PIM JA 60. jelzetű, ceruzával írt kéziratáról.

Bálint György, 1940. 491. – ÖM 1952. II, 284, 438. – ÖM 1955. II, 300, 467. – ÖV 1984. 568/u. sz.

696. Bertalan

Bertalan barátom, borodat

A Makai család tulajdonában levő ceruzakéziratról.

ÖV 1984. 568/g. sz.

697. Sportirodalom

Sportirodalma, Takács, kedvessé tette a sportot
Méla szememben, amely csak a sakk kockáin öregbült
Már evezőt ragadok, gerelyem zug, röppen a diszkosz
Holnapután kihuzom magamat; – s: milyen egy dali fickó –
5 Igy sóhajtnak utánam a lányok, még a Takács is.

Szövegforrása a PIM JA 228. jelzetű kézírata. Ceruzával írt fogalmazvány, javításokkal. A 3. sor utólag a lap aljára írva; helye egy vonallal megjelölve. A javított sorok korábbi szövege:

- 1 *Sportirodalma, Takács, meg kedveltethet [!] vélem a sportot*
- 4 *S holnapután kihuzom magamat, – s: milyen egy dali fickó –*

Bálint György, 1940. 355. – ÖM 1952. II, 334, 448. (Bálint György kiadásából.) – ÖM 1955. II, 350, 479. – ÖV 1984. 627. sz.

698. [A harisnyája...]

A harisnyája egy lucsok,
hanem ő csak fecseg, locsog.
Béka ha ily sokat brekegne,
egész biztosan berekedne.

A PIM JA 140. jelzetű ceruzakéziratáról. Az 1–2. sor előbb így:

*A harisnya egy lucsok,
de* (Abbahagyva és azonnal javítva.)

ÖM 1952. II, 343, 451. – ÖM 1955. II, 360, 481. – ÖV 1984. 628. sz.

699. [S ó te szerencsétlen...]

S ó te szerencsétlen, ki vizsályba taszítod az osztályt!

A PIM-ben őrzött ceruzakéziratáról. (JA 570.)

ÖM 1952. II, 273, 435. – ÖM 1955. II, 288, 463. – ÖV 1984. 568/II. sz.

700. [Hol a miniszterelnök...]

Hol a miniszterelnök, aki nemrég

A PIM-ben őrzött ceruzakéziratáról. (JA 216.)

ÖM 1955. II, 316, 471. – ÖV 1984. 568/s. sz.

701. [Mivelhogy oly szépen terít a...]

Mivelhogy oly szépen terít a
hű vendégnek a Margaréta,
és nem talál be semmit nyersen
fogadja el azért e versem!

Kézirata Kiss Ferenc birtokában. A Medvetánc egyik példányába van beírva. Hasonmása: Kiss F.
1993. 51. sztl. I. Kelte: *Bp. 1936. okt. 11.*

702. [25 éve...]

25 éve a papirt szolgálja
minden erővel, bele se rezdül
25 éve eteti papírral
s nő, hizik a kultura rajta keresztül.

A PIM-ben őrzött gépiratról. (JA 921.) A lap a Medvetánc Herz Henriknek ajánlott példányába volt beletéve.

ÖM 1955. II, 365, 483. – ÖV 1984. 626. sz.

703. [Kedves Zoltán...]

Kedves Zoltán,
nem nagyzol tán
a költő,
ha töltő-
5 tollával íme
verset ír neked,
vagyis éneket,
melynek van ríme

Galamb Ödön kiadásából. (MÉ 1941. 95. A 7. sorban tévesen: *azaz*) A 7. sort az eredeti kézirat alapján Galamb Zoltán helyesbítette. (Élet és Irodalom 1967. júl. 29.)

ÖM 1952. II, 317, 444. – ÖM 1955. II, 331, 475. – ÖV 1984. 631. sz.

704. [Éva vigyázz...]

Éva
vigyázz, magadat nagyon
el ne takard az eszeddel,
játssz ami vagy – ne tulozz
5 meglásd, megkeres
Ádám.

Ismeretlen szövegforrásból kiadta Németh Andor, 1938. 354.

ÖM 1952. II, 333, 448. – ÖM 1955. II, 349, 479. – ÖV 1984. 632. sz.

JEGYZETEK

SZÖVEGFORRÁSOK

Kötetek

A József Attila életében megjelent hét verseskötet ismertetését beosztottam az egyes versek jegyzetei közé, mert a különböző kötettervektől, verslistáktól, valamint a kéziratos versfüzetektől elválaszthatatlanok. Ez a hét kötet:

- Szépség koldusa. Szeged 1922. (Lásd a 86–89. lapon.)
- Nem én kiáltok. Szeged 1925. (Lásd a 131–135. lapon.)
- Nincsen apám se anyám. Budapest 1929. (Lásd a 161–162. lapon.)
- Döntsd a tőkét, ne siránkozz. Budapest [1931.] (Lásd a 174–176. lapon.)
- Külvárosi éj. Budapest 1932. (Lásd a 187–188. lapon.)
- Medvetánc. Budapest 1934. (Lásd a 207–214. lapon.)
- Nagyon fáj. Budapest 1936. (Lásd a 230–235. lapon.)

Periodikák és antológiák

A hírlapokban, folyóiratokban, évkönyvekben és antológiákban megjelent József Attila-versek adatait évekre bontva adom, egy-egy éven belül a hírlapok stb. betűrendjében. A cím után zárójelben megadott évszám azt jelenti, hogy a költő ezekben az években publikált az illető periodikában. Az esetleges irodalmi utalások az első évnél találhatóak. Csak azokra a cikkekre és repertóriumokra utalok, amelyekben József Attila verseinek megjelenési adatai megtalálhatók. A lelőhelyekről csak akkor teszek említést, ha a hírlap vagy folyóirat az Országos Széchényi Könyvtárban nincs meg, vagy ottani példánya hiányos.

1922

Dongó, Makó

A fennmaradt példányok lelőhelyét felsorolja Kárász József: A Csongrád megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. Szeged 1974. 42.

- szept. 24: A női szív (646)
- okt. 22: Esik eső magyar földre (647)
- nov. 5: A hit boldogít (648)

Lirai antológia szegedi költők verseiből. Összeállította Keck J.[ózsef] G.[áspár]. Szeged 1922.

- 33: Fialat életek indulója (62)
- 34: Lélekszirteken (27)
- 35: Falak (33)
- 36: Aratás előtt (83)

Makói Friss Újság (1922–1926, 1928, 1930)

Fennmaradt példányait Kárász József (i. m. 71–72.) sorolta föl, József Attila-anyagának jelentős részét Péter László (It 1954. 354–357.) ismertette.

- dec. 25: Tanulmányfej (97)

Makói Reggeli Újság (1922–1924)

Kárász József, i. m. 77–78.

- nov. 12: Tél (86)

Szegedi Hiradó

- nov. 5: Szeged alatt (66)
A bánat (80)
- nov. 12: Ó zordon szépség... (89)
Koldus (87)

- nov. 19: Várlak (41)
 Az én ajándékom (25)
 nov. 26: Csókkérés (52)
 dec. 10: Lélekszirteken (27)
 dec. 24: Üdvözlés (90)

Színház és Társaság, Szeged (1922, 1924–1926)

Az 1922-ben megjelent számok a szegedi Somogyi könyvtárban találhatóak. Péter László (It 1954. 358.) a szeptemberi, csonkán fennmaradt szám egyik versét (*Sivatagban*) József Attilának tulajdonította, később, teljes példány előkerültével ezt a tévesnek bizonyult feltevést ő maga helyesbítette. (It 1957. 22.)

- nov.: Ősapám (72)
 Távol zongora mellett (43)

1923

Csönd

- jan.: Önarckép (100)
 Komor búcsúzás (103)
 febr.: Szerelmes kiszólás (96)
 márc.: Lányszépség dicsérete (118)

Az Est Hármaskönyve 1924.

Pesti Ernő: Az Est-lapok. (1920–1939.) Repertórium. I–V. kötet. Bp. 1984–1988.
 Tanulmányfej (97)

Kékmadár

Illés Ilona: Független Szemle (1921–1923) Kékmadár (1923). Repertórium. Bp. 1979.

- máj. 25: Ember is; magyar is; magam is (115)
 okt. 19: Lázadó Krisztus (130)

Magyarország (1923–1924, 1936)

Irodalmát lásd Az Est Hármaskönyvénel.

- okt. 5: A bánat (80)

Makói Friss Újság (1922–1926, 1928, 1930)

- máj. 13: Útrahívás (123)
 máj. 20: Pünkösöd előtt (134)
 máj. 27: Elköszönő szelid szavak (127)
 máj. 31: Tavaszi labdajáték (122)
 jún. 3: Hűség (116)
 júl. 29: Uram! (146)
 dec. 25: Megfáradt ember (149)
 dec. 30: Üvegöntők (153f)

Makói Reggeli Újság (1922–1924)

- jan. 14: Boros keserűség (82)
 ápr. 1: Komor búcsúzás (103a)
 Vers a szemedről (98a)
 jún. 19: Juhász Gyula nótája (145)

Nyugat (1923–1924, 1926, 1928–1929, 1933, 1935)

Nyugat repertórium. Összeállította Galambos Ferenc. Bp. 1959.

- ápr. 16: Útrahívás (123)
 Névnap dicséret (56)
 Sacrilegium (114)

Pesti Napló (1923–1924, 1932–1934)
Irodalmát lásd Az Est Hármaskönyvénel.
júl. 20: Vers a szemedről (98a)
aug. 25: Jöjj testvérekem (139a)

1924

Bérmunkás, New York
Kovács József, ItK 1980. 697.
jún. 14: A legutolsó harcos (129b)
aug. 2: Lázadó Krisztus (130)
Kövek (160b)

Az Est

Pesti Ernő: Az Est-lapok. (1920–1939.) Repertórium. I–V. kötet. Bp. 1984–1988.
márc. 5: A bátrak (106b)
máj. 10: Ki verné föl lelkünkben a lelket? (184)

Esti Kurir

júl. 30: Milyen jó lenne nem ütni vissza (199a)

Ma Este

aug. 28: Megfáradt ember (149)

Magyar Írás

Lakatos Éva: Magyar Írás (1921–1927). Repertórium. Bp. 1973.

máj.–jún.: Koldusok (187)
Igaz ember (186)
Hét napja (185)
szept.–okt.: Kedvesem (167)
Lopók között szegény ember (173a)
Jónál jobb (181)
dec.: Karácsony (158a)

Magyarország (1923–1924, 1936)

ápr. 16: Szomorúfűz (180)
júl. 1: És csudálkozunk az életen (188a)

Makói Friss Újság (1922–1926, 1929, 1930)

jan. 1: A tanításokból (153)
jan. 6: És keressük az igazságot (159)
jan. 27: Miért mondottál rosszat nekem (163)
febr. 10: Nyolcesztendő lányok (174)
dec. 25: Lopók között szegényember (173b)

Makói Reggeli Újság (1923–1924)

jan. 1: A tanításokból (153e)
jan. 6: Kövek (160b)

Népszava (1924–1936)

máj. 18: A legutolsó harcos (129b)
júl. 4: Kövek (160b)
júl. 11: Lázadó Krisztus (130)
Szegény ember balladája (190)
szept. 3: A számokról (169)
nov. 19: És keressük az igazságot (159)
dec. 25: Nekem mindegy... (231)

- Nyugat* (1923–1924, 1926, 1928–1929, 1933, 1935)
 márc. 16: Hűség (116)
Pesti Napló (1923–1924, 1932–1934)
 jan. 22: Tél (86)
 ápr. 4: Üvegöntök (153f)
Reggeli Hírlap, Miskolc (1924–1925)
 Csorba Zoltán, Borsodi Szemle 1959/1. 10–12.
 aug. 17: Csudálkozunk az életen (188a)
 aug. 29: Megfáradt ember (149)
 szept. 13: Tavasz van! Gyönyörű! (189)
 szept. 14: Szegényember szeretője (191)
 szept. 28: Nem én kiáltok (192)
 okt. 9: Kövek (160b)
 okt. 12: Miért mondottál rosszat nékem (163)
 okt. 19: Üvegöntök (153f)
 okt. 26: És keressük az igazságot (159)
 nov. 7: A számokról (169)
 nov. 22: Aki szegény az a legszegényebb (207)
 nov. 27: Lázadó szentek (164)
 nov. 30: Itt egy fa, ott egy fa (216)
 dec. 7: Rög a röghöz (139b)
 dec. 14: Karácsony (158b)
 dec. 25: Forduló (195)
Szeged (1924–1925)
 aug. 10: Megfáradt ember (149)
 aug. 20: Sírdomb a hegycsúcson (204)
 okt. 5: A szerelmes szonettje (137b)
 okt. 12: Dicsértessék (232b)
 nov. 23: Férfiszóval (234)
Színház és Társaság, Szeged (1922, 1924–1926)
 jan. 7: Csökkérés (52)
 febr. 11: Lopók között szegényember (173)
 márc. 31: Juhász Gyulához (42)
 ápr. 14: Üdvözlés (90)
 ápr. 22: Rög a röghöz (139b)
 máj. 5: Jónál jobb (181)
 júl. 14: Útrahívás (123)
 júl. 28: Napszonett (38)
 aug. 11: A villámok szeretője (165)
 aug. 18: Várlak (41)
 szept. 1: Ki verné föl lelkünkben a lelket? (184)
 szept. 15: Üvegöntök (153f)
 szept. 22: Csudálkozunk az életen (188a)
 nov. 3: Gyémánt (171)
 nov. 17: Kövek (160b)
 dec. 8: Miért mondottál rosszat nékem (163)
 dec. 22: Karácsony (158b)
 dec. 29: Igaz, őszinte búcsú (103b)

Színházi Újság, Szeged (1924–1925)
Jan Sobolewski, ItK 1962. 196.
nov. 1: Üvegöntők (153f)
Új Előre, New York (1924–1925, 1933)
Kovács József, ItK 1980. 697.
júl. 20: A legutolsó harcos (129b)
aug. 15: Szegény ember balladája (190)

1925

Ady koszorúja. (Antológia.) Szerk. Rozsnyay Kálmán. Szeghalom 1925.
Sírdomb a hegycsúcson (204)
Bérmunkás Naptár 1926-ra. New York.
Kovács József, ItK 1980. 697.
Szélkiáltó madár (236b)
Fundamentum, Szeged
Esti felhőkön (223)
Jel
máj.: Együgyü ének (241)
Rossz volt, elszéledt szivemből (221)
Érik a fény (224)
Kassai Napló (1925–1927)
Az 1927-i évfolyam az OSZK-ban hiányos. Az itt megjelent versek fényképeit a Prágai Egyetemi Könyvtár példányáról Rákos Péter volt szíves elküldeni.
nov. 1: Félidő: 0–0 (262)
Kecskeméti Lapok
Saskői Zoltán, Kritika 1975. május, 14.
febr. 14: Megfáradt ember (149)
márc. 7: Tanulmányfej (97)
ápr. 12: Rög a röghöz (139b)
Aki szegény, az a legszegényebb (207)
szept. 26: Mikor az uccán átment a kedves (251b)
dec. 25: Karácsony (158b)
Makói Friss Újság (1922–1926. 1928, 1930)
ápr. 12: Tavasz van! Gyönyörű! (189)
jún. 11: Mikor az uccán átment a kedves (251a)
aug. 2: Tüzek éneke (252a)
dec. 25: Pirosszemű (266)
Népszava (1924–1936)
jan. 18: Miért mondottál rosszat nékem (163)
márc. 1: Itt egy fa, ott egy fa (216)
máj. 1: Ködből, csöndből (246)
máj. 9: Szélkiáltó madár (236b)
júl. 14: Ezüst élet (244)
aug. 25: Viszem a földem (254)
szept. 13: Mikor az uccán átment a kedves (251b)
okt. 3: A paradicsom életté lesz (242)

- Prágai Magyar Hírlap* (1925–1926)
 okt. 18: Tiszta szívvel (237)
 dec. 6: Megfáradt ember (149)
Reggeli Hírlap, Miskolc (1924–1925)
 jan. 4: A szerelmes szonettje (137b)
Szeged (1924–1925)
 márc. 25: Tiszta szívvel (237)
Színház és Társaság, Szeged (1922, 1924–1926)
 febr. 16: A szemed (98)
 márc. 9: Szegényember a XX. században (236a)
 márc. 23: Tavasz van! Gyönyörű! (189)
 ápr. 14: Tavaszi sár (239)
 Szép csöndesen aludj (240)
 máj. 11: A paradicsom életté lesz (242)
 máj. 18: Együgyű ének (241)
 jún. 2: Isten (249)
 jún. 30: Kertész leszek (250)
 júl. 20: A kedvesem (253)
 aug. 24: A tüzek éneke (252a)
 dec. 21: Gügyü, gügyü... (658)
 dec. 28: Magyarok (233)
Színházi Újság, Szeged (1924–1925)
 jan. 17: Magyarok (233)
 jan. 24: Forduló (195)
Új Előre, New York (1924–1925, 1933)
 jún. 14: Szélkiáltó madár (236b)
Új Előre Naptár 1926-ra
 Kovács József, ItK 1980. 697.
 A legutolsó harcos (129b)

1926

- Diogenes, Bécs* (1926–1927)
 Illés Ilona: Tűz (1921–1923), Diogenes (1923–1927). Repertóriumok. Bp. 1977.
 ápr. 10: Tiszta szívvel (237)
 máj. 8: A rák (270)
 Páncélvonal (286)
 máj. 22: Istenes dalaiból
 I. (Kertész leszek...) (250)
 II. (Hogyha golyóznak a gyerekek...) (248a/2)
 Rög a röghöz (139b)
 Lopók között szegény ember (173b)
 aug. 7: Ülni, állni, ölni, halni (300)
 A bábok között... (298a)
 Hajad az ujjamé (299)
 szept. 25: Tüzek éneke (252b)
 okt. 9: Négyen ugrottunk vízbe (304)
 Táncha fognak (305)
 nov. 6: A távol új és új egeket szór (238a)

- A pap mosolyog (306a)
- dec. 23: Nem tudják a lányok (283)
- Harcos énekek.* [Antológia.] Szerk. Szakasits Árpád. Bp. 1926.
- 29: A gondolkodó szonettje (137c)
- 30: Kövek (160b)
- 39: A legutolsó harcos (129c)
- 44: A számokról (169)
- 58: Lopók között szegény ember (173a)
- 85: Tüntetés (217)
- Kassai Napló* (1925–1927)
- nov. 14: Hajnalban kel föl mint a pécek (253)
- nov. 21: Ülni állni ölni halni (300)
- nov. 28: Tüzek éneke (252b)
- dec. 5: Tiszta szívvel (237)
- dec. 12: Erősödik (283)
- dec. 19: Érted haragszom, nem ellened (293)
- dec. 25: Feleségem (309)
- Levelek.* Bécs–Máramarossziget
- máj. 15: Kilóméterekkel (230)
- Magyar Írás* (1924, 1926)
- nov.: Rokkantak (178)
- Makói Friss Újság* (1922–1926, 1928, 1930)
- ápr. 4: Csak a tenger jött el (273)
- A Munkás,* New York
- Kovács József, ItK 1980. 697.
- okt. 30: Aki szegény, az a legszegényebb (207)
- Népszava* (1924–1936)
- jan. 31: Ifjúmunkás (259)
- márc. 28: Munkás (260)
- ápr. 29: Tiszta szívvel (237)
- júl. 18: Tüntetés (217)
- aug. 11: Egyszerű ez (206a)
- aug. 22: Kertész leszek (250)
- aug. 27: Kedvesem (253)
- aug. 29: Fiatalasszonyok éneke (256)
- szept. 5: Csókjaidat hadd viszem oda (293)
- szept. 14: Aki szegény, az a legszegényebb (207)
- okt. 6: Szocialisták (302)
- okt. 10: Vagyok, kinek kell, legyen kedve! (301a)
- okt. 16: Esik (303)
- nov. 12: Ülni, állni, ölni, halni (300)
- nov. 21: Gyémánt (171)
- Nyugat* (1923–1924, 1926, 1928–1929, 1933, 1935)
- szept. 15: Tiszta szívvel (237)
- Prágai Magyar Hírlap* (1925–1926)
- márc. 14: Látod? (263)
- ápr. 11: Pirosszemű (266)

Reggel, Pozsony (1926–1927)

Erre az újságra Reguli Ernő volt szíves felhívni figyelmemet. Irodalmi rovatát egy darabig Jarnó József vezette. (Kovács Endre: Korszakváltás. Bp. 1981. 142–143.) A pozsonyi Egyetemi Könyvtár példányáról készült mikrofilm az OSZK-ban.

- jan. 1: Fialalasszonyok éneke (256)
- ápr. 4: Látod? (263)
- dec. 25: Balga költő (247)
- Színház és Társaság*, Szeged (1922, 1924–1926)
- ápr. 6: Hivogató (272)
- máj. 3: Fialal rák (270)
- szept. 6: A szemed (98c)
- Új Kelet*, Kolozsvár
- nov. 2: Tiszta szívvel (237)

1927

Bérmunkás, Chicago

- jan. 8: Gyémánt (171)
- Diogenes*, Bécs (1926–1927)
- jan. 8: Együgyű ének (241)
- A világ ha elbujdostat (289)
- febr. 19: Érted haragszom én, nem ellened (293)
- Mikor a szeretők (278a)
- ápr. 16: Jut az ember (307)
- Ha ki erős ember... (294)
- jún. 28: Csengő (308)

L'Esprit Nouveau, Paris

- ápr.: ombrage pâlot sous la peau (317b)

Kassai Napló (1925–1927)

- jan. 9: Mikor az uccán átment a kedves (251c)
- jan. 23: Az oroszlán idézése (279a)
- jan. 30: Két vers, kertről (310)
- febr. 6: Anyám a mosásban gyászkoszorú (312)
- febr. 13: Pirosszemű (266)
- febr. 20: Esik (303)
- febr. 27: Esti felhőkön (223)
- márc. 6: Zajtalanul és félelmesen (301a)
- márc. 13: Kertész leszek (250)
- márc. 20: A virág (313a)
- Együgyű ének (241)

Láthatár

- jún.–júl.: Mikor a szeretők... (278a)
- Isten (248a)
- Erősödik (283)

Magyar írók. Pérely Imre rajzai. Első sorozat. Bp. 1927.

- Megfáradt ember (149)

Népszava (1924–1936)

- nov. 1: Még hazatalálsz (325/4)
- dec. 10: Kopogtatás nélkül (282)

- dec. 21: Kiszombori dal (320)
 dec. 25: Karácsony (158b)
Reggel, Pozsony (1926–1827)
 jún. 5: Együgyű ének (241)

1928

Bácsmegyei Napló, Szabadka (1928, 1930)

Az újság József Attila-közléseire Pastyik László volt szíves felhívni figyelmemet.

- dec. 25: Karácsony (158b)
 Jónál jobb (181)
 Örökélet (341)

Együtt

- ápr. 10: József Attila (340)
 jún.: Örökélet (341)

Ellenzék, Kolozsvár

Pataki Bálint, Utunk 1965. ápr. 16.

- jan. 30: Kövek (160b)
 Miért mondottál rosszat nékem (163)
 febr. 27: Fiatalságom éneke (283)

A Hét

- máj. 4: Isten (248b)

Makói Friss Újság (1922–1926, 1928, 1930)

- aug. 12: Gyöngy (349)
 aug. 26: Kertész leszek (250)

Marosvidék, Makó

Az újság József Attila-verseire Tóth Ferenc volt szíves felhívni figyelmemet.

- aug. 12: Tedd a kezed (342)
 aug. 26: Áldalak búval, vigalommal... (329b)
 aug. 29: Ringató (334)

Népszava (1924–1936)

- febr. 19: Két vers (336)
 márc. 3: Dal (339)
 márc. 9: Munkások Kórusa (337)
 ápr. 6: Néhány éjjelre padra, köre (338)
 ápr. 20: Jut most elég virág (294)
 ápr. 27: Lucához (335)
 dec. 16: A küszöbön (367/7)

Nyugat (1923–1924, 1926, 1928–1929, 1933, 1935)

- máj. 16: Szeretők lázadása (296b)
 aug. 1: Áldalak búval, vigalommal (329b)
 Gyöngy (349)

Páosztortűz, Kolozsvár (1928, 1930)

- jan.: Üvegöntök (153f)
 Nyolcesztendő lányok (174)
 Mikor az uccán átment a kedves (251b)
 Megfáradt ember (149)

Színház – Színházi Újság, Szeged (1928–1929)

Lelőhelye a szegedi Somogyi-könyvtár.

szept. 30: Dal (339a)
okt. 7: Tedd a kezed (342)
Az Újság Vasárnapja (1928–1929)
38. sz.: Gyöngy (349)

1929

Előőrs (1929–1930)
nov. 23: Akácokhoz! (376a)
dec. 21: Betlehem (379a)
Keleti Újság, Kolozsvár
ápr. 1: Áldalak búval, vigalommal (329b)
Képes Hét, Prága
ápr. 21: Dalocska (278b)
Lantos Magazin (1929–1930)
szept. 1: Dal (339b)
Magyar Hírlap (1929, 1937)
máj. 26: Tiszta szívvel (237)
Fiatalasszonyok éneke (256)
Népszava (1924–1936)
márc. 3: Magyar Alföld (365)
Nyugat (1923–1924, 1926, 1928–1929, 1933, 1935)
jan. 16: Ringató (334)
Engem temetnek (306b)
Színház – Színházi Újság, Szeged (1928–1929)
máj. 12: Kínos, szögletes mulásom (361a)
jún. 16: Meggy a kórón (362a)
A Toll (1929–1934)
Lakatos Éva: *A Toll* (1929–1938). Repertórium. Bp. 1977.
máj. 26: Csin-bin (369b)
jún. 9: Medália (367b)
júl. 21: Esik (370)
aug. 11: Dörmögő (371b)
aug. 25: Harmatocska (372b)
szept. 8: Tiszazug (373)
okt. 20: Margaréta (374)
nov. 3: Két költemény
Virág (313a)
Laci bá' (368b)
dec. 1: Favágó (377a)
Új Magyar Föld
júl.–szept.: Megfáradt ember (149)
Istenem (248b)
Az Újság Vasárnapja
2. sz.: Áldalak búval, vigalommal (329b)
6. sz.: Ringató (334)
8. sz.: Sok gondom közt (353)

1930

- Bácsmegyei Napló*, Szabadka (1928, 1930)
febr. 16: A nyár (383a)
Előőrs (1929–1930)
jan. 4: Fialalasszonyok éneke (256)
Táncba fognak (305)
Áldalak búval, vigalommal (329b)
Sok gondom közt (353)
Harmatocska (372b)
Klárások (354)
jan. 11: Bethlen István (375)
Erdélyi Helikon, Kolozsvár
okt.: Esik (370)
Arról, hogy belőlem, aki szarvas voltam, farkas lesz (389)
Fórum, Sopron
Molnár József, Kisalföld 1959. nov. 8.
5. sz.: Megfáradt ember (149)
Kortárs
ápr. 27: Egy költőre (384a)
Lantos Magazin (1929–1930)
jan. 1: Betlehemi királyok (380)
Mai magyar műzsa. Antológia. Szerk. Vajthó László
Megfáradt ember (149)
Makói Friss Újság (1922–1926, 1928, 1930)
febr. 16: Nyár (383a)
A Mi Lapunk, Losonc
jan.: Megfáradt ember (149)
Népszava (1924–1936)
febr. 6: Füst (382)
márc. 25: Ady emlékezete (385)
máj. 1: Egeres (386)
júl. 24: Regös ének (387)
dec. 12: Ákácokhoz (376b)
dec. 21: Favágó (377b)
Pásztortűz, Kolozsvár (1928, 1930)
jún.: Nyár (383a)
júl.: Füst (382)
Reggeli Újság (1930, 1934)
febr. 10: Tiszazug (373)
A Toll (1929–1934)
jan. 3: Hangya (298b)
jan. 30: [Babits-átírások] (381)
febr. 7: Nyár (383a)
Vásárhelyi Friss Újság (1930–1931)
Szigeti János, Csongrád Megyei Könyvtáros 1972. márc.
márc. 5: Favágó (377a)
márc. 25: Kinálgató (676)
okt. 26: Éji dal (338b)

- nov. 9: Gyöngy (349)
- nov. 18: Pöttyös (330b)
- nov. 23: Kertész lesznek (250)
- nov. 30: Sok gondom közt (353)
- dec. 7: Tedd a kezed (342)

Vásárhelyi Újság

Csaplár Ferenc, Tiszatáj 1963. 1. sz.

- jún. 8: Gyöngy (349)
- Áldalak búval, vigalommal (329b)

1931

Front

Markovits Györgyi, OSZK Évk. 1963/1964. 299.

- dec. 17: Munkások (415)

Kulturharc, New York (1931, 1933)

Kovács József, ItK 1980. 696. A folyóirat a Párttörténeti Intézet Könyvtárában volt található.

- nov.: Esik (370)
- Anyám (394)

Munkás Újság, Párizs

Botka Ferenc: A franciaországi magyar nyelvű kommunista sajtó irodalmi bibliográfiája. Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből II. Bp. 1967. 576.

- nov. 28: Lebukott (391)

Népszava (1924–1936)

- jan. 6.: Kispolgár (393)
- jan. 11: Anyám (394)
- jan. 30: Beszél a tej (397b)

A Toll (1929–1934)

- jan. 19: Írásjelek (395)
- febr. 25: Bánat (389)

Az Út, Pozsony (1931, 1933)

Botka Ferenc: A csehszlovákiai magyar nyelvű szocialista sajtó irodalmi bibliográfiája. Bp. 1966. 168.

- nov. 1: „Lebukott” (391)
- Vásárhelyi Friss Újság* (1930–1931)
- jan. 13: Ringató (334)
- Dal (339b)
- máj. 3: Hangya (298b)

1932

Brassói Lapok

Abafáy Gusztáv, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (Kolozsvár) 1960. 329.

- jún. 19: Tiszta szívvel (237)

Falvak Népe, Nagyvárad

Abafáy Gusztáv, i. m.

- okt. 7: Anyám (394)
- nov. 25: Mondd, mit érlel (418)

Friss Újság Vasárnapja

jún. 19: Megfáradt ember (149)
szept. 25: Tanulmányfej (97)

A Hét

febr. 5: Mondd, mit érlel (418)
Hetivásár, Hódmezővásárhely (1932, 1934)
Példány a hódmezővásárhelyi Városi Könyvtárban.
dec. 27: A cipő (431)
Korunk, Kolozsvár (1932–1934)
Tasi József, Magyar Könyvszemle 1977. 134.
dec.: Invokáció (433)

Literatúra

okt.: [IGE] (678)
Magyar Írás, Tornalja
176: Megfáradt ember (149)
Népszava (1924–1936)
okt. 5: Mondd, mit érlel (418)
Pesti Hírlap Vasárnapja
febr. 21: Holt vidék (406)
jún. 26: A jámbor tehén (76)
okt. 2: Határ (428)
Pesti Napló (1923–1924, 1932–1934)
okt. 23: A hetedik (423)
Szabadon (Szerk. Lakatos Péter Pál)
2. sz.: Munkások (415)
Szabadon (Szerk. G. Kovács Tibor)
1. sz.: Fagy (417a)
Szabad Szó (Nagyvárad)

Abafáy Gusztáv, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (Kolozsvár) 1960. 329. – A kolozsvári Egyetemi Könyvtár példányának átnézéséért Semlyén Istvánnak tartozom köszönettel. Szíves közlése szerint az Abafáy Gusztáv által regisztrált *Mondd, mit érlel* a meglévő példányokban nem található.

febr. 25: Munkások (415)
márc. 5.: Mondd, mit érlel (418)
A Toll (1929–1934)
jan. 30: Holt vidék (406)
dec. 15: Medvetánc (425)
A kanász (426)
Fák (429)

Új anthológia. Szerk. Babits Mihály.

88: Tiszta szívvel (237)
89: Megfáradt ember (149)

Valóság

M. Pásztor József, Tiszatáj 1967. 1152–1158.
jún.: Eső (427)

1933

A Hír

aug. 4: A csodaszarvas (388)

Indulás (Losonc)

jún.: Företeg (350)

Korunk, Kolozsvár (1932–1934)

júl.–aug.: Elégia (451)

Óda (432)

Egy kisgyerek sír (450)

szept.: A tókések hasznáról (438)

Kultúrharca, New York (1931, 1933)

ápr.: Munkások (415)

jún.–júl.: Favágó (377b)

okt.: A tókések hasznáról (438)

Lillafüredi Fürdőújság

jún. 10.: Holt vidék (406)

Népszava (1924–1936)

okt. 31: Vigasz (465)

nov. 19: Óda (432)

dec. 24: Elégia (451)

Nyugat (1923–1924, 1926, 1928–1929, 1933, 1935)

ápr. 1: Reménytelenül (452)

aug. 1: Óda (461)

Pesti Napló (1923–1924, 1932–1934)

márc. 19: Téli éjszaka (436)

A Toll (1929–1934)

jan. 31: Egy kisgyerek sír (450)

Új Előre, New York (1924–1925, 1933)

jún. 18: Le a kapitalizmussal (400)

Új Harcos

máj.: Búza (403)

Az Út, Pozsony (1931, 1933)

2. sz.: Le a kapitalizmussal! (400)

1934

Békésmegyei Közlöny

Lengyel András, ItK 1978. 74.

szept. 30: Áldalak búval, vigalommal (329b)

Sok gondom közt (353)

okt. 18: Szappanosvíz (474b)

Harmatocska (372b)

Tiszazug (373)

nov. 18: Lassan, tűnődve (452)

József Attila (340)

Megfáradt ember (149)

dec. 2: Vas-színű égboltban (453b)

Füst (382)

dec. 30: Gyöngy (349)

Hetivásár, Hódmezővásárhely (1932, 1934)

aug. 27: Eszmélet [1–6. r.] (473)

szept. 3: Eszmélet [7–12. r.] (473)

Kerekasztal

nov.: Falu (469)

Számvetés (466)

Vas-színű égboltban... (453b)

Korunk, Kolozsvár (1932–1934)

dec.: Vigasz (465)

Nagy Képes Friss Naptár 1935-re

Reggeli (238b)

Népszava (1924–1936)

aug. 12: Alkalmi vers a szocializmus állásáról (477)

aug. 19: Bérmunkás-ballada (439)

szept. 16: Ősz (489a)

szept. 30: Éhség (63)

okt. 28: Mama (490)

Párisi Magyar Évkönyv 1935-re

Nyár (383b)

Pesti Napló (1923–1924, 1932–1934)

aug. 15: Eszmélet (473)

Reggeli Újság (1930, 1934)

aug. 6: Szappanosvíz (474b)

A Toll (1929–1934)

szept. 10: Anya (486)

nov. 15: Iszonyat (491)

Új magyar líra. Fialat költők antológiája. Szerk. Kárpáti Aurél.

31: Óda (461)

34: Elégia (451)

1935

Brassói Lapok (1932, 1935–1937)

ápr. 21: Tiszta szívvel (237)

Magyarság

Erre a megjelenési adatra Péter László hívta fel figyelmemet.

jún. 6: Mama (490)

Magyar Út (1935, 1937)

febr. 1: Lassan, tüdődvé (452)

febr. 15: Nyár (383b)

Munkás, Kassa (1935–1936)

Botka Ferenc: A csehszlovákiai magyar nyelvű szocialista sajtó irodalmi bibliográfiája. Bp. 1966.

168.

dec. 1: Testvér, segítsd a lebukottakat! (391)

Népszava (1924–1936)

febr. 10: Ajtót nyitok (492)

máj. 19: Emberek (501a)

jún. 2: Modern szonett (499b)

- okt. 6: Szonett (510a)
 nov. 17: Ősz (513)
Népszava Naptár (1935–1936)
 Március (516)
 Május (517)
 Majd emlékezni jó lesz (512)
Népiújság, Brassó (1935, 1937)
 Abafáy Gusztáv, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* (Kolozsvár) 1960. 329.
 jún. 8: Anyám (394)
- 8 Órai Újság**
 dec. 3: Levegőt! (515b)
Nyugat (1923–1924, 1926, 1928–1929, 1933, 1935)
 szept.: Mint gyermek... (505)
 A bűn (506b)
Párisi Magyar Évkönyv (1934–1935)
 Mama (490)
A Reggel (1935, 1937)
 nov. 25: Én nem tudtam (504c)
Színházi Élet (1935–1937)
 ápr. 21–27: Osztas után (494)
Tükör
 jún.: Múlhatatlan (492)

1936

- Brassói Lapok* (1932, 1935–1937)
 júl. 5: A Dunánál (526)
 júl. 26: Mama (490)
 Számvetés (466)
 aug. 9: Óda (461)
Gondolat
 Pálmai Magda: *Gondolat* (1935–1937). Repertórium. Bp. 1976.
 jan.–febr.: A város peremén (432)
Magyar Nap, Moravská Ostrava (1936–1937)
 Botka Ferenc: A csehszlovákiai magyar nyelvű szocialista sajtó irodalmi bibliográfiája. Bp. 1966.
 168. (A máj. 10-i számban az *Anyám* megjelenését regisztrálja, tévesen.)
 márc. 5: Esik (370)
Magyarország (1923–1924, 1936)
 dec. 25: Kiáltozás (562)
Májusi emléklap
 Mondd, mit érlel (418)
Munkás, Kassa (1935–1936)
 jan. 5: Mondd, mit érlel (418)
Népszava (1924–1936)
 dec. 25: Emberiség (510a)
Népszava Naptár (1935–1936)
 Kirakják a fát (552)

Népújság, Hódmezővásárhely

Szigeti János, Csongrád Megyei Könyvtáros 1972. márc.

okt. 4: Dalocska (278b)

Klárások (354)

Szabad Szó, Páris

Botka Ferenc: A franciaországi magyar nyelvű kommunista sajtó irodalmi bibliográfiája. Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből II. Bp. 1967. 576.

jan. 4: Testvér, segítsd a lebukottakat! (391)

Szép Szó

Kendéné Palágyi Erzsébet: Szép Szó (1936–1937). Repertórium. Bp. 1974.

márc.: Ha a hold süt... (519)

Harag (513)

máj.: Amit szivedbe rejtész (521)

Egy pszichoanalitikus nőhöz (522a)

jún.–szept.: A Dunánál (526)

okt.: Balatonszárszó (537)

Egy spanyol földműves sírverse (536)

Jaj, majdnem... (539b)

Temetés után (509)

Világosítsd föl (540b)

Judit (544b)

Az a szép régi asszony (542b)

Irgalom (543b)

nov.: Kosztolányi (549b)

...aki szeretni gyáva vagy (548)

Nagyon fáj (550)

Majd megöregszel (553)

Mint a mezőn... (554)

dec.: Emberek (501b)

Két hexameter (551)

Elmaradt ölelés miatt (560)

Kései sirató (561b)

Ne bántsd (555b)

Magány (556)

Ki-be ugrál (557)

Kiáltozás (562)

Azt mondják (558b)

Színházi Élet (1935–1937)

febr. 2–8: Lassan, tűnődve

1. Lassan (489d)

2. Tűnődve (452)

Új magyar költők II. Összeállította Makkai László.

58: Margaréta (374)

58: Nyár (383b)

59: Lassan, tűnődve (452)

59: Falu (469)

61: A fán a levelek... (489d)

62: Mama (490)

62: Ha a hold süt (519)

63: Határ (428)

Ünnep

Láng József, ItK 1962. 476.

jan.: Mennybemenetel (490)

febr.: Emberek (501b)

márc.: Nyári délután (478b)

1937

Amerikai Magyar Világ

Kovács József gyűjtéséből.

nov. 16: Hazám (597)

Brassói Lapok (1932, 1935–1937)

márc. 14: Majd megöregszel (553)

márc. 28: Nem emel föl (585)

ápr. 4: Mint a mezőn... (554)

szept. 26: Hazám (597)

Ifjú Erdély, Kolozsvár

jún.: A fán a levelek... (489d)

Kanadai Magyar Munkás

Kovács József gyűjtéséből.

szept. 4: A város peremén (432)

Magyar Hírlap (1929, 1937)

márc. 28: Reggeli fény (587)

Magyar Nap, Moravská Ostrava (1936–1937)

febr. 21: Thomas Mann üdvözlése (568)

aug. 1: A város peremén (432)

okt. 17: A Dunánál (526)

Magyar Út (1935, 1937)

ápr. 22: Határ (428)

nov. 4: Mama (490)

Népújtság, Brassó (1935, 1937)

ápr. 12: Már két milliárd (581/3)

A Reggel (1935, 1937)

jún. 7: Én nem tudom (605)

Szép Szó (1936–1937)

febr.: Thomas Mann üdvözlése (568)

márc.: Flóra (581)

Nem emel föl (585)

ápr.–máj.: Március (589)

Ars poetica (573b)

Bukj föl az árból (590)

Születésnapomra (595)

Flórának (591)

jún.: Hazám (597)

júl.–aug.: Könnyű, fehér ruhában (616)

Az árnyékok... (620)

- Ha nem leszel... (621)
 Majd... (623c)
 szept.: Gyönyörűt láttam (625)
 Tudod, hogy nincs bocsánat (609)
 okt.: „Költőnk és Kora” (630)
 Miben hisztek... (631a)
Színházi Élet (1935–1937)
 jún. 20–26: Száradok, törődöm (606b)
 Sas (607b)
Az Újság
 márc. 18: Flóra (586)

Kéz- és gépiratok

József Attila verses hagyatéka nagyjából két részre oszlik. Az egyik rész a költő által páratlan bőkezűséggel barátainak, szerelmeinek, mecénásainak stb. ajándékozott és a szerkesztőségekhez elküldött anyag. Ezekről a maguk helyén beszámolok. (Korábbi kiadásomban a provenienciáról csak akkor tettem említést, ha a versek időrendjének megállapításában segített. A jelen kiadásban lehetőleg minden, a kéziratok származására vonatkozó információt közlök.)

A hagyaték másik része, az ún. törzssanyag, szintén két részre osztható. Az első csoportot azok a kéziratok alkotják, amelyeket a költő Makóról, Szegedről, Bécsből és Franciaországból nővéreinek (levél kíséretében) elküldött. A másik rész az, amelyet maga a költő eltett, és halála után nővéreikhez került. Ez az anyag tervezett köteteinek gépirataiból, továbbá fogalmazványokból és töredékekből áll. A törzssanyag nagyobb része József Jolánhoz, kisebb része József Etelkához került. József Jolán hozzá került részt a Petőfi Irodalmi Múzeumnak ajándékozta, ahol Szántó Judit rendezte az anyagot. A törzssanyag csak az ő, az ún. szakleltári lapokra írt feljegyzései alapján rekonstruálható. Ezek alapján van megjelölve a PIM sokat idézett kiadványában az egyes verskéziratok provenienciája. (József Attila kéziratai és levelezése. Katalógus. Összeállította M. Róna Judit. Bp. 1980.) Szántó Judit feljegyzései szakszerűtlenül, részben emlékezetből készültek, valószínűleg sok hibával. A katalógusban a következő proveniencia-megjelölések olvashatók: „József Jolán törzssanyagából (1949)” Ez a költő halála után nővéreire maradt anyagra utal, bár például a *Szólt az ember...* (200; JA 108.) szakleltári lapján is ez olvasható, holott a vers közlője, Scheiber Sándor Márer Györgyöt nevezi meg tulajdonosként. „József Jolán hagyatékából Szántó Judit gyűjtése (1953)” Azokat a kéziratokat jelölték meg így, amelyeket József Jolán a Független Magyarország szerkesztőségében felejtett. Az ÖM második kiadása ezért vált szükségessé. „József Jolán és Szántó Judit tulajdonából (1949)” A katalógus készítője azokat a kéziratokat jelölte így, amelyeknél nem lehetett megállapítani, hogy kinek a révén kerültek a PIM-be. „Szántó Judit törzssanyagából (1949)” Huszonhét kéz- és gépiratnál olvasható ez a proveniencia-megjelölés. Az 1937-ben írt versek esetében (*Ős patkány...* [572], *Kiknek adtam a boldogot...* [623b] stb.) eleve kétkedéssel olvassuk ezt, hiszen a házastársak akkor már alig látták egymást. Másrészt nyilvánvalóan Szántó Judit tulajdonában volt kéziratról olvassuk ezt: „József Jolán hagyatékából”, így például a *Mily szép vagy...* (445) kezdetű töredéknél, amely Szántó Judithoz szól, s a kéziratban az ő megjegyzései láthatók. Nem választható szét tehát a két nő kézirat-hagyatéka, ezért a Szántó Juditot tulajdonosként megjelölő tételeket a törzssanyag részének tekinthetjük.

Különben is nagy kár volt, hogy múzeológus/irodalomtörténész szakember helyett Szántó Juditot bízták meg a múzeum gyűjteményének vezetésével. Szabolcsi Miklós találó jellemzése: „Judith... a »nemzet özvegye« magatartását vette fel, éspedig elsősorban az MKP segítségével, arra támaszkodva, azt képviselve. ...Az állam által megvásárolt anyagokat mintegy sajátjának tekintette, önkényesen kezelte, adta elő vagy titkolta el a kéziratokat. A kéziratokkal való manipulálása még halála után, ma is

megnehezíti a kutatók munkáját.” (KL 31.) Az ÖM szerkesztői például még jelzeteket sem adhattak meg, s így voltak kénytelenek közölni egy-egy szövegforrás lelőhelyét: „gépírat a múzeumban”.

A fenti „bűnlajstrom” kiegészítéseképpen: a dilettáns szerzeményezésre példa Szőke György esete. Azokat a kéziratokat, amelyeket még a költő ajándékozott Pauncz Árpádnak és Abramovits Irénnek, bevitte Szőke a múzeumba, de kettőt Szántó Judit azzal a megjegyzéssel adott vissza, hogy erre nincs szükségük, mert „ez már megvan”. Az egyik versnek, a *Szeretők lázadásának* (296) Wallesz Luca ajándékából csakugyan volt már egy kézírata a gyűjteményben, a másikra, a *Medáliára* (367) azonban Szántó Judit rosszul emlékezett. Mindkét kézirat szövege viszont annyira érdekesnek bizonyult, hogy Szőke György külön cikkben ismertette őket. (ItK 1960. 481–482.) Néhány kézirat-tulajdonost azért utasítottak el, mert a kéziratokért pénzt kértek. (Róluk írta József Jolán fulmináns cikkét: Szemérmetlen kézirat-tulajdonosok. Független Magyarország 1949. márc. 28.)

József Jolán számára a birtokába került verskéziratoknak csak addig volt értéke, ameddig ismeretlen szöveget tartalmazott. Azokat a kéziratokat, amelyeknek a szövegét már közölték, csak mint ereklyét kezelte. Jellemző 1937. dec. 25-i, Hatvany Lajoshoz írt levelének ez a mondata: [József Attila] „ceruzái, kézíratai közül fogadjon el valamit tőlünk.” (Valachi A. 1998. 136.) Gaál Gábornak is felajánl kéziratot: „Szerkesztő úr, fáradozásaiért ellenszolgáltatásképpen felajánlom Attilának valamelyik kéziratát (majdnem minden versének kézírata nálam van, szeretném, ha megírná, melyiket kívánja leginkább)”. (Valachi A. 1998. 159.)

A dokumentumok egy része szedőpéldányul szolgált a posztumusz közlésekhez. Ezek nagyobb része elkallódott:

A Szép Szó 1938. januári–februári számában (a József Attila-emlékszámban) közöltek közül:

8: [Szaggatlak, mint a fergeg...] (626)

11: [Karóval jöttél...] (639)

15: [Drága barátaim...] (638)

Előző kiadásomban a *Rejtelmek* (581/2) hasonmását is ide soroltam; ezt azóta a PIM ismeretlen személytől megvásárolta. (JA 1061.)

Az áprilisi számból:

234: [Vak, vak, vak...] (636)

235: [Le vagyok győzve...] (632)

A novemberi számból:

126: Meghalt Juhász Gyula (593)

126: [Még példát adsz...] (594)

A Pesti Napló 1938. máj. 8-i és A Toll 1938. máj. 10-i számában jelent meg ez a vers:

[Talán eltűnök hirtelen...] (637)

Elkallódott a szövegforrása a Németh Andor kiadásában (1938) megjelent versek közül az alábbiaknak:

281: Arany (378b)

281: [Fagyon veszek vagy éhen...] (443)

354: [Éva, vigyázz...] (704)

354: [Mikor dolgozol csendesen...] (442)

356: [Nincs közöm senkihez...] (570)

A kiadás 344–345. lapján közölt *Eszmélet*-előzmények (467) gépíratái a feltehetőleg József Etelkánál maradt törzsanyagból Kiss Ferenchez kerültek. (Lásd alább.)

Az 1939-re szóló Népszava Naptárban Szélpál Árpád az eredeti kéziratokról (szíves közlése szerint József Jolántól kapta őket) újraközölte a *Meghalt Juhász Gyula* (593) című, valamint a *[Még példát adsz...]*, (594) *[Szépen beszélsz...]* (467/e) és *[Nincs közöm senkihez...]* (570) kezdetű darabokat. Elsőnek közölte ugyanott a következő verseket:

[Lágy tájék...] (372a)

Halálos szerelem (615)

[Nem ér szerencse...] (600)

[Szélnevelő, tágas pusztán...] (675)

A Bálint György 1940-i kiadásában közölt versek közül a következőknek nincs meg az eredetije:

150: Egy átlátszó oroszlán (317a)

342: El innen (142)

346: A fán a levelek (489c)

Bálint György kötetének 129. lapján a *Műterem* (235) című verset is közölte; ennek kézirata előző kiadásom nyomása közben került az OSZK-ba (Analekta 11.770) Gerhauser Albert örököseitől.

A Makói évek függelékében, a Radnóti Miklós által közölték közül:

145: Alkohol (140)

164: A kert (310)

A Kelet Népe 1941. jan. 1-jei számában ugyanarról az elveszett szövegforrásról közölték az *Alkohol*, továbbá még két, ismeretlen forrású darabot:

Aratás előtt (83)

Rokkantak (178)

A Kelet Népe 1942. máj. 1-jei száma három verset közölt József Jolántól kapott eredeti gépiratról: [*Borostyánkőbe én be nem fagyok...*] (367/8); [*Lányszépség dicsérete*] (118) és [*Ó szőke csókok partja...*] (147). A gépiratok megmaradtak a szerkesztő, Móricz Zsigmond örököseinél. A Móricz-hagyaték a PIM-be került, de ezeket a gépiratokat Kiss Ferenc szerezte meg.

A Csillag 1948. júliusi számában jelent meg, hihetőleg szintén a törzsanyag egyik azóta elveszett kézirata alapján:

[A hallgatag gép...] (483)

Az Ország-Világ 1960. nov. 23-i számában közölt két vers elveszett eredetije talán már nem a törzsanyag része volt, hanem József Jolán későbbi gyűjtése:

[Aludj...] (281)

[Du feu...] (664)

A versek közlője, Nádass József azt írja, hogy a szövegeket József Jolántól kapta gépirásos másolatban, két másik lappal együtt. (Ezeket a *Lányszépség dicsérete* [118] és az *Alkohol* [140] szövege állt.) A közléshez Szántó Judit azt a megjegyzést fűzte, hogy József Jolán 1939-ben (szerintem inkább 1938-ban) számos, akkor még ismeretlen József Attila-verset másolt le. Ezeket a másolatokat egy vastkos dossziében nemrégiben a Makai családnál láttam (részletes tanulmányozásukra nem volt mód), s közülük néhány a PIM-be került, feltehetőleg azok, amelyeket tévesen autográfnek tartottak. Így a Németh Andor által *Bibliái* címen közzétett *A te hajad...* kezdetű vers (255) gépiratos másolata (JA 238.) is. Az eredeti kézirat előkerültével megállapítható volt, hogy a gépirat nem autográf. Ez egy apró hibával is bizonyítható: a 12. sorban a *Füzes* szót József Jolán *Füves*-nek olvasta.

Jolán ezen kívül is két kézzel szórta szét öccse verseinek kéziratait ajándékul ismerőseinek, barátainak. Ezek egy része közgyűjteménybe került.

Bányai László, Jolán harmadik férje ráírta a *Csak az olvassa verseimet...* (602) kézirataira (PIM JA 136.): „A kéziratot 1941-ben kaptam Jolántól.” A másik, Bányaitól a PIM-be került kéziratot (*Számvetés* [466] JA 135.) kaphatta magától a költőtől is.

Fazekas György újságíró, akivel Jolán 1947–1948-ban együtt dolgozott a Magyar Nap szerkesztőségében, ezzel az ajánlással kapta az *Altató* (493; PIM JA 1047.) kézirátát: „Gyurikám, te szereted Attilát, én meg szeretlek téged – neked adom Attilának ezt a versét. József Jolán.”

Tóth Jenő, a szabadszállási járási kórház igazgató-főorvosa 1952-ben ezt írta Szabolcsi Miklósnak: „A költő elhunyt nővére, József Jolán volt feleségemmel közeli jó ismerőseink; a költőtől József Jolán dedikációjával egy verstörédék kézirata van birtokunkban.” (Int. Arch. Szeged.) A verstörédék a *Laszú álmódzásaiból...* (531) kezdetű.

Becsky Andor maga mondta el nekem a 70-es években, hogy a *Flóra* (581) II. részének kézirátát József Jolántól kapta. A kéziratot Horlai György nének ajándékozta, aki eladta Kiss Ferencnek.

Körmüves Imre (aki nem azonos az 1905–1944 között élt költővel) elmondta nekem annak idején, hogy József Attila-gyűjteményét (amelyet a PIM-nek adott) József Jolántól szerezte: *Csendes estéli zsoltár* (59), *Éhség* (63), *Idill* (65), *Szeged alatt* (66), ez a négy vers az 1922. aug. 17-én József Jolánhoz írt levélben. (PIM JA 1/1.) *Kertész leszek* (250; PIM JA 1/3.), *Tüzek éneke* (252; PIM JA 1/4.) továbbá a [*Modern szonett*] (499b), a [*Leülepszik...*] (500b) és az [*Emberek*] (501a) szövegét tartalmazó kézirát. (PIM JA 1/7.) A viszonylag nagyobb mennyiségből arra következtethetünk, hogy Körmüves Imre, mint gyűjtő, nem ajándékba kapta a kézirátokat Jolántól, hanem vette tőle. Gyűjteménye egyik darabja a *Kakuk Marci* (182; PIM JA 1/2.) talán Tersánszky Józsi Jenőtől való.

Mihályfi Ernő hagyatékában maradt fenn három kései vers érdekes variánsokat nyújtó kézirata: a *Balatonszárszó* (537), az *Irgalom* (543) és a *Miben hisztek...* (639b). (MTAK Ms 4311/278.) Mivel Mihályfi Ernő a Független Magyarország szerkesztője volt, s Jolán 1944–1945-ben ott dolgozott, kézenfekvő, hogy ez a három kézirát is a törzssanyag része volt.

Oelmacher Anna művészettörténész talán szintén Jolántól kapta az ún. Flóra-versfüzet két belső lapját, rajta a *Reggeli fény* (587) és a *Flóra* (586) szövegével. Ez a két lap a PIM-be került (JA 955.), de a füzet többi részével (JA 472.) nem egyesítették.

Cserépfalvi Imre nagy gyűjteményének (20 verssel, lásd Kat. 478.) három forrása volt. A költő küldte el neki utolsó versét (641) és írta be leányának, Cserépfalvi Katalinnak emlékkönyvébe az *Ars poetica* (573) első szakaszának variánsát. Biztosan a törzssanyagból származik az az öt bécsi vers (263–267), amelyet József Jolánnak küldött a költő egy 1925 őszen írt levélben. A Makón keletkezett versek egy részét pedig Szabolcsi Gábortól kapta, akit Cserépfalvi bízott meg azzal, hogy Makón és Szegeden József Attila-versek után kutasson. (Lásd például a Weismann Malvinnak írt vers, *A fergeteg ormán* [220] jegyzetét.) A kétféle versanyag nem választható szét teljes biztonsággal.

Gerhauser Albert hagyatékából (antikváriumból) vette meg az OSZK *A műterem...* (235) kezdetű verset. József Jolán utolsó, negyedik férje filológus volt, s József Attila verseinek kritikai kiadását készítette elő, valószínű tehát, hogy a kézirát József Jolántól került hozzá.

Monostori Moller Pál festőművész akár magától a költőtől is kaphatta volna a nála levő, majd a PIM-be került verskézirátokat (*Akkor* [18]; *Bolyongok* [14]; *Ülünk egymás mellett* [15]; *Egyedül* [16]; *Mámor* [17]), hiszen 1894–1978 között élt, de egyrészt azért, mert a versek 1921-ben íródtak, másrészt mert a Jolánnak 1921. szept. 24-én írt levélben maradtak meg (a levelet is Monostori Moller Páltól vették), bizonyossá teszi, hogy ezek a kézirátok is a törzssanyagból valók.

Vannak aztán olyan, a PIM-be került kézirátok, amelyek korábbi tulajdonosának neve semmit nem mond nekem, de az anyag jellege olyan, hogy csakis a törzssanyagból származhat.

Egy bizonyos Solymos Györgyné szerepel előző tulajdonosként nem kevesebb, mint tizenegy vers szakleltári lapján. A versek nagyobb része töredék, a költő ilyet nem ajándékozhatott senkinek, ezért biztos, hogy ezek a darabok József Jolánéi vagy Szántó Juditéi voltak: [*átizzadt fekvő helyeden...*] (598); [*A vásártéren...*] (437); [*És ámulok...*] (611); [*Dagadt hentes bárdja...*] (410); [*Ha a hold süt...*] (519); [*Három vak holló...*] (628); [*Indiában, hol éjjel a vadak...*] (446); [*Mióta egyéb nagy írók...*] (413); [*S ó te szerencsétlen...*] (699); [*Szamar széllel...*] (412); [*Szegény ember hova menjen...*] (411).

Mert Jolánhoz írt, 1923. jan. 27. utáni levél mellékleteként maradt meg, a törzssanyag része volt a Rudolf Péternétől vásárolt *Éjjel* (111) és *A Koszmosz énekének* (137a) 2. szonettje is. (PIM JA 1074.)

A szakleltári lap adatai szerint a [*Mint gyermek...*] (505) József Jolántól került Wald Béla birtokába, majd Forrai Józsefnéhez, akitől a PIM megvásárolta. (Kat. 735. sz.)

Más 1921-i verskézirát is a törzssanyag része lehetett: a Neufeld Adolftól vásárolt *Összetört szívem...* (4), *Csókolj, csókolj...* (6) és *A halálról* (9) kézirata (PIM JA 116. és 87.), vagy az Aczél György hagyatékában (MTAK Ms 6179/3.) felbukkant két korai kézirát: *Összetört szívem...* (4) és *A halálról* (9; MTAK Ms 6179/3.)

A törzssanyag PIM-be került részének történetéhez tartozik, hogy az *Eszmélet* (377a) VIII. részének ceruzával írt kézirata, a VII. rész töredékes gépirata és a *Favágó* (377a) gépirata elveszett. Valószínű,

hogy az ÖM összeállításánál során kallódtak el; akkoriban még nem őrizték annyira szigorúan az anyagot, mint ma, a múzeumból akár ki is vihették.

A hagyaték kisebb része József Etelkához került. Hogyan osztották el a nővérek öccsük kéziratait, nem tudható, de valószínű, hogy véletlenszerűen, minden racionális megfontolás nélkül, talán úgy, mint a népmesében az itatóvályút: hosszában kettévágva. Így történhetett, hogy a *Gyönyörű láttam* (525) egyik kéziratának fele Jolánnál, fele Etusnál maradt, s ugyanez történt a Medvetánc kötetterével is. József Etelkától közgyűjteménybe került az alábbi hat kézirat:

Kukoricaföld (79) – *Részeg a sineken* (78) JAM 79.14.1.2.

Koldus (87) JAM 79.13.1.2.

Ne légy szeles (617) PIM JA 202.

Város: az agy (137c) PIM JA 580.

A pap mosolyog (306) Hatvan, Hatvany Lajos Múzeum.

József Etelka, amint ezt nekem többször elmondta, s fia, Makai Ádám is megerősítette, magánszemélyeknek soha nem adott el vagy ajándékozott József Attila-relikviákat. Mily nagy volt tehát a meglepetésem, amikor előbb 2000 táján, majd 2003 augusztusában Kiss Ferenc (Horváth Iván telibe találó megfogalmazásával „irodalmunk e nagy kéziratgyűjtő egyénisége”, Szántó Judit: *Napló és visszaemlékezés*. 2. kiad. Bp. 1997. 189.) büszkén mutatta nekem, mint gyűjteménye becses darabjait, a *Temelet után* (509), az *Edit* (548) és a *Jövőm emlékeit...* (489c) kéziratait, amelyeket annak idején József Etelkánál láttam és feldolgoztam. Meg kellett vizsgálni tehát a gyűjtő birtokában levő többi dokumentum, az ott levő családi levelezés eredetét is, mert ez fényt deríthet a versek sorsára. Egészen biztos, hogy József Attila anyjának levele, mely egészében még soha nem jelent meg nyomtatásban, s először József Jolán (1940. 152–153.), majd József Etelka (Somogyi-könyvtári műhely 1980/1–2. 2.) idézett belőle, s Szántó Judit (1958. 64.) egyik lapját hasonlóan közölte, s amelyet én is láttam József Etelkánál, a törzsanyag része volt. Ezt a levelet Kiss Ferenc ugyancsak 2003 augusztusában mint saját tulajdonát mutatta meg nekem. A gyűjtőhöz kerültek többek között a József Etelkához írott levelek, mint például Cserépfalvi Imre 1937. nov. 11-i levele (Szabolcsi, KL 922: „Kiss Ferenc tulajdonában”), Szántó Judit 1933. jan. 26-i levele (uo. 145.) vagy Homonnai Zoltán szerelmeslevelei (lásd a 146. sz. vers jegyzetét). A József Jolánhoz írt levelek szintén Kiss Ferenc tulajdonában vannak, aki a szakirodalomban úgy szerepel, mint József Jolán hagyatékának őrzője. (Valachi A. 1998. 8.) Szabolcsi Miklós egyik utalásából sejthető csak, hogy mi lehet ezeknek a leveleknek provenienciája: „Nincs még Kiss Ferenc kezében, de azt állítja, hogy József Etelnél... látta azokat a leveleket, amelyeket József Jolán anyósa – Makai Ödön anyja – írt Jolánnak...” (Húsz éves az Espersit-ház. 1979–1999. Az 1999. április 25-én megtartott irodalomtörténeti emlékülés anyaga. Makó 2001. 12. A Makói Múzeum Füzetei 97.) A Szép Szóban megjelent József Attila-versek kefelevonatai jelenleg is a Makai család Andrassy úti lakásában vannak, kivéve azokat, amelyeken a költő javításai láthatók: *Boldog hazug...* (507c), *Ars poetica* (573), *Nem emel föl* (585), *Isten* (590) és *Flórának* (591). Ezek Kiss Ferenc tulajdonába kerültek, aki 2003 augusztusában engedélyezett egy gyors kollacionálást, kivéve a *Flórának* kefelevonatát. Külön kutatásra érdemes az ún. hamburgi dosszié kérdése is.

Németh Andor kiadásának gépiratát Kiss Ferenc örzi. Valamikor a múlt század kilencvenes éveinek az elején ideadott nekem egy dossziényi gépiratot, kérve, hogy határozzam meg. Azt mondta, hogy a dossziét egy hamburgi antikváriumban vásárolta. Megállapítottam, hogy a dosszié Németh Andor kiadásának gépiratos előzményét tartalmazza. A bizonyítás azon alapult, hogy olyan szövegeket tartalmazott, amelyeket először Németh Andor publikált: 1) Egy gépiratos lapon a Szántó Judittól kapott versek másolatait (lásd a 443. sz. vers jegyzetét); 2) Az *Eszmélet* előzményei közül a 467b–e. szövegek autográf gépiratait. (Ezeket Németh Andor ugyancsak Szántó Judittól kaphatta.) Később kiderült, hogy a dosszié a *Munkások* (415) kivágatát is tartalmazza a Külvárosi éj kötetből, a költő autográf javításaival. Ezt a dokumentumot Kiss Ferenc Péter Lászlónak engedte át közlésre. Ekkor is Hamburgra mint származási helyre hivatkozott, s – mintegy magáévá téve meghatározásomat – így közölte a kutatóval a dosszié eredetét: „Föltevése [mármint Kiss Ferenc föltevése] szerint Németh Andor

hagyatékából került rejtélyes úton a kereskedelembe, s ez az anyag lehetett, amelyből Németh Andor 1938-ban összeállította József Attila összes verseinek első kiadását.” (Péter L. 2000. 310.) A hamburgi származás legendája legalábbis kérdéses. „Nem életszerű” – amint azt a rendőri jelentések meg szokták fogalmazni –, hogy Németh Andor magával cipelt volna egy kötegni, számára értéktelen gépiratot akkor, amikor 1939 nyarán elhagyta az országot. (Még a neki/róla szóló vers kéziratát is elvesztette.) Az is kérdéses, hogy Cassisból hogyan és miért került volna Hamburgba az anyag. Szinte teljesen bizonyos, hogy a dosszié a törzsanyag József Etelkához került része volt. Talán ebben a dossziében voltak még a következők, jelenleg Kiss Ferenc tulajdonában levő gépiratok is: *Regös ének* (387), *Szürkület* (485b), *Mint a Tejút a vonuló...* (612b).

Summa summarum: a törzsanyag egy jelentős része tisztázatlan körülmények között Kiss Ferenc gyűjtőhöz került.

A József Etelka-féle gyűjteményhez tartozott még a *Két hexameter* (551) kézírata (Makai Ádám szíves közlése) és a *Tiszta szívvel* (237) bekeretezett kézírata. Ez utóbbit én még láttam, de Makai Ádám csak az üres keretet tudta nekem megmutatni. (Már a Katalógusban sem szerepelt!)

A makói József Attila Múzeum gyűjteményének története sokkal egyszerűbb – legalábbis innen, a fővárosból nézvést –, mint a törzsanyag napjainkig tartó viszontagságai. A történet úgy kezdődik, hogy 1952-ben Péter Lászlót kinevezték a makói múzeum élére. Ő vetette meg a múzeum József Attila-gyűjteményének alapját: a költő makói ismerőseitől/szerelmeitől, Saitos Valériától és Espersit Máriától számos kéz- és gépiratot sikerült megszereznie. (Péter L. 1952., Péter L. 1954.) Sajnos az eredeti gépiratokat kiállították, s a fény a már amúgy is halvány gépiratok egy részét már Péter László távozása után teljesen olvashatatlanná fakította. Szerencsére a gépiratokat még olvasható állapotukban lefényképezték (talán az ÖM összeállítása során), s a film az OSZK mikrofilmtárában F 227. jelzet alatt rendelkezésre állt. A filmtekercsnek sajnos időközben nyoma veszett (Zséli Lászlóné szíves közlése), de szerencsére az ÖV összeállítása során nagyításokat készíttettem róluk, s ezek a szegedi Irodalomtörténeti Intézet sokszor idézett Archívumában hozzáférhetők.

Amit Péter László kezdett, több sikerrel és nagyobb – megérdemelt – dicsérettel folytatta Tóth Ferenc. Sikerült elkönyörögnie Cserépfalvi Imrétől és József Etelkától egy-egy makai vonatkozású kéziratot, majd fölkatnia a költő battonyai barátját, Kiss Károlyt, s tőle megvenni egy értékes versfüzet kéziratát. A nagy fogás 1988-ban történt: megszerezte múzeuma számára a sokáig lappangó, Kesztnér Zoltánnál maradt két füzetet: a *Versek* 1922 július augusztus, szeptember és a *legutolsó harcos* címűeket. Részletes, anekdotikus beszámoló a beszerzés körülményeiről: Péter L. 2000. 327–328. Legyen szabad nekem is hozzájárulnom a füzetek történetéhez. Tóth Ferenc már régen tudta, hogy a füzetek Tézsla József ügyvéd tulajdonában vannak, s össze is hozott vele a Budapestre szakadt makaiak klubjában. (Valahol Újpesten.) Kértem Tézslát, hogy a füzeteket tanulmányozhassam. A nagydarab, tekintélyes férfiú ezekkel a szavakkal pöckölt le magáról: „József Attila elviselhetetlen fráter, szörnyű alak volt. Én csak tudom, hiszen mellette ültem az iskolapadban. Maga is jobban tenné, fiatalember, ha valami értelmesebb dologgal foglalkozna.” Ez talán magyarázata lehet a füzetek siralmas állapotának.

A fentiek után még mindig számos kézirat maradt, melynek eredetére nézve semmiféle fogódzónk nincs. Néhány példa. Nem tudjuk, hogy kitől szerezte Szegeden Lökös Zoltán a *Tiszta szívvel* (237; PIM JA 496.), a *Kertész leszek* (250; PIM JA 496.) és az *Együgyű ének* (241; uo.) kéziratát. Kéi volt Szállási Árpád esztergomi orvos, gyűjtő gépirata a *Hűség* (116) és a *Rokkantak* (178) szövegével. A PIM előző kiadásom megjelenése után vásárolta meg a *Flórának* (591) kéziratát (JA 1060.), és egy másikat, amelyen három 1937-i vers olvasható. (JA 1061.) A szakleltári lapra nincs ráírva, hogy kitől vették, talán az eladó névtelen akart maradni. Bertók Lajos debreceni könyvkereskedőtől vették a debreceni Egyetemi Könyvtár Ms 126. jelzetű kéziratát, rajta az *Olyan bolond vagy* (267) szövegével. Eredetéről mit sem tudunk. A sor folytatható; kutatónak hálás téma lenne.

Egyéb szövegforrások

Egy-egy versről már a költő életében kéziratos másolat készült. Balog József, a költő osztálytársa a *Tanulmányfej* (97) szövegét másolta le, amikor megbírálta a gimnázium önképzőkörében. A *Kövek* (160a) Békeffi Margit által leírt szövegét a költő aláírása hitelesíti. A többi korabeli kéziratos másolatnak nincs szövegkritikai értéke. Nyilvánvalóan nem a költőtől származnak azok a szövegvariánsok, amelyeket Csaplár Ferenc közölt egy szavalókórus versgyűjteményéből. (Tiszatáj 1964. 6. sz.) Egy ideig hiteles szövegforrásként kezeltem az *Ajtót nyitok...* (492) Barta István által készített másolatát, amely Magyar László hagyatékával került az OSZK kéziratárába. (Analekta 11.389.) Amióta azonban előkerült a változatnak a költő által írt szövege, a róla készült másolat érdektelenné vált.

Néhány 1937-i vers részletei az egyébként autográf kéziraton idegen kézzel (mint a PIM JA 801. és 872. sz. alatt őrzött levelek alapján megállapíthattam, Ignótus Pál kezével) vannak leírva: egy-egy szakasz a 634–635. sz. versek kéziratán, néhány szó a 630. sz. vers kéziratán. Ezek a szövegrészek feltehetően a költő diktálása után kerültek papírra; hitelességükben nem indokolt kételkedni.

Még azonosítatlan kéz írt néhány szót a *Születésnapomra* (595) és a *Thomas Mann üdvözlése* (568) autográf gépiratára is.

Sajátságos forrástípus az emlékezetből leírt posztumusz szöveg. Az ilyen szöveget, ha más szövegforrás nem őrizte meg, elvszerűen csak kötetünk függelékében közlöm. Előfordult, hogy a költő barátai (Hont Ferenc, Vágó Márta, Ignótus Pál) ismert vers egy-egy írásban meg nem őrzött variáns-sorára emlékeztek. Ezeket az illető vers lapalji jegyzetében közlöm. (Pl. 99., 351., 609. sz.)

POSZTUMUSZ KIADÁSOK

Németh Andor kiadása (1938)

Az első gyűjteményes kiadást Németh Andor rendezte sajtó alá: József Attila összes versei és válogatott írásai. Bp. 1938. Utószava 1938. május 16-án kelt, a kötet június elején, a könyvnapon jelent meg.

„Jolán elhozta nekem Attila hátrahagyott papirosait. Gondosan végigböngésztem őket. Cserépfalvi elhatározta, hogy kiadja József Attila összes verseit. Én nem összes versre gondoltam, hanem egy válogatott kötetre, mert az volt a célom, hogy ez a kötet elsősorban azt bizonyítsa be, milyen nagy költő volt József. Attila. Így hát meglehetősen szuverénül jártam el Attila fiatalkori zsengeivel, azokból alig vettem fel valamit, sőt a későbbi, még kiforrotlan korszakából is csak keveset. Mindezt azért, hogy minél jobb formában mutassam Attilát. Lehet, hogy kissé túl finnyás is voltam, túl szűkmarkú. Jolán azonban túljárt az eszemen, és sok olyan verset is becsempészett a kötetbe, amiket én nem tartottam méltónak Attilához.” (Németh Andor 1973. 683.) Németh először a *Medvetánc és a Nagyon fáj* című kötetekben megjelent verseket közli, majd „Ha már elpusztul a világ (Pótlások a *Medvetánc* kötetéhez)” címmel az 1923–1935-ben keletkezett versek egy részét, és „Nincs bocsánat (József Attila utolsó versei 1936–1937)” címmel főleg az utolsó év verseit. (Ebbe a részbe néhány korábbi darab is bekerült.) Ezután következik a „Függelék: Alkalmi versek, Szépség koldusa és Nem én kiáltok.” (Alighanem ezt a részt „csempészte bele” a kötetbe József Jolán.) Eljárását később, 1944-ben megjelent monográfiájában Németh Andor így indokolta: „Az anyagot [a *Medvetáncban*] maga rostálja ki addig megjelent versfüzeteiből. ...csak azokat vette fel, amelyekről azt akarta, hogy megmaradjanak. Összes verseinek első posztumusz gyűjteményében, melyet én rendeztem sajtó alá, ezért tettem a kötet élére a *Medvetánc* kötetet, s továbbra is az a meggyőződésem, hogy a József Attila-versek minden kiadásának ezzel a gyűjteménnyel kell megnyílnia. A kép, amelyet e verskötet nyújt, megfelel annak, amelyet működéséről eddig az időpontig hagyni akart. Tekintsük *ne varieturnak* ezt az elrendezést; az ezt megelőző füzeteket pedig irodalomtörténeti adalékoknak, amiket a költő életpályájának fordulóján, a *Medvetánc* összeállításakor megtagadott, miknek tehát a függelékben van helyük.” (Németh Andor 1944. 145–146.) Németh Andor, nem sokkal a kötet megjelenése után, másféle elrendezést is lehetségesnek tartott. Ugyanitt a kritikai kiadás szükségességéről is írt. (Utószó egy utószóhoz. Szép Szó 1938. július, 477–479.; Kortársak... 627. sz.)

A költő életében megjelent kötetek anyagán kívül 150 verset és töredéket közölt Németh Andor. Fő forrása a kéziratok hagyatéka volt. Néhány, kéziratból közölt vers eredetije lappang, ezek esetében Németh Andor kiadása forrásértékű. Számos olyan verset is kiadott, amelyek csak újságokban vagy folyóiratokban jelentek meg, így A Tollból, a Népszavából, a Diogenesből és a Színház és Társaságból. A szövegek, különösen ahhoz képest, hogy a kötet igen gyorsan, már 1938 júniusának elején megjelent, elég pontosak. Németh Andor olykor kisebb retusálást hajtott végre a szövegen (például a *Csak most...* kezdetű töredéken [608]), olykor cím nélküli szövegnek címet adott: „Bibliái” (255), „Látomás” 607). A gyors munka miatt óhatatlanul a kötetbe került hibák egy része sokáig tovább élt. Így a [Már régesrég...] (567) 6. sorának első szavát tévesen *Gonosz*-nak olvasta *Gondos* helyett, s noha a töredék kézírata ismeretes, megszokásból, vagy talán mert a „*gonosz gazdák*”-at József Attilára különösen jellemzőnek érezték, sokáig így maradt. – A [Tehervonatok tolatnak...] (435) kezdetű verset a költő egy lapra írta, szövege mégis két részletben olvasható Németh Andornál: utolsó szakasza elszakítva a többitől a töredékek között.

Bálint György kiadása (1940)

A következő kiadást Bálint György rendezte sajtó alá: József Attila összes versei és műfordításai. Bp. 1940. A szerkesztő időrendben közölte a költő verseit, de úgy, hogy megtartotta a költő által sajtó alá rendezett kötetek verssorrendjét. A verseket a következő címek alatt közli: Gyermekekori versek;

Szépség koldusa; Nem én kiáltok; Versek 1922–26-ból; Nincsen apám se anyám; Verseskönyv 1931-ből (=Döntsöd a tőkét, ne siránkozz); Külvárosi éj; Medvetánc; Versek 1927–36-ból; Nagyon fáj; Utolsó versek; Töredékek; Műfordítások. A Németh Andor által közzétett verseken kívül 68 új vers és töredék jelent meg itt, nagyobb részét ugyancsak a törzsanyagból (az innen közölt versek egy része forrásértékű), továbbá néhány újabb hírlapból és folyóiratból: Az Újságból, a Magyar Hírlapból és a Kékmadáról. Ennek a kiadásnak több változatlan lenyomata készült. (Reguli Ernő: József Attila. Bibliográfia. Bp. 1975. 7–9., 13., 15. és 18. sz. tétel.) Az 1948. évi kiadás végére pótlásként egy ívet fűztek, ezen hat új, forradalmi hangjuk miatt a felszabadulás előtt közölhetetlen vers olvasható. (Ezekről írta Németh Andor: „... másfelől vannak sokszorosításban keringett versei, miket hangjuk és tartalmuk miatt hagytam ki a kötetből, nem akarván közzétételükkel veszélyeztetni a kötet forgalom-bahozhatóságát.” Szép Szó 1938. július, 477.)

Galamb Ödön kiadása (1941)

Az 1938-i kiadványnak (valamint József Jolán életrajzának) páratlan sikere arra ösztönözte kiadókat, Cserépfalvi Imrét, hogy további kiadható anyag után nézzen. Megbízta az akkor szegedi egyetemi hallgató Szabolcsi Gábort, hogy Makón és Szegeden újabb versek után kutasson. Szabolcsi megtalálta Kesztnereknél a Versek 1922. július augusztus, szeptember és A legutolsó harcos című füzeteket, valamint Gyenge Miklósnál a Lovas a temetőben című füzetet és kilenc szabadverset. Kimásolta belőlük az ismeretlen vagy általa annak vélt verseket: tizenhatet a Lovas a temetőben címűből, tizennégyet a kiszombori füzetből, tizenhatet A legutolsó harcos címűből, valamint a kilenc „szabadverset” Ezt az ötvenhét darabot két példányban legépelte. Az egyik példányt professzorának, Sík Sándornak küldte el. A szegedi egyetem magyar irodalomtörténeti tanszékének gyakornoka Paku Imre volt, aki (talán nem egészen korrekt módon) „felfedezte” a verseket. A Független Magyarország 1941. márc. 24-én rövid közleményben adta a közönség tudtára: „Ötvenhét ismeretlen József Attila-verset fedeztek fel Szegeden.” A közlemény szerint „Paku Imre... fedezte fel őket” Egy későbbi hírben már „több mint száz” versről írnak. „A terv az, hogy a több mint száz posthumus versből önálló kötetet állítanak össze... Az összeállítás körülményes, napfényrehozó munkáját Paku Imre végzi... aki legutóbb Juhász Gyula összegyűjtött verseit rendezte sajtó alá.” (Pest, 1941. aug. 23.) 1941. okt. 1-jén azonban megjelent a Magyar Csillagban Tolnai Gábor gyilkos kritikája a Juhász Gyula-kiadásról, amelyben Paku munkáját dilettánsnak, az általa elkövetett hibákat „hajmeresztő”-nek minősítette. Ezek után szó sem lehetett Paku közreműködéséről. Cserépfalvi Radnóti Miklóst bízta meg a sajtó alá rendezéssel. Radnóti így ír naplójában kétségeiről: „Sok a gyöngébb darab a gyűjteményben, azt tanácslom [Cserépfalvinak], hogy adja ki a Galamb Ödön-könyv függelékéeként... Jó, rendezzem a verseket, írjak hozzájuk bevezetőt. S most mit írjak? A költő kirosztálta könyvei megjelenése előtt ezeket a verseket s most kiadjuk... érzem Attila rosszalló tekintetét... De hisz a többi vers, a nagy versek fénybe borítják ezeket is...” Ilyen előzmények után jelent meg 1941 karácsonyán Galamb Ödön Makói évek című kötete, a függelékében válogatott versek, részben a törzsanyagból, részben a három füzet anyagából. A kiadott versek közül a Lovas a temetőben versein és a kilenc szabadversen kívül két további vers forrása ismeretlen helyen van.

Kardos László kiadása (1950)

„A kiadás módszere meglehetősen eltér az előző gyűjteményekétől. A kötetek anyagát időrendben adja, s a Medvetáncnak a korábbi kötetekből áttemelt darabjait visszaosztja az eredeti kötetekbe. Így a költő fejlődésének a kötetekben jelentkező vonala sokkal könnyebben kísérhető figyelemmel. Nem szakítottuk meg a kötetek anyagát a kiadatlan – igazában: a költő által kötetbe nem foglalt – versek közbeillesztésével sem, amint azt a korábbi kiadások tették. A kiadatlan versek – hozzátétőleges időrendben – a kötet második felébe kerültek.” Kardos ötvennégy, kötetben még meg nem jelent verset közölt, részben a PIM anyagából, részben a Népszavából.

Az első kritikai kiadás (1952, 1955)

A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem magyar irodalomtörténeti tanszékén 1948 végén szervezték meg azt a munkaközösséget, amelynek munkája eredményeképpen 1952 decemberében két kötetben megjelentek József Attila versei: József Attila összes művei. I. Versek 1922–1928. II. Versek 1929–1937. Zsengék, Töredékek, Rögtönzések. Sajtó alá rendezte Waldapfel József és Szabolcsi Miklós. A kiadás „töredékeken és rögtönzéseken kívül 86 olyan verset közöl, amelyek az eddigi kiadásokból hiányoztak, köztük néhány remekművet...” (I. 352.) Az *œuvre* páratlan gazdagodása annak volt köszönhető, hogy egyrészt többé-kevésbé rendszeresen átnézték a 20-as és 30-as évek hírlap- és folyóiratanyagát, másrészt támaszkodhattak az 1949. jún. 10-én megnyílt budapesti József Attila Múzeum (a jelenlegi Petőfi Irodalmi Múzeum) és az 1952 januárjában megszervezett makói József Attila Múzeum gazdag kéziratos gyűjteményére. Számos, magánkézben levő kéziratot is felkutattak.

Az első kritikai kiadás munkálatai már folytak, amikor a törzsanyag egy igen jelentős része előkerült a Független Magyarország irattárából. (Ennek szerkesztőségében dolgozott József Jolán.) A lelet „legnagyobb részét azoknak a késői verseknek és töredékeknek fogalmazványait foglalta magában, amelyeket e kéziratok lappangása folytán csak Németh Andor vagy Bálint György kiadása nyomán közölhettünk” (ÖM 1952. II, 453.) A szerkesztők előbb a harmadik kötetben óhajtották ismertetni, pótlásként, az új anyagot, majd úgy döntöttek, hogy a két kötet javított és bővített kiadását teszik közzé. Döntésükben az is közrejátszhatott, hogy közben számos új, főleg makói kézirat vált hozzáférhetővé, és fény derült a hírlapi gyűjtés hiányosságaira is. (Péter László: József Attila-textológia. It 1954. 347–359.) A versek második kiadása 1955-ben jelent meg, változatlan címmel és kötetbeosztással. Az 1955 után előkerült szövegeket (39 darabot) Fehér Erzsébet és Szabolcsi Miklós tette közzé 1967-ben, az ÖM IV. kötetében. Néhány új vers 1967 után is felbukkant, ezeket Szabolcsi Miklós rendre közzétette az általa sajtó alá rendezett „népszerű” kiadásokban. (Felsorolásuk: Reguli Ernő: József Attila. Bibliográfia. Bp. 1975. 9–10.)

Az 1952-i kritikai kiadás megítélésénél mindenekelőtt úttörő jellegét kell kiemelni: ez volt az első olyan kiadás, melyben 20. századi költő művei jelentek meg, de egyébként is a felszabadulás után nagy lendülettel megindult szövegkritikai kiadások között is egyike volt a legelsőeknek. Azóta valóra vált az, amit a szerkesztők 1952-ben szerény óhajként fogalmaztak meg: „De bízunk abban is, hogy kiadásunk új szövegeivel, több vers hiteles formájának megállapításával, az időrend megközelítő tisztázásával, a költő művészi fejlődésének megállapításához bőséges anyagot nyújtó szövegváltozatok közlésével és új történeti adataival hibái és hiányai ellenére is hozzá fog járulni a legnagyobb magyar proletárváltó, egyben egyik legnagyobb nemzeti költőnk teljesebb megértéséhez és igazabb értékeléséhez.” (ÖM 1952. I, 356.) E nagy történelmi érdemek hangsúlyozása mellett nem hallgathatjuk el a kiadás hibáit sem. Átlagban minden tizedik vers szövegében akad egy-egy kisebb-nagyobb hiba. A második, javított kiadásban ezek egy részét kijavították, egy másik részük azonban javítatlan maradt. Ugyanakkor az 1955-i kiadásba újabb, főleg sajtóhibák kerültek. A szövegállapot tehát tulajdonképpen romlott, mert nem lehetett pontosan tudni, hogy az 1952-i vagy az 1955-i szöveg a hiteles-e. A nagyközönségnek szánt kiadásokban egy-egy vers szövegét hol az első, hol a második kritikai kiadás alapján adták közre; olykor az első alapján ott is, ahol a másodikban ennek hibája ki van javítva. (Lásd a *Tehervonatok tolatnak...* [435] jegyzetét.) Lényegesen több hiba került a jegyzetapparátusba; úgyszólván alig van olyan szöveg, amelyhez minden tekintetben kifogástalan apparátus járulna. E hibák nagy része természetesen csak apróság, többnyire egy-egy írásjel elnézése, ilyen tömegben azonban megengedhetetlen.

E hibák eredete valószínűleg abban rejlett, hogy az ÖM – mint az akkori kritikai kiadások többsége – egy sajátos intézmény, az ún. munkaközösség munkájának eredményeképpen született meg. Amikor korábbi kiadásom elkészítése során az ÖM változatapparátusában megnéztem az *Óda* (461) Nyugatbeli variánsait, némi kárörömmel (emberek vagyunk) találtam köztük szöveghibákat: 42 Elmémbe,

mint fémbbe a savak, **57 S** miféle lélek és miféle fény, **62** alászállharrok rejtelmibe! Hirtelen eszembe ötlött: úristen, hiszen ezt én gépeltem! Nemcsak a munkaközösség tagjai vettek részt ugyanis a szerkesztésben, hanem alkalmilag más bölcsészek is. Én Rejtőnek szoltam: „Pistám, adj valami munkát, pénz kellene.” Ő: „Jó, gépeld ki a Nyugatból a József Attila-szövegeket.”

Mindenképpen indokolt, hogy itt is megörökítsük azoknak a lelkes fiatal bölcsészeknek a nevét, akik részt vettek a munkaközösség munkájában, hiszen a hiba a rendszerben volt, nem az ő hozzáállásukban: Ezek: Rejtő István, aki egy ideig a munkacsoport felelőse is volt s a szerkesztés munkájában is részt vett, továbbá Fabulya László, Reguli Ernő, Rusznyák Péter, Somogyi Sándor, Szalai Sándor, Szekeres Teréz, Kovács Béla, Somogyi Magda, Lódi Gabriella, Patyi Sándor, Surányi Ibolya, Zsámboki Pál, Varga Ferenc, Iványi Béla, Felkai László.

Az ÖM történetéhez tartozik, hogy a költő fiatalkori irreudenta versei miatt maga Rákosi Mátyás is foglalkozott a kiadvánnyal, s az Akadémiai Kiadó munkatársát, Vezér Erzsébetet és igazgatóját, Bernáth Györgyöt írásbeli figyelmeztetésben részesítették a megfelelő szervek. Végül csak a *Nem! Nem! Soha!* (32) című vers maradt ki, amelyet 1984-ben én sem közölhettem. (A részletek: Szőke 2003. 96–99.)

Az 1984-i kritikai kiadás

Az ÖM 2. kiadásának megjelenése, 1955 után igen nagy mennyiségű szövegforrás (kéz- és gépirat, valamint hírlapi közlés) vált ismeretessé. Csak néhányat említek meg. A Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött gépiratok közül két nagy csoport érdemel említést. A JA 21. jelzetű gépiratokról sikerült megállapítani, hogy – az addigi meghatározásokkal szemben – autográf gépiratok, és a Medvetánc előzményeihez tartoznak. Az ÖM szerkesztésekor nem voltak még ismeretesek a JA 137/III. jelzet alatt őrzött gépiratok, a Nagyon fáj kötet szedőpéldányai sem. A legtöbb új kéziratos anyagot is a PIM szerezte meg. A makói évek anyagából például Saitos Gyula gyűjteményét és Espersit János hagyatékát; a bécsi versek anyagából Lábán Antal hagyatékát, a későbbi anyagból Gyömrői Edit kéziratait. Más közgyűjtemények új József Attila-anyagából a legjelentősebb Barta István hagyatéka; ez részben eredetiben, részben fényképmásolatban az Országos Széchényi Könyvtárban tanulmányozható. Említést érdemel a Szép Szó munkatársának, Horváth Tibornak hagyatékából származó néhány kézirat is, amely a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárába került. Tóth Ferenc buzzólkodása révén a makói József Attila Múzeum is hozzájutott néhány addig ismeretlen kézirathoz. A magánkézben levő gyűjtemények közül különösen kettő érdemel említést: a Cserépfalvi Imre tulajdonában levő kéziratosokat az ÖM szerkesztői annak idején nem hasznosították, csak az 1967-i pótlásban közölték az ismeretlen szövegű verseket. Kiderült az is, hogy Makainé József Etelka tulajdonában sokkal több kéz- és gépirat van, mint amennyit az ÖM jegyzetei felsorolnak. Mindezekről a kéz- és gépiratokról részletesebben a kronológiai jegyzetekben írok.

A hírlapok és folyóiratok megjelenési adatainak gyarapodása főleg annak volt köszönhető, hogy a 20. századi periodikák anyagát feltáró különféle repertóriumok, valamint a költő és egy-egy periodika kapcsolatát feltáró bibliográfiák és tanulmányok száma nagymértékben megnőtt. Ezeket az adatokat is a Szövegforrások című fejezetben sorolom fel.

Az 1970-es években már számos olyan kiadvány állt rendelkezésemre, amely megkönnyítette a József Attila életében és műveiben való tájékozódást. 1) Reguli Ernő bibliográfiái: Írások József Attiláról. ItK 1955. 2. sz. (Különlenyomat is: A Szegedi Egyetemi Könyvtár Kiadványai 31.) és: József Attila. Bibliográfia. Bp. 1975. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 2) József Attila Emlékkönyv. Szerkesztette Szabolcsi Miklós. Bp. 1957. 3) Bokor László: Kortársak József Attiláról. Az 1922–1945 között a költőről megjelent ismertetések, bírálatok, interjúk stb. szövegét tartalmazó gyűjteményt akkor – Bokor László szívességéből – kefelevonatban tanulmányozhattam. 4) József Attila válogatott levelezése. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Fehér Erzsébet. Bp. 1976. (Új Magyar Múzeum.) 5) Szabolcsi Miklós részletes, mindenre kiterjedő monográfiája. Az ÖV szerkesztéséig két kötet jelent meg:

Fiatal életek indulója. József Attila pályakezdése. Bp. 1963. és Érik a fény. József Attila élete és pályája 1923–1927. Bp. 1977.

Az ÖV két kötetének szerkezete, a versek sorrendje lényegében megegyezik az ÖM szerkezetével. Az eltérés csak annyi, hogy az ÖM-ben „Zsengék” címen a kötet végére tett gyermekkori verseket beosztottam az időrendbe. A versek sorrendjét keletkezésük időrendje szabta meg. Így nemcsak a költő által sajtó alá rendezett kötetek anyaga bomlott fel, hanem néhány olyan ciklus is, amelyet a költő két, különböző időben keletkezett versből komponált, mint például a *Magyarok* két részét (jelen kiadványunkban 112b. és 233. sz.) vagy a *Férfiszóval* két részét (154. és 234. sz.). Az időrend feloldhatatlan ellentmondása: a verseket első megformálásuk időpontjának megfelelően, de általában legutolsó alakjukban közöltem. Az „ultima manus” elvétől csak akkor tértem el, ha a költő a kötetben megjelent verset a megjelenés után átdolgozta. Ilyen esetekben a kötet szövegét közöltem, egyrészt azért, mert az átdolgozott későbbi szöveget a költő többnyire nem publikálta, másrészt meg azért, mert a kötetbeli szöveg vált közismertté. Az „ultima manus” elvét tehát felváltotta az „ultima editio” elve. Azonos szövegű gépiratok esetében sem mindig a legutolsóának a szövegét adtam, hanem néha azt a korábbi, amelyet a költő ékezetekkel látott el.

A versek szövegét az ÖM megjelenése idején még más elvek alapján közölték, mint 1984-ben. A költő helyesírását az akkori akadémiai helyesírási szabályzat szerint egységesítették, a sorkezdő szavakat – ahol nem kezdett új mondatot – a költő 1928 utáni gyakorlatának megfelelően kisbetűvel kezdték, az interpunkció nélküli szövegeket központozással látták el. Az ÖV-ben a kritikai kiadások szabályzatának értelmében mindenütt megtartottam az alapul vett szövegforrás eredeti helyesírását, és a változatapparátusban a különböző szövegforrások helyesírási jellegű eltéréseit is közöltem.

A változatoknak különös jelentőségük van József Attila életművében, hiszen ő már megjelent verseit is sok esetben újra és újra átdolgozta. Az ÖM „olyan esetekben, amikor a vers első megformálásától a végleges változatig mondanivalójában is teljesen átalakult”, mindkét változatot közölte az időrend megfelelő helyén. A probléma az, hogy a vers „teljesen” átalakul akkor is, ha a költő csak egy szót is cserél ki benne. Szigorúan véve tehát valamennyi átdolgozott és a maga idejében véglegesnek szánt változatot teljes egészében közölni kellene. Az ÖM „megkettőzött” versein kívül még számos más szöveget is két változatban közöltem az ÖV-ben. (Például a jelen kiadás sorszámaival: 103., 125., 129. és 158. sz.)

Részben a változatok fontossága miatt, részben, hogy tanulmányozásukat megkönnyítsem, a szövegkritikai apparátust közvetlenül a főszöveg alatt helyeztem el. Büszke vagyok rá, hogy ezért a megoldásért Szőke Györgytől piros pontot kaptam. (Szőke 2003. 102.) Hasznosnak véltem, hogy előbb a szó szoros értelmében vett szövegváltozatokat adjam, mindegyiket külön sorban, alatta pedig az egyéb, főleg helyesírási variánsokat, folyamatosan. Ez utóbbiak nemcsak a főszövegre, hanem a szövegváltozatokra is vonatkoznak. Előfordulhat tehát, hogy a helyesírási változatok között a főszöveggel egyező alak található. Ha a költő ugyanazon a kéz- vagy gépiraton módosított, akkor a változatokat zárójelbe tett számokkal különböztettem meg. $k_1(1)$ például a szöveg korábbi alakját jelöli. Ha a javított szöveg egyezik a főszöveggel, akkor értelemszerűen nem írtam ki $k_1(2)$ szövegét.

A változatok után a vers szövegforrásait soroltam föl időrendben, majd posztumusz kiadásait: a költő által kötetbe sorolt versek esetében csak az előző kritikai kiadásét, a többinek az első posztumusz közlését is.

Az ÖV-ben nem közöltem olyan adatot, amely a versek forrásaira, fogadtatására, utóéletére és értékelésére vonatkozik. A versek keletkezéstörténetét is csak annyiban vettem figyelembe, amennyiben az időrend megállapításához szükséges volt.

A kéziratulajdonosokat, akik az ÖV számára rendelkezésre bocsájtották anyagukat, alább, a maga helyén felsorolom. Illendőnek találok azonban itt megismételni azok nevét, akik az ÖV elkészítésekor tanácsokkal, adatokkal segítettek munkámat: Bene Ede, Bokor László, Fehér Erzsébet, Grezsa Ferenc (Hódmezővásárhely), Horváth Iván, Horváth Márton, Ilia Mihály (Szeged), Kovács József, Láng József, Lengyel András (Szeged), Majorné Beck Judit, Markovits Györgyi, Pastyik László (Újvidék),

Rákos Péter (Prága), Reguli Ernő, Rejtő István, Róna Judit, Semlyén István (Kolozsvár), Silagi Denis (München), Szabolcsi Gábor, Szabolcsi Miklós, Szerb Antalné, Szilágyi Péter, Szőke György, Tamás Attila (Debrecen), Tasi József, Tóth Ferenc (Makó), Török Gábor (Szeged), Tverdota György, Vezér Erzsébet, Vujicsics D. Sztóján és Wacha Imre. Igen sokat köszönhettem lektoromnak, Péter Lászlónak is.

Az 1984 után felbukkant ismeretlen verseket (keveset, többnyire rögtönzést) rendre közöltem a Századvég, illetőleg az Osiris Kiadónál megjelent József Attila-összesben. (1992, 1997, 2000, 2003.) Ezek a népszerűsítő kiadásokon kívül három kiadás érdemel említést: Sárközy Péter: „Kiterítenek úgyszólván.” József Attila kései költészete. Bp. 1996. 2. kiadás: 2001. (Argumentum Kiadó.) A Nagyon fáj verseit tartalmazza, nagyon alapos, gondos jegyzetekkel. (A szövegek a kritikai kiadásból valók.) – József Attila versei két kötetben (Unikornis Kiadó), Tverdota György gondozásában. József Attila verseit – eredeti módon – úgy közli, hogy a költő életében megjelent kötetek verssorrendjét megtartja, s a többi az egyes kötetek közé sorolja be. Bevezetője a korábbi kiadásokat, azok történetét a Tverdótól megszokott alapossággal és részletességgel ismerteti. – Ugyancsak Tverdota rendezte sajtó alá a Medvetánc és a Nagyon fáj verseit 1999-ben a „Matúra Klasszikusok” sorozatban, bőséges jegyzetekkel.

A jelen kritikai kiadás

Többen feltették a kérdést: mi szükség van József Attila verseinek még egy (negyedik!) kritikai kiadására, amikor számos nagy költőnk (Babits, Kosztolányi, Szabó Lőrinc és sokan mások) műveinek nincs. József Attila sokszor leírta vagy legépelte verseit, s ilyenkor gyakran változtatott rajtuk. E másolatok többsége szerencsésen megmaradt, s még mindig kerülnek elő újabb szövegforrások. 1995-ben megjelent „József Attila-textológia” című cikkemben azt írom, hogy a kritikai kiadás megjelenése óta 22 verskézirat került elő, rajtuk 124 verssel. (Irodalomismeret 1995. 21.) Ezek a számok azóta csak emelkedtek. Ez a tény önmagában is indokolja egy javított és bővített kritikai kiadás szükségességét. A kiadó szempontja: a korábbi kiadás elfogyott. Figyelembe kell venni a szakirodalom szinte hihetetlen mértékű gyarodását. Az önálló kötetek száma meghaladja a százat. Ezúttal csak az alapvető szakmunkákat (a készülöket is) sorolom fel úgy, ahogyan 1984-i kiadásom fentebbi ismertetésénél tettem. Bibliográfia azóta nem jelent meg újabb (úgy hallom, Nagy Csaba dolgozik rajta), de ezt a hiányt pótolja Szabolcsi Miklós monográfiájának kitűnő jegyzetapparátusa. Egy fontos szövegkiadás jelent meg 1984 óta: József Attila: Tanulmányok és cikkek. 1923–1930. 1. Szövegek. Közzéteszi egy munkaközösség, Horváth Iván vezetésével. 2. Magyarázatok. Írta Tverdota György. Bp. 1995. (Érthetetlen, hogy folytatására már tíz éve várunk.) Megjelent – három vastag kötetben – az 1922–1945 között a költőről írt ismertetések stb. szövege, amelyet akkor csak kefelevonatban használhattam: Kortársak József Attiláról. I–III. Szerkesztette Bokor László. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta [valamint számos új szöveggel gyarapította] Tverdota György. Akadémiai Kiadó, Bp. 1987. Készül a PIM-ben József Attila teljes levelezésének kiadása is, remélhetőleg még az idén megjelenik. Szabolcsi Miklós monográfiájának első két kötetét fentebb idéztem; azóta két újabb kötettel gyarapodott s befejeződött: „Kemény a menny.” József Attila élete és pályája 1927–1930. Bp. 1992.; Kész a leltár. József Attila élete és pályája 1930–1937. Bp. 1998. (A Kossuth Kiadó két kötetben 2005-ben újra publikálta.) Még egy érv: József Attila életműve annyira bonyolult, hogy sokféle megközelítése lehetséges, s ezért sokban eltértem az 1984-i kiadás elrendezésétől. Az új kiadás elkészítésekor figyelembe vettem Péter László észrevételeit. Újra áttanulmányoztam előző kiadásomról készített lektori jelentését, továbbá a tréfás-megtisztelő „A Stollwerk” című bírálatát. (Péter L. 2000. 212–217.) A legtöbbet azonban Szőke Györgytől tanultam. Az ItK-ban megjelent bírálata (1985/1. 123–127.), valamint ennek továbbfejlesztett változata (Szőke 2003. 99–105.) számos új szempontot vetett föl, s ezek többségét akceptáltam. Figyelembe vettem Tverdota György kritikai megjegyzéseit is. (Eszmélet

2003. 60. sz. 22.) Végül utalok saját, „József Attila-textológia” című cikkemre is. (Irodalomismeret 1995. 16–30., 156–157.)

Az 1984-i kiadás készítésekor alkalmazott elvek nagy része változatlanul érvényes most is. Azokhoz képest a következő változtatásokat tettem.

Péter László említett lektori jelentésének két bíráló megjegyzését fogadtam el. (Azért csak most, mert annak idején az írógéppel készített „kézirat” változtatása igen nehézkes, sok időt igénylő művelet volt, nem úgy, mint most, a számítógép korában.) „Célszerű egységesen törölni a pusztán régi és nem is általános nyomdai gyakorlatot tükröző, címek utáni pontot. Még kézirat esetében is.” – „Az uralkodói többes helyett helyénvalóbbnak tartom az egyes szám első személyű előadásmódot.”

A versek ékezesénél még jobban igyekeztem a költő gyakorlatát érvényesíteni. Ahol tehát autográf, gondosan ékezett kézirat állt rendelkezésemre, ott nem az alapul vett nyomtatott kiadás szerint, hanem a kézirat szerint ékeztetem.

Szakítottam azzal a hagyományos, az ÖM-re visszanyúló gyakorlattal, amely évekre bontva közli a verseket. „Ez a módszer nem egészen problémamentes. Egyik hátulütője: nem kevés olvasó lát, illetve inkább érez cezúrát ott, ahol mindössze az évszám, a megírás éve más, mondjuk József Attila 1934 végén és 1935 legelején keletkezett versei között” – írja Szőke György idézett tanulmányában. Egyet értek vele, noha példája éppenséggel egyezik az általam adott korszakhatárral. Azoknak az éveknél a végén, amikor a költőnek kötetet jelent meg, gyakran hónapokig nem ír új verset, mert kötetet ezer gondjával van elfoglalva. Az általam adott korszakhatárok nem poétikaiak, hanem életrajziak.

A versek sorrendje változatlanul az időrend. Ez ellen az szól, hogy a kronológia követésével elsikad a költő által kiadott kötetek gyakran többlet-mondanivalót tartalmazó szerkezete. Ez az igény azonban célszerűbben kielégíthető hasonló kiadásokkal, már csak azért is, mert a költők olykor gondos tipográfiával is megpróbálják verseik hatását fokozni. A Nagyon fáj című kötetben például a verscímek pirossal vannak szedve, s a versek a lapok alsó felén kezdődnek. (A József Attila életében megjelent hét kötetből négynek van már hasonló kiadása.) Az időrend mellett szól, hogy maga József Attila is időrendben közölte válogatott verseit a Medvetáncban. Korábbi köteteknek címe után megjelölte azt az időkört, ahonnan az illető kötet anyaga összeállt (például 1925–29), de egy-egy kötetben belül nem érvényesítette az időrendet.

Mindebből az következik, hogy az életrajzi háttér (nők, párt, olvasmányok) vizsgálata nagy szerepet játszik kiadásomban. Ez részéről nem állásfoglalás a harmadik évezredben újra kibontakozó vitában életrajz és mű viszonyáról. (Újraolvasó Bp. 2001.; A forrás 2003. decemberi tematikus száma.; Testet öltött érv. Az érkező József Attila. Bp. 2003.; Kortárs 2005/4. 57–58. stb.) Valahogy csak el kell helyezni a verseket; a hermeneutika híveinek tábora (vagy talán a dekonosok elszánt csapata is) a verscímek abc-rendjében adná közre az *œuvre-t*?

Előző kiadásomban a kronológiai elvet túlzásba vittem. A változatok közlésénél ugyanis azt a gyakorlatot követtem, hogy az átdolgozott változatot az átdolgozás idejére osztottam be, ezért messze kerültek egymástól. (*Áradat – Őt szegény szól* [398]; *A pap mosolyog – Engem temetnek* [306] stb.) Jelen kiadásomban ezeket a változatokat egy szám alá osztottam be *a)* és *b)* jelzéssel. A teljes egészében közölt változatok számát szaporítottam, s a kötetet úgy tördeltem, hogy ezek lehetőleg páros–páratlan oldalra kerüljenek, s kényelmesen, lapozás nélkül össze lehessen őket hasonlítani. (Ez néha nem sikerült.) Igaza van ugyanis Szőke Györgynek: „...egy-egy versek korábbi (önálló) variánsait az olvasó kihüvelyezni kénytelen a soronként megadott szövegváltozatokból.” (Szőke 2003. 102.) Kabdebó Lóránt vagy Garai László sokat bosszankodhattak, amikor az *Ars poetica* (573), illetőleg a *Világosítsd föl* (540) elemzésekor a versek korábbi alakjaira voltak kíváncsiak. Ezek a változatok önálló műalkotásként is élvezhetők, s nehéz egy verset úgy olvasni, hogy a szem ide-oda ugráljon a főszöveg és a kisebb típusú szedett variánsok között. Hátránya ennek a megoldásnak, hogy nem derül ki rögtön, hogy a költő mely sorokat dolgozta át.

Az ún. töredékeket besoroltam a teljes versek közé. Előző kiadásomban a viszonylag pontosan keltezhető töredékeket és azokat a hosszabb, a végső befejezéshez közel álló szövegeket, amelyeket az

addigi kiadások is a teljes versek között közöltek, beosztottam az időrendbe; a csak hozzávetőleg keltezhető rövidebb töredékeket pedig a versek időrendi sorának végén közöltem. Eljárásom ellentmondásos, felemás voltára többen is rámutattak: Török Gábor, *Magyar Nyelvőr* 1988. 419–420.; N. Horváth Béla, újrólvasó Bp. 2001. 235. Kérdés, hogy ezek a szövegek egyáltalán töredékek-e? Az olvasó szempontjából nagyobb részük nem az. Először Ignótus Pál írta le a *Nincs közöm senkihez...* (570) és az *Arcuk egy-egy kis külváros...* (419) kapcsán: „Ennél a két töredéknél aligha írt egészebbet.” (1989. 221.) Szinte közhellyé vált, hogy József Attila „töredék”-einek nagy része teljes értékű műalkotás. Csak néhány ilyen véleményt idézek. Nemes Nagy Ágnes: „Van Majakovszkijnak egy jó kifejezése: félkészgyártmánynak nevezi az ilyen többé-kevésbé már létrejött versrészleteket, rímeket, megfogalmazott víziókat, jelzős szókapcsolatokat, amelyekkel minden költő tele van. Aztán, ha jön a versírás alkalmá, ezek... a helyükre kerülnek. József Attilánál az a meglepő, hogy félkészgyártmányai általában jóval későbbek az ilyen szokásos, preegzisztáló versmorzszáknál...” (Jelenkor 1987/12. 1083.) Radnóti Sándor: „József Attila kiadásra legtöbbször nem szánt verskezdeményeinek, befejezetlen verseinek, vázlatainak jelentős részét individuális egészként olvassuk.” (R. S.: *Recrudescunt vulnera*. Bp. 1991. 109.) Bodor Béla: „...minden verse, még a legapróbb töredéke is nagyszabású és önmagában is megálló műalkotás.” (Élet és Irodalom 1995. dec. 4.) N. Horváth Béla: „A töredékeket nemcsak a főszövegek tollpróbájának, szövegelőzményének, változatának tartjuk, hanem fragmentalitásukban önálló műalkotásnak.” (újrólvasó Bp. 2001. 235.)

Az egyes versekhez írt jegyzeteket alaposan kibővítettem, főleg Tverdota György kívánságára. Nem akartam azonban bekerülni a „terjedelem-puffasztók”, azaz a Csokonai és Kölcsey verseit kiadók közé (lásd KSI bírálatát, *Irodalomismeret* 2003/2. 75–80.), ezért mellőztem a versek értékelésére, elemzésére vonatkozó jegyzetet. Idézek egy ezzel kapcsolatos érdekes véleményt: „A műjegyzékek és az összkiadások a »csak a tények« örve alatt rendeltetésszerűen hazudnak, amennyiben lényegükhöz tartozik az értékek összemossa. ...Ez a két kiadványtípus teszi magát, hogy a lángelme művei egyenlők egymással, s hogy a kutató pedig teljességgel érzéketlen művészi minémőségük iránt.” (László Ferenc a Bartók-műjegyzék kapcsán, *Forrás* 1995/1. 54.) A minőségi szempontot csakugyan nem lehet érvényesíteni egy összkiadásban. (Netán osztályoznánk a költeményeket „értékük” szerint?)

Közlöm a versek mintáira, másoktól átvett szövegrészeire vonatkozó adatokat. Ez a fajta jegyzet többnyire ironikus megjegyzéseket vált ki. Móra Ferenc szerint „minden fa megkapja a maga hernyóját”, vagyis – Péter László megfogalmazásával folytatom – „minden írónak kijár a maga kutatója, aki kideríti, hogy az író mit honnan lopott össze” (ItK 1995. 75.) Szajbély Mihály azokon az irodalomtörténészeken csúfolódik, akiknek „régóta kedvenc időöltésük az olvasmányélmények, a hatások kimutatása” (Holmi 1995. 1083.) Bóka László „a divatozó hatáscurkászás fondor okoskodását” gúnyolta József Attilának, de meghökkent, amikor a költő eltűnődve ezt válaszolta: „Még az is lehet, hogy igaz, ki tudja, ki adja szánkba a szót...” (B. L.: *Válogatott tanulmányok*. Bp. 1996. 1440–1441.) Csakugyan, maguk a költők, a filoszokkal ellentétben, érdekesnek találják, „...honnan is kerülnek a versebe a szavak? Mindennapi élet, önkéntelenül ellesett beszélgetés-foszlányok, olvasmányok szavai kerülnek verseinkbe, közben-közben egy-egy olyan ritka agancsú szótüneménnyel, amit magunk alakítunk...” (Devecseri Gábor: *A hasfelmetszés előnyei*. Bp. 1974. 46.) Vas István szerint az átvétel „...lovagi kalaplengetés volt – és lovagi rablás. Olyan jelenség ez, amely minden művészetben hozzátartozik az egészséges vérkeringéshez. Mert a lovagi tett végrehajtója vagy rosszabb utánzatot csinál abból, amit szerzett – és ez az ő baja. Vagy jobbat, legalábbis valami újat, ez meg az ő dicsősége – és a magyar költészeté.” (V. I.: *Mért vijjog a saskeselyű?* Bp. 1981. I, 226–227.) A költők véleményét fogadom el, s ezért közlöm az egyezéseket József Attila versei és más szövegek között. (Ez a munka – ismerve József Attila hihetetlen versmemóriáját – szinte kimeríthetetlen.) Figyelembe veendő, hogy „véletlen hasonlóság, közös átvétel, tudatos és tudattalan hatás egymástól való elkülönítését egyetlen kutató sem teheti meg tökéletes biztonsággal”. (Tamás Attila, *ItK* 1962. 566.)

Közlöm a költő saját verseiről adott nyilatkozatait, elemzéseit is. Szómagyarázatokra csak kivételesen vállalkozom.

Köszönettel tartozom három kedves kollégámnak, Lengyel Andrásnak, Szőke Györgynek és Tverdota Györgynek, akik a szemüket rajtam tartották, és számos tanáccsal segítettek, továbbá a kézirat-
táruk munkatársainak: Karsay Orsolyának (OSZK), Rozsondai Mariannak (MTAK), Tóth Ferencnek (JAM), valamint Varga Katalinnak és Bagó Ilonának (PIM).

A számítógéppel egyszerően szerencsém volt. Két olyan kiváló szakember tanított meg kezelésére, mint Bartolf József és Szóts Dávid. Nélkülük nem tudtam volna elkészíteni ezt a kiadást.

Nagyon hálás vagyok Ruttkay Helgának, a Kiadó munkatársának is, aki az elkészült köteteket átnézte, és számos melléütést, hibát, következtelenséget és értelmetlenséget kijavított benne.

KRONOLÓGIAI ÉS TÁRGYI JEGYZETEK

1922. júliusáig (1–52. sz.)

A legkorábbi versek egy kisebb részének keltezett kézirata maradt fenn, néhányról pedig megállapítható, hogy mikori levél melléklete. A versek nagyobb része két gyűjtemény keltezetlen darabjaiból áll: a Lovas a temetőben című füzet verseiből és a Szépség koldusa kötet első felének verseiből.

A költő halála után néneje, Jolán és kiadója, Cserépfalvi Imre igyekeztek minél több ismeretlen József Attila-verset összegyűjteni. A gyűjtés az első, Németh Andor-féle összkiadás után is folytatódott. Makón a legeredményesebben Szabolcsi Gábor szegedi bölcsészhallgató dolgozott, aki három versfüzetet fedezett föl: Lovas a temetőben (1922. június); Versek 1922 július augusztus, szeptember; A legutolsó harcos (1924. október).

Az 1922 nyarán összeírt két versfüzet sorsáról, eltűnéséről, majd felbukkanásáról részletesen ír Péter László. (2000. 325–335.) Az 1921–1922-es verstermés rendberakásánál főleg öt idézem, illetve vele vitázom. Fölhasználtam saját tanulmányomat is: József Attila 1922-i verseinek új időrendje. ITK 1990. 515–519. Újra (némi változtatással): JA Kiszombor, 1997. Szabolcsi Gábor a két korábbi füzetből kimásolta azokat a verseket, amelyek nem jelentek meg a Szépség koldusában, tehát amelyek ismeretlenek voltak. Mindkét füzet másolatában akad egy-egy, a Szépség koldusában megjelent, elnézésből lemásolt darab: a *Rövid óda a kelő Naphoz* (67) és a *Nem tudunk élni* (28). Az *Idill* is megvan a kötetben, de *Perc* címen (65). Főleg ebből az anyagból válogatta ki Radnóti Miklós azokat a verseket, amelyeket Galamb Ödön Makói évek című könyvének (Bp. 1941.) függelékében közölt.

*

Az 1922-ben összeírt két füzet közül a korábbi, a Lovas a temetőben című, ismeretlen helyen van. Szabolcsi Gábor azt írja a Szegedi Napló 1942. ápr. 5-i számában: „József Attila évekig lakott Kesztner Zoltánéknál és három hatalmas füzetnyi kéziratot hagyott náluk.” (Kortársak... III, 1620.) Péter László szerint a Lovas a temetőben címűt nem Kesztner Zoltánnál, hanem Gyenge Miklósnál találta, a „szabadversekkel” együtt. (Péter L. 2000. 326.) Ez az anyag valójában Kocsis Ernőtől (1898–1925), a Makói Friss Újság fiatalon elhunyt szerkesztőjétől származik. (Róla: Saitos 1964. 53–54.) Özvegyét Gyenge Miklós vette el, aki mintegy örökölte felesége előző asszonykorából a kéziratosokat. Egy NÉ-dedikáció („Jucóka, bogaram, az Ernőkée...” kezdettel) mutatja a kapcsolat melegségét. (Szabolcsi Gábor, Új Tükör 1983. jún. 19.; a dedikált kötet Szekeres Istváné, lásd Marosvidék 2005. április, 42.) A kutatásnak csak Szabolcsi Gábor másolata (PIM JA 144/B/8–17) áll rendelkezésére. Nevét az ÖM meg sem említi, s a másolatokat Radnóti Miklós munkájának tartja. Pedig Szabolcsi Gábor, a versek másolója, gondosan ügyelt még az ékezetekre is. (Lásd a 27. sz. vers jegyzetét.) A versek fölsorolását a gépirat lapszámával kezdem, a cím utáni, zárójelbe tett szám (mint jegyzeteinkben mindig) a jelen kiadás sorszáma, végül – ha más forrásból megállapítható volt – odaírtam a keletkezés dátumát is. (A másolaton csak *A szolnoki hídon* szövege alatt van keltezés.)

- 8: A lap teljes szövege a másolótól, Szabolcsi Gábortól származó, zárójelbe tett megjegyzésekkel együtt: (Borítólapon kívül): | HANGOK | A | MÉLYBŐL. | VERSEK | JÓZSEF ATTILA | (Belső borítólapon): | *József Attila* | Lovas a temetőben. | *Hangok a mélyből.* | *Versek.* | (Alsó cím áthúzva és zárójelbe téve, felső később ceruzával beírva.)
- 9: Prologus (50)
- 9: A gyerekszemű élet-tavon (26)
- 10: Akkor (18) 1921. szept. 24. előtt.
- 10: Az örök elmulás (24) 1921. nov. 26.
- 10: Álomban enyém vagy (45)
- 11: Tévedésből idekerült lap, *A legutolsó harcos* ajánlása.
- 12: Aratásban (12)
- 12: Lélekszirteken (27)

- 12: Nem tudunk élni (28)
- 13: Útrakészség (29)
- 14: A szolnoki hídon (2) 1920.
- 14: Vágymagam a Hold alatt (23) 1921. nov. 26.
- 15: Istentelen fohászkodás (48a) 1922. jún. 10.
- 15: Munkáshalál (13)
- 15: Egyszerű vers (30)
- 16: Lovas a temetőben (31)
- 16: Nem! Nem! Soha! (32)
- 17: Tavaszi ének (49) 1922. jún. 18.

A füzetbe 1920–1922 között keletkezett verseket írt be a költő, mégpedig nem a keletkezés időrendjében. Keltezett darabjai közül a legkésőbbiek az 1922. jún. 10-i *Istentelen fohászkodás* és a *Mezőhegyesen*, jún. 18-án írt *Tavaszi ének*, a füzetet tehát június vége felé írta össze a költő.

Az 1920–1921-i verstermről keveset tudunk, a költő csaknem olyan termékeny lehetett, mint 1922-ben. Nénjeinek írt leveleiben gyakran szereplő téma a versírás. 1920. okt. 24.: „Most nem érek rá verseket írni...” (Lev. 5. sz.) 1921. ápr. 11. után: „Kérlek... rögtön küld [!] el a verses füzetemet, otthon felejtettem.” (Kritika 1987/8. 4.) 1921. okt. 23.: „Van egy egész csomó új- meg újabb versem...” (Lev. 15. sz.) 1921. dec. 2.: „Hogy tetszettek a verseim? Azóta ötven före növekedtek.” (Lev. 16. sz.) Ha a fennmaradt keltezett darabokhoz *valamennyi* keltezetlen darabot hozzászámítjuk a Lovas a temetőben füzetből és a Szépség koldusa kötet első feléből, legfőljebb harmincöt verset ismerünk 1921-ből, pedig ezek egy része már 1922-ből való.

A füzetet az ÖM szerkesztői későbbre, az év végére keltezték. Ezt látszólag alátámasztja Saitos Gyula emlékezése. József Attila elhatározta, hogy maga ad ki egy versfüzetet. A Makói Friss Újság nyomdájának fiatal szedői kiszedték vagy 10–12 versét, s ki is nyomták 50–60 példányban a füzetet. A tulajdonos azonban észrevette az akciót, a nyomtatványt az utolsó példányig megsemmisítette, s József Attilát kitiltotta az újságüzemből és a szerkesztőségből. Az egyik nyomdász, Raffai János arra is emlékezett, hogy a versfüzet címadó verse a *Lovas a temetőben* volt, és hogy nem külön lapokról, hanem füzetből szedték ki a verseket. Saitos Gyula 1922 őszére tette az akciót. (Saitos 1964. 95–96.) Az egyébként pontos emlékező azonban valószínűleg téved. Teljesen elképzelhetetlen ugyanis, hogy akkor, amikor már javában folytak a tárgyalások Koroknayval, Juhász Gyulával a Szépség koldusáról, József Attila egy ilyen kétes sikerű vállalkozásba kezdett volna. Az akció 1922 júniusában történhetett.

A legkorábbi versek másik szövegforrása a Szépség koldusa kötet. A kötet kiadástörténetét és tartalmát (az események időrendjét kissé megbolygatva) ezért itt adom.

Koroknay József szegedi nyomdász-kiadó úgy emlékezett, hogy József Attila már „szünidei kukorica-csöszködése egyik szerdai napján” fölkereste őt a Szépség koldusa kéziratával. (Ekv. 64.) A költő először 1922. okt. 10-én ír József Jolánnak a kötettről: „...Már vagy 150 előjegyzőm van. Kérlek, ha akad ott még egy-kettő, a címét is jegyezd föl.” (Lev. 24. sz.) A következő írásos emlék József Attila levele Juhász Gyulához 1922. október végén, amelyben kéri, hogy írja meg az előszót. (JAM 79.13.1.2. Idézi Péter László a SZK hasonmás kiadásának utószavában.) Állítólag Juhász Gyula ajánlotta a kötetet Koroknaynak. Nov. 4-én írja József Attila Makai Ödönnek: „Decemberben jelen meg első verseskönyvem: Szépség koldusa, Juhász Gyula előszavával, Szegeden. A kiadó a tiszta bevétel 50 %-át adja nekem. 300 pldon nem sok nyereség lesz à 150 K. Esetleg el se fogy mind.” (Lev. 26. sz.) A makói hírlapok nov. 12-én jelentik be, hogy a kötet nemsokára megjelenik. Makói Reggeli Újság: „József Attila: A Szépség Koldusa címen jelenik meg egy helybeli poétalelkű gimnázistának verses kötete, melynek ára 150 korona. Megrendelhető a kiadó-hivatalban.” (Kortársak... 4. sz.) Makói Friss Újság: „József Attila a makói főgimnázium VII. osztályú növendéke, kinek versei irodalmi körökben általános feltűnést keltettek, legközelebb könyvvel lép a nyilvánosság elé. A tehetséges fia-

tal könyvébe Juhász Gyula írt előszót. A könyv címe Szépség koldusa s decemberben jelenik meg egy jónevű szegedi nyomda kiadásában. Ára 150 korona.” (Kortársak... 3. sz.) Az előfizetési felhívás (PIM JA 931.):

JÓZSEF ATTILA
A SZÉPSÉG KOLDUSA
VERSEK

JÓZSEF ATTILA makói poétának a szegedi irodalmi körökben nagy feltűnést keltett ritka értékű verseit fogom Juhász Gyula előszavával, méltó kiállításban ez év december havában megjelentetni. A tehetséges fiatal szerző támogatását kérem a mélyen tisztelt olvasótól.

Szeged, 1922 november havában
KOROKNAY JÓZSEF KÖNYVNYOMTATÓ
A könyv ára 150 korona

A kötet összeállításában – Saitos Gyula emlékei szerint – Juhász Gyula is segített, a gimnázium néhány tanára pedig cenzúrázta a kéziratot. „Az antológiában [a Keck-félében] megjelent négy vers közül kettőt a Szépség koldusába is fel akart venni Attila, de a *Lélekszirtéken* című versét Juhász Gyula, az *Aratás előtt* címűt pedig a tanári cenzúra hagyta ki a kötetből.” (Saitos 1964, 106.) A tanárok – ugyancsak Saitos szerint – a könyv *Mártának* szóló ajánlását is töröltették néhány további verssel együtt. (I. m. 101.) Gebe Márta viszont – valószínűleg tévesen – arra emlékszik, hogy „a tanári cenzúra – néhány vers kivételével, amelyek különösen céloztak rám, egyik kollégájuk lányára – valamenynyinek a kiadását engedélyezte.” (Kritika 1985/7. 27.) A kényszerűségből kihagyott versek között lehetnek azok is, amelyeket a költő 1923. májusi kiadási tervébe (→ 103) felvett: *Névnapi dicséret* (56), *Keserű nekifoházkodás* (53), *Foházkodó ének* (48b). Az utóbbi és az *Aratás előtt* (83) az 1924 nyarán összeállított anyagban is szerepel. (→ 122) Közülük csak a *Névnapi dicséret* jelent meg a Nem én kiáltok kötetben.

A kézirat november második felében kerülhetett nyomdába. A hónap végén írt *Tanulmányfej* (97) már nem szerepel a kötetben, pedig ezt bizonyára felvette volna a költő. December közepén jelent meg a kötet; a legkorábbi dedikációk dec. 17-i keltezésűek. (Móra Ferencnek és Juhász Gyulának, Kat. 1932. és 1936. sz.) – A Szépség koldusa hasonmás kiadását Péter László tette közzé. (Szeged 1980. – Tóth Ferenc utószavával Makón is megjelent 2005-ben.) A kötet tartalmának felsorolásánál – mint fentebb, a füzetekénél is – a verscímekek után a jelen kiadás sorszámát, valamint a vers keltét írtam, de odaírtam azt is, hogy az illető vers melyik füzetben található.

[1]: József Attila | Szépség koldusa | Versek | [Embléma] | Koroknay-kiadás, Szeged | MCMXXII

[2]: Koroknay-nyomda Szeged, Templom-tér 3

[3–4]: ELŐSZÓ

A legnagyobb készséggel és örömmel vállalkoztam arra, hogy József Attila első verses könyvéhez előszót írjak. Ez a nagyon fiatal és nagyon tehetséges költő a legteljesebb mértékben megérdemli, hogy a figyelem feléje forduljon, hogy igaz szeretettel és reménységgel fogadja a magyar olvasóközönség és hogy a kritika se menjen el mellette közömbösen vagy ellenségesen és ne elégedjék meg vele szemben a nyomtatásban megjelenőknek rendesen kijáró vállveregetéssel.

József Attila Isten kegyelméből való költő, ezt meg lehet és meg is kell mondani és nagy fiatalsága olyan ígérettel teljes, amelyeknek beváltása – és ez nem csak és nem mindig a költőn múlik egészen – őt a jövőndő magyar poézis legjobbjai és legigazabbjai közé fogja emelni. Ez a most serdülő és még iskoláit járó költő már eddig is sokat és mélyen szenvedett az élettől és az emberektől, hordozta a kietlen nyomor és elhagyottság keresztjét, árván és nincsetlenül vándorolt és dolgozott és tanult, egyetlen vigasztalása az a jótékony és áldott géniuszt volt, amely Csokonait és Petőfit – dicsőséges elődeit nyomorban és küldetésben, – a cudar és átkozott nélkülözés köpárnáin és szalmavackán se hagyta cserben. Ma költőnek lenni megint áldozat és mártírium egy kicsit, szegény költőnek lenni – bár ez talán pleonazmus – különösen az. De József Attilának van még egy irigylésre méltó kincse, a

költészet adománya mellett – ifjúsága és az a tudat, hogy előtte a végtelen lehetőségek holnapi birodalma. Ám a fiatal palántát szeretni, gondozni és ápolni kell, mert különben nem fog égbe nőni. (Ezt úgy se igen engedik meg nálunk emberek és viszonyok, akár Petőfiről van szó, akár Adyról.)

Nem ismerek bölcsebb és igazabb fajvédelmet, mint a valódi tehetség, az ígéretes fiatalság megbecsülését, pártolását, okos és szerető felemelését. Emberek, magyarok, ime a költő, aki indul, magasba és mélybe: József Attila, szeressétek és fogjátok pártját neki! Ennek a szegény, csonka országnak egyetlen megmaradt és el nem rabolható kincse kultúrája és ennek a kultúrának reménységei közül való ez a József Attila, akit nem én, de a múzsa avatott pappá a szépség és igazság magyar tempomában.

JUHÁSZ GYULA

- [5]: [Ó, zordon Szépség...] (89) 2. Saitos-füzet.
 - 6: Falak (33) 1922. jún. 17. előtt.
 - 7: A vergődő diák (34) 1922. jún. 17. előtt.
 - 8: Nézem a lámpát (35) 1922. jún. 17. előtt.
 - 9: Várakozás (36)
 - 10: Keresek Valakit (20) 1921.
 - 11: Csend (37)
 - 12: Napszonett (38)
 - 13: Erőének (44) 1922. ápr. 11. körül.
 - 14–15: Bús magyar éneke (39)
 - 15: Koldus (87) 2. Saitos-füzet.
 - 16: Köntösök (47) 1922. máj. 17.
 - 17: Nagy ajándékok tora (46) 1922. máj. 17.
 - 18: Távol zongora mellett (43) 1922. ápr. 11.
 - 19: Nyári délután a szobában (51) 1922. jún. 20. körül.
 - 20: Csókkérés tavasszal (52) 1922. jún. 23.
 - 21: Szerelmes keserű hazafiság (40)
 - 22: Várlak (41)
 - 23: Nem tudunk élni (28)
 - 24: Juhász Gyulához (42) 1922. febr.?
-
- 25: Ének magamhoz (71) Versek...
 - 26: A füst (58) Versek...
 - 27: Fiatal életek indulója (62) Versek...
 - 28: Szeged alatt (66) Versek... 1922. aug. 14.
 - 29: Éhség (63) Versek...
 - 30: Szerelem ez? (54) Versek...
 - 31: Gyöngysor (68) Versek...
 - 32: Tél (86) Versek... 2. Saitos-füzet.
 - 33: Őszi alkonyat (91) 2. Saitos-füzet.
 - 34: A jámbor tehén (76) Versek...
 - 35: Perc (65) Versek... (Idill címen.)
 - 36: Rövid óda a kelő Naphoz (67) Versek...
 - 37: Hymnus a Borhoz (73) Versek...
 - 38: Ósapám (72) Versek...
 - 39: Spleen (84) Versek...
 - 40: Boros keserűség (82) Versek... 2. Saitos-füzet; 1922. szept.
 - 41: Pap a templomban (85) Versek... 2. Saitos-füzet.
 - 42: Csöndes estéli zsoltár (59) Versek...
 - 43: Kukoricaföld (79) Versek...

- 44: Parasztanyóka (77) Versek...
 45: Részeg a sineken (78) Versek...
 46: Üdvözlés (90) 2. Saitos-füzet; 1922. nov. 9.
 47: Bús énekhívás (92) 1. és 2. Saitos-füzet.
 48: Versek végére (93)

A kötet a versek keletkezési idejét tekintve két határozottan elkülönülő részre oszlik. (Vonallal jeleztem.) Az első rész keltezhető versei két kivétellel 1922 júniusában vagy korábban keletkeztek. Az egyik kivétel a bevezető vers, a másik a kötet 15. lapján levő *Koldus*; mindkettő a Saitos-füzetekben is benne van. A bevezető vers (mint hagyományosan minden bevezető, előszó) a kötet összeállítása után készült. A másik későbbi vers úgy kerülhetett ide, hogy a *Bús magyar éneke* kiszedése után a 15. lapnak több mint a fele üresen maradt, s a helyet kihasználható szedték ide a rövid *Koldust*.

A címlapon látható emblémát Békeffi György rajzolta. (Koroknay más kiadványaiban is feltűnik.) A négy oldalon körbefutó oszmánli szöveg: avanin lezzati, szunúnun derdi – szunúnun zahmeti, avanin ranati! Magyarul: A hangzás édessége, az alkotás kínja, az alkotás fáradsága, a hangzás kelleme – ezek adják az igazi irodalmi művet. (Apró Ferenc: József Attila és a kortárs szegedi képzőművészek. Somogyi-könyvtári Műhely 1981/4. 146–147.)

*

Az elmondottak figyelembevételével a korai versek az alábbi kronológiai sorba rendezhetők:

1. Kedves Jócó! A költő első fennmaradt versét József Jolán emlékei szerint „első polgárista korában”, 1916–1917-ben írta. (1940. 121.) A 7. sor *dicsekednél* szavának *l* betűjében sokan kételkednek. Péter László például (2000. 215.) „tollhibás *k* betűt” lát benne. Pedig ha összehasonlítjuk az ugyanebben a sorban levő *fűnek fának* szavak utolsó betűivel, elég nyilvánvaló a különbség. Költőre vall a 7. sor csavarása, az *écart*, ehhez képest a *dicsekednék* tipikus banalizálás. Sokan nem tudják, mi a kugler. Szabolcsi a gyermek költő „megható tudatlanságáról” ír, mert szerinte ez nem szopogatni való cukorka. (FÉ 137.) Igenis az! Az Élet és Irodalomban (1991. jan. 11.) közöltem receptjét.

2. A szolnoki hídon Keltezése a vers nem-autográf gépiratán: 1920. Némi gyanút ébreszthetnek a keltezés szokatlan külsőségei: az évszám az utolsó sor mellett, zárójelben áll (bár ez talán csak a másoló írásmódja), továbbá az a tény, hogy a költő ezt a versét – két másikkal együtt – 1921 szeptemberre és 1922 júniusra között felolvasta a gimnáziumi önképzőkör ülésén: „József Attila VI. o. t. nagy érdeklődés mellett felolvasta három költeményét: A szolnoki hídon, Két szív, Keresek valakit.” (Németh Ferenc: Az önképzőkör aljegyzője. Délmagyarország 1955. máj. 5.) Hihetőbb, hogy ilyenkor friss versekkel jelentkezik a tanuló. Ha mégis 1920-ból való a vers, akkor az az útja ihlette, amikor először utazott Budapestről Makóra, tehát 1920. okt. elején. (Péter László, It 1957. 10–11.)

3. Homály borult az erdőre... 1921. febr. 20-i levélben. A 3–4. sort vö. Tóth Árpád *Gesztenyefa-pagoda* című versének két sorával:

Ne bánd, hogy szól már a kuvik,
 S hogy már a hold is elbukik.

(Tverdota 1987. 136.)

4. Összetört szívem... Kelte: Budapest, 1921. márc. 28. – Az aláíráshoz: a József család egy ideig apjuk családnevének (Josifu) magyarosított változatát használta: Józsefi. A *Szabad-ötletek jegyzékében* olvassuk: „Józseffy – sokszor így irtam a nevem, nagyon tetszett, mert így »előkelő«” (SZÓ 88.) Egy 1920. okt. 16-i levelét így címezte: „Nsg. Józseffy Etelka úrleány” (Kritika 1987/8. 3.) 1921-i verseinek aláírásánál az egyik *f*-et elhagyta.

5. A szív s a szem Kelte: Budapest, 1921. márc. 29.

6. Csókolj, csókolj... A kéziraton levő megjegyzés szerint Budapesten, tehát a Makón kelt *Hozzá!* előtt keletkezett, noha ugyanarra a lapra van írva, mint az ápr. 11-i *A halálról*.

7. Hozzá! Kelte: Makó, 1921. ápr. 10.

8. Amióta... Kelte: Makó, 1921. ápr. 11.

9. A halálról Kelte, mint az előző versé. Az áthúzott aláírást az magyarázza, hogy József Attila kísérletezett aláírása formájának megválasztásával.

10. Szeretném, ha vadalmafa lennék! Kelte: Makó, 1921. ápr. 12.

11. Jelen, Mult, Jövő Kelte: Makó, 1921. ápr. 15.

12. Aratásban

13. Munkáshalál

E két vers kétségtelenül személyes élményen alapul: az aratás és cséplés élményén. Szövegeik a Lovas a temetőben című, 1922 június végén összeírt füzet másolatában maradtak fenn, nem egymás mellett, mert a füzet nem időrendben tartalmazza a verseket. Ha tehát júliusra kelteznénk e két verset, föl kellene tennünk, hogy 1) a Lovas a temetőben füzetet is Kiszomborban írta össze a költő korábbi verseiből és ebből a két versből, 2) a Versek... című füzetből kihagyta az *Aratásbant* és a *Munkáshalált*. Mindkét feltételezés teljesen valószínűtlen. Az ellentmondást úgy véltem feloldani, hogy a két vers június második felében keletkezett, mert „a különösen forró 1922. évben az aratást néhány nappal korábban kezdték a szokásos időnél, Szabolcsi például egy bizonyos Gyulai János jún. 16-án megjelent aratási versét idézi. (Szabolcsi, FÉ 306.)” (ÖV 559–560.) Számos filológusi baklövésém között ez talán a legkínosabb. Valamennyire hozzájárult két József Attila-kutató, Szabolcsi Miklós és Péter László is. Az előbbi úgy, hogy monográfiájában benne hagyott egy sajtóhibát: „jún.” helyett „júl.” a helyes szöveg, Péter László pedig lektorként nem vette észre ezt az ökörséget, csak idézett tanulmányában (331) szögezte le: „Június közepén 1922-ben sem arattak. Nem is csépelhettek...” Ezt még városi bunkó létemre is tudhattam volna! A megoldás csak az lehet, hogy e két vers nem 1922, hanem 1921 júliusában, az akkori mezőhegyesi tartózkodás alatt született. Gyengébb minőségük miatt nem is kerültek bele sem a Szépség koldusába, sem a későbbi kötettervekbe.

14. Bolyongok

15. Ülünk egymás mellett

16. Egyedül

17. Mámor

18. Akkor

Ezt az öt verset a költő 1921. szept. 24-én küldte el Jolán nővérének egy levél hátoldalán. A levélben így utal a versküldeményre: „A multkor ígértem, hogy küldök új verseket, de nem küldtem. Most kipótolom a túloldalon.” (Lev. 14. sz.)

A 18., 23. és 24. sz. vers kéziratát a költő iskolatársa, önképzőkori vetélytársa, Babits Rezső őrizte meg. (Róla Saitos 1964. 31.)

19. Végtelen óta...

20. Keresek Valakit

21. Tengerhez

22. Sójaj

E négy vers kéziratára (amelyen még a *300 spártai sírverse* című műfordítás is olvasható), a költő ezt írta: „Bírálatot kérek! Nyugattól még nem jött válasz?” Az ÖM sajtó alá rendezői (1955. II, 462.) ezt a kérdést úgy értelmezték, hogy érkezett-e válasz a Nyugat szerkesztőségétől a költő beküldött verseiről, s hozzátették, hogy József Attila 1921 szeptemberében írt levelében is érdeklődik: „Mi van a Nyugat-tal?” (Lev. 14. sz.) Szabolcsi Miklós később megváltoztatta az utóbbi mondatral kapcsolatos véleményét: „Ezt a mondatot eddig úgy értelmeztük, hogy verseket küldött be s utánuk érdeklődik. Ez azonban ekkor még kevésbé látszik valószínűnek, s ha megtörtént volna, akkor sem Jolántól érdeklődne. Inkább arról lehet szó, hogy megígérték neki a Nyugat új számait, s azok küldését sürgeti.” (FÉ 257.) A verskéziratán levő megjegyzésről azonban Szabolcsi nem nyilatkozik, pedig az mégis csak a Nyugat szerkesztőségébe beküldött versekkel lehet kapcsolatos. Fölvethető, hogy a kézirat 1922 őszén készült, akkor, amikor már félreérthetetlen dokumentumok tanúsítják, hogy a költő beküldte verseit a folyóiratnak. (Lev. 23. és 25. sz.) A *Keresek Valakit* azonban az 1921–22. tanévben

keletkezett, mert 1) József Attila ugyanazon az önképzőköri ülésen olvasta fel, mint *A szolnoki hídon* címűt, 2) emlékezők szerint 7–9. sorával csúfolták osztálytársai az ifjú költőt. (Szabolcsi, FÉ 258.) 3) Abaffy László, a költő osztálytársa szerint 1921-ben írta. (Új Látóhatár 1967. 539.) A többi három vers sem származhat 1922 végéről; stílusuk jóval kezdetlegesebb. A kézirat duktusa is inkább vall 1921-re, mint 1922 végére. Kevésbé látszik tehát valószínűtlennek az, hogy a költő már 1921 végén kísérletet tett a Nyugattal, mint az, hogy a versek 1922 végéről származnak. Szabolcsi, fenti állásfoglalásával ellentétben, joggal feltételezi, hogy a papírlap az 1921. okt. 23-i, Jolánnak írt levél melléklete. (Lev. 115. sz., FÉ 258–259.)

23. Vágymagam a Hold alatt Kelte: 1921. nov. 26. Az idegen kéz talán hibásnak vélte k_2 -ben a *bátoran* alakot, pedig Ady szava. *Jehan Rictus strófáiból*: Hova a fáradt *bátoran* benyithat; *Délibáb-öröm köd-városban*: Rám néz s lép *bátoran* Toronyról-toronyra. *A gyerekszemű élet-tavon* (30) 14. sorában is előjön.

24. Az örök elmulás Az egyik kézironat együtt szerepel az előző verssel.

25. Ajándék 1923 májusában írt keletzése szerint Makón, 1921-ben keletkezett a vers.

26. A gyerekszemű élet-tavon

27. Lélekszirteken Hogy Szabolcsi Gábor az eredeti kézirat alapján tette ki gondosan az ékezeteket, egy apróság mutatja. A 13. sor *sűrűn* szavának első *ű*-jére előbb automatikusan hosszú ékezetet akart tenni, de csak az egyik vonást tette föl, s észrevéve, hogy nem követi a költő kéziratát, a vonásból pontot csinált, s a másik pontot is megerősítette. A *sűrű* alak előfordul másutt is József Attilánál, a jambus miatt.

28. Nem tudunk élni A 2. sor *gízgazzal* alakja talán sajtóhiba, de meghagytam, mert a TESZ hosszú í-s adatokat is idéz.

29. Útrakészség

30. Egyszerű vers

31. Lovas a temetőben

32. Nem! Nem! Soha!

A 26–32. sz. versek a Lovas a temetőben füzet keletzetlen darabjai. 1922 június vége előtt bármikor keletkezettek, akár 1921-ben is. A *Nem! Nem! Soha!* címűt én sem közölhettem. (Szöke 2003. 96–99.)

33. Falak

34. A vergődő diák 2. strófájának elterjedt motívuma (halál – szerelem) leginkább Ady *Elfogyini az ölelésben* című költeményére emlékeztet:

Szájon, mellen, karban, kézben
Csókban tapadva, átkosan
Elfogyini az ölelésben:
Ezt akarom.

A szakaszok utolsó sora valamennyire a versformát is rokonítja. (Tverdota, 1987. 144–145.)

Az 1. sorban a *sívár* alakot meghagytam, mert a TESZ adatolja.

35. Nézem a lámpát

36. Várakozás A költő e versében „Babitscsal oltja be Adyt: Ady *A vár fehér asszonya* című versét írja át Babits modorában.” (Németh Andor 1989. 172.) Ady verséből idézzük:

A lelke ódon, babonás vár,
Mohos, gögös és elhagyott.

.....
Örökös itt a lélekjárás.

(Sára Péter, PIM Évk. 1960–1961. 170.; Szauder József: Tavasz és őszi utazások. Bp. 1980. 302. [1942-es tanulmány.]

A versformát a költő a Nyugat 1921/II. kötetének 1785. lapján levő vers, Endre Károly *Elsodort éj* című verséből tanulta:

Enyhe világ fátyola közt halovány hold képe mereng,
Mélybevesző égi mező szenderedő fénye dereng,
Íme midőn mindenüvé drága varázs balzsama hull,
Felszakadó multja ölén nyögdel e szív nyugtalanúl.

37. Csend

38. Napszonett

39. Bús magyar éneke

40. Szerelmes keserű hazafiság

41. Várlak A vers 2. sora Ady *Ihar a tölgyek közt* című versét visszhangozza:

Száradjon ki az iharfa,
A büszke fa, a magyar fa

Sohse lássa, sohse lássa,
A szent Napot *terebéllyel*.

A *terebély* szót a TESZ és az ÉrtSZ mint melléknevet adatolja. Feltehetőleg Ady főnevesítette.

A 33–41. sz. versek a Szépség koldusának keltezetlen darabjai. Ugyanúgy, mint az előző verscsoport, bármikor keletkezhetnek 1922 június vége előtt. Korábbi kiadásomban (mint az ÖM-ben is) ezek a versek 1922 végére kerültek. Feltűnhetett volna, hogy a versek egy részére az irredenta hang jellemző: *Bús magyar éneke* (39), *Szerelmes keserű hazafiság* (40), *Juhász Gyulához* (42). Ellenérv lehetne e versek némelyikének ritka versformája és bravúros verselése. Bonyolult versformájú azonban a bizonyosan jún. 23-i *Csókkérés tavasszal* (52) is; József Attila ekkor már bármilyen versformát jól kezelt.

42. *Juhász Gyulához* Ez az első vers, amelyet a fiatal költő nagy költő-protectorához írt. Bizonytalan feltevés, hogy a vers talán 1922 február végére készült. Ekkor ugyanis „a Kereskedők Egyesületében... Kiss József-émlékestet rendeztek. A rendezőség Espersit János révén... Juhászt kérte fel az ünnepi emlékbeszéd megtartására. Juhász vállalta és az est után Espersit lakásán pihent meg... Juhász fáradtan hallgatta Espersit beszámolóját a fiúról és verseiről, majd a szemmel láthatólag megilletődött és elfogódott fiú versmondását.” (Saitos 1964. 72.)

43. *Távol, zongora mellett* Kelte: Budapest, 1922. ápr. 11. A 9. sor Ady *Jőjj, Léda, megölellek* című versének szavaival van megfogalmazva:

Ha csókosan remeg feléd,
Fakadjon föl az ajkam.

44. *Erőéneke* Az 1. és 3. sor utalása alapján ezt a verset is ápr. 11. táján írhatta. Jellegzetes „születésnap” vers. (N. Horváth B. 1999. 178.) Lásd még az *Oly friss* (182) jegyzetét. Az első vers, amelyben már nem a nyugatosok, hanem Walt Whitman és Kassák hangját próbálja utánozni. Az utóbbi *Kompozíció* című versének a 10. sorral összevethető részlete: *Talpa alatt kisebesedtek a kövek*. (Tverdota 1987. 159.)

45. *Álomban enyém vagy* „M.-nak”, vagyis Gebe Mártának írta a költő. A lányhoz írt, neki ajánlott versek sorát ezzel a darabbal kezdjük, bár utalás a korábbi versekben is van Mártára.

Gebe Márta megőrizte a neki ajándékozott versek kéziratait, ezek azonban szétszóródtak: a *Távol zongora mellett* (43), *Nagy ajándékok tora* (46), *Köntösök* (47) és *Őszi alkonyat* (91) kéziratát eladta Kiss Ferencnek, az *Istentelen foházkodás* (48a) a József Attila Gimnáziumba került, majd eltűnt; a *Tavaszi ének* (49) és a *Tusikának* (643) kéziratát Tóth Ferenc szerezte meg a makói múzeum számára,

a másik *Tusikának* (644) című levelezőlapot az OSZK vette meg, s a *Csökkérés tavasszal* (52), az *Üdvözlés* (90), a *Hűség* (116) és a *Sacrilegium* (114) kézírata a PIM-be került.

46. Nagy ajándékok tora

47. Köntösök

E két vers ugyanazon a papíron maradt fenn. Az első fölött: „Versek Mártuskának”, a második alatt keltezés: Makó, 1922. máj. 17.

48a. Istentelen fohászzkodás Kelte: Makón, 1922. jún. 10. Ezt a versét is Mártuskának ajándékozta.

48b. Fohászzkodó ének Körülbelül két év múlva a költő a verset átdolgozta. Egyik változat sem jelent meg nyomtatásban, pedig a költő fölvette 1923. májusi verslistájára, sőt a Nyugatnak is elküldte a verset.

49. Tavaszi ének Kelte: Mezőhegyes, 1922. jún. 18. Érdekes a cím és a keltezés közötti ellentmondás. Lehetséges, hogy a vers valamivel korábban, csakugyan tavasszal készült, s a dátum a letisztázás dátuma. Péter László is így gondolja. (2000. 331.)

50. [Arany kalásztól...] A költő a Lovas a temetőben prologusának szánta. A gyűjtemények előszavai, bevezetői általában utoljára készülnek, valószínű tehát, hogy a vers június második felében keletkezett. Feltételezésem szerint a szimbolikus mondanivaló konkrét élményeken alapult. A költő június 17-e körül Mezőhegyesre, majd onnan Battonyára ment barátjához és osztálytársához, Kiss Károlyhoz. (Takács L. 1990. 38.) Abban az évben nagyon nagy volt a hőség és a szárazság. (Makói Friss Újság jún. 14: „Hetek óta tartó nagy szárazság.” Jún. 18: A nyári állatvásár „égető hőségben, fojtogató porfellegben” zajlott le.) A vers egyik kézírata Kiss Károlytól került a makói múzeumba, talán nála is írta. A vers tehát a Mezőhegyes–Battonyára tartó utat írja le (4. sor: „egy kis faluban”), a költő hajnalban indult (5. sor), s a kiaszott földeken keresztül (gyalog?) haladt célja felé.

Az 1. és 8. sor Petőfi *Hazában* című versének soraival vethető össze:

Arany kalással ékes rónaság

Fejem fölött míg őszi légen át

Vándor daruid V betűje szállt.

(Alföldy Jenő, Tiszatáj 1980/4. 37.)

51. Nyári délután a szobában József Attila 1922 nyarán két-három napot Budapesten töltött, s a környezetrajz alapján a vers ekkor keletkezhetett. A pesti út a mezőhegyes–battonyai kirándulás (kb. jún. 17–19.) után történhetett. A látogatást József Jolán írta le. (1940. 200.) Hitelét növeli, hogy Jolán életének egy emlékezetes tényéhez kapcsolódik: kibéküléséhez férjével, majd külföldi útjukhoz. A pesti útban Péter László is, én is kételkedtünk egy későbbi, Kiszomborban József Etelkának írt levél (Lev. 20. sz.) alapján, de most úgy látom, hibás érvekkel. Péter László szerint (It 1957. 21.) a levélnek az az utalása, hogy bizonyítványát postán küldte el gyámjának, értelmetlen lenne, ha személyesen is Pesten járt volna. Igen ám, de a bizonyítványosztás a pesti út, sőt a június 26-i öngyilkossági kísérlet után volt. („Tíz órakor gyomormosás... istentudjahány nap fekvés, aztán a színjeles bizonyítvány.”) A bizonyítványt tehát postán kellett elküldeni. Én meg úgy okoskodtam, hogy a levélnek ez a passzusa: „de bizony három-négy hónap óta hazulról ez az első levél, amit most Te írtál”, értelmetlen lenne, ha közben József Attila Pesten járt volna. (ÖV I, 565.) Ugyan miért? A levélírás elmulasztása akkor is sértő, ha közben találkoztak, de az is lehet, hogy Etus ekkor már nem volt Pesten. („Etust leküldtük Felsőgallára...” – írta József Jolán.)

52. Csökkérés tavasszal Itt is ellentmondás van a cím és a keltezés (Makó, 1922. jún. 23.) között, ami ugyanúgy oldható fel, mint a *Tavaszi ének* (49) esetében. A versformát a költő a Nyugat 1922. márc. 1-jén megjelent számából, Turcsányi Elek *Téli rímzánkó* című verséből tanulta:

Téli fagyon
 Álmatagon
 Állnak a néma házak;
 Este vagyon
 S messze nagyon
 Halk hangon citeráznak.
 Senki se jár,
 Messzire pár
 Szánkó csengeti búját,
 Árva vidék,
 Csillagos ég
 Kösd álmom koszorúját.

(Szabolcsi, FÉ 285.)

Kiszombor 1922. július–augusztus (53–79. sz.)

Lássuk mármost a másik füzetet. Ezt is Szabolcsi Gábor fedezte föl 1941-ben. A füzet ezután hosszú ideig lappangott, majd Tóth Ferenc, a makói múzeum igazgatója nem kevés fáradsággal 1988-ban megszerezte a múzeum számára. Péter László részletesen, anekdotázva írja le a füzet megvásárlásának körülményeit. (2000. 326–328.) A füzet 1997-ben hasonmásban is megjelent (JA Kiszombor 1997.) A hasonmás kiadás részben rekonstrukció eredménye, melyet Tóth Ferencsel közösen végeztünk el. A tulajdonos ugyanis több lapot kitépett: kitépte a címlapot, valamint a *Fiatal életek indulója* (62), a *Parasztanyóka* (77) és a *Kukoricaföld* (79) szövegét tartalmazó lapokat. Ezeket csak később sikerült Tóth Ferencnek a múzeum számára megvennie. (Végleg elveszett a füzet utolsó lapja, amelyen a „Tartalom” másik fele volt.) A három verset a rajtuk levő levélszámozás alapján el lehetett ugyan helyezni, de a durva akció következtében a füzet lapjaira esett szét, s a lapok össze voltak keveredve. A sorrendet az 1. Saitos-füzet alapján lehetett helyreállítani, amelynek elején ugyanazok a versek olvashatók, mint a kiszombori füzet végén. Ezért a füzet [45–52.] lapján levő versek fölsorolása mellé az 1. Saitos-füzet elejének tartalmát is odaírtam.

A borítón levő vignettára a költő a nevét írta.

[2a]:

Versek
1922. július augusztus,
szeptember.
József Attila

[2b]:

Küldöm szeretettel
 ezt a kéziratot
 Kesztnér Zoltán úrnak

Makón, 1922. okt. 11.

József Attila

- 3–5: Keserű nekifoházkodás (53) „Kiszombor 1922. júl.”
 5–6: Szerelem ez? (54)
 6–7: Pogányos hitvallás magyarul (55)
 8–9: Névnapi dícséret (56) „Kiszombor 1922. júl.”
 9–10: Leánykérő ének (57)
 10–11: Csöndes estéli zsoltár (59)
 12: A füst (58)
 13–14: Holttest az uccán (60)
 15–17: Hajnali vers kedvesemnek (61)
 18–19: Fiatal életek indulója (62)
 20: Éhség (63)

- 21–23: Prédikáció (64)
 24: Idill (65)
 25: Szeged alatt (66) „1922. aug. 14.”
 26–27: Rövid óda a kelő Naphoz (67)
 28: Gyöngysor (68)
 29: A Szent Jobb ünnepén (69) 1922. aug. 18. előtt
 30–31: Ugy-e, pajtás! (70)
 32: Ének magamhoz (71)
 33–34: Ősapám (72)
 34–35: Hymnus a Borhoz (73)
 36–37: Hymnus az Élethez (74)
 38–39: Baál (75)
 40: A jámbor tehén (76)
 41–42: Parasztanyóka (77)
 43: Részeg a síneken (78)
 44: Kukoricaföld (79)
 [45]: A Bánat... (80)
 [46]: Kép a tükörben (81)
 [47–48]: Boros keserűség (82) 1922. szept.
 [49]: Aratás előtt (83)
 [50]: <Pap a> Spleen (84)
 [51]: Pap a templomban (85)
 [52]: Tél (86)
 [53–82]: Üres lapok.
 [83]: Tartalom [A 30. lapig.]
 [84]: A Tartalom elveszett folytatása.]

I. Saitos-füzet

- 1: A bánat
 3: Kép a tükörben
 5, 7: Boros keserűség
 [Egy kitépett levél.]
 [Egy kivágott levél.]
 9: Pap a templomban
 13: Tél

A füzetet munkafüzetnek neveztem (ÖV I, 559.), tévesen, mert ez az elnevezés azt sugallja, hogy a költő a verseket elkészülésük után rögtön beírta a füzetbe. Ezzel szemben valószínűbb, hogy „nem a versek első fogalmazványait, még csak nem is egyenkénti tisztázatait tartalmazza, hanem az egész nyári termés későbbi, október eleji tisztázatait, másolatait. Mutatja pl. az 50. lap. Az ide másolandó vers címét elkezdte (*Pap a*), de áthúzta, és a *Spleen* című verset írta ide. A *Pap a templomban* a következő lapon szerepel.” (Péter L. 2000. 331.) Ha így történt is, a rendezési elv akkor is az időrend. Ezt nemcsak a füzet címe bizonyítja, hanem az a tény is, hogy a más forrásokból keltezhető darabok időrendben következnek: két júliusra keltezett vers, két augusztusi, majd a szeptembert emlegető *Boros keserűség*. A füzet végén levő versek sorrendje egyezik az 1. Saitos-füzet elején levő versek sorrendjével, s az utóbbinál a kronológiai sorrend elvitathatatlan, hiszen majdnem mindegyik darab keltezve van. Csak a füzet vége szorul némi magyarázatra. A *Kép a tükörben* egyik saját kezű gépiratán ez a keltezés olvasható: „Makón, 1922. okt.” A szeptembert emlegető *Boros keserűség* pedig utána következik. A *Kép a tükörben* gépirata azok közé az 1923 májusában készült gépiratok közé tartozik, amelyeknek utólagos keltezése számos hibát tartalmaz. (→ 105) A költő itt is rosszul emlékezett.

Itt kell szólnom az állítólagos kiszombori versciklusról. Péter László szerint a ciklus „a következő, egymással szerves láncolatot alkotó versekből tevődik össze: *Aratás előtt*, *Aratásban*, *Munkáshalál*, *Holttest az uccán*, *Éhség*”. (2000. 331–332.) Ennek az állítólagos ciklusnak a szöveg hagyományban semmi nyoma. Akár időrendi a versek sorrendje, akár valamilyen koncepció szerint elrendezett, a költő ebben a sorrendben írta volna le a verseket. A *Holttest az uccán* (60) nem aratási vers; semmi köze az aratás-csépléshez; a megverselt tragédia egy (városi?) építkezésen történt. („malteros kezét”). Az *Aratás előtt* (83) nem leíró vers, hanem a forradalmat szimbolizálja. Az *Aratásban* (12) és a *Munkáshalál* (13) a korábbi füzetben, az *Aratás előtt* a későbbi füzet végén található. Vajon miért nem írta

a költő egymás mellé ezeket a verseket, ha valamennyi 1922 júliusában készült? Csak az *Éhség* (63) keletkezett ekkor. És vajon miért nem szerepelnek ezek a versek – az *Éhség* kivételével – a Szépség koldusában?

A kiszombori nyár alatt írt versek sora, a Versek 1922 július augusztus, szeptember című füzet anyaga a következő:

53. Keserű nekifoházkodás Keltezése egy 1923 májusában készült gépiraton: Kiszombor, 1922. júl. A vers a költő életének egyik válságos, kudarcokkal teli, öngyilkossági kísérlettel végződő periódusa után keletkezett, akkor, amikor újra nekigyürkőzött az életnek. Eretnek, az akkori valláserkölcset sértő hangja miatt nem jelenhetett meg nyomtatásban. Az 1923-i kiadási terveknek mind a négy változatában az első helyen áll.

54. Szerelem ez?

55. Pogányos hitvallás magyarul

56. Névnapi dícséret Gebe Márta névnapja júl. 29-én volt. A vers talán korábban, esetleg jóval korábban, a kiszombori tartózkodás első napjaiban keletkezett. Érdekességként megemlítem, hogy a szöke Gebe Mártának „bronzkoszori” hajáról ír a költő, mint az *Üdvözlés* (90) című versben is. A Nem én kiáltok Vágó Mártának ajánlott példányában, a vers alá írta a költő: *Gebe Márta.* (Kat. 1112.)

57. Leánykérő ének

58. A füst A vers csonkán jelent meg a Szépség koldusában. Az utolsó sor így fest: *A Istenhez; valahol. A vaksüket* szót a szedésből dobhatták ki. Az erőteljes jelzőt Babits *Fortissimo* című verséből vette át a költő. (ItK 1993. 57.) Babitsot e miatt a verse miatt vallásgyalázásért bíróság elé állították. (A vádlott Babits Mihály. Dokumentumok, 1915–1920. Szerk. Téglás János. Bp. 1996. 239–271.) A vers címe szerepel a költő 1923. májusi kötettervében (a 12. tétel), nyilván a csonka megjelenés miatt akarta újra közölni.

59. Csöndes estéli zsoltár Kassák, Füst Milán hatására utalnak a kutatók. A 2. és 8. sorban ismétlődő *egyszerűen mondom* például Kassák 27. versének emléke lehet:

egyszerűen mondom: szeretem a ropogós kenyeret
egyszerűen mondom: vegyünk el attól egyet akinek kettő van

Füst Milántól az *Egy régi költő műve: óda a fejedelemhez* első szakaszából idézünk:

Ki dicsőséged zengem folyton s búsan
Egyre búszabban Tiédet és a magas Istenét! S szavam
Nem hallod meg, ó jaj nékem, soha!
Ó nem hallod soha!

(Az elmúlás kórusa. Bp. 1921. 56.)

60. Holttest az uccán Péter László tévesen úgy vélte, hogy ez a vers is az „aratási ciklus”-hoz tartozott. (Péter L. 2000. 331.) A megverselt tragédia egy (városi?) építkezésen történt („malteros kezét”). A 2. szakasz (a 6. sor szinte szó szerinti) megfelelője Kosztolányi *milyen közeli most a nyári ég...* kezdetű versének 37–39. sora (*A bús férfi panaszaiból*):

Körötte senki. A vidék kiholt.
Nem is síkolt.
Ki volt az anyja, istenem, ki volt?

(Tamás Attila, ItK 1962. 569.)

61. Hajnali vers kedvesemnek

62. Fiatal életek indulója

63. Éhség Kiss Mária, akinek szüleinél lakott József Attila, így emlékezett a versre: „...a mi búzánk cséplésével kapcsolatos. Édesanyánk este mély részvétellel mondta nekünk: »Jaj, gyerekek, de nagy a szegénység! Láttam egy embert a gépnél délben, savanyú uborkát evett kenyérrrel. Ilyen nehéz munkában csak uborkát! Istenem! Istenem!«” (Tiszatáj 1980/4. 81.) A vers tehát július második felében születhetett.

64. Prédikáció

65. Perc

66. Szeged alatt Keltezése: 1922. aug. 14. Talán csak a letisztázás kelte, de sokkal korábbi nem lehet. A Juhász Gyulához 1922. aug. 18-án írt levélben olvassuk: „A »Szeged alatt« c.-t pedig Juhász Bátyámnak küldöm; ha egy kissé értékesnek találja, hát fogadja szeretettel.” (Lev. 21. sz.) Az Espersit Jánosnak szóló ajánlás későbbi. Történetét Saitos Gyula írta meg idézett könyvének 109–110. lapján: „1922. december 10-én a Stefánia-szövetség égisze alatt Espersit János és Diósszilágyi Sámuel műsoros estet rendeztek... Espersit Juhász- és Móra-verseket, végezetül pedig József Attilának Juhász Gyulához írt szonettjét mondotta el... Ez emlékezetes alkalom nyomán szedette József Attila... a Juhász-szonett fölé az ajánlást.” (Lásd még Péter László, It 1957. 24–25.) Az Espersit-hagyatékban fennmaradt egy gépiratos versfüzet, amely minden bizonnyal az Espersit által elmondott versek szövegét tartalmazza: négy verset Juhász Gyulától, hármat Mórától s utolsónak a *Szeged alatt* című költeményt. (PIM JA 994.) József Attila ebből az alkalomból ajándékozta Espersitnek a vers tintairásos tisztázatát (k₄) is.

67. Rövid óda a kelő Naphoz

68. Gyöngysor

69. A Szent Jobb ünnepén József Attila a Juhász Gyulának 1922. aug. 18-án írt leveléhez mellékelte. A levélben írja: „Kedves Juhász Bátyám, fölbátorodván, küldök még néhány újabb verset. Közülök a »Szent Jobb ünnepén« c.-t szeretném, ha közölné valamelyik szegedi lap, 20-án, vagy esetleg később is.” (Lev. 21. sz.) A vers gondolatmenete Ady *A krisztusok mártírja* című verséhez hasonlít: Adynál az egyén, József Attilánál a magyarság pogány volta lett a kereszténység áldozata:

Vad, nagyszerű rajongást oltott
Az Érnek partja én belém,
Csupa pogányság volt a lelkem

Pogány erőtől, daltól, vágtyól
A lelkem immár nem buzog,
Mégöltek az evangélisták,
Az életbölcsek, krisztusok.

70. Ugy-e, pajtás! „Ebben a *korcsmárosné!* megszólítás annyira petőfies, az *üsse kő, a bor ha drága*-szerű kiszólásokkal együtt, hogy tökéletes Petőfi-utánzatnak, pastiche-nak vehetjük.” (Alföldy Jenő, Tiszatáj 1980/4. 37.)

A vers másik mintája Babits *Illusztrációk mindenféle könyvekhez* című versének 6. darabja, a *Ligeti részlet*. A vershelyzet hasonló: két bánatos fiatal férfi beszélgetése. Mindkét vers vázát azonos módon ismétlődő rímek alkotják. József Attilánál e két sor háromszor ismétlődik:

Igyunk azért, igyunk pajtás,
Itt a kancsó – egy jó hajtás!

A mintában kétszer ismétlődő szakasz:

S búsan az egyik mondja: „Pajtás,
az én életem sárga hajtás.”

Majd harmadszor így:

S búsan az egyik mondja: „Pajtás,
az én életem rossz ohajtás.”

Ez viszont József Attilánál a vers végén így tér vissza:

Csak még egyet igyunk, pajtás!
Üres kancsó – csak sohajtás.

Mindkét versben az ismétlődő szakaszok között négy-négy sor áll; a két vers szinte tükörképe egymásnak. (ItK 1993. 58.)

71. Ének magamhoz

72. **Ősapám** Akihez az ajánlás szól: Sz. Szigethy Vilmos (1877–1956) költő, novellista, újságíró, a Szegedi Híradó szerkesztője. József Attilának egy 1923. márc. 7-én hozzá írt levele maradt fenn. (Lev. 29. sz.)

Az ifjú költőt Ady, Tóth Árpád és Juhász Gyula ihlette verse írásakor. Idézzük az *Ond vezér unokája* két szakaszát:

Egy nagy tivornyán borral, vérrel
Idéztem a halottakat
S találkoztam vad Ond vezérrel.

Nyeregben ült kozák ló hátán,
Rabolt ló hátán dölyfösen
S én elhültem ős színe láttán.

(Szabolcsi, FÉ 338.)

A lovas-ős szelídebb változatával Tóth Árpád *Aquincumi korcsmában* című versében is találkozott:

Kocints közülök egyre, egy barna, halk lovasra
S az a setét lovas tán ősöm volt nekem...

Tverdota (1987. 140.) a 11. sor előzményét Juhász Gyula *Berzsenyi* című versében találta meg:

S kevély nyakán dagadnak kék erek.

A kép később is felbukkan József Attila költészetében: 97, 10; 491, 46–47.

73. **Hymnus a Borhoz** Ezt a verset annak alapján, hogy a 10. sorban májust emlegeti, sokkal korábbra helyeztem. Tévesen, mert a Bor (nagybetűvel) itt jelkép, többek között a májusi ünnepnek a jelképe. – Egy Vörösmarty-reminiscencia *A vén cigányból*:

Véred forrjon, mint az örvény árja

(Szilágyi Péter 1971. 154.)

74. Hymnus az Élethez

75. **Baál** „...mintegy felelet Ady *Ima Baál Istenhez* című versére:

Oh, Baál, állj mellénk lelked kegyelmével,
Minden-Pénzeknek trónján valahol
Fordítsd felénk véres, kegyetlen arcod...

kéri Ady s József Attila dühösen felel” [verse 7–10. sorában]. (Szabolcsi, FÉ 327–328.)

76. **A jámbor tehén** A verset előző kiadásomban – több másikkal együtt – a keltezetlen 1922-i darabok közé soroltam, az ÖM kiszombori besorolása ellenére, ezzel a fölényeskedő megjegyzéssel: „...mintha a költő Makón nem láthatott volna tehenet.” Pedig a vers nem egy akármilyen tehén leírás-

sa, hanem portré: „Pörge volt a neve... (Az egyik szarva hiányzott.) Tejét valóban olyan nyugodtan adta le, hogy a legtöbbször én, a 11 éves kislány fejtem meg percek alatt”, írta Kiss Mária, akinek szüleinél József Attila akkoriban lakott. (Tiszatáj 1980/4. 80–81.) A Pesti Hírlap keltezése: „1921.” sajtóhiba.

Probléma a 11. sor szövegében az igekötő. A Szépség koldusa *el* szavát sajtóhibának minősíttem korábbi kiadásomban. Viszont a Versek... gondosan letisztázott szövegében is *el* igekötő olvasható. Lehet tehát, hogy a Medvetánc *le* szava nem a költőtől származik, hanem a fontoskodó szedő vagy korrektor „javítása” a köznyelvi alakra, vagyis banalizálás. Jó lenne, ha dokumentálni lehetne más (népnyelvi?) forrásból az *adja el* szóhasználatot.

77. Parasztanyóka A Szépség koldusában a 21. sorral vége van a költeménynek. A 22. sort a költő több példányba beírta, de az utolsó sor csak a Versek... füzetben olvasható. „Rejtély, hogy a nyilvánvalóan nyomtatás közben lemaradt két sorból a költő frissen is csak egy sorra emlékezett. Pedig a pót-lásokat a rím követelte meg...” (Péter L. 2000. 334.)

78. Részeg a sineken A vers Rózsa Imre szegedi írónak van ajánlva; róla Péter L. 1955. 21.

Németh Andor, majd utána mások is, azt hitték, hogy a vers életrajzi ihletésű, és tévesen a költő 1923. májusi öngyilkossági kísérletével hozták kapcsolatba. (Lásd a *Furcsa fohász a sinek között* [135] jegyzetét.) Valójában, mint erre később maga Németh Andor rámutatott, irodalmi ihletésű: mintája Rimbaud *Le dormeur du val* című, ugyancsak szonettformában írt verse. (Kosztolányi *A völgyben egy katona alszik* címen fordította le; Modern költők. 2. kiad. Bp. 1921. I, 139.) A két vers menete azonos. Rimbaud szonettjének 10. sora („Mint a beteg gyerek alszik és mosolyog”) József Attila versének éppen a 10. sorával cseng össze. Mindkét vers meglepő csattanója a halálra utal: Rimbaud fiatal katonája „nyugodt. Két vörös lyuk tátong jobb oldalán.” (Németh Andor 1989. 174, 477.)

79. Kukorica-föld

A PIM JA 48. jelzetű kéziratán a *Névnapi dícséret* (56) és a fenti két vers olvasható. A versek után ez következik: „Tisztelt Szerkesztőség, kérem, szíveskedjék az itt küldött verseket közölni és ha van idejük, úgy tudósítani az értékről, illetve az eredményről, amit hálásan köszönök. Öszinte üdvözléssel József Attila fg. VII. o. t. Makó.” (Lev. 23. sz.) Bizonyára a Nyugat szerkesztőségéről van szó, mert a kézirat Czibor Jánostól került a PIM-be, s a Nyugat archívumából származó egyéb kéz- és gépiratok is Czibor révén kerültek tulajdonosaikhoz. Erről a küldeményről írja a költő okt. 14-én: „Kedves Réti Ödön, Ön dolgozott a Nyugatba, hát mondja meg nekem, mért nem válaszolnak a szegény vidéki embernek? Beküldtem néhány dolgomat – Juhász Gyula jelölte ki őket – és semmi hír.” (Lev. 25. sz.) Az 1923 májusában leírt versjegyzék tanúsága szerint a *Fohászok ének* (48/b) szövegét is elküldte a Nyugatnak.

A költő először augusztus első felében küldött verseket Juhász Gyulának (Juhász válaszlevelét aug. 17-én mellékelte a József Etelkának írt levélhez, Lev. 19. és 20. sz.), majd, mint fentebb láttuk, „felbátorodván” aug. 18-án újabb verseket (köztük a *Szeged alatt* és *A Szent Jobb ünnepén* címűket) küld nagy költő-pártfogójának. E három vers a két küldemény valamelyikének a része lehetett. A *Kukoricaföldet* és a *Részeg a sineken* címűt a József Etelkához aug. 17-én írt leveléhez mellékelte a költő, ahhoz, amelyben Juhász Gyula levelének másolatát is elküldte. („A levél másolatát mellékelem, s hozzá egy-két újabb verset is.” Lev. 20. sz.) Lehet, hogy ugyanennek a levélnek a melléklete volt az a küldemény, amely egy lapra letisztázva a *Csendes estéli zsoldár* (59), *Éhség* (63), *Perc* (65) és a *Szeged alatt* (66) című verseket tartalmazza. Kőműves Imre, akitől a kézirat a PIM-be került, annak idején szíves volt közölni velem, hogy a kéziratot József Jolántól kapta.

Makó, Budapest, Szeged 1922. szeptember–1923. május (80–137. sz.)

80. A bánat Ezzel a verssel kezdődik a korábbi Saitos-füzet.

81. Kép a tükörben Valószínű, hogy a gépirat utólagos kelte (Makó, 1922. okt.) nem pontos.

82. Boros keserűség Szövege szerint szeptemberi vers. Az első szakasz utolsó sora s a rím szó szerint Vörösmarty *Fóti dal*ából való:

Rajta társak hát, igyunk egy
Húزامost;
Bú, szerelmek, házi gondok
Félre most.

Ugyane szakasz 5. sora a *Fóti dal* e soraira emlékeztet:

S most hadd forrjon minden csepp bor
Mint a vér.

A cím Vörösmarty *Keserű pohár* című bortalára utal. (Szilágyi Péter 1971. 153.)

83. Aratás előtt Az ÖM e verset – látszólag logikusan – az *Aratásban* elé sorolta. Péter László szerint is „ennek a versnek a légköre, különösen az utolsó versszaké, közvetlen élményről tanúskodik... Ez csak 1922 július elején születhetett.” (Péter L. 2000. 331.) Szerintem az *Aratás előtt* nem leíró vers. Füzetbeli helye lehetetlenné teszi a júliusra való keltezését, s nem a közvetlen élmény, hanem a „talán kissé adys ihletésű rejtett fenyegetés” (Szabolcsi, FÉ 298.) a jellemző rá. A tanárok nyilván ezért cenzúrázták ki a kötetből (Saitos 1964. 106.), s az is árulkodó, hogy a költő a Kékmadárnak, a lázadó, baloldali fiatalok lapjának küldte el (lásd az 1923. májusi kötetterv 15. tételét), oda tehát, ahol a *Lázadó Krisztus* jelent meg. Az is számít valamit, hogy Réti Ödönnek 1922. okt. 14-én küldte el a verset. (Réti Ödönről Péter László: A szerette város. Bp. 1986. 256–262.)

84. Spleen

85. Pap a templomban

86. Tél Ezt a címet sem kell szó szerint venni. A 2. Saitos-füzet sorrendje azonos a keletkezés sorrendjével, s valószínű, hogy ezek a versek mind 1922 októberéből valók.

87. Koldus Keltezése egyrészt a Saitos-füzetbeli helyén, másrészt azon alapul, hogy a költő a Juhász Gyulához 1922 októberében elküldött levelének a végére írta. A levélben kéri a Szépség koldusa előszavát. „Egy verset is küldök itt Juhász Bátyámnak”, írja még.

88. Proletárok! Keltezése: Makó, 1922. nov. A verset a költő nem tette közzé, csak 1949 óta ismeretes. A felfedezése utáni években – címe miatt – különleges jelentőséget tulajdonítottak a versnek, s az osztályharcos költészet felé fordulás dokumentumát látták benne. Valójában csak utánérzés, egyike azoknak a verseknek, melyekben „hang, modor, terminológia: mind csupa Kassák.” Ilyen például az *ekhózik* meg a *tajtos* szó, vagy (kétszer is) a *belém* szóból és egy igéből álló szókapcsolat: *belém kovácsolta; belém injekciózta.* (Tverdota 1987. 159–160.)

89. Ó zordon Szépség... A Szépség koldusa cím nélküli, bevezető verse. Szőke (2003. 100.) azt hiszi, hogy ez a vers, a Szépség koldusa egyetlen „cím nélküli költeménye voltaképpen a kötet megnyitó költeményeként a kötettel azonos című” Nem stimmel, mert a vers a Szegedi Híradóban *Ó zordon szépség...* címmel jelent meg, s a *Szépség koldusa* címet a *Koldus* (87) viseli az egyik kézirat.

90. Üdvözlés Keltezése: 1922. nov. 9. Mintája Babits *Fájó, fázó ének* című verse lehetett. Versformáik részben azonosak, s a *puskaszó* Babits e szakaszából kerülhetett József Attila versébe:

S nem hágy e belül ágyuzó
nyugodni tikkadt ágyuszó.

(Tverdota 1987. 137–138.)

91. Őszi alkonyat Keltezése: 1922. <október.> november.

92. Bús énekhívás Az utolsó olyan vers, amelyik még benne van a Szépség koldusában és már mindkét Saitos-füzetben.

93. Versek végére A Szépség koldusa záróverse.

Az 1922 októbertől–1923 májusa közötti verstermés legfontosabb forrásai az Espersit-féle gépiratok és az ún. Saitos-füzetek. Ez a két füzet a költő egyik makói pártfogójának, a Makói Friss Újság szerkesztőjének, Saitos Gyulának a tulajdonából került a PIM-be. Saitossal később is jóban volt, Bécsből és Párizsból is küldött neki egy-egy verset, a *Csak a tenger jött el* (273) és a *Szabados dal* (319) címűeket. Négy verset Saitos Valériától, a szerkesztő fogadott lányától vásárolt meg a JAM: *Pünkösöd előtt* (134), *Megfáradt ember* (149), *Sírdomb a hegycsúcson* (204) és *Mindent hagyok* (211).

A füzeteket Szabolcsi Miklós ismertette először. (ItK 1961. 722–744.) Nagyságuk, külsejük mellett abban is hasonlítanak egymásra, hogy körülbelül azonos időkor verseit tartalmazzák. A JA 557. jelzetű, borítólapját vesztett füzet a korábbi. A füzet elején levő versek közül nyolc a Szépség koldusában is megvan, ez a rész tehát 1922. október–novemberi. A költő előbb a füzetek páratlan oldalaira tisztázta le tintával verseit, később a füzet üresen maradt páros oldalaira is beírt, többnyire ceruzával, egy-egy verset vagy verslistát. – A füzet tartalma a következő:

- 1: A bánat (80)
- 2: Pünkösöd előtt (134) „Makó, 1923. május 18.”
- 3: Kép a tükörben (81)
- 5, 7: Boros keserűség (82)
 - A 8. és 9. lap között két levél volt, az egyik ki van tépve, a másik ki van vágva.
- 9: Pap a templomban (85)
- 11: Asszonyvárás holdfényes szobor mellett (113) „23. II. 19.”
- 12: A kötetünk 103–104. lapján közölt címjegyzék első fele.
- 13: Tél (86)
- 14: [Mintha szerelmes béka...] (125/a) „1923. márc. 28.”
- 15: Koldus (87)
- 16: A címjegyzék vége.
- 17: Testvérek! (88)
- 19: [Ó zordon Szépség...] (89)
- 21, 23: Üdvözlés (90)
 - 23: Őszi alkonyat (91)
 - 25: Bús énekhívás (92)
- 27, 29: Istenjárás (94)
 - 29: [Téged siratlak...] (95)
 - 30: Utrahívás (123) „1923. márc. 18.”
 - 31: Szerelmes kiszólás (96)
 - 33: Tanulmányfej (97)
 - 35: Szerelmes vers (99)
- 37, 39: Megsemmisülés vágya (104)
- 39, 41: Komor búcsúzás (103/a)
 - A 42. és 43. lap között két kitépott, ill. kivágott levél nyoma.
 - 43: Távoli ének (109)
 - A 43. és 44. lap között egy kitépott levél nyoma.
 - 45: Ad sidera (105) „23. I. 19.”
 - 47: Petőfi tüze (107)
 - 49: Egy asszony s egy leány (101a)
 - 51: Ének 1923-ban (112a) „923. II. 12.”
 - 52: Ember is, magyar is, magam is (115) „1923. II. 23.”
 - 53: [A sirás nekem nem kenyerem...] (110) „23. II. 17.”
 - [Gyertek fürödni...] (137a/8)
- 55–70: Szonettkoszorú (137a)

A JA 556. jelzetű füzet leírása és tartalma:

A borítólapon vignetta: „Kesztner Zoltán II. gymn. A oszt. Földrajzi jegyzetek 1921/2.” Fölötte József Attila írásával: „József Attila: Versek indulója Makó, 1921.”

A borítólappal verzőjén a kötetünk 104. lapján közölt verslista 1–46. sz. tétele.

- 1: Ó jöjjetek ti megváltó borok
Keserű nekifoháskodás
Névnapi dicséret
(Rendes írással csak ennyi; a lap nagyobb részén gyorsírásos vázlatok.)
- 2: A kötetünk 105–106. lapján közölt legrövidebb verslista.
- 3: Bús énekhívás (92)
- 4: [Örök reménység istenajka...] (138)
- 5, 7: Istenjárás (94)
- 6: [Istentelen bú sarkvidékén...] (131a)
- 7: Szerelmes kiszólás (96)
- 8: [Az erdőben elülnek már a varjak...] (128) „IV. 26.”
- 9: Tanulmányfej (97)
- 10: [Te a lelkek összessége...] (135)
- 11: [Nagy mély szemed reám ragyog sötéten...] (98) „22. dec. 28.”
- 13: [Hegyes fogakkal mard az ajkam...] (99)
- 15: [Kis asszonyom...] (102) Későbbi beírás.
- 17: Vers (108)
- 19: Ad sidera (105) „23. I. 19.”
- 21: A bátrak (106a) „23. I. 23.”
- 23: Petőfi tüze (107)
Egy kivágott levél.
- 25: [Versem komor...] (121) „1923. III. 11.”

A költő ezután megfordította a füzetet, s a másik felén kezdett bele írni. Ezeknek a verseknek a többsége fogalmazvány, egy részük töredékben maradt. A lapszámozás meglehetősen zavaros, a lapokon többféle, részben kutatók, részben könyvtárosok által írt, néhol eltévesztett számozás fut végig. Alább a törzsanyag levélszámozását folytató, ceruzával írt számozást követem.

- 56: Lányszépség dicsérete (118)
[Versem komor...] (121)
- 55: [Komoly, komor, magányos...] (120)
- 54: Lányszépség dicsérete (118) „Makó, 1923. III. 1.”
- 53: Tavasz labdajáték (122)
Útrahívás (123)
- 52: [Szép, ártatlan...] (117)
Lányszépség dicsérete (Négy sora.) (118)
- 51: [Komoly, komor, bús paplak...] (120)
[Mint börtön...] (132)
- 50: Négy sor a Kozmosz éneke (137a) 3. szonettjéből.
- 49: A Kozmosz éneke (137a) első és utolsó szonettje.
- 48: Mintha szerelmes béka (125a)
[Boruljatok csak össze bennem...] (131b)
- 47: [Mint börtön ablakára...] (132) „23. V. 5.”
- 46: A Kozmosz éneke (137a) 5. szonettjének részletei.
- 45: A Hűség (116) két utolsó versszaka és gyorsírásos vázlatok.
- 44: Gyorsírásos vázlatok.
- 43: [Rossz vágy járhatja...] (101a)

- A Lázadó Krisztus (130) eleje. „IV. 29.”
 42: [Ha nem veszik észben...] (126) „Bpest, 1923. III. 26.”
 A Kozmosz énekének ajánlása. (136)
 41: A Lázadó Krisztus (130) folytatása.
 A Juhász Gyulának szóló ajánlás (136) kezdősorai.
 40–26: A Kozmosz éneke (137a)

*

József Attila nem sokkal a Szépség koldusa megjelenése után, 1923 májusában, új kötet összeállításán fáradozott. A tervezett kötetnek fennmaradt a tartalomjegyzéke és legépelte anyaga.

A tartalomjegyzék négy változatban ismeretes. Három a Saitos-füzetekben olvasható (közölte Szabolcsi Miklós, ItK 1961. 722–723, 734.), egy pedig egy különálló papírlapon van, és az Espersit-hagyatékából került a makói múzeumba. (Közölte Péter L. 1952. 5. – Ugyanő állapította meg azt is, hogy a jegyzék egy meg nem valósult kötet terve lehet: Tiszatáj 1953. 59.) A jegyzék leghosszabb változatával kezdem, amely a 2. Saitos-füzet 12. és 16. lapján olvasható. A költő számozta meg a címeket és írta utánuk annak a folyóiratnak vagy hírlapnak a címét, amelyeknek az illető verset elküldte. Ezután én írtam oda a szokásos módon (zárójelben) a jelen kiadás sorszámát, és a megfelelő gépirat jelzetét.

1. *Keserű nekifoháskodás* (53) g PIM JA 974.
2. *Névnapi dícséret Nyugat* (56) g JAM 77.9.1.
3. *Foháskodó ének Nyugat* (48b) g PIM JA 990.
4. *Szerelmes kiszólás Csönd* (96) g PIM JA 982. és JAM 77.24.1.
5. *Istenjárás* (94) g PIM JA 993.
6. *Tanulmányfej Nyugat* (97) g JAM 77.21.1. és 77.24.1.
7. *Vers a szemedről <Világ> Kékmadár* (98) g JAM 77.81.1. és 77.24.1.
8. *Szerelmes vers* (99) g PIM JA 993. és JAM 77.28.1.
9. *Megsemmisülés vágya Világ* (104) g PIM JA 983.
10. *Komor búcsúzás Csönd* (103a) g JAM 77.18.1.
11. *Önarckép Csönd* (100) g JAM 77.19.1.
12. *A füst* (58)
13. *Távoli ének Világ* (109) g JAM 77.17.1.
14. *Vers* (108)
15. *Aratás előtt Kékmadár* (83)
16. *Kép a tükörben* (81) g PIM JA 984.
17. *Ad sidera* (105) g PIM JA 985.
18. *Proletárok!* (88) g PIM JA 990.
19. *Petőfi tüze* (107)
20. *A bátrak Nyugat* (106) g PIM JA 980/1.
21. *Egy asszony s egy leány Nyugat* (101) g PIM JA 978. vagy 992.
22. *Éjjel Nyugat* (111) g JAM 77.1.1.
23. *Asszonyvárás Nyugat* (113) g JAM 77.20.1.
24. *Ének 1923-ban Világ* (112a)
25. *Eggyélelődés vágya Világ* (108) g PIM JA 986.
26. *Sacrilegium Nyugat* (114) g JAM 77.15.1.
28. *[!] Hűség Nyugat* (116) g JAM 77.22.1.
29. *Ember is, magyar is, magam is Világ* (115) g PIM JA 992.
30. *Lányszépség dícsérete I–II. Csönd* (118) g PIM JA 148/1. és JAM 77.11–13.
31. *Akkor* (18) g PIM JA 973.
32. *Templom, hulla, rózsza Világ* (120) g PIM JA 977.
33. *Tavaszi labdajáték Világ* (122) g PIM JA 989.

34. *Utrahívás Nyugat* (123) g PIM JA 991.
35. *Kalózkapitány indulója Világ* (124) g PIM JA 991.
36. *Lázadó Krisztus Nyugat* (130) g JAM 77.45.1.
37. *Osvát Ernőnek Nyugat*
38. *Ajándék* (25) g PIM JA 990.
39. *Költőszerelmem teremtő estje* (128)
40. *Májusi ének Nyugat* (138)
41. *Az utolsó harcos* (129) g JAM 77.45.1.
42. *Mintha szerelmes béka Kékmadár* (125a)
43. *Szomorú harcos ének húsvét elé Világ*
44. *Hajnalvárás* (132)
45. *Eszomorodott [!] szózat Nyugat* (110) g PIM JA 980.
46. *Furcsa fohász a sínek között Nyugat* (135)
47. *Híd alatt* (133) g PIM JA 979.
48. *Pünkösöd előtt* (134)

Az 1. Saitos-füzet borítóján olvasható jegyzék (ItK 1961. 772.) a fentiek a fogalmazványja. A folyóiratcímek ezen nincsenek rajta. A két jegyzék összehasonlítása:

1. Saitos-füzet borítója		2. Saitos-füzet 12.	
1-2.	=	1-2.	
3.	Fohászzkodó ének (Előbb: Istentelen fohászzkodás)	=	3. Fohászzkodó ének
4-13.	=	4-13.	
14.	El kéne menni Áfrikába (Kihúzva.)	=	14. Vers
14.	(15.-ből javítva.) Vers	=	15-17.
15-17.	=	18.	Proletárok!
18.	Testvérek!	=	19-24.
19-24.	=	25.	Eggyéolelődés vágya
25.	Vers	=	26. Sacrilegium
26.	Sacrilegium (Előbb: Mint vad részeg)	=	28. Hűség
27.	Hűség (Előbb: Örült szerelem)	=	
28.	Emberis, magyaris, magamis (Előbb: Nagy szivemből)	=	29. Ember is, magyar is, magam is
29-34.	=	30-35.	
35.	A gyerekszemű élet-tavon (Kihúzva.)	=	36-44.
36-44.	=	45.	Eszomorodott [!] szózat
45.	Ady Endre h. mondom	=	46.
46.		=	47-48.
47-48.	E két tétel nincs meg.	=	

A különálló papírlapon levő jegyzék (JAM 77.40.1.) csak 35 címet tartalmaz:

2. Saitos-füzet		Makó, JAM	
1-12.	=	1-12.	
13.	Távoli ének	=	13. Bús énekhívás Szépség koldusa
14.	Vers	=	14. Távoli ének
15-24.	=	15.	Eggyéolelődés vágya
25.	Eggyéolelődés vágya	=	16-25.
26.		=	26.
28-35.	=	27-34.	
36-41.	Nincs meg.		

42. Mintha szerelmes béka = 35. Mintha szerelmes béka...
43–48. Nincs meg.

A legrövidebb változat mindössze 24 számozatlan címet tartalmaz. (1. Saitos-füzet 2. Kiadva: ItK 1961. 723.) A legegyszerűbb, ha teljes egészében közlöm, a legteljesebb jegyzék sorszámaival:

1. Keserű nekifoházkodás
 2. Névnapi dicséret Nyugat
 3. <Istentelen foházkodás>
 6. Tanulmányfej
 7. Vers a szemédről
 8. Szerelmes vers
 9. Megsemmisülés vágya
 13. Távoli ének
 14. Vers (Hiába gyúl ki)
 16. Kép a tükörben
 20. A bátrak
 21. Egy asszony s egy leány
 22. Éjjel – Nyugat
 23. Asszonyvárás holdfényes szobor mellett Nyugat
 24. Ének 1923-ban Vers (Pr)
 26. Sacrilegium Nyugat
 28. Hűség Nyugat
 29. Ember is, magyar is, magam is
 32. Templom; hullá; rózsa
 33. Tavasz labdajáték
 34. Utrahívás Nyugat
- A gyerekszemű élettavon
3. Foházkodó ének Nyugat

Valószínű, hogy a címjegyzék négy változatának leírási sorrendje éppen a fordítottja annak, mint amit – praktikus okokból – követtem, vagyis a legrövidebb a legrégebb. Az ebben olvasható *A gyerekszemű élettavon*, valamint a különálló papírlapon 13. tételszám alatti *Bús énekhívás* a teljes listán nem szerepel, ezeket tehát a költő kiselejtezte. A leghosszabb jegyzék 1–3., 15., 31. és 38. sz. alatti versei a Szépség koldusánál korábbiak, de a kötetben nem jelentek meg. Ezeket valószínűleg a tanári cenzúra hagyta ki. A jegyzéknek csak a 12. tétele (*A füst*) jelent meg a kötetben, de csonkán, s ezért akarta a költő újra kiadni kötetben, teljes formában. A jegyzék utolsó tételei májusi versek, a legkésőbbi a máj. 18-ra keltezett *Pünkösöd előtt*. A költő tehát május második felében írhatta össze ezeket a verscímeiket.

József Attila 1923 első felében több hónapot Espersit Jánosnál töltött. Ezalatt számos versét gépeltette. A gépiratok ívpapíron, lila betűkkel íródtak, a költő aláírásával. „Árva Józsefné szerint József Attila... az ilyen formájú verseit édesapja ügyvédi irodájának írógépén gépeltette; többnyire emlékezetből diktálta gépbe verseit.” (Péter László: *A makói múzeum József Attila-kéziratai*. Szeged 1952. 7.) Espersit János örökösétől, Árva Józsefné Espersit Máriától a gépiratok kisebb része 1952-ben a makói múzeumba került, nagyobb részét 1974-ben a PIM vásárolta meg. A hagyatéknak most csak az 1923. május előtti versek gépiratait tartalmazó része érdekel bennünket. (A hagyatékban még levelek és későbbi versek kéz- és gépiratai vannak.) A gépiratok többsége tintával vagy géppel keltezve van, egy részük 1922-re, sőt 1921-re. Több tény bizonyítja, hogy ezek a keltezők utólagosak. Így az *Akkor* (18) gépiratán ez áll: „Makó, 1921 végén vagy 22 elején.” Egy korabeli forrásból viszont tudjuk, hogy a vers 1921. szept. 24-e előtt keletkezett, a költő tehát nem emlékezett pontosan a keletkezés idejére. Az ilyen, csak a hónapot megjelölő keltezés, mint: „Kiszombor, 1922. jul.” (*Ke-*

serű nekifohászzkodás, PIM JA 974.), vagy: „Makón, 1923. jan.” (*Istenjárás*, PIM JA 993.), szintén arra vall, hogy a keltezés emlékezetből történt. Néhány további bizonyíték: a *Vers a szemedről* (JAM 77.24.1.) géppel írt keltezésén („Budapest, 1922. dec. 28.”) az évszám utolsó számjegye 3-as-ból van javítva, ugyanígy a *Proletárok! kézzel írt keltezésében* is. (PIM JA 990.) A *bátrak* fogalmazványának keltezése. „23. I. 23.”, két gépiraton pedig tintával: „1923. márc. 16.” Itt talán nem tévedésről van szó, hanem arról, hogy a legépelés időpontját írta a költő a gépiratra.

A gépiratok és a címjegyzék összefüggése kétségtelen; egyetlen olyan gépirat sincs, amelyik – legalább feltételesen – ne lenne azonosítható a címjegyzék valamelyik tételével. Fordítva meg úgy áll a dolog, hogy tizenegy címhez nincs meg a gépirat; ezek vagy elkallódtak, vagy el sem készültek.

A címjegyzéknek már 1952-ben publikált változatában több olyan cím szerepelt, amelyhez nem volt meg a szöveg: *Istenjárás; Eggyéölelődés vágya; Egy asszony s egy leány; Ember is, magyar is, magam is; Templom, hulla, rózsa; Kalózkapitány indulója*. (ÖM 1955. II, 373, 484.) A szövegek többsége a Saitos-füzetekből előkerült, csak a *Kalózkapitány indulója* és a *Templom, hulla, rózsa* maradt továbbra is ismeretlen. Az utóbbit Szabolcsi Miklós feltételesen a *Komoly, komor, magányos...* kezdetű, az 1. Saitos-füzetbe beírt cím nélküli verssel azonosította. (ItK 1961. 740.) Feltételezését igazolta egy azóta előkerült gépirat. (PIM JA 977.) Az Espersit-féle gépiratok között megvan a *Kalózkapitány indulója* is. (PIM JA 991.)

A Saitos-füzetek jegyzékein újabb ismeretlen címek bukkantak fel. Szabolcsi a következőket sorolta fel:

Osvát Ernőnek
Ajándék
Költőszerelem teremtő estje
Szomorú harcós ének húsvét elé
Hajnalvárás
Ady Endre h. mondom
Eszomorodott (!) szózat
Híd alatt

Az Espersit-gépiratok között megkerült az *Ajándék* (PIM JA 990), amely azonos a már régóta ismert *Az én ajándékom* (25) cíművel, továbbá a *Híd alatt* (133). Előkerült a *Hajnalvárás* (132) szövege is. A jegyzék két változatának egymás mellé helyezése során kiderült, hogy az *Ady Endre h. mondom* (110) azonos az *E[!]szomorodott szózattal*. Csak az *Osvát Ernőnek* címhez nem került elő szöveg. A *Kukoricaföldön* (79) ugyan ezzel az ajánlással jelent meg a Szépség koldusában, de a versjegyzékekben nem ez a vers szerepel, mert a kötettervekben – *A füst* (58) kivételével, amely megmagyarázható – nem szerepelnek a kötetben már megjelent darabok. A versnek gépirata sincs. Az történhetett, hogy évekkel később, 1928-ban, amikor József Attila nagyon megharagudott Osvátra („Osváttól ez igazán paralízis, vagy szellemi, vagy erkölcsi, utóbbi esetben tehát gyalázatosság”), kezébe került fiatalkori, nyilván hódolatteljes költeménye, és dühösen megsemmisítette.

Szabolcsi felsorolásához hozzá kell írni az 1. Saitos-füzet borítóján levő jegyzék két kihúzott tételét: *14 El kéne menni Áfrikába* és *17 Szonett* (ezek talán el sem készültek), valamint a tisztázat következő három tételét: *14 Vers, 40 Májusi ének, 46 Furcsa fohász a sinek között*.

A Saitos-füzetek cím nélküli versei között, mint láttuk, a *Komoly, komor, magányos...* kezdetű a jegyzék *Templom, hulla, rózsa* című tételével bizonyult azonosnak. Lehetséges tehát, hogy a füzetek vagy a gépiratok többi cím nélküli darabjának egyike-másika is azonos a címjegyzék néhány tételével. Ismeretlen személy erre gondolva írhatta az 1. Saitos-füzet *Örök reménység istenajka...* (138) kezdetű, cím nélküli verse alá a *Májusi ének* címet. A *Te a lelkek összessége...* (135) kezdetű versnek ez lehetett a címe: *Furcsa fohász a sinek között; A sírás nekem nem kenyerem...* (110) kezdetű: *Ady Endre helyett mondom*, illetőleg: *Elszorodott szózat; Az erdőben élülnek...* (128) kezdetű: *Költőszerelem teremtő estje*.

Az 1922 novembere–1923 májusa közötti versek többsége napra van keltezve a Saitos-füzetekben, vagy valamelyik Espersit-gépiraton, némelyik mindkettőn. Ha a Saitos-füzetekbe való beírás sorrendjét azonosnak vesszük a keletkezés időrendjével, akkor a gépiratok keltezése nem mindig pontos, ami talán azzal magyarázható, hogy a keltezők később készültek, s a költő nem mindig emlékezett pontosan a dátumra. Ezért a Saitos-füzeteket vettem alapul az időrendnél.

*

A versek sorrendje az elmondottak alapján a következő:

94. Istenjárás Itt is ellentmondás van a vers Saitos-füzetbeli helye és az utólagos keltezés között. A füzetekben a december végi *Szerelmes kiszólás* (96) és az 1923. január 1-jei *Szerelmes vers* (99) előtt olvasható, míg az Espersit-gépiraton levő utólagos kelte: Makón, 1923. jan.

95. [Téged siratlak...] A Saitos-füzetek sorrendje alapján decemberi vers.

96. Szerelmes kiszólás Keltezése az 1923. májusi gépiraton: Makó, 1922. dec. végén. Ez meg is felel füzetbeli helyének. Probléma csak a nagyon szörszálhasogató textológus számára adódik. A szövegben a kedves „mély szemérlől” van szó, és ez a Gebe Márta utáni szerelem tárgyára, Deák Olgára utal. Vele azonban csak az év végén, Budapesten ismerkedett meg a költő. Lehet, hogy mégis Gebe Mártához szóló átokvers. A bronzhajról lásd az 56. sz. vers jegyzetét. A megoldás alighanem az, hogy a költő szerelmes verseit nem szabad szó szerint venni.

97. Tanulmányfej Keltezése egy 1923 májusában készült gépiraton: Makó, 1922. nov. végén. A Saitos-füzetekben a *Szerelmes kiszólás* után olvasható, tehát decemberben került beírásra. A költő Iritz Miksa borkereskedőnél volt nevelő már november elejétől fogva. (Lev. 26. sz.) A házban kocsmá is volt, s a költő itteni megfigyelésének eredménye a vers. (Saitos Gyula 1964. 92.) A valóságos élmény leírásához azonban itt is a nyugatos költők stíluseszközeit veszi segítségül. Leírása egészének technikája rokon az *Ősapámban* alkalmazott, Juhász Gyulától tanult technikával: mindkét versben ugyanazokat a részleteket (a süveget, a szemeket, a kezeket, az arcot) részben azonos vagy rokon kifejezésekkel írja le. A 10. sor például nagyon hasonlít az *Ősapám* 11. sorára. Ott Juhász-reminiscencia, itt Tóth Árpád *Vergődés* című versének e részlete hatott rá:

Ó éj... csuklóm lelankad és bénult ujjaimhoz
Puffadt háttal feszülnek a csúf, setét erek.

Juhász Gyula *Petőfikép* című verse is mintája volt József Attilának. Idézzük Juhász versének 3. szakaszát, mert egyik sora szöveg szerint is összevethető József Attila versének kezdősorával:

Te kócos üstökkel, tüzes szemekkel
Pihenni térsz, gubbasztva egy sarokba,
Míg beszürkül tört ablakon a reggel.

(Tverdota 1987. 140–143.)

Fennmaradt a költő barátjának, Balog Józsefnek a versről írt önképzőkori bírálata (JAM). A bíráló 1923. jan. 10-e után keletkezett, mert a költő ekkor lépett ki a makói gimnáziumból, s a bíráló ezt írja róla: „Sajnos a költemény írója már nem tartozik iskolánk rendes tagjai közé (azt hiszem magántanuló.)” Kiadva: Kortársak... 9. sz.

A verset a költő később „leíró”-nak nevezi, és biztatja Jolánt, hogy próbáljon ilyen szonetteket írni: „...tanuld meg a metrumokat és írd verset. Figyelmeztetlek, hogy parnasszista szonettet nem nehéz írni, ahhoz nem lírai hév kell, hanem csupán izlés és gondosság. Vedd elő a könyvemet és próbálj olyan szonetteket írni, nem líraiakat, hanem leírókat (ez különben szintén líra, de rejtett), mint a *Sacrilegium* vagy inkább a *Tanulmányfej* c. versem.” (Párizs, 1926. dec. 19-i levelében, Lev. 106. sz.)

98. A szemed Kelte: Budapest, 1922. dec. 28. Ez az első, bizonyosan Deák Olgához írt szerelmes vers. József Attilának erről a szerelméről tudunk a legkevésébbet, pedig a *Szabad-ötletekben* azt írja róla, hogy „őt nagyon szerettem”. (SZÓ 34, 94.) A Nem én kiáltok Vágó Mártának ajándékozott példányában (Kat. 1112. sz.) a következő versek alá írta Deák Olga nevét: *A szemed* (98), *Asszonyvárás*

asszonyoszobor mellett (113), *Sacrilegium* (114) és *Hűség* (116). Szabolcsi Miklós, aki a *Nem én kiáltok* e példányát még nem ismerte, a következő verseket sorolta fel (FÉ 439–440), mint amelyeket ez a szerelem ihletett: *Szerelmes vers* (99), *Egy asszony s egy leány* (101), *Egyéölelődés vágya* (108) és *Távoli ének* (109). Saitos Gyula sem tudta a nevét, csak azt, hogy „művészlány”. (1964. 115–116.) Az ismeretség vele és testvérével, Hajnalkával később is folytatódott, Párizsban például sokat voltak együtt. (Lev. 124. sz., 160.)

99. Szerelmes vers Kelte: Budapest, 1923. jan. 1. Ezt a verset is Deák Olga ihlette. – Hajdú László színművészről, akinek szavalókönyve a 104., 106. és 107. sz. verssel együtt a szöveg egyik változatát megőrizte, lásd Péter L. 1955. 20–21.

100. Önarckép Az alcím szerint január 5-én készült. A vers kezdete ellenpárja egy a Nyugatban (1921/II.) olvasott versnek, Kalocsay Kálmán *Három verse* kezdetének:

Nyugodt hullámos tenger a hajad
Mit csóksirályok szárnya nem zavart még...

101. Egy asszony s egy leány Kelte: Szeged, 1923. jan. elején. Feltételezett ihletőjéről, Deák Olgáról lásd a 98. sz. vers jegyzetét.

102. [Kis Asszonyom...] Saitos-füzetekbeli helye alapján hozzávetőleg helyeztem ide.

103a. Komor búcsúzás Kelte: Szeged, 1923. jan. 9. Életrajzi háttere: 1923. jan. 10-én kilépett a makói gimnáziumból.

103b. Igaz, őszinte búcsú A *Nem én kiáltok* számára átdolgozott változat.

104. Tovább én nem bírom Kelte: Szeged, 1923. jan. 9. A vers 5. sora Ady *Csokonai Vitéz Mihály* című versének egyik sorára visszhangzik:

Add, óh Uram, ki vagy, vagy nem vagy

105. Ad sidera... Keltezése a Saitos-füzetben: 23. jan. 19., a gépiraton: Makón, 1923. <má> febr.

106. A bátrak Füzetbeli kelte: 23. jan. 23. Saitos Gyula szerint (1964. 142–143.) a költőt egy diák öngyilkossági kísérlete ihlette, s a probléma sokat foglalkoztatta. Bizonyítani látszik ezt a szövegforrások nagy száma (három kéz- és négy gépirat), továbbá az a tény, hogy az 1934 nyarán leírt gépirat verzójára a költő tollpróbaként a vers címét és első két sorát írta.

107. Petőfi tüze Születésének százéves évfordulóján többen is tisztelegtek nagy nemzeti költőnk előtt. Juhász Gyula: *Petőfi szellemének*. Makói Reggeli Újság 1923. jan. 21. Babits Mihály: *Petőfi koszorúja*. Nyugat 1923/1. Juhász és Babits, valamint József Attila verse között szövegszerű egyezések is kimutathatók. (Tamás Attila, ItK 1962. 567., Szalai Anna: *Koszorúcsata*. Bp. 1972. 234–239.)

108. Egyéölelődés vágya Kelte: Makó 1923. jan. végén.

109. Távoli ének Ugyanaz a kelte.

110. Ady Endre helyett mondom Kelte a Saitos-füzetben: 1923. febr. 17., a gépiraton: Makó, 1923. jan. 20.

111. Éjjel Kéziratát a költő 1923. jan. 27-e utáni levélbe írta, gépiratának hátlapjára egy febr. 10-i levélfogalmazványt írt. A címjegyzékre is január–februári versek közé írta fel. (A teljes jegyzék 22. tétele.)

112. Magyarok Kelte: 1923. febr. 15. A *Nem én kiáltok* kötetben két részből áll. A később keletkezett II. részt az időrend megfelelő helyén, 233. sz. alatt közlöm.

113. Asszonyvárás asszonyoszobor mellett Kelte: Makó, 1923. febr. 19. Emlékezők szerint (pl. Saitos 1964. 143–144.) az Espersit-lakásban látott, Pásztor János mintázta aktszobor ihlette a verset. Állítólag „gondolkozás nélkül, készen jött” Deák Olgáról, az élő múzsáról lásd a 98. sz. vers jegyzetét. A *Nem én kiáltok* Vágó Mártának ajánlott példányába is beírta a költő *Deák Olga* nevét. (Kat. 112. sz.)

114. Sacrilegium Kormányos István (1903–1978, Aknai István álnéven publikáló költő) 1922 karácsonyán, az éjféli misén részegen bement a rókusai templomba és a Mária-oltár előtt botránnyosan viselkedett. Az esetnek nagy sajtóvisszhangja volt. Kormányos István mondta el József Attilának, s ő ennek nyomán írta a verset. (Péter L. 1955. 25–26.) A Nem én kiáltok Vágó Mártának ajánlott példányába (Kat. 112. sz.) a vers alá a költő *Deák Olga* nevét írta. Lásd *A szemed* (98) jegyzetét.

A Medvetáncban a 2. sor *ördögös* és az 5. sor *karjában* alakja valószínűleg a szedő vagy a korrektor túlszabályozó helyesírását tükrözi.

115. Mert Ismeretlenűknek tetszik Kelte: Makó, 1923. febr. 23. Ady *Ifjú szivekben élek* című versének utolsó két sora:

Szent, mint szent sír s mint koporsó, kemény,
De virágzás, de Élet és örök.

(Alföldy Jenő, Tiszatáj 1980/4. 37.)

116. Hűség Kelte: Makó, 1923. febr. 29. A múzsa, Deák Olga nevét a költő beírta a Nem én kiáltok Vágó Mártának ajánlott példányába, a vers alá. (Kat. 112. sz.) Lásd *A szemed* (98) jegyzetét.

A történetet Boccaccio írta meg a *Dekameron* negyedik napjának ötödik novellájában. Itt egy nő, Isabetta, vágja le halott kedvesének a fejét (gli spiccò dallo 'mbusto la testa), s egy ruhába beburkolva (in uno asciugatojo inviluppata) egy virágvázába helyezi s ott őrzi. A részletek egyezése mutatja, hogy József Attila ismerte ezt a novellát. (Egyébként szomorú véget ér.)

117. [Szép, ártatlan, fehér galambot öltem...] A töredéket Saitos-füzetbeli helye alapján soroltam hozzávetőleg ide. Az 1. sor korábbi változata Adytól való:

Pihés, fehér, szüzi galambként
Halok meg szép galamb-halállal.

(*Seregély és galamb*)

118. Lányszépség dícsérete Kelte számos kéz- és gépiraton: Makó, 1923. márc. 1. Espersit Mária, akit Cacának becéztek, színesen írja le a vers születését. Állítólag megismerkedésük napján azonnal, rögtönözve írta a költő a verset. Ezt a mesét cáfolják a Saitos-füzet fogalmazvány-töredékei. Ha szabad indiszkrétnek lennem: Espersit Caca a Makói Kis Tükör szépségversenyén több alkalommal részt vett, s 1921. jún. 26-án a hatodik helyezést kapta. De Espersit Máriaéknak igazi érdeme, hogy megőrizte a költő számos (hã jól számolom, hetven) kéz- és gépiratát, valamint néhány levelét. A dokumentumok egyik részét József Attila neki ajándékozta (hozzá írt versekkel), másik részét az 1923 májusában, Espersitnél laktában legévelt anyag – egy tervezett kötet anyag – alkotja. Kiadásunk sorszámai szerint: 23., 25., 48., 53., 56., 66., 81., 88., 94., 96–101., 103–106., 108., 109., 113–116., 118., 120–124., 126., 130., 133., 136–137., 143., 145., 147–149., 153–168., 172., 178., 188., 215. és 218. sz. versek, továbbá a 651. és 652. sz. alatt közölt két alkalmi rögtönzés.

A hagyaték egyik fele, 32 darab, a JAM-ba került, s 77.2–33. leltári számra osztották be; másik részét, 38 darabot, a PIM vásárolta meg, s JA 957–997. számon katalogizálták.

119. A betűk sivatagában Pontos keltezésére nincs fogódzó. Az ÖM 1922 tavaszára, Radnóti Miklós 1923-ra keltezte. (A nem-autográf gépiratos másolatra írta az évszámot.) Az utóbbit fogadtam el.

120. Templom, hulla, rózsza Kelte: Makó, 1923. márc. 10. Strófaszervezete (az azonos 1. és 5. sorral) Baudelaire *A balkon* című, Tóth Árpád által fordított versén alapul (amellyel egyébként szöveg szerint nincs rokonságban):

Emlékek anyja, te úrnők között is úrnő,
te, minden drága kéj, te minden szent szabály!
Hívd: és a múlt ködén csókunk szépsége túlnő:
a méla kályhatűz, a bűvös esthomály –
emlékek anyja, te, úrnők között is úrnő!

Tóth Árpád szonettje, a *Lomha gályán* (1917) kötetben, a *Kastély és temető* nyilván hatott József Attila versére:

Nézd, már a lelkem bús, üres liget:
Egy sarka temető: vad ugaron
Fejfák, sötét emlékek, csupa rom
S éjjel rémek vetik fel testüket.
Másik sarkában vén kastély, süket
Csöndben borong, fölverte dudva, gyom,

121. [Versem komor...] Kelte: Makó, 1923. márc. 11.

122. **Tavaszi labdajáték** Kelte: Makó, 1923. márc. 12.

123. **Útrahívás** Kelte: Makó, 1923. márc. 13. Illetőleg Makó, 1923. márc. 14. hajnalán. Ezt a két verset József Attila 1923. márc. 17-én elküldte Espersit Máriának a következő sorok kíséretében: „Ez a két vers, ha akarja, magáé, ha meg így nem fogadja el, tegye el csupán csak kéziratként. A Tavasz labdajáték stancákban, az Útrahívás sapphói szakaszokban íródott meg. (Ezt azért hangsúlyozom, mert klasszikus formák.)” *Espersit Caca* nevét a Nem én kiáltok Vágó Mártának ajánlott példányába, a vers után is beírta. (Kat. 1112. sz.)

124. **Kalózkapitány indulója** Kelte: Makó, 1923. márc. 15. A gépiratra ez van írva: „Hozzám nekem írta, Dr. Árváné Espersit Mária.” A vers 3. szakaszának terminológiája Baudelaire *A zene* című versének elejéről való:

A zene néha rám zúg, mint a tenger!
Az ég felé, hahó!
A ködbe, éjbe, míg a fergeteg ver
Száll egy sebes hajó.

(Kosztolányi: Modern költők. 2. kiad. Bp. 1921. I, 74.)

125. **Míntha szerelmes béka** Kelte: Budapest, 1923. márc. 25. 1924-ben átdolgozott változatát is itt adom közre, eltérően korábbi kiadásomtól. Az átdolgozott szöveg alá írt műzsánév (a Nem én kiáltok Vágó Mártának ajánlott példányában, Kat. 1112. sz.) nyilván a korábbi változatra vonatkozik. (Deák Olgáról lásd a 98. sz. vers jegyzetét.)

126. [Ha nem veszik észben...] Kelte: Budapest, 1923. márc. 26.

127. **Elköszönő szelid szavak** Az 1923. máj. 27-én megjelent verset a költő „a születésnap kurta korcsmájában”, ápr. 11-én írta.

128. **Költőszerelem teremtő estje** Kelte: ápr. 26. Előző kiadásomban kezdősorával szerepelt a vers. A cím és szöveg összepárosításának elég nagy a valószínűsége.

129. **A legutolsó harcos** Első megfogalmazásának kelte: 1923. ápr. 27. A költő 1924-ben kétszer is átdolgozta. A korai változat 20. sora (*Május-fülekbe ezt zúgatni szét*) mutatja, hogy május 1-jére készülhetett, mint egyik mintája, Juhász Gyula *Májusi ódája*:

Harangok, ágyúk, szuronyok helyett
Lengjen, ragyogjon már a szeretet!
Határok helyett a határtalan
Jóság, amelynek igazsága van!
Kaszárnyát, börtönt lerombolva mind,
Szárnyaljanak egekbe álmaink!

(Szabolcsi FÉ 456–460. További párhuzamokkal.)

130. **Lázadó Krisztus** Kelte a Saitos-füzetben: ápr. 29. (E kézirat írásképe, hiányos központozása, számos leírási hibája híven tükrözi a költő nyomott kedélyállapotát.) Ugyanez a kelet olvasható a gépiratokon is: Makó, 1923. ápr. 29. Az év májusában tervezett (a gépiratok alapján kikövetkeztethe-

tő) kötetnek ez lett volna a címadó verse. A költő még 1924. március elején is bizik a kötet megjelenésében. Espersit Jánosnak írja ekkor: „Írtam egy pár szép verset, a Nyugat cca verset [a versek számának helyét üresen hagyta] hoz le májusig, mert akkor megjelenik a Lázadó Krisztus kötet.” (PIM JA 995. sz.) József Attila 1923 júniusában is járt Battonyán, s ekkor két battonyainak elmondta, „hogy *Pléh-Krisztus* címen írt egy költeményt, sőt az a gondolat foglalkoztatja, hogy hasonló címen egy verskötetet szeretne összeállítani és kiadatni”. (Takács L. 1990. 40.)

A vers miatt „éppen ma beidéztek a rendőrségre, ahol megtudtam, hogy az ügyészség Istengyalázásért pörbe fogott a Lázadó Krisztus nyomán. Itt, Makón viszontlátam azt a kéziratot, melyet még szeptemberben adtam oda Hajdu Henriknek.” (József Jolánhoz, 1924. jan. 29. Lev. 41. sz.) A „kézirat” tulajdonképpen gépirat, melyet a Kékmadár szerkesztőjének adott oda. Ma is megvan a Politikatörténeti Intézet (volt Párttörténeti Intézet) archívumában (g₄). A per dokumentumai a következők. 1924. jan. 30: József Attila vallomása a makói rendőrségen; 1924. máj. 4: József Attila levele a budapesti kir. büntető törvényszék vádtanácsának elnökéhez (Lev. 43. sz.); 1924. júl. 10: A budapesti büntetőtörvényszék ítélete (nyolc hónapi fogház, 200.000 korona pénzbüntetés) és a vádlott védekezése; 1924. nov. 10: A budapesti ítélőtábla a vádlott fogházbüntetését egy hónapi időtartamra leszállítja; 1924. márc. 24: A Kúria a vádlottat fölmenti. (A védő Vámbéry Rusztem volt, lásd a 159. és 199. sz. verseket.) A dokumentumok közlése: A cenzúra árnyékában. Összeállította Hajdú Tibor és Rákosi Sándor. Bp. 1966. 223–235. A per következménye volt, hogy az Est-lapokban nem közölték a költő verseit; lásd a 287. sz. vers jegyzetét.

A verset a költő nem közölhette a Nem én kiáltok kötetben, ezért írta le többször szövegét (k_{3,5}) mintegy a hiányzó közlés pótlására. Az egyiket ezek közül Szalay Józsefnek, Szeged rendőrfőkapitányának adta, akit az emlékezők és a szakirodalom a „literátus” epitheton ornanssal illetnek. Talán ezért volt a költőnek olyan nagy szája az esetleges büntetéssel kapcsolatban: „Mindenesetre Makón fogom leülni, mert akkor itt az egész városból hoznak be ennivalót és jó dolgom lesz: ismerem az egész kapitányságot.” (Lev. 41. sz.)

E kiadásban e három fennmaradt kézirat közül választottam ki a kiadás alapjául szolgálót. A Kékmadár nyomdai gépiratán látszik, hogy a szöveg ki volt téve a szerkesztő önkényes változtatásának; lásd az 5. sort.

József Attila fellebbezése, azaz a vers magyarázata, a következő:

„Nagyságos Elnök Ur!

A sajtó útján elkövetett Istengyalázás vétsége miatt ellenem benyújtott 28614/k. ü. 1924 sz. vádirat ellen

kifogással

élek, melynek indokai a következők:

A vádirat Lázadó Krisztus c. költeményemet inkriminálja éspedig első sorban annak egész tartalmát. Ha a királyi ügyészség megértette volna a verset, úgy tudatára ébredt volna annak, hogy gondolat-menete nem Krisztust, Istent gyalázza, hanem a munkának, illetőleg az Embernek Krisztussá szimbolizált alakjában fordul panaszával Istenhez. Amint [!] az egyes inkriminált kifejezéseket illeti, mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy minden költemény mint egész kíván hatni s így az abból kiragadott részmondatok természetszerűleg elvesztik eredeti értelmüket. Sőt, miként az egyik inkriminált kifejezésből kitűnik (A szemed lesz stb.) minden értelem nélkül valók. Az első inkriminált mondat (S munkámban Uram stb.) azt jelenti, hogy a véges erővel teljesített véges eredmény – abszolút szemmel nézve – nem kisebb érdem, mint a végtelen erővel teljesített végtelen eredmény, tehát a mai korban elcsüggedt Embernek visszaadja önbizalmát, anélkül, hogy evvel Istent gyalázná. Ami pedig a további inkriminált részeket illeti, ha a királyi ügyészség kissé figyelmesebben olvasta volna át a verset, észre kellett volna vennie, hogy a kilencedik versszak végén az idézőjel bezárul s a tovább következők a költeményben beszélő dolgozó Emberre vonatkoznak s így még átvitt értelemben sem érthető Krisztusra.

Mindezekből nyilvánvaló, hogy a költeménynek sem tartalma, sem kifejezései nem Istengyalázók s így a Btk. 190. §-ának alapeleme hiányában bűncselekményről szó sem lehet. Kérem tehát a vádirat elutasítását.

Tisztelettel
József Attila"

(PIM JA 750.) A szöveget néhány helyen, például a királyi ügyészséget kioktató első bekezdésben Vámbéry Rusztem enyhítette, de mégsem ezt adták be az ügyészségre, hanem egy másikat:

„Az inkriminált *Lázadó Krisztus* című verset én irtam, és az a *Kékmadár* című lapban az általam beadott szöveggel teljesen egyezően jelent meg. A vádat megértettem, bűnösnek magamat nem érzem. A vers megírására engem az a szándék késztetett, hogy az embert az őt megillető magaslatra emeljem, mert véges erővel ugyanakkora érdem véges munkát végezni, mint végtelen erővel végtelen. Én a versemben Krisztus alatt tulajdonképpen magam mint lázadó embert értem, aki nem azért teremtett, hogy Istent dicsőítse, hanem, hogy az ember életének értelméhez közelebb jusson. A versben inkriminált kifejezésekkel tehát allegorikusan magam illetem, s ezekkel azt akarom kifejezni, hogy én mint ember halálra vagyok ítélve. Végső eredményben a vers Isten dicsőítését és nem gyalázását szolgálja, mert legyen az embernek bármily alkotása, végeredményben mégis az emberi alkotás Istent dicséri. Egyebet előadni nem kívánok.” (A cenzúra árnyékában, i. m. 223–224.)

131a. [Istentelen bú sarkvidékén...]

131b. [Boruljatok csak össze bennem...]

E két verset Saitos-füzetbeli helye alapján, hozzávetőleg helyeztem el az időrendben.

132. Hajnalvárás Kelte: 1923. máj. 5.

133. Híd alatt Kelte: Makó, 1923. máj. 14.

134. Pünkösöd előtt Kelte: Makó, 1923. máj. 18. Több kiadás a vers 4. sorának *vérek* szavát hibásan így közli: *vének*. A költő tehát – leegyszerűsítve – nem öreg barátaira, hanem rokonaira célzott e sorban.

A 3. szakaszt vö. Kosztolányi *Milyen közeli most a nyári ég...* kezdetű versével (A *bús férfi panaszaiból*):

Csak ússz az éjbe, tündökölve ússz,
jó, égi tűsz,
ó messzeség örültje, Sziriusz.

(Tamás Attila, ItK 1962. 569.)

135. Furcsa fohász a sinek között 1923. máj. 14-én írja Jolán nővérének: „Különben vonat alatt is feküdtem azóta, de engem fölszedtek, mert előttem valakit elgázolt.” (Lev. 32. sz.) A Saitos-füzetben is májusi versek között szerepel. Öreg barátai közül többen megemlékeznek erről az öngyilkossági kísérletről. Espersit János József Jolánnak számolt be Makón, 1923. jún. 8-án kelt levelében. (Péter L. 1955. 55.) Saitos szerint „a sineken fekve, füzetébe leírta az elkeseredésből fogant, hevenyészett verset” (1964. 151.) Alig hihető. Erre az esetre utal a költő a *Szabad-ötletek jegyzékében* is: „megvan a nyakam, nem vágta el a vonat”. (SZÖ 64,3.)

Újabban Kemsei István esztétikai érvekkel kétségbe vonta József Attila szerzőségét. (Kortárs 2003/1. 70–73.) Péter László filológiai érvei (uo. 2003/3. 112–113.) sem győzték meg. (Uo. 113.)

136. [Juhász Gyulának] Kelte: Makó, 1923. máj. 18. A *Kozmosz éneke* ajánló verse május 20-ra készült, amikor Juhász Gyula költői működésének negyedszázados jubileumát ülték. József Attila ajándéka a *Szonettkoszorú* volt. (Péter L. 1955. 28.) Előző kötetemben helytelenül a rögtönzések közé soroltam.

137a. A Kozmosz éneke A vers, mint egy-egy részének keltezéséből látható, 1923 januárja és májusa között készült el. 1925-ben a költő átdolgozta (k₂), de az átdolgozott változatból csak az 1–5. rész van meg. A 3. szonett 3–4. és 6–7., valamint az 5. szonett 3. sorát legszívesebben ennek a szövegforrásnak az alapján közölném, ám a textológus-babona tiltja a források összekeverését. Nem álltam

meg, hogy a „népszerű” kiadásokban az említett sorokat ne ennek a kéziratnak az alapján adjam. (Pl. az Osiris Kiadó 2003-ban megjelent kiadásában, a 111–112. lapon.) Lehet, hogy *A Kozmosz énekére* vonatkozik a Mikes Lajosnak 1923. máj. 24-én írt levél félmondata: „...a Nyugat jelenleg egy nagyobb munkámat vette meg.” (Lev. 33. sz.) Hont Ferenc emlékei szerint Békeffi György festő a szonettkioszorúhoz illusztrációkat készített. (Ekv. 108.) Erre vonatkozhat Espersit János 1924. aug. 1-jei levelének ez a részlete: „Az illusztrációkat – szokásod szerint – nem küldted el, pedig azóta talán már nyomtatnám a füzetet. Ne felejtst el postára tenni vagy magaddal hozni.” (Lev. 47. sz. 56.)

137b. A szerelmes szonettje

137c. A gondolkodó szonettje

A Kozmosz éneke 2. és 4. szonettjét a költő külön címmel és néhány apró változtatással felvette a *Nem én kiáltok* kötetbe. Korábbi kiadásomban e két szonettnek csak az eltéréseit közöltem, „a könnyebb összehasonlítás kedvéért” Erre is vonatkozik azonban Szőke György méltatlankodó megjegyzése: „...egyes versek variánsait az olvasó kihüvelyezni kénytelen a soronként megadott szöveg-változatokból” (2003. 102.) Grezsa Ferenc szerint is ezt a két darabot külön versként kell szerepeltetni. (It 1962. 134, 137.) A jogos óhajnak íme eleget tesztek.

Makó 1923. május–1924. február (138–174. sz.)

138. Májusi ének Banális, hogy májusban készült, s talán éppen május 1-jére. Az előző kiadásban kezdősorával szerepelt.

Ez idő tájt dolgozta át a költő az alábbi három verset:

48b. *Fohászokodó ének*

53. *Keserű nekifohászokodás*

88. *Proletárok!*

139a. Jöjj testvérkém Ezt a verset korábbi kiadásomban a megjelenés alapján mechanikusan az aug. 9-i [*Mint loholó bolond...*] után soroltam be. József Attila 1923 máj. 24-én írja Mikes Lajosnak: „Most küldök is kilenc verset...” (Lev. 33. sz.) Az *Est*-lapokban 1923–1924-ben a következő tíz verse jelent meg a költőnek:

1923

Az *Est* Hármaskönyve: *Tanulmányfej* (97)

Magyarország, okt. 5: *A bánat* (80)

Pesti Napló júl. 20: *Vers a szemedről* (98)

Pesti Napló aug. 25: *Jöjj testvérkém* (139a)

1924

Az *Est* márc. 5: *A bátrak* (106)

Az *Est* máj. 10: *Ki verné föl lelkünkben a lelket?* (184)

Magyarország ápr. 16: *Szomorúfűz* (180)

Magyarország júl. 1: *És csudálkozunk az életen* (188)

Pesti Napló jan. 22: *Tél* (86)

Pesti Napló ápr. 4: *Üvegöntők* (153f)

Nem mind a tíz származik az 1923 májusában elküldött verscsomóból, mert 1924-ben a Magyarországon egy bizonyosan (*Üvegöntők*), egy nagyon valószínűen (*Csudálkozunk az életen*) 1924-i vers. Az *Est*-lapokban megjelent többi vers azonban meglepően korai. Tévedés az az állítás (Lev. 400., Szabolcsi, FÉ 471–472.), hogy a küldeményhez a *Felfelé törés* című vers is hozzátartozott. Rossz hamisítvány, kiiktattam az életműből. (ÖV II, 570–571.)

A költő a *Jöjj testvérkém* átdolgozott változatának a szövege alá a *Nem én kiáltok* Vágó Mártának ajánlott példányában *Gebe Márta* nevét írta. Ha ez nem tévedés, és ha dogmatikusan ragaszkodunk ahhoz, hogy a költő egyszerre csak egy kedveshez írhatott verset, akkor a *Jöjj testvérkém* még 1922-

ben, a Deák Olga-idill előtt kellett hogy keletkezzen. Érdeemes jeles elődeim véleményét is figyelembe venni. Az ÖM szerint: „Valószínűleg 1923 tavaszáról.” Ezt a megállapítást Szabolcsi szerint (FÉ 445.) tárgyi okok („a zsenge friss vetés”) miatt tették.

Mindezt mérlegre téve a verset 1923 májusára kelteztem.

139b. Rög a röghöz Az előző darab kétszer átdolgozott változata.

140. Alkohol Kelte: Makó, 1923. máj. 24.

141. Az örült hajótörött Kézirata Szabolcsi Miklós szerint „félreérthetetlenül 1922 végéről vagy 1923 elejéről való kézirással” van írva. (FÉ 330.) Ezt a lényegében helyes időmeghatározást kissé módosítva (és nem egészen tiszta lelkiismerettel) helyeztem a verset hozzávetőleg május végére.

142. El innen A vers csak Bálint György kiadásából ismeretes. Két utolsó sora a következő darab két utolsó sorával egyezik, ezért tettem (mint az ÖM) a két verset egymás mellé. Ezen kívül a vers keltezéséhez semmiféle fogódzó nincsen. A két utolsó sor legendai eredetű: a teremő köpés motívuma ez. (Scheiber S. 1974. II, 423–426.) Ez a két sor a következő szám alatt közölt vers utolsó két sora, s a *Mindent hagyok* (211) első két sorával azonos.

143. Világ megokolt útálata Kelte: Makó, 1923. jún. 2.

144. Harc a békességért Kelte: Makó, 1923. jún. 12.

145. Juhász Gyuláról való nóta Kelte: Makó, 1923. jún. 16. A vers Juhász Gyula költői működésének negyedszázados évfordulójára, annak makói, június 15-i ünnepére készült. (Péter L. 1955. 29–30.) Korábban, május 20-án, Szegeden is megünnepelték Juhász Gyulát. (Lásd a 136. sz. vers jegyzét.)

146. Uram! Kelte: Makó, 1923. júl. 28. A vers Homonnai Zoltánnak ajánlott kézirata József Etelkához került. Zoli ugyanis nemcsak Attilának volt jó barátja, hanem Etelkának is udvarolt. Hozzá intézett szerelmes levelei tisztázatlan körülmények között Kiss Ferenc gyűjtőhöz kerültek. (Bagó Ilona szíves közlése.) – Az első két sort vö. Móz II. 3,2: És megjelenék néki az Úr anyaga tűznek lángjában egy csipkebokor közepéből, és látá, hogy ímé a csipkebokor ég vala, de a csipkebokor meg nem emésztetik vala.

147. [Ó szőke csókok partja...] Kelte: Makó, 1923. júl. 29.

148. [Mint loholó bolond...] Kelte: Makó, 1923. aug. 9. Ez a vers is, mint az előző, Espersit Cához szól.

149. Megfáradt ember Saitos Gyula emlékei szerint 1923 nyarán „egy késő délután, kettesben tett Maros-parti sétánk ihlette születését. A verset nekem dedikálva nyújtotta át másnap [k₁]. Azt kívánta, hogy a verset a dedikációval együtt adjam le, amit az általam szerkesztett lapban felfogással ellenkezőnek ítélt. [József Attila ezért megsértődött.] A verset csak lapom karácsonyi számában közöltem, amikor Attila Pestről, most már *A jó makóiaknak* aláírással [k₃] – úgy emlékszem, Espersit útján – újból eljuttatta hozzám.” (Saitos 1964. 162.) A verset a költő december elején mellékelte az Espersit Jánosnak szóló levélhez. „Egy verset küldök a másik oldalra a Friss karácsonyi számába... Ezt a verset Miska gépelve le és úgy a Frissnek.” (Lev. 39. sz.)

150. [Mint tenger alól...] Kelte: Budapest, 1923. nov. 6.

151. [A lovak...] Ezt a verset – és a következő, vele egy lapon található töredéket – a 15–16. sorok utalása alapján 1923 őszére tettem.

152. [Jaj azoknak...] Az előző vers időrendi besorolását támogatja, hogy a *Jaj azoknak, akik* fordulat a *Tanítások* 8. részének 11. sorában is visszatér: *Ó, jaj azoknak, akik...*

153a. Tanítások A költő a ciklus 1–8. darabját 1923. dec. 8-án küldte el Galamb Ödönnek. (Lev. 38. sz.) A levélben részletesen kommentálja a verset, s az utóiratban azt írja: „A Tanításoknak nem ez a végleges sorrendje...” De végül is a sorrend nem változott. Dec. 13-án írja Tettamanti Bélának: „Galamb Ödön Bátyámnak elküldöttem új versciklusomat, ami még befejezve nincsen... örülten kíváncsi vagyok, mit szól Tettamanti Bátyám ahhoz a nyolc vershez.” (Lev. 40. sz.) A további darabokat tehát később írta; a 9.-et talán Espersitnél laktában, 1924 januárjában (g₁ az Espersit-hagyatékából származik), a 13–15. darabot nem tudom, mikor, de egy időben, mert a nemrég felbukkant 15.

darab hasonmása és a 13. darab Népszavában közölt hasonmása egymás mellé téve tökéletes hasonlóságot mutat: a bal felső sarokba ferdén írt és aláhúzott cím, az aláírás formája teljesen egyforma. A 15. darab 3–7. sorát a költő az *Imádság megfáradtaknak* (170) című versében használta fel. Galamb Ödön szerint a ciklushoz tartozott *A számokról* (169) és a *Karácsony* (158) is. Az ÖM szerkesztői ezekhez sorolták a *Gyémántot* (171) is. (1955. I, 105. sz.)

A *Tanítások* legfőbb ihletője Nietzsche *Zarathustrája*. Fényes Samu fordítását idézem. (Bp. 1922–1923.) Már a terminológia is erre emlékeztet. A cím szava állandóan visszatér a *Zarathustrában*: „Én az emberebb emberre *tanítalak* benneteket.” (16.) „Íme, mint a füge esik öletekbe *tanításom*.” (104.) „*Arra tanítottam* őket...” (246.) stb. A tanító attitűd más kifejezései: „*De én azt mondom...*” (76. 255.) „*De én azt tanácsolom.*” (124.) Vö. a *Tanítások* 1. részének 13. sorával: *Erre pedig csak azt mondhatom...* A 8. rész 11. sorának jellegzetes fordulata (Ó, *jaj azoknak, akik...*) is a *Zarathustrából* való: „*Jaj azoknak, kik itt szeretnek.*” (365. – Lásd még az előző szám alatt közölt töredéket is.)

Az 1. rész 1. sora a *Zarathustra* több részletével vethető össze; például: „Mikor Zarathustra így beszélt, a népből valaki így kiáltott: »Eleget hallottunk már a kötéláncos felől, lássuk is!« És az egész nép kinevette Zarathustrát.” (19.) „És most rám néznek és kinevetnek; s amikor kinevetnek, még gyűlölnék is.” (24.) Ugyane rész 11. sorában a költő A varázsló énekére felel (a *Zarathustra* 371. lapján):

Gúnyolódva szólt: Te, te, keresője,
te vagy kérője az igazságnak?

Ez lenne az igazság kérője?
Nem, csak bolond, csak poeta.

A *Tanítások* 3. része Nietzsche *A könyörületesekről* című fejezetére reflektál („minden nagy szeretet felette áll a könyörületnek”). Lásd Szabolcsi részletes elemzését (ÉF 187–192., további párhuzamokkal).

A költő a *Tanítások* megírásakor alaposan áttanulmányozta a Szentírást is. Említett levelében írja: „...még nincs meg az új ethika, ami pedig még Krisztus ethikájától is sokban fog különbözni. Én úgy képzelem el, hogy circa olyan arányban tér el az új testamentumtól, amilyen arányban az új testamentum az ótól. És ez nem bolondság...” (Lev. 38. sz. 43. – Az én akarásom *nem bolondság* – írja a *Tanítások* 1. részében.) Néhány bibliai párhuzam: A 3. rész 5–8. sora összevethető Máté 7. részének 16., 17. és 19–20. versével: „Vajon a tövisről szednek-é szőlőt? Eképpen minden jó fa jó gyümölcsöt terem; a romlott fa pedig rossz gyümölcsöt terem Minden fa, amely nem terem jó gyümölcsöt, kivágattatik és tüzre vetetik.” A 9. rész indítása Máté 9,35-ön alapul: „És körüljárja vala Jézus a városokat... hirdetvén az Isten országának evangéliomát.” Ugyane résznek 11–12. sora az Ószövetség többször előforduló motívuma, például Ézs 2,4: „Csinálnak fegyvereikből kapákat, és dárdáikból metszőkéseket, és nép népre kardot nem emel, hadakozást többé nem tanul.” (Péter László ekv. 1996. 77–78.)

A 14. rész 14. sora a tea kínai legendájának ismeretére vall. Egy jámbor remete bosszankodott, hogy az álom mindig elnyomja, s ezért „levágta késével mind a két szemhéját, hogy többé sohase csukhassa le, s örökké ébren maradjon” Szemhéjaiból nőtt ki a tea. (Kosztolányi: Én, te, ő. Bp. 1973. 171. Először a Pesti Hírlap 1930. febr. 2-i számában. Nyilvánvaló, hogy József Attila nem innen ismerte, de hogy honnan, annak csak Scheiber lenne a megmondhatója.)

153b–d. Tí jók vagytok mindannyian A *Tanítások* 2. részét, önálló versként, a költő kétszer is alaposan átdolgozta.

153e. Jövendő férfiak

153f. Üvegöntők

A *Tanítások* 4. és 5. részét önálló versként publikálta a költő. Korábbi kiadásomtól eltérően e két verset a költő szándékának megfelelően külön közlöm, a források is áttekinthetőbbek így.

153g. Orgonaszó Ezt a változatot – az ÖM-ben olvasható véleménnyel szemben – nem a *Tanítások* előzményének tartom, hanem válogatott darabjaiból utóbb alakított ciklusnak.

154. Férfiszóval Kelte: 1923. dec. 5. A 3. sor *leskődnek* szava Adyé: „S leskődnek a véredek” (*Küldöm a frigy-ládát*) „Leskődnek a téli mezőn” (*Rettegésben a falu*) stb.

155. Kiáltunk Istenhez k₂ egy dec. 13-i levél hátlapján olvasható, k₃ kelte: Budapest, 1923. dec. 15. Gerentsér Józsefet még Szegedről ismerte József Attila. Róla Péter L. 1955. 22.

156. [Legalább 20 fok hideg van...] Péter László „Karácsony” címmel közölte, s az ÖM-ben is a *Karácsony* változataként szerepel, pedig itt még nincs szó az ünnepről. A rokonság abban áll, hogy a vers 1., 22–24. és 32–34. sora a *Karácsony* 1., 8–10. és 21–23. sora lett.

157. Földmadár Kelte: Budapest, 1923. dec. 23.

158. Karácsony Az lenne a logikus, hogyha a verset karácsony ünnepére írta volna a költő. A gép-irat keltezése (Makó, 1924. jan. 4.) úgy értelmezhető, hogy jan. 4-én lett készen a talán korábban elkezdett költeménnyel. Csak 1924 végén jelent meg.

159. És keressük az igazságot Kelte: Makó, 1924. jan. 4.

Pál (1Kor 4,11–13.) írja az apostolokról: „Míndezeideig éhezünk is, szomjúhozunk is, mezíttelenkedünk is, bántalmaztatunk is, bűjosunk is. Fáradozunk is, tulajdon kezünkkel munkálkodván; ha szidalommal illetetünk, jót kívánunk; ha háborúságot szenvedünk, békességgel tűrjük. Ha gyaláztatunk, könyörgünk: szinte a világ szemetjévé lettünk, mindeneknek söpredékévé egész mostanig.” A vers 5–6. és 23–24. sorának rímei Ady *Élünk vagy nem?* című verséből valók:

Mocsok a szívünk és agyunk,
Sírván siratjuk, hogy vagyunk

Véres a szívünk, a kezünk,
Születésünkkel vétkezünk...

(Péter László ekv. 1996. 78–79.)

160. Kövek Kelte: Makó, 1924. jan. Megjelent jan. 6-án. A kolozsvári Ellenzék szövege sok tekintetben a legjobb (és a legutolsó), a 12. sorban azonban a költő megalkudott a cenzúrával, és az erőteljes *Krisztushabarc*s szót a semmitmondó *semmilyen habarc*s-ra változtatta, két, egymástól független szövegforrásban is, tehát biztosan tőle származik a módosítás. Valószínű, hogy Koroknay, a Színház és Társaság kiadója figyelt föl a kifejezésre. Sejtését utóbb igazolta a szegedi ügyészség elnökének a megjelent kötetről szóló, 1925. jan. 30-án kelt előterjesztése, amelyben többek között a „Krisztushabarc” szót is kiemelte, mint amely „az Isten ellen intézett gyalázó kifejezések” körébe tartozik. (Oltvai Ferenc: A Nem én kiáltok az ügyészség előtt. Somogyi-könyvtári műhely 1980/1–2. 21–23.) Ezért a 12. sorban a költő kényszerűségből tett módosítását nem vettem figyelembe, és a korábbi változatot adom. A Békeffi Margit által lemásolt kézirat feltehetőleg Békeffi György műtermében készült, ahol József Attila gyakran olvasta fel verseit. (Szabolcsi, ÉF 43.) A 150. és 178. sz. versek kéziratai is itt készülhettek.

161. Mancinak (és Miskának) Kelte: Makó, 1924. jan. 22. Az ÖM-ben és az ÖV-ben a rögtönzések között szerepel. Most úgy látom, hogy egy gondosan kidolgozott darab. Ezenkívül éppen jól jött ide egy olyan vers, amelyik elfér egy oldalra, mert így a 162–165. sz. versek páros–páratlan oldalra kerülnek. – Sonkovics Mihály ügyvéd Espersit János hűgát, Máriát 1924. máj. 17-én vette el. (Péter L. 1955. 61.)

162. Ide újra a szeretet jön Kelte: Makó, 1924. jan. 22.

163. Miért mondottál rosszat nékem Kelte: Makó, 1924. jan. 23.

164. Lázadó szentek Ugyanazon a lapon, mint a jan. 28-i keltezésű, 165. sz. vers. Az ajánlás L. betűjét Péter László oldotta fel Leninre. (It 1954. 355.) A Makói Friss Újság jan. 24-i számában olvasható ez a hír: „Lenin meghalt.”

165. Villámok szeretője Kelte: Makó, 1924. jan. 28. g₁ *pap-csibész* szavát a költő talán a cenzúrára figyelve változtatta meg. A szótagszám hibás lett. Aknai István, akinek a költő a vers gépiratát ajánlotta, azonos Kormányos Istvánnal. (Lásd a 114. sz. vers jegyzetét.)

166a. Lyány Kézirata az Espersit-hagyatékban maradt fenn, s a kézírás alapján az a legvalószínűbb, hogy az Espersit Jánosnál való második hosszabb tartózkodás alatt készült. A kéziratra ez van írva: „Hozzám nekem írta Espersit Mária Caca.”

166b. Nő a tükör előtt Az 1924-ben átdolgozott változat szövege alá a költő a Nem én kiáltok Vágó Mártának ajánlott példányában *Homonnai Magdi* nevét írta. (Kat. 1112. sz.)

167. Kedvesem, Kézirata az Espersit Cacának Makón, 1924. jan. 28-án írt levélben maradt fenn. (Lev. 45. sz.)

168. Nyár volt A vers egyik kéziratának tulajdonosa, Sass Imre, a költő szegedi barátja volt.

A vers keletkezési idejét pontosan lehet tudni. Az 1924. jan. 28-án kelt levél végén olvassuk: „...éjszaka van és hó esik. Most megírom a verset... Az új vers itt következik: az, amelyiken van dátum. Nincs becsületes papírom, azért írom azt is a levélbe. Ja” (A *Ja* a költő névbetűje.) Ezután következik a *Nyár volt* első változata, ezzel a keltezéssel: Makó, 1924. jan. 29. Tehát éjfél után készült.

*

A költő ezután írta meg levelét Jolán nővérenek (talán még azon az éjjel), 1924. jan. 29-i kelettel, amelyben beszámol költői tevékenységéről is: „Szilveszter éjszaka föléptem, kerestem 175.000 koronát, ebben ugyan benne van két ott rögtönzött vers árverési díja is. [Ernek a két versnek nyoma veszett.] Nyugodtan, szépen elmúltak a napok az én szerető János Bácsim mellett. Dolgoztam sokat, tíz egynéhány jó verset és egy egyfelvonásos drámát írtam...” (Lev. 41. sz.) A drámának csak az utolsó lapja maradt meg, valamivel későbbi, febr. 3-i keltezéssel. (Lásd a 176. sz. vers jegyzetét.) Az utolsó budapesti vers az 1923 dec. 23-i *Földmadár* (157). A 158–167. sz. tíz vers Makón kelt. A tízen fölüli „egynéhány” vers feltételezésem szerint a *Tanítások* holdudvarába tartozó alábbi három vers lehetett:

169. A számokról A versről Galamb Ödön írja, hogy a *Tanítások* ciklusához tartozott. Stílusa azonos a *Tanítások* stílusával.

170. Imádság megfáradtaknak Néhány sora azonos a *Tanítások* nemrégiben előkerült 15. részének néhány sorával. Lásd még a *Komoly lett már* (172) jegyzetét.

171. Gyémánt Az ÖM szerkesztői teljes joggal sorolják ezt a verset is a *Tanítások* közelébe. (1955. I, 105. sz.)

172. Komoly lett már Szabolcsi Miklós írja: „A *Komoly lett már* és az *Imádság megfáradtaknak* datálása bizonytalan. Mivel csak a Nem én kiáltok szövege ismeretes [1977-ben], az ÖM I. 1924 második felére helyezi őket. Valószínűbb, hogy 1924 elejéről valók.” (ÉF 331.) Szabolcsi sejtését egy, az Espersit János írógépén készült gépirat valószínűsíti, amelyen együtt szerepel a *Kedvesem*, (167) szövegével.

173. Lopók között szegényember Mj. 1924. febr. 11. Minthogy Szegeden és hetilapban jelent meg, bizonyos, hogy előbb keletkezett, mint a febr. 8-i *Nyolcesztendő lányok*. (Péter László észrevétele.)

174. Nyolcesztendő lányok Kelte: Makón, 1924. febr. 8. A Nem én kiáltok Vágó Mártának ajánlott példányában, a vers után: *Falábú Thea*. (Kat. 1112. sz.) A címzett József Attila makói számtan-tanárának, Falábú Jenőnek volt a kislánya. Theodóra 8. születésnapjának előestéjén, Falábúéknál született a vers. (Péter László, Somogyi-könyvtári műhely 1980/1–2. 13.)

Budapest, Szeged 1924. február–1925. február (175–235. sz.)

175. [Szőke hajam...] Kelte: Budapest, 1924. febr. 13.

176. Szelid, búcsúzó asszony Kelte: Budapest, 1924. febr. 19.

177. Szeretők Az előző versek kéziratával együtt került elő. (ÖM 1955. I, 119. sz.)

178. Rokkantak Keltezése a Kelet Népe ismeretlen szövegforráson alapuló közlésén: Budapest, 1924. Péter László Makón írt versnek gondolta, hihetőleg azért, mert gépirata a makói múzeumban van. (It 1954. 351.) A vers nem Espersit János írógépén készült, azon, amelyiken az 1924. januári versek, például a *Karácsony*, az *Ide újra a szeretet jön*, a *Kedvesem*, stb. Ez az írógép arról ismerszik meg, hogy a *p* betű alsó talpa kissé ferde, és az *r* betű alja kopott. A budapesti gépen az *é* betű, különösen bal alsó része, jóval halványabb, mint a többi betű. A két vers egymásnak szinte párdarabja. Szabolcsi Miklós stíluskritikai alapon szintén 1924. februári verseknek tartja őket.

179. Művészet az emberek között Niddy Impekoven belga táncosnő 1924. febr. 11-én és 12-én lépett fel a pesti Renaissance-színházban.

180. Szomorúfűz N. Horváth Béla ezt a verset tartja 1924 „születésnap” versének. (1999. 181–182.) Én inkább a 183. számút. A *Szomorúfűz* keltezése nagyon bizonytalan. Elvben akár 1923 májusa előtt is keletkezhetett, ha része volt annak a verscsomónak, amelyet József Attila ekkor küldött Mikses Lajosnak. (Lásd a 139. sz. vers jegyzetét.) Erdélyi József erős hatása (Szabolcsi, ÉF 315.) azonban inkább 1924 tavaszára utalja. A megjelenés időpontjánál mindenképpen indokolt korábbra tenni, mert az Est-lapoknál „legalább három hetet kellett várni a megjelenésre”. (Szabolcsi, FÉ 445.)

181. Jónál jobb Kelte: Budapest, 1924. febr. 22. Az 1. és 13. sor város-felsorolásai két előzményre tekintenek vissza. Kosztolányi a *Modern költők* 1. kiadásának előszavában (1913) ezt írta: „Megnyugtató, hogy sok millió halandó nem áll némán egymással szemben, közölni tudja a keletkezés pillanatában ijedelmesen-egyéni érzését, melynek színe és súlya ugyanolyan és ugyanannyi Tokióban, Madridban és Konstantinápolyban, mint Párisban, Krisztiániában és Budapesten.” Kassák *Mesteremberekének* utolsó két sora:

Örüljenek az új költők, akik az idők új arcát énekelik előttünk:
Rómában, Párisban, Moszkvában, Berlinben, Londonban és Budapesten.
(Szabolcsi, ÉF 266–267.; Szigeti Lajos Sándor 2002. 12. további, külföldi párhuzamokkal.)

182. Kakuk Marci Kelte: Budapest, 1924. márc. 11. Tersánszky Józsi Jenő híres regényhőse. Az író leírja a jelenetet, amikor az ifjú József Attila elvitte neki a verset. Véleménye: „Rémséges rossznak találok. Mert valóban, visszavonhatatlanul az volt a költemény. Nem is jelent meg sehol, soha. Egy kéziratgyűjtőnek adtam. Kassák Lajoson át utánozta Walt Whitmant.” (Ekv. 125.) A kéziratgyűjtő talán Kőműves Imre volt, akitől a vers kézírata a PIM-be került.

139b. Rög a röghez. Ekkortájt átdolgozott vers.

183. Oly friss Előző kiadásom besorolása túl késői. 1924 „születésnap” versének tartom, mert a költő ebben a versben is közli olvasóival éveit számát:

1922: „Derekamban tizenhétéves izmok ringatóznak” *Erőének* (44)

1923: „Már elhagyom tizennyolc évemet” *Elköszönő szelid szavak* (127)

1924: „...én tizenkilenc esztendő vagyok” *Oly friss* (183)

1925: „Fiatalember, húszesztendő, velem egyidős” *Együgyű ének* (241)

1926: „...huszonegy éve már...” *Erősödik* (283)

Majd, hosszú szünet után:

1937: „Harminckét éves lettem én” *Születésnapomra* (595)

A vers első darabja annak a kilenc versből álló gyűjteménynek, melyet Szabolcsi Gábor fedezett föl Gyenge Miklósnál. Kassákhöz Erg Ágoston közvetítette József Attila verseit. 1924. március elején írt levelében olvassuk: „Kassáknak kivittek tőlem 26 (huszonhat) verset à 100.000 osztrák K.” (PIM JA 995.) A küldemény nem tetszett Kassáknak; Erg Ágoston márc. 15-én írja Bécsből: „Kassák főszerkesztő úr azt a kifogást emeli a versei ellen, hogy azok nem is versek (t.i. a *Tanítások* című) és a kereséseinek színvonalába nem esnek belé.” (Lev. 42. sz. 49.) Nem tudjuk, melyek lehettek – a *Tanításokon* kívül – a kiküldött versek. Az viszont nem lehet véletlen, hogy a visszautasítás után írt versek (köztük az *Oly friss*) szinte mindegyikében felfedezhető Kassák tanulmányozásának a nyoma.

184. Ki verné föl lelkünkben a lelket? Mj. 1924. máj. 10. Idézzük Kassáktól a *Mesteremberek* néhány sorát:

Holnap azbesztből, vasból és roppant gránitból életet dobunk a romokra...
A terekre új mithoszokat zengő acélból
s a döglött sinekre üvöltő, tüzes lokomotívumokat lökünk,
hogy ragyogjanak és fussák be a pályát, mint az ég szédületes meteorjai.

185. Hét napja Először egy 1924. május–júniusi folyóiratban, a Magyar Írásban jelent meg. 12. sora Kassák *Máglyák énekelnek* című versét visszhangozza: „Nyugalom fészkelt a rohanásban.” (Tverdota 1987. 158.)

186. Igaz ember Ugyanott jelent meg, mint az előző vers. Kassák-motívummal kezdődik. Az 54. versben: „a nap megittatja az állatok szemeit” *Júliusi földeken*: „Billió szín itatja most a szemeiteket.” (Tverdota 1987. 161–162.)

187. Koldusok Megjelenési helye ugyanaz, mint a 185–186. sz. verseké. Lehet, hogy József Attila Párizsban ezt a versét is lefordította franciára, s a Párizsi Magyar Művészek 1926. nov. 1-jei műsorában az ő fordításában, s feltehetőleg Hont Ferenc rendezésében (Ekv. 122.) adták elő: „Spitz Imre et Fenyő György: Les Mendiants (Mélodrame de Jozsef Attila)” [!] (Kővágó Sarolta és Szabó G. Zoltán közlése, It 1980. 773.)

*

Az 1924 májusa után írt versek nagy részének nem maradt fenn keltezett kézírata. A költő négy alkalommal gyűjtött össze verseket kiadás szándékával. Ezek a gyűjtemények vegyesen tartalmaznak régebbi és újabb darabokat. József Attila – Kassák megfogalmazásával – „felváltva magyar népdalokat és ilyen [konstruktivista] verseket” írt, tehát valahogy össze kellene keverni a kétféle verseket. Csak kényszerűségből közlöm a gyűjteményekben először felbukkanó keltezhetetlen darabokat a gyűjtemények összeállításának időrendjében. Az első kiadási tervről egy előfizetési ív tájékoztat, amelynek egyik példányát a makói múzeum (77.46.1) őrzi:

„Költögető énekek

Fenyő László, József Attila, Vér Andor verseskönyve július havában az Athenaeum R.T. kiadásában jelenik meg. Előfizetési ára K 40.000, amateuropéldány K 100.000.”

Részben kikövetkeztethető, hogy József Attila mely verseit szánta a kötetbe. Fenyő László írja József Attilának 1924. dec. 4-én: „Születése előtt megboldugult [!] antológiánkból nálam maradt verseid közül két turnusban összesen 10 (tíz)-et elküldtem júliusban, illetőleg szeptemberben Gergely Sándor barátomnak, a miskolci Reggeli Hírlap számára.” (Lev. 62. sz. 69.) A hírlapban november 7-ig a következő tíz vers jelent meg:

- aug. 17: *Csudálkozunk az életen* (188)
- aug. 29: *Megfáradt ember* (149)
- szept. 13: *Tavas van! Gyönyörű!* (189)
- szept. 14: *Szegényember szeretője* (191)
- szept. 28: *Nem én kiáltok* (192)
- okt. 9: *Kövek* (160/b)
- okt. 12: *Miért mondottál rosszat nékem* (163)
- okt. 19: *Üvegöntők* (153/f)
- okt. 26: *És keressük az igazságot* (159)
- nov. 7: *A számokról* (169)

Az antológia anyaga feltehetőleg már júniusban együtt volt. Az alábbi öt verset ennek megfelelően a májusban megjelent versek után közlöm:

188a. Csudálkozunk az életen Magyarország-beli megjelenése alapján arra is gondolhatunk, hogy a vers korábbi 1924 nyaránál, mert talán része lehetett az 1923. máj. 24-i, Mikes Lajosnak szóló versküldeménynek. (Lásd a 139a. sz. vers jegyzetét.) Ennek azonban ellentmond az 1924 nyarán keletkezett szövegforrások nagy száma, és az, hogy korábban nincs nyoma. A Nem én kiáltok Vágó Mártának ajánlott példányába, a vers alá a költő *Deák Hajnalka* nevét írta. (Kat. 112. sz.) A pontosabb keltezéshez ez sem segít hozzá, mert Hajnalkáról (miként testvéréről, Olgáról) keveset tudunk. A költő Bécsben, 1926. ápr. 24-én írt hozzá egy szerelmes levelet (Lev. 88. sz.); a levél jegyzetében Fehér Erzsébet összeszedte azt a keveset, amit erről a műzsáról tudni lehet.

A Nem én kiáltok két példányában a költő a korábbi változatra javította a szöveget. Erre talán magyarázat lehet Hont Ferenc visszaemlékezése: „Ha Attila új verset írt, nyomban megtanultam, és aprólékosan kidolgoztam otthon. Volt olyan verse, amit százszor és százszor is elmondtam négy fal között, míg mások előtt el mertem szavalni. Igen ám, de Attila állandóan csiszolgatta a verseit, minduntalan kicserélt bennük egyes kifejezéseket. Például a *Csudálkozunk az életen* című versének első sora eredetileg így hangzott:

Ha mosolyog, hát az akkor egy csillag,

Később így javította át:

Ha mosolyog, mosolya csupa csillag,

Attila minduntalan új változatokkal lepett meg, én pedig nem voltam hajlandó áttanulni a verseket. Többször előfordult, hogy az eredeti szöveggel szavaltam el a verset, és Attila nyomban utána elmondta az új változatot. Sokat vitatkoztunk, sőt veszekedtünk a szövegváltozatok miatt. Attila konok volt, én makacs. De a végén mégis összebékültünk. A *Csudálkozunk az életen* című verset szavaltam egy társaságban Attila jelenlétében. Nagy nehezen megígértem neki, hogy a szöveg új változatát mondom, de ez a fél sor »hát az akkor egy csillag«, olyan önkéntelenül, olyan őszinte elragadtatással tört ki belőlem, hogy magam is meglepődtem. Utána még kétszer el kellett szavalnom ezt a verset. Attila szokásától eltérően nem mondta el az új változatot, hanem mikor kettesben maradtunk az utcán, beleegyezett, hogy ezentúl mindig azt a változatot szavaljam, amelyiket akarom...” (Ekv. 113.)

188b. Csodálkozás Tervezett gyűjteményes kötetei számára kétszer is átdolgozta a költő a verset, de végül is nem fért bele a Medvetáncba.

Az 1. és 3. sor német nyelvű, verses változata a *Nő a tükör előtt* gépiratának (PIM JA 150/63) hátlapján olvasható, a költő tintaceruzás írásával:

Wenn Sie lächelt
Ihr Lächeln den andern des Sternes Glanz
Bei meiner
Möge Sie bluten den Himmeln ganz

189. Tavasz van! Gyönyörű! A vers kézírata Kürthy Sándornétól került a PIM-be. Semmit nem tudok róla; netán azonos a „rozsasztinú csudaviolá”-val?

190. Szegényember balladája Ez a vers nem jelent meg a hírlapban. Azért soroltam ide, mert az egyik kézíraton a *Tavasz van! Gyönyörű!* cíművel együtt olvasható, és nem sokkal később, júl. 11-én jelent meg a Népszavában. – A szegényember és a király párbeszéde egy népi gyermekjátékon, a Ninivés-játékon alapul:

Mit akar itt ez az egy ember
Legszebb lányod akarom, akarom
Legszebb lányom nem adom, nem adom
Katonaságot hivatok, hivatok
Katonaságtól nem félek, nem félek
Betöröm az ablakot, ablakot
Legszebb lányom od' adom, odadom.

(N. Horváth Béla, 1992. 60.)

191. Szegényember szeretője Az első két sorban a költő a Krisztoforosz-legendát értékesítette. (Scheiber S. 1974. II, 429–431.) Az is lehet, hogy apai nagyapja, Josifu Rista is eszében járhatott; a Rista ugyanis a Krisztoforosz szerb megfelelője. (Vujicsics Marietta szíves közlése.) József Attila ismerhette nagyapja nevének etimológiáját, s azt is tudta, hogy magyarul Kristóf. 1932. okt. 31-én írja Etelka nővérének, aki gyereket vár: „A kicsi neve: Makai József Attila legyen, esetleg Makai Attila Áron, – de Kristóf sem rossz.” (Lev. 203. sz.)

A költő szegényember-verseiben Erdélyi Józsefet utánozta. Két szakasz Erdélyi József *Szegény ember...* című verséből:

Szegény ember szavaival kérdem:
Áll a vásár: ki ad többet értem?
Vállaimon világterüt tartok,
Rajtam múlnak békességek, harcok.

Szegény ember kevéssel beérné:
Étel-ital, köntös, ágy, fehérnép –
Adna értök százszorszebb világot:
Szegény ember szíve olyan áldott!

(Szabolcsi, ÉF 572–573. nyomán.)

Németh Andor felidéz egy érdekes beszélgetést, melyet a versről folytatott a költővel:

„...Attila mondani kezdte:

Szegényember akkor lop, ha éhes,
Akkor se lop, dehát nagyon éhes.

– Mi ez? – kérdeztem.

– Egy régi versemből van.

S kisvártatva:

– Mit szólna hozzá?

Rossz hangulatban lehettem mert olyasvalamit feleltem, hogy a gondolat nem nagyon eredeti, hogy a szegényember, aki éhes, nem tolvaj, ha lop, érzélgős szocialista közhely.

Attila értetlenül meredt rám:

– Én nem mondtam, hogy lop. Az ellenkezőjét mondtam.

Megállt, felemelt ujjal a kocsit közepén: (most is hallom a hangját)

– *Akkor se lop.*

– Igazad van, bocsáss meg – mondtam, s folytatni próbáltam emlékezetből:

...Tehát nagyon éhes.

Attila rosszalólag csóválta a fejét:

– Nem *tehát*. – Halkan, elgondolkozva dünnyögte:

...Dehát nagyon éhes.

Ravaszkságon rámhunyorított.

– Szerbusz. – mondta.

Révedezve néztem utána. Egy pillanatra érteni véltem, mit akart mondani. Aztán elfelejtettem. Most úgy rémlik, mintha újra érteném.”

(Németh Andor 1944. 27–28.)

192. Nem én kiáltok Az év végén megjelent *Nem én kiáltok* kötet címadó verse lett.

*

A *Nem én kiáltok* kötet verseinek szövegforrásai között feltűnik az autográf gépiratok egy csoportja. A gépiratok azonos külsőségei arra engednek következtetni, hogy nagyjából egy időben készültek. Jellemzőik: 31×23 cm-es papír; kék színű betűk; a cím verzállal, ritkítva, legtöbbször középen, rit-

kámban balra zárva. Az írógépen nem volt *Ó* betű; az *O* betűkre, ha szükséges volt, a költő tollal tette föl az ékezetet. A gépiratok nagyobb része géppel, kisebb része tollal alá van írva. A *Szép nyári este van* (197) és a *Ki verné föl lelkünkben a lelket* (184) című versnek tollal és géppel aláírt gépirata van. A kézzel aláírt gépiratok a korábbiak.

A költő kötet összeállításának szándékával gépelte le összesen 51 versének szövegét. A gépiratok keletkezése körülbelül 1924 nyarára tehető. A biztosan keltezhető legkésőbbi vers a júl. 10-i *Milyen jó lenne nem ütni vissza* (199), a csak valószínűséggel keltezhető versek között a júl. 27. utáni *Mért hagytál el, hogyha kívánsz* (202). A *Nem én kiáltok* kötet számos versének nincs meg a gépirata, s ez véletlen lehet: a gépiratok közül el is vesztetett néhány. Nem tarthatjuk azonban véletlennek, hogy az augusztusra vagy későbbre keltezhető versek mind hiányoznak a gépiratos anyagban. (*Sírdomb a hegycsúcson* [204]; *Dicsértessék* [232]; *Magyarok II.* [233] stb.) A keltezéshez még egy bizonyítékunk van. Az *Üvegöntők* (153f) 15. sora a gépiraton javítva van:

(1) *átlátszóvá*

(2) *átlátszókká*

A vers nyomtatott szövegforrásai közül az 1924. szept. 15-én megjelent Színház és Társaság hozza először az *átlátszókká* alakot. (A Reggeli Hírlap okt. 19-én júniusban legépelte szöveget közölte.)

Ezeknek a gépiratoknak a jelzeteit alább, a *Nem én kiáltok* tartalmának leírásánál, az egyes versek címei után adom meg. A gépiratok közül az alábbiak a kötetben nem jelentek meg:

JA 147/17:	<i>Fohászodó ének</i> (48b)
JA 150/10:	<i>Aratás előtt</i> (83)
JA 150/66:	<i>Önarckép</i> (100)
JA 147/28:	<i>Komor búcsúzás</i> (103a)
JA 150/82:	<i>Tovább én nem bírom</i> (104)
JA 148/10:	<i>Mert Ismeretlenünknek tetszik</i> (115)
JA 150/4:	<i>A legutolsó harcos</i> [I.] (129a)
JA 147/18:	<i>Földmadár</i> (157)
JA 150/46:	<i>Ide újra a szeretet jön</i> (162)
JA 32:	<i>Kakuk Marci</i> (182)
JA 150/27:	<i>Este volt s a bőrünk összeért</i> (203)
JA 150/40:	<i>Hajón megyek Pestre</i> (194)
JA 147/4:	<i>A világ megteremtése</i> (196)
JA 150/57:	<i>Magyarok</i> (198)

Összesen hét vers tűnik fel először a gépiratok között. Három a *Nem én kiáltok* 28., 42. és 75–76. lapján jelent meg, négy további a fenti lista végén soroltam fel. Ennek a hét versnek tehát a „terminus ante quem”-je 1924 júliusa.

A költő a versek legépelése során az alábbi tíz vers szövegét kisebb-nagyobb mértékben át is dolgozta:

100. *Önarckép*
104. *Tovább én nem bírom*
- 112b. *Ének 1924-ben*
- 125b. *Szerelmes vers*
- 129b. *A legutolsó harcos*
144. *Békességért való harcolás*
145. *Juhász Gyuláról való nóta*
- 153b. *Ti jók vagytok mindannyian*
162. *Ide újra a szeretet jön*
- 166b. *Nő a tükör előtt*

193. Bosszuság

194. Hajón megyek Pestre Ezt a verset az ÖM 1926 nyarára keletzte, mégpedig azért, mert a költő hajóval jött haza Bécsből, s a verset állítólag ez az út ihlette. (ÖM 1955. I, 235. sz.) Hajó azonban nem csak Bécsből jött, s 1926 nyarán 1000 koronáért legfeljebb egy újságot lehetett volna venni.

195. Forduló

196. A világ megteremtése A 10. sorhoz: Kassák folyóiratában, a Mában jelent meg Majakovszkij *A költő munkás* című verse, Mácza János fordításában. Ebben a versében Majakovszkij a költő munkáját a munkáséhoz és a mérnökéhez hasonlítja. (Lengyel Béla: Szovjet irodalom Magyarországon. Bp. 1964. 182.)

197. Szép, nyári este van Banális, hogy nyáron, 1924 nyarán írta a költő.

198. Magyarok A költő Eperjessy Kálmánnak, gimnáziumi osztályfőnökének két azonos szövegű példányt ajándékozott. Eperjessy úgy emlékezett, hogy 1924 nyarán Budapesten találkoztak, s ekkor ajándékozta neki a költő a vers kéziratát. (Ekv. 58.) A másik kézitról ezt írja: „A cikk [Scheiber cikke] szerint Ráfael Márta színművésznő engedte át a verset közlésre. Azt azonban nem említi, hogy került a kézirat a nevezett színművésznő birtokába. És azt sem, hogy jelenleg hol van.” (József Attila makói diákévei. Makó 1975. 18.) A kézirat azóta sem került elő.

199. Milyen jó lenne nem útni vissza Kelte: Budapest, 1924. júl. 8. Illetőleg Budapest, 1924. júl. 10. Ekkor ítélték a költőt egy hónapi fogházra *Lázadó Krisztus* (130) című verse miatt. Védője Vámbéry Rusztem volt.

200. Szólt az ember Kelte: 1924. júl. 17.

201. [Tenyeremre tettem...] Ugyanazon a lapon van, mint az előző vers.

202. Mért hagytál el, hogyha kívánsz? A Nem én kiáltak Vágó Mártának ajánlott példányában a vers alá a költő *W. Gyenes Gitta* nevét írta. Már József Jolán is tudta, hogy „hozzá írta Attila” ezt a verset. (1940. 244.) A festőnő Wallesz Jenő újságíró felesége, József Attila egyik későbbi múzsájának, Lucának anyja volt. Maga mondta el emlékeit Szabolcsi Miklósnak (ÉF 47–48): 1924. júl. 27-én ismerkedtek meg, s másnap már meg is látogatta őket a költő. E látogatás alkalmával írta bele a költő Wallesz Luca emlékkönyvébe a *Nyár volt* (168) című verset. Ilyen memória szinte elképzelhetetlen; Gyenes Gitta a dátumra Luca könyve alapján emlékezett. Ezért csak annyit mondhatunk, hogy a vers valamikor júliusban született.

203. Este volt s a bőrünk összeért A versnek az előzőhöz hasonló érzéki hangja azt mutatja, hogy ezt a verset is a festőnő ihlette.

204. Sirdomb a hegycsúcson Mj. 1924. aug. 20. A vers – amint ezt Péter László megállapította – Juhász Gyula *Ködobás* című, a Szeged 1924. aug. 6-i számában megjelent vezércikkének hatására készült. Juhász Gyula e cikkében „Herczeg Ferenc Ady-ellenes cikkének rágalmaival leplezte le.” (Péter L. 1955. 36.) A költő azzal is tisztelgett Adynak, hogy a *Búgnak a tárnák* egyik sorát idézi: „Fent, fent a csúcson: nagy-nagy szűzi csönd.” Rozsnyay Kálmán színésznek híres Ady-gyűjteménye volt; megszerezte a költőtől az *Ady emlékezete* (385) kéziratát is.

*

A legutolsó harcós című kéziratot is Szabolcsi Gábor fedezte fel, majd hosszú lappangás után került a makói múzeumba. (Lásd a *Versek* 1922 július augusztus, szeptember című füzetéről írottakat.) A kéziratot kötetben a legkésőbbi dátum a *Dicsértessék* (232) megjelenési ideje: „Szeged” 1924. okt. 12. Saitos Gyulától tudjuk, hogy mi volt a kötet összeírásának célja. Emlékei szerint asztaltársaságuk, a *Véka alatt*, egy almanachot szándékozott kiadni. „Attila egész füzetnyi verset – mint mondotta, újabb verskötetébe szánt verseit – adta át, hogy abból válogassunk. A füzet címadó verse *A legutolsó harcós* volt.” (Saitos 1964. 175.) A szövegváltozatok alapján megállapítható, hogy a Nem én kiáltak szedőpéldánya nem *A legutolsó harcós* volt. A kéziratot kötetben tulajdonosa ugyanúgy bánt, mint a *Versek... című* füzet. A *Megfáradt ember* és *A bátrak* szövegét tartalmazó kitépelt lapot Tóth Ferencnek csak utólag sikerült megvásárolnia; e két vers nem is szerepel a hasonmás

kiadásban. Lehetséges, hogy további kitépelt lapok veszttek el. Hogy csak egy példát mondjak: érthetetlen, hogy a *Nyolcesztendő lányok* (174) nem szerepel a kéziratban. Az 1989-ben megjelent hasonló kiadás használatát nehézkessé teszi, hogy a kötet tipográfusa, Szántó Tibor, esztétikai okokból nem számozta meg a lapokat. A használónak ezért előbb be kell írnia a lapszámokat a kötetbe. A kézirat leírása során kurzívval kiemeltem azokat a verscímekeket, amelyeknek szövegét a költő a füzet leírása során átdolgozta:

[1]: A legutolsó harcos

József Attila
1923–24.

[2–4]: Üres.

[5]: Kesztnér Zoltán bátyám fogadja szeretettel és szeretve.

Talán széna van itt kazalra hányva: Akad-e szélvihar, mely mindenüvé elvigye szagát?

Ültessük arcunkba a villanytelepeket, érett égboltok csüggenek szívünkéről: Menjünk együtt az utakon, mindenki lássa, hogy mennyire barátok vagyunk.

Megrázhatom fáimat, már közelednek a testvéreim. De Zoltán bátyámnak mit adhatok még?

Makó, 1925. febr. 4.

József Attila

[6]: Üres.

[7]: Névnapi dícséret (56)

[8]: *Vers a szemedről* (98)

[9–11]: Lázadó Krisztus (130)

[12]: Útrahívás (123)

[13–14]: Férfiszóval (154)

[15]: És csak csudálkozunk az életen (188)

[16]: Nyár volt (168)

[17]: Fohászkodó ének (48b)

[18]: Rög a röghöz (139b)

[19–20]: *Hadd öllek által* (125b)

[21–22]: Nő a tükör előtt (166b)

[23]: Sacrilegium (114)

[24]: Mért hagytál el, hogyha kívánsz? (202)

[25–26]: Hűség (116)

[27]: A szerelmes szonettje (137b)

[28–29]: *A világ megteremtése* (196)

[30]: Villámok szeretője (165)

[31–32]: Kövek (160)

[33–34]: Éjjel (111)

[35–36]: Juhász Gyuláról való nóta (145)

[37–38]: Komoly lett már (172)

[39–40]: Harc a békességért (144)

[41–42]: Ide újra a szeretet jön (162)

[43]: Miért mondottál rosszat nékem (163)

[44]: *Lázadó szentek* (164)

[45]: Bosszúság (193)

[46]: Niddy Impekovemnek (179)

[47]: *Jónál jobb* (181)

- [48]: Ki verné föl lelkünkben a lelket (184)
- [49–50]: Szép, nyári este van (197)
- [51]: A számokról (169)
- [52]: Most a teremtés kezdetén vagyunk (205)
- [53–54]: Magyarok (Ó jaj...) (198)
- [55–56]: Ének 1923-ban (112a)
- [57–58]: Egyszerű ez (206)
- [59–61]: Koldusok (187)
- [62]: Szegényember balladája (190)
- [63]: Lopók között szegényember (173)
- [64]: Nekem mindegy (231)
- [65–66]: Szegényember szeretője (191)
- [67]: Aki szegény az a legszegényebb (207)
- [68]: Tavasz van! Gyönyörű! (189)
- [69–70]: Érzitek-e? (208)
- [71–72]: Forduló (195)
- [73–74]: A kutya (209)
- [75]: Jövendő férfiak (153e)
- [76]: Üvegöntők (153f)
- [77–78]: Tűz van (210)
- [79–80]: Mindent hagyok (211)
- [81–82]: A csoda (212)
- [83]: Sírdomb a hegycsúcson (204)
- [84]: Jött, megfogott és áthajított (213)
- [85]: Figyel a kancsal (214)
- [86]: Dícsértessék (232b)
- [87–89]: Prologus (215)
- [90–92]: Orgonaszó (153g)
- [93–93]: Gyémánt (171)
- [95–96]: És keressük az igazságot (159)
- [97–98]: Itt egy fa, ott egy fa (216)
- [99–100]: Tüntetés (217)
- [101]: Nem én kiáltok (192)
- [102]: Hét napja (185)
- [103]: [Mégfáradt ember] (149)
- [104]: [A bátrak] (106)
- [105]: Imádság megfáradtaknak (170)
- [106]: [Ti jók vagytok mindannyian...] (153c)
- [107]: Tanulmányfej (97)
- [108]: Lányszépség dicsérete (218)
- [109–110]: Asszonyvárás holdfényes szobor mellett (113)
- [111–112]: Komor búcsúzás (103a)
- [113–114]: A legutolsó harcos (129c)

Tizennégy vers szövegének ez a legkorábbi előfordulása. Minthogy a kézirat vegyesen tartalmaz 1923-i és 1924-i verseket, ez a tizennégy vers 1924 októbere előtt bármikor keletkezhetett. A Makón nyáron legépelte anyagban azonban nem szerepelnek, ezért valószínű, hogy (legalábbis többségük) július–október közötti. A verseket a füzet sorrendjében adom, bár ennek az elmondottak alapján semmiféle kronológiai jelentősége nincsen. Csak a biztosan keltezhető *Nekem mindegy* címűt tettem későbbre.

205. Most a teremtés kezdetén vagyunk

206. Egyszerű ez

207. **Aki szegény az a legszegényebb** Az 1. szakasz motívuma számos népköltési változatban, középkori legendában stb. előfordul. Egy udvarhelyszéki népdal kezdete:

Ó bánat, búbánat, keserű búbánat,
Égen mennyi csillag ha mind diák volna,
Földön mennyi fűszál ha mind penna volna,
Erdőn mennyi levél, ha pappiros volna,
Tengőr sűrű habja ha mind tenta volna,
Mégsem írhatnók le búmot, bánatomot...

(Scheiber S. 1974. II, 418–423., 432–434.)

A számtalan variáns közül József Attila bizonyára ismert egyet-kettőt, mégis valószínűbb, hogy a Kunszery Gyula által közölt változat, egy román népdal, volt a forrása:

Ha az ég papiros volna,
A hold pedig írószoza,
A fényes nap írődeák,
És ha írma, írma egyre,
Még akkor se írhatná le,
Mit szenvedtem életembe.

(Filológiai Közlöny 1970. 521.)

A román népdal Alexics György fordításában Heinrich Gusztáv Egyetemese irodalomtörténetében (Bp. 1905. II, 800.) olvasható. Azért lehet inkább ez a népdal József Attila ihletője, mert 4. sora szöveg szerint is egyezik a vers Népszava-beli változatával.

Az 5. sorhoz analógia:

Nincs szegényebb a szegínynél,
A szegín' szóga legín' nél...

(Ecsedi István–Bodnár Lajos: Hortobágyi pásztor- és betyár-nóták. Debrecen 1928. 55.)

208. Érzitek-e?

209. **A kutya** Októberi vers lehet. Pintér Ferenc egyik versében „a cellákba sajtolt istendarakok is összefornak” Pintér verseskötetét 1924. okt. 10-én kapta meg József Attila. (Lev. 52. sz.)

210. Tűz van!

211. **Mindent hagyok** A két kezdősor azonos az *El innen* (142) és a *Világ megokolt útálata* (143) utolsó két sorával. Magyarázatát lásd ott.

„A 4. szakasz exaltált és féktelen fantáziájú képe legendai háttér nélkül szinte érthetetlen. ...háttér és gyökere a tűzözön-képzetben keresendő. A *Muspilli* című ófelnémet költemény (830–840 körül) nyújtja rá a legvilágosabb magyarázatot. Leírja az utolsó ítélet kezdetét, Éliás és a farkasnak ábrázolt Antikrisztus harcát. Az Antikrisztus megsebesül és csatát veszít. Maga a próféta is sebet kap s földre csöppent véréből nagy, mindent megsemmisítő tűzözön gyúl: a muspilli.” (Scheiber S. 1974. II, 428–429.)

212. A csoda

213. **Jött, megfogott és áthajított** Ezt a verset Szabolcsi Gábor – feltehetőleg elnézésből – nem gépelte le, ezért nem szerepel korábbi kiadásomban.

214. **Figyel a kancsal** Lehet, hogy korábbi, sőt sokkal korábbi vers. Hatodikos diákként írt gúnyverse az egyik tanáráról ezzel a sorral kezdődött: *Mindig figyel valaki, aki kancsal.* (Saitos 1964. 66.)

A vers 8. sora összevethető az 1923 őszéről való *Jaj azoknak...* kezdetű töredék (152) 6–7. sorával.

215. Minden rendű emberi dolgokhoz Minthogy kézírata Espersit Máriától került a múzeumba, valószínű, hogy az 1923 májusában összeállított kötet bevezető verse lett volna, s a kötet összeállításának a végén készült el.

Ritmusa, rímképlete azonos Babits *Aranyfürdő, aranyeső, Danae* című versének ritmusával és rímképletével:

Napsugárt csipkéz a lomb és mondja: „Napsugár!
Minden aranyod a földre lehullatni kár:
lásd, mi mily örömmel isszuk égi italod!
Kár a holt földre hullatni minden aranyod.”

A 22. sor *köntörfalakon* szava Prohászka János szerint félreértés eredménye: a költő a *köntörfalaz* ige utótagjában a *falaz* igét látta, s a *falaz* igének a *köntör* előtaggal vélt összetételéből vonta el a *köntörfal* szót. (Magyar Nyelvőr 1952. 228–229.)

216. Itt egy fa, ott egy fa „...élénk emlékezetemben él, hogy József Attila *Itt egy fa, ott egy fa* című verséről sok szó esett” a *Véka alatt* asztaltársaságban, 1924 őszén. (Saitos, 1964. 175.)

217. Tüntetés A költőnek nem volt jó véleménye erről a verséről. „Un livre de poèmes («Harcos énekek») vient de paraître de Budapest dans l'édition de la Népszava, et il contient mes six poèmes (mieux: six de mes poèmes) aussi, et entre ceux un terriblement mauvais.” (József Jolánnak írt levél, Paris, 1927. jan. 22. Lev. 108. sz.) Ez a szörnyű rossz vers csakis a *Tüntetés* lehet, mert a többi öt bekerült a *Nem én kiáltok* kötetbe.

A 9. sor képe Kassáknál többször is előfordul. A 34. versben: „a részeket nyelvéről leszakadtak a dalpántlikák.” Wacha Imre egy másik Kassák-verset is idéz: „a hangok mind pántlikát gombolyítanak a füleimnek” (Magyar Nyelvőr 1959. 287.)

218. Lányszépség dícsérete Az ÖM-ben az azonos című, 1923. március 1-jére keltezett kétrészes vers után olvasható (1955. I, 80. sz.), mert a szerkesztők az azonos sorok miatt feltételezték, hogy „a költő a ciklus záródarabjának szánta” Furcsa lenne, ha egy versciklus két tagjában azonos szövegrészek lennének. A költő a verset, amint ezt aláírásának formája mutatja, 1924 júliusa után írta le. A kézirat Espersit Caca tulajdonában volt, valószínűbb tehát, hogy augusztusi makói tartózkodása alatt írta a költő, és a régebbi versre, megismerkedésük idejére emlékezve-emlékeztetve, annak néhány sorát, mintegy idézetként, az újba átvette.

*

Kassáknál már az év márciusában próbálkozott József Attila – sikertelenül. Lásd az *Oly friss* (183) jegyzetét. Ezután megpróbált Kassák elvárásaihoz jobban alkalmazkodni. Erg Ágoston okt. 7-én ezt írta: „Cachaque meg van főzve: a versek kellenek és tetszenek. Le is hozza őket, természetesen egy kikötéssel, hogy t. i. vagy-vagy. Azaz, mint ő mondotta, nem írsz felváltva magyar népdalokat és ilyen verseket...” (Lev. 51. sz. 58.) Majd nov. 23-án: „Kedves József Attila, a küldött két vers nagyon jó, különösen az egyik, átadtam K.-nak, írd neki végtére!” (Lev. 59. sz. 68.) Kassák stílusában írott konstruktivista verseiről ír a költő nővérének is, 1924. okt. 10-én: „Újabb írásaimra pedig nagyon féltékeny vagyok, úgyhogy nem is küldöm el neked. Nem szeretném, ha te félreéntenéd. Pedig ez könnyen megeshetnék, hiszen te nagyobb részt polgári mentalitású asszony vagy, ez az egyetlen igen erős hibád. Különben pedig nem hiszem, hogy tévelygek, de nincs kizárva.” (Lev. 52. sz. 60.) A siker azonban mégis elmaradt, mert Kassák folyóirataiban nincs József Attila-vers. Kassák csak feltétlen híveit fogadta el. Bécsben azt mondta Németh Andornak: „Régóta küldözgeti hozzám a verseit – csatlakozna, de nem igazi maista. Ügyeskedő. ...képzeld, rímel.” (Németh Andor 1944. 9–10.) József Attila, amint ez egy későbbi, Ignóus Pálnak elmondott nyilatkozatából kiderül, nagyon nehezen tudta Kassák hangját utánozni: „Tudod, én annak idején annyira hatása alatt álltam az akkori irodalmi modernségnek, hogy büntudatot éreztem verselési készségem miatt. Próbáltam szabadulni tőle. Írtam egy-két Kassák-utánzó szabad verset. Erőlködtem, hogy a soraim ne végződjenek rímben. Nem ment. Versben jött ki belőlem minden.” (Ignóus P. 1989. 135.)

Gyenge Miklósnál Szabolcsi Gábor kilenc szabadverset talált, amelyek Kocsis Ernőtől származtak. (Lásd a 85. lapon.) Az eredeti kéziratok elvesztek, a szövegek csak Szabolcsi gépiratos másolatában maradtak meg. (PIM JA 146.) Szabolcsi a Lovas a temetőben verseinek másolatát gondosan ékezte (lásd a *Lélekszirteken* [27] *sűrűn* szavát), s kitette az í-ú-ü betűk ékezeteit a Versek... másolatában is. A legutolsó harcos verseinek másolatában már nem ékezett ilyen gondosan, igaz, hogy ebben a kéziratban maga a költő is igencsak takarékosan bánt a hosszú ékezetekkel. A Gyenge Miklósnál talált szabadversek másolatában egyáltalán nincs hosszú í-ú-ü. Nem tudhatjuk, vajon a költő írta-e így verseit (erre még 1933-ban is van példa, lásd a *Magad emészto...* [463] kéziratát), vagy Szabolcsi Gábor fáradt már el a sok gépelésben.

Maga József Attila írta össze konstruktivista szabadverseinek címeit a Nem én kiáltak Espersit János 1924. nov. 28-án írt előfizetési felszólításának hátlapjára. (PIM JA 512. Kiad. Szabolcsi, ÉF 381.) A lista és a Szabolcsi Gábor-féle másolat anyaga, egymás mellé állítva:

Jegyzék	PIM JA 146.
József Attila	
	146/1: Oly friss (183)
Riának hívom (219)	146/7: Riának hívom
A fergeteg ormán (220)	–
Érezni, hogy siklik a világ	–
Szomorú (221)	146/8: Szomorú
Ekrazittömeg (222)	146/6: Ekrazittömeg
Esti felhőkön (223)	146/9: Esti felhőkön
Érik a fény (224)	–
Én dobtam (225)	146/5: Én dobtam
Most fehér a tűz (226)	146/3: Most fehér a tűz
Szigetek (227)	146/4: Néha szigetek
Keserű (228)	146/2: Keserű
József Attila hidd el (229)	–
A szív is	–
Kilóméterekkel (230)	–
Éhes csókjaink	–

Az ÖM szerkesztői ezeket a verseket 1925–1926-ra keltezték. (1955. I, 186., 188–195., 208. és 227. sz.) Nem képzelhető el, hogy valamennyi, 1924-ben írt Kassák-utánzat elveszett volna, s a meglévők mind 1925–1926-ból valók lennének. Az ismert szövegű Kassák-utánzatok azonosak azokkal, amelyekről a levelezésben szó van, tehát 1924 őszén keletkeztek. Ezt az időmeghatározást életrajzi adatok is támogatják. Ria neve három Kassák-utánzatban fordul elő: *Riának hívom*, *Most fehér a tűz*, *Kilóméterekkel*. A költő az 1924. okt. 6-i *Dicsértessék* (232) és az 1924. nov. 22-én megjelent *Férfiszóval* (234) szövege alá a Nem én kiáltak egyik példányában Papp Valéria nevét írta. Fehér Erzsébet joggal gondolta, hogy Papp Valéria azonos Saitos Valériával, illetőleg Riával. (Kritika 1976. 8. sz.) A családnév eltérését az magyarázza, hogy Ria Saitos Gyulának formailag fogadott testvére, valójában pedig élettársa volt. Maga az érdekelt, Saitos Gyula, ezt írja: (József Attila) „elbeszélgetett az édesanyámmal vagy szüleim által a háború alatt családtagként befogadott *erdélyi menekült* román *leánnyal*.” (Saitos 1964. 171.) Sajátosan kontaminálódik Szabolcsi Miklós monográfiájában (FÉ 185.) Ria József Jolánnal (mindkét hölgy származását ezért vagy azért ködösíteni kellett): „Makai... egy napon bemutatta **Lippe Lucie**-t, egy (**fiumei** vagy **erdélyi** ismerősének, üzletbarátjának *menekült lányát*...” Szabolcsi Saitos Gyula és Németh Andor szövegét keverte össze. Németh a József Attila és kora című életrajzának elején írja: „...Jolán csodálatos bejelentéssel képesíti el [a kamasz József Attilát]. „**Ő Lippe Lucie**. Apja hajóorvos volt, aki elpusztult a tengeren. Anyja **Triesztben** él.” (Németh Andor

1973. 388.) A Lippe Lucie név forrása a *Szabad-ötletek jegyzéke* (SZÖ 53,6.), József Attila által kitárlt gúnynév, amely más korabeli forrásban nem fordul elő, s Németh Andor életrajza nyomán vált ismertté. Analógia erre, hogy József Attila később, 1937-ben Jolán nővérét ezzel gúnyolta: *báró Róminé*. (Szántó J. 1986. 162.)

Bizonyos motívumegyezések azt mutatják, hogy a Riát név szerint nem említő konstruktivista versek némelyike szintén hozzá szól:

S az ő szomorú mosolyába
Beléömlik minden más asszony
Tisztító, éhes kacagása
Szeméből kibuggyan a kláris
(*Férfiszóval*)

Kedvesemben a lányok, asszonyok összebúznak és dideregnek
(*Szomorú*)

...ő lepipált szomorúság... Ó az asszony, a szeretőm csak sír, sír...
(*Keserű*)

Szomorú lángjaival zokogva kergetőzik...
(*Most fehér a tűz*)

A biográfiában 1925 februárjában új női név bukkan föl: Kunvári Bella neve. Hozzá írja a költő 1925. febr. 21-én „egyik legszárnyalóbb, legszerelmesebb levelét” (Szabolcsi, ÉF 74.) Nem vitatható a költőnek az a joga, hogy egy új szerelem fellobbanása után a régiről írjon, de talán nagyobb a valószínűsége annak, hogy az 1924-i Ria-élmény 1924-i versekben tükröződik.

A Kassák-utánzatokat a költő által leírt jegyzék sorrendjében közlöm. (A jegyzéken négy ismeretlen szövegű verscím van, az első is az.)

219. Riának hívom

220. **A fergeteg ormán** Hirdetés a Makói Kis Tükörben 1921. aug. 27-én: „A hölgyvilág Eldorádója WEISZMANN MALVIN női kalapszalonna.” Saitos Valéria: „Malvin a spanyolfal mögött dolgozott, s a legnagyobb csodálkozásra Attila a spanyolfal mögött ült, ott volt a műhely. Amikor beértem, éppen gombostűzött Malvinnak egy kalapot.” (Ekv. 85–86.) A kalaposkisasszonyt feltehetőleg elgázosították. A nemrégiben előkerült autográf kézirat eredete egyelőre nem tisztázott.

221. Rossz volt, elszéledt szivemből

222. Ekrazittömög

223. **Esti felhőkön** A vers a Fundamentum című, keltezés nélküli füzetben látott napvilágot. Santelli Éva szerint a röpirat 1926-ban jelent meg. (Tiszatáj 1968. 341.), Nádass József úgy emlékezett, hogy 1926 elején. (Kortárs 1968. 1630.) M. Pásztor József azt hiszi, hogy azzal az „indítandó lap”-pal azonos, amelyről József Attila 1926. febr. 8-án írt Espersit Jánosnak. (József Attila műhelyei. Bp. 1975. 96.) Szabolcsi Miklós a Fundamentum egyetlen számában Erg Ágoston 1924 októberében tervezett lapalapítási kísérletének szerény megvalósulását látta. (ÉF 150.) Galamb Ödön 1925 elejére tette a röpirat megjelenését. (MÉ 1941. 87.) Valójában 1925 nyarán jelenhetett meg, mert a Színház és Társaság júl. 6-i számában képek jelentek meg a Fundamentumból.

224. **Érik a fény** A vers egy-egy részletét a költő Nem én kiáltok című kötetének Keszner Zoltánhoz, Galamb Ödönhöz és Kemény Sándorhoz írt ajánlószoraiban idézi. (Péter László: Adatok József Attila életéhez, költészetéhez. Szeged 1954. 6–7.) A Keszner Zoltánhoz írt ajánlásban a vers első sora tér vissza:

„Keszner Zoltán bátyám fogadja szeretettel és szeretve. Talán széna van itt kazalra hányva: Akad-e szélvihar, amely mindenüvé elvigye szagát? Ültessük arcunkba a villanytelepeket, érett égboltok csüggenek szivünkről: Menjünk együtt az utakon, mindenki lássa, hogy mennyire barátok vagyunk.

Megrázhatom fáimat, már közelednek a testvéreim. De Zoltán bátyámnak mit adhatok még? Makó, 1925. febr. 4. József Attila.” (Közölte Galamb Ödön, MÉ 1941. 131., tévesen A legutolsó harcos című füzet ajánlásaként. – A verssel egyező sorokat én emeltem ki, alább is.)

A Galamb Ödönnek írt ajánlásban a 2., 5–7. és 11. sor szövegét ismerte föl Péter László:

„Galamb Ödön bátyámnak, akivel *ívlámpák vagyunk egymás szívei fölött*: Ugye, hogy nagyon szeretjük egymást! Makón, 1925. febr. 3. József Attila. Immár azt mondom: Én nem kiáltok. Tengerbe vetem trombitáimat, szétpazarolom köztetek harangjaimat. Melegek azok és a víz lecsendesedik és szemeitek lesznek, hogy lássák hallatlan hangjait és füleitek lesznek, hogy halljátok a fény növekedését. *Megszabadult kenyerek telepednek küszöbeinkre s az elaludt aknák pacsirtákként emelkednek szívünkbe és szeliden fölrobbannak csókjainkban.* A mi kezünk szorításában lakik az elektromosság fia, aki hajnalonta gyöngye virágokat okoz. Makón, 1925. febr. 3. József Attila.” (PIM JA 949. Közölte Galamb Ödön, MÉ 1941. 63.)

A vers 6. és 9. sorának változatát a Kemény Sándornak írt ajánlásba szötte be a költő:

„Kemény Sándor kedves komámnak, aki mindig csak szid, de mégis szeret: Béküljön meg a világgal, az én világgommal: karcsú *gyémánthidak szökkennek* homlokainkból *mindenfele*, hozzám, hozzád; és *szemünkben rejtőzik a torony, melyről beláthatjuk ismeretlen hazánk vidékeit.* Makón, 1925. febr. 5. József Attila.” (Makó, JAM. Közölte Péter László, Tiszatáj 1953. 62.)

Péter László szerint a költő a vers megírásakor a dedikációk részleteit használta föl. Akkor még úgy volt, hogy a szabadversek 1925 februárja után íródtak. Ha keltezésem megállja a helyét, akkor Péter László feltételezése a kronológia miatt lehetetlen. Tehát éppen fordítva van a dolog, mint gondolta: a dedikációk írásakor a költő a már meglévő verséből idézett. Ezt tette más esetekben is: a Szépség koldusa Günczler Rózsikának ajánlott példányában a *Tél* (86) két sorát, a Gerentsér Józsefnek ajánlott példányban meg a *Kiáltunk Istenhez* (155) tíz sorát idézte.

225. Én dobtam

226. Most fehér a tűz A 15. sorhoz: a *kihúzzák alóla a gyékényt* szólás Petőfinél, Mikszáthnál stb. is előfordul, jelentése: 'önmegbecsülésnek valakit, ellátják a baját valakinek'. József Attila alighanem Kassák hatására használja a szólást; Kassák 7. versében: „Hát valóban kihúzták alólunk a gyékényeket...” (Török G. 1974. 132.; Tverdota 1987. 158.)

227. Néha szigetek

228. Keserű

229. József Attila Ugyanígy kezdődik a Nem én kiáltok Vágó Mártának ajánlott példányába beírt sajátos önajánlás: „József Attila, hidd el, hogy nagyon szeretlek, legalábbis annyira, mint a világot, a kedvesemet és a barátaimat. Hol vagy? Sokáig kitarulnak a gyémántok előttem, csókjaimba mágnesek költöznek, pillantásomtól reszketve dagadnak az egek, mint az elporladt fölfedező vitorlái: és még mindig kérdezem: Hol vagy?” (Közölte hasonmással Fehér Erzsébet, Kritika 1976. 8. sz.) A 4. sort vö. Kassák 25. versével: „az emberek speciális vonatokon utaznak önmagukban” (Tverdota 1987. 174., további párhuzamokkal).

230. Kilóméterekkel Ez a vers is említi Riát, az ŐM szerkesztői mégis 1926 tavaszára sorolták be, megjelenési dátuma alapján. Ezt a keltezést Szabolcsi Miklós helyesbítette monográfiájában, egyrészt a vers „stilisztikai és tematikai jegyei”, másrészt Saitos Valéria emlékezései alapján. (ÉF 391.) Szabolcsinak azt a következtetését, hogy a Levelek című kiadványba a költő egyik korábbi versét adta le, Vajda Sándor emlékezése is megerősíti, aki szerint József Attila rögtön Bécsbe érkezése után felolvasta a verset. (Kritika 1975. július.)

231. Nekem mindegy Illés László lekötő kollégialis szívességgel elküldte a versnek a hallei Das Wort című folyóirat 1924. okt. 31-i számában megjelent német fordítását. A nemzetközi szocdem kapcsolat révén juthatott el a vers a Népszava szerkesztőségéből Halléba. (A magyar újságban csak

később jelent meg, de hát a Népszava hírhedt volt arról, hogy sokáig fektették a beküldött verseket.) Lehet, hogy a magyar vers címe is *Isten* volt, amit az újság óvatos szerkesztője (nehogy a hatóságok felfigyeljenek rá) változtatott a kezdő szavakra. – A verset közlöm, mert van egy egészen kicsi eshetősége annak, hogy maga a költő fordította németre. A *Pohár* (290) című versének is ismeretes saját fordítása, igaz, hogy akkor, 1926-ban már jobban tudott németül.

Gott

Mir ist einerlei, ob es einen Gott gibt oder nicht,
ich würde, bei Gott, schließlich an ihn auch glauben,
doch fehlt mir leider dazu die freie Zeit.
Hilft er, besser für ihn,
tut er's nicht, es wird nicht ärger.
Kann ja nicht mehr ärger werden.
Gibt es einen Gott: Kein Hahn kräht nach ihm.
Gibt es keinen Gott: Kein Hahn kräht nach ihm.
Nichts wird dadurch besser oder schlechter.
Früher oder später müssen wir armen ja ohnehin verrückt werden,
oder uns an irgendeinem Baum aufhängen
– es sei denn, wir nehmen bei Zeiten Vernunft an.
Hier auf Erden sind wir Armen der Gott,
der weltenschaffende Gott.
Der Reiche ist nur ein Engel,
Dem unsere Seufzer Flügel leihn. –
Aber wozu zum Teufel brauchen wir Engel
in diesem Jammertal?! *Attila Jozsef*

232a. Dícsértessék Kelte: Makó, 1924. okt. 6.

232b. Dícsértessék A Nem én kiáltok Vágó Mártának ajánlott példányában a vers alatt: *Papp Valéria*. (Kat. 1112. sz.)

233. Magyarok (Bezárva okos örültek közé...)

234. Férfiszóval (Énekestű és ismeretlen...)

A Nem én kiáltok kötetnek ez a két verse sem a nyári gépiratok között, sem A legutolsó harcos kéziratok kötetben nem szerepel. Valószínű tehát, hogy 1924 októberében keletkeztek.

A költő a Nem én kiáltok kötet anyagát 1924 októberének végén lezárta. 27-én még beszámol nővéreinek, 30-án meg Galamb Ödönnek új verseiről (Lev. 53. sz. 63.: „Írtam két szép verset”, Lev. 54. sz. 63.: „Van egy pár szép új versem”), de nov. 23-i, kétségbeesett hangú levelében már ezt olvassuk: „Verset is régebben írtam...” (Lev. 58. sz.) A Nem én kiáltok kötet közvetlen előzménye A villámok szeretője című. A költő 1924. okt. 27-én írja nővéreinek: „Tárgyalok a Géniusszal, hogy A villámok szeretője kötet kijöjjön karácsonyra.” (Lev. 53. sz. 62.) Majd okt. 30-án Galamb Ödönnek: „És most jön a legfontosabb: A villámok szeretője c. kötet lezáratott. Kiadó – Genius lobog a láthatáron. Hát tulajdonképpen ennek az összeállításában kellene segédkeznie Ödön Bátyámnak.” (Lev. 54. sz. 63.) A költő a halottak napja körüli egyetemi szünnapokat töltötte Makón, Galamb Ödönnél, aki szerint: „Lejött Makóra, ott maradt az egyetemi szünet napjain s ekkor átnéztük, rendezgettük, csoportokba osztottuk a készülő kötet tartalmát. Kifejezőbbnek, kötetcímül alkalmasabbnak találtam a Villámok szeretője helyett a Nem én kiáltok címet s ezt ajánlottam Attilának. Attila elfogadta javaslatomat.” (MÉ 1941. 59.) A költő néhány nap múlva megkapta a Genius Könyvkiadó elutasító válaszát: „Hivatkozással október 29-én kelt b. levelére, legnagyobb sajnálatunkra kell szíves tudomására hoznunk, hogy a mai viszonyok között versek kiadására nem vállalkozhatunk, mert a legismertebb poéták verseinek kiadása is rossz üzletnek bizonyult. Bizományi terjesztésre, – miután erre berendezkedve nem

vagyunk, legnagyobb sajnálatunkra nem vállalkozhatunk.” (Lev. 56. sz.) A költő ezután Koroknay Józsefhez fordult, aki a kötetet ugyanolyan előfizetési rendszerrel jelentette meg, mint a Szépség koldusát. A nyomtatott előfizetési ívek november elején készülhettek el, mert Pintér Ferenc már nov. 19-én ígéri: „Örülök az új kötetednek, amit lehet megteszek, gyűjtök egy-két előfizetőt.” (Lev. 57. sz. 65.) Nov. 23-án József Jolánál reklamálja a költő a Pestre felküldött íveket (Lev. 58. sz.), ugyanakkor Erg Ágoston is írja Bécsből: „Mindazonáltal az előfizetési ívet leküldtem Pestre...” (Lev. 59. sz. 68.) Az előfizetési ív a következő:

ELŐFIZETÉSI ÍV

József Attila „Nem én kiáltok” c. kiadásunkban ez év december havának első felében megjelenő verses könyvére. A terjedelmes kötet merített papíron jelenik meg, háromféle kiadásban. Előfizetési árai dec. 5-ig a következők:

I–XXV. számozott és aláírt példány piros címnyomással, elegáns félbőr kötésben – – – – K 200.000

26–100. számozott és aláírt példány piros címnyomással, díszes vászon kötésben – – – – K 130.000

Rendes példány – – – – – K 80.000

Megjegyezzük, hogy a számozott példányok könyvtárúsi forgalomba nem kerülnek.

KOROKNAY-NYOMDA, SZEGED

(Szeged, Móra Ferenc Múzeum Irodalomtörténeti Gyűjtemény, 66.54. Közölte Lengyel András, Magyar Könyvszemle 2001. 369.)

Nem egészen világos, mi volt a célja annak a kézzel írt felhívásnak, amelyet nov. 28-i kelettel a költő két öreg barátja írt alá. (PIM JA 512.) Talán a nyomtatott ív nem hozta meg a kívánt eredményt, s a költő ezt a kézzel írottat is körözni akarta Makón, vagy netán egy újabb propaganda-lap kidolgozását tervezték? – A kéziratos felhívás szövege a következő:

József Attila, a szegedi tudományegyetem bölcsészet hallgatója, második költeménykötetét, „Nem én kiáltok” címmel most decemberben bocsátja sajtó alá.

A jó emberek és megértők pártolni szokták a feltörekvő tehetséget.

József Attila fővárosi és vidéki szépirodalmi lapokban már sikereket ért el. Hogy könyve megjelenhessen, bizonyos számú előfizetőkre van szüksége; kérjük azokat, akiknek a magyar irodalom és a magyar tehetségek támogatása szívükön fekszik, hogy e fiatal költőt előfizetésükkel a siker útjára vezessék.

Szeged, 1924. évi november hó 28.

Kiváló tisztelettel

Espersit János
Taussig Ármin

November folyamán jelennek meg a lapokban is az első hírek a kötetről. A Színház és Társaság 17-én a *Kövek* (160b) közléséhez, a miskolci Reggeli Hírlap 22-én az *Aki szegény az a legszegényebb* (207) közléséhez fűzi hozzá, hogy a vers a költő készülő *Nem én kiáltok* kötetéből való. A Szeged nov. 23-án kis hírt közöl a készülő kötetről: „December hó első felében jelenik meg a fiatal írógárda egyik legtehetségesebb tagjának, József Attilának első [!] verseskötete. A fiatal poéta, akinek alkotásai a főváros sajtójában is föltűnést keltettek, műveinek legjavát gyűjtötte össze ebben a kötetben, erőteljes és nagy reményekre jogosító alkotás valamennyi, mélyen átélt érzések és a fiatalság elsodró és magával ragadó tüze árad ki belőlük. A kötetet, amely bizonyára méltó föltűnést fog kelteni, a szegedi Koroknay nyomda adja ki, gondos és választékos ízlésű formában. Mutatóba a könyv egyik finom hangulatú és tökéletes verstechnikájú darabját mai számában közli a Szeged.” (A közölt vers a *Férfiszóval* [234]. Kortársak... 40. sz.)

A kötet részben már ki volt szedve, de pénzihiány miatt leálltak a munkával. „A kiszedett hasábok meg hevernek. Hát nem borzasztó?...” (Nov. 23-i levél, Lev. 58. sz. 67.) A Színház és Társaság dec.

8-i számában a *Miért mondottál rosszat nékem* (163) szövegét a takarékos Koroknay már a kötet szedésével nyomatta. A nov. 23-i levél szerint a terv az, hogy 30 bőrkötéses és 70 vászonkötéses példány lesz. A terv a megjelenéskor kissé módosult: 25 „bőrkönyv” és 75 vászonkötéses készült el. A fűzött példányok száma 700 volt. (Lev. 61. sz.)

Részben rekonstruálható a kötet költségtervezete is. A költő nővéreinek november végén írja: „Költségek 6 millió, bevétel szerencsés esetben 40 millió.” (Lev. 61. sz. 69.) Ugyanebből a levélből tudjuk a kiadás-rovat egyik tételét is: a „rendes”, vagyis a fűzött példányok papírja 1,100.000 koronába került. Az „amateur kötések és papír ára (100 pld.) meg a borítékpapír ára hiányzik.” Úgy látszik, csak részben tudta a költő ezt előteremteni az előfizetésekből meg innen-onnan kölcsönkért pénzekből, mert Bodor Sándor makói könyvkötőmesternek még 1925. márc. 8-án is adósa volt (Lev. 65. sz.), sőt a mester özvegyének József Jolán még az 1948-i Kossuth-díjból is törlesztett, de állítólag még mindig nem a teljes összeget. (Péter László: *Espersit János*. Bp. 1955. 67.) A bőrkötéses példányok ára 250.000, a vászonkötéseseké 130.000, a fűzöttké 80.000 korona volt. A példányok nyomása és kötése több hónapon át tartott. A fűzött példányok egy része már 1924 decemberének végén elkészült; Magyar Lászlónak és Pásztor Józsefnek „1924 karácsony szombatján” dedikált példányt a költő, a kötött példányok többségébe 1925. febr. 3–5. között írta be az ajánlást. (Péter L. 1955. 42.) Azok a példányok, amelyekben a cím pirossal van nyomva, később készülhettek. Fehér Erzsébet vette észre, hogy egy részükben a 93. lapon a verscím hibája (Éríttek-e?) ki van javítva, ugyanakkor viszont a nyomda tévedésből felcserélte a 38. lapon levő *Hét napja* és a 43. lapon levő *Komoly lett már* címeket. (Kritika 1967. 8. sz.) Két különleges példány ismeretes. Az egyiket saját magának csináltatta; a belső címlap utáni előzéklapra ez van nyomtatva: EZ A KÖNYV JÓZSEF ATTILÁÉ. (Kat. 1112. sz.) A másik példányban a címlap verzójára ez van nyomtatva: Ez a könyv Juhász Gyuláé. (Szeged, Móra Ferenc Múzeum Irodalomtörténeti Gyűjteménye, 54.652. Lengyel András közlése, Magyar Könyvszemle 2001. 368.) – A kötet tartalma az 1924 nyarán készült gépiratok jelzeteivel a következő (itt is kiemelttem kurzívval a kötet összeállítására során átdolgozott verseket):

[1–2]: Üres.

[3]: JÓZSEF ATTILA | NEM ÉN | KIÁLTOK | 1925 | KOROKNAY-KIADÁS, SZEGED

[4]: Üres.

[5]: Ebből a könyvből készült 100 számozott és a szerző által aláírt példány piros címnyomással merített papíron, I–XXV. és 26–100-ig, amelyek könyváruis forgalomba nem kerültek.

[6]: Üres.

[7]: [NEM ÉN KIÁLTOK...] (192)

[8]: Üres.

[9]: FÉRFISZÓVAL

[10]: Üres.

11: A szerelmes szonettje (137/b) JA 150/6.

12: Útrahívás (123) JA 150/84.

13: Névnapi dicséret (56) JA 150/62.

14: A szemed (98) JA 150/89.

15–16: Nő a tükör előtt (166/b) JA 150/63.

17–18: Férfiszóval I. (154) JA 150/34.

19: Férfiszóval II. (234).

20: Nyolcesztendő lányok (174).

21–22: Asszonyvárás asszonyszobor mellett (113) JA 150/11.

23–24: *Ezerfárosnyi végzet* (125/b) JA 150/74.

25: *Dicsértessék* (232/b)

26: Rög a röghöz (139/b) JA 150/70.

27: *Csudálkozunk az életen* (188/a) JA 150/26.

- 28: Mért hagyta el, hogyha kívánsz (202) JA 148/9.
 29: Sacrilegium (114) JA 150/72.
 30–31: Hűség (116) JA 147/23.
 32: Nyár volt (168/b).
 33: VILLÁMOK SZERETŐJE
 [34]: Üres.
 35: *Villámok szeretője* (165) JA 150/7.
 36–37: És keressük az igazságot (159) JA 147/15.
 38: *Hét napja* (185) JA 150/42.
 39: *Tanulmányfej* (97) JA 150/76.
 40: A gondolkodó szonettje (137c) JA 150/2.
 41: A bátrak (106) JA 150/1.
 42: Bosszuság (193) JA 147/10.
 43–44: Komoly lett már (172) JA 150/53.
 45: *Milyen jó lenne nem ütni vissza* (199) JA 148/12.
 46: Miért mondottál rosszat nékem (163) JA 148/11.
 47: Megfáradt ember (149)
 48: *Tavas van! Gyönyörű!* (189) JA 148/28.
 49: A LEGUTOLSÓ HARCOS
 [50]: Üres.
 51–52: A legutolsó harcos (129c)
 53: *Lopók között szegényember* (173) JA 148/5.
 54: Szegényember balladája (190)
 55: Szegényember szeretője (191)
 56: *Aki szegény, az a legszegényebb* (207)
 57: Sírdomb a hegycsúcson (204)
 58: Juhász Gyuláról való nóta (145) JA 11.
 59–60: Harc a békességért (144) JA 150/19.
 61: Magyarok I. (112/b) JA 150/23.
 62: Magyarok II. (233)
 63–64: *Egyszerű ez* (206)
 65–66: Itt egy fa, ott egy fa (216)
 67–68: Éjjel (111) JA 150/22.
 69–70: *Mindent hagyok* (211)
 71–72: A csoda (212)
 73: NEM ÉN KIÁLTOK
 [74]: Üres.
 75–76: Forduló (195) JA 150/36.
 77: A számokról (169)
 78: Jövendő férfiak (153e)
 79: *Karácsony* (158b)
 80: Üvegöntők (153f) JA 149.
 81: *Ti jók vagytok mindannyian* (153d) JA 150/80.
 82: Imádság megfáradtaknak (170)
 83–84: *A kutya* (209)
 85–86: *Kiáltunk Istenhez* (155)
 87: *Ki verné föl lelkünkben a lelket?* (184) JA 147/27. és JA 150/51.
 88: *Gyémánt* (171) JA 147/29.
 89–90: *Szép nyári este van* (197) JA 148/26–27.

- 91–92: Kövek (160/b)
 93–94: Érzitek-e? (208)
 95: Lázadó szentek (164) JA 148/3.
 96: Jónál jobb (181) JA 150/48.
 97–99: Koldusok (187) JA 150/62.

[100]: Üres.

A MŰVÉSZET HÁROM ARCA

101:

[102]: Üres.

103–104: Minden rendü emberi dolgokhoz (215)

105: *Művészet az emberek között* (179)

106: *Igaz, őszinte búcsú* (103b)

107: Alleluja,

vége elindul ez a könyv. Vége megszabadulok tőle. Vége nem bennem lesz, hanem messze, messze tőlem, kinn a világban. Idegen lesz és csinálhatom a mást, az igazabbat. Megölöm ezt a kisértetet. Mit akar?

Most, hogy kidobom magamból ezeket az írásokat, követelő, üres tér marad bennem új, szebb, szeretőbb csillagzatok után. Hegyre kell menjen az, aki a világokat termő fáról szakítani akar. S én érzem, hogy hegy nő alattam, de bizonyos is, hogy hegy nő az alatt, aki kidobálja magából a nehéz, megkövesült sírásokat és azt mondja:

Én nem azért jöttem, hogy bölgjek, hogy buzdítsak, hanem hogy tegyek. Egy mindannyiunknál szociálisabb ember szinte csak sejtett alakja lebeg a szívek fölött. Kell, hogy reárajkam húsomat és beléágyazzam csontjaimat. Hogy ez nem „művészet”? Hát akkor füttyülök a „művészetre”, én többet akarok, én azt akarom, ami kell.

Érik a fény, a Metaars.

Szeged, 1924. karácsony szombatja.

[108–109]: Tartalomjegyzék

110: Sajtóhibák, melyeknek alábbi szíves kijavítása szükséges és fontos!

[111]: KOROKNAY-NYOMDA, SZEGED | TEMPLOM-TÉR 3. | TELEFON 17-91

(A kötet hasonmás kiadása 1985-ben, Péter László gondozásában és utószavával jelent meg.)

Az ÖM szerkesztői a Nem én kiáltak keltezetlen darabjai után, de még 1924-i természetként kilenc verset közöltek. (1955. I, 165–173. sz.) Kiadásunkban három ezek közül, az *Oly friss*, (183) [*A lovak...*] (151) s az *Este volt s a bőrünk összeért* (203) korábbra, a többi hat (*Látod?* [263], *Bibliai* [255], *Isten* [248b], *Istenem* [248c], *Kertész leszek* [250], *A távol új s új egeket szór* [238]) az 1925. évi versek közé került.

1924 végére, a Nem én kiáltak versei után mindössze egy verset kelteztem:

235. [**A műterem...**] Kelte: Makó, 1924. nov. 1. Homonnai Zoltán a költő osztálytársa volt. Apja, Homonnai Nándor gyakran lefényképezte József Attilát, s a fiú segédkezett műtermében. (Saitos 1964. 174.) A vers tehát nem képzőművész műhelyéről szól, hanem fényképész-műhelyről.

Kiadásunkban a következő vers az 1925. márc. 9-én megjelent *Szélkiáltó madár*. Eszerint 1924 végére–1925 elejére egyetlen verset sem kelteztem. Valószínű, hogy ez alatt az idő alatt a költő nem írt verset, hanem „novembertől márciusig az új kötet lázában ég, ezt készíti elő, ennek nyomtatására ügyel, előfizetőket és pénzt hajszol...” (Szabolcsi, ÉF 77.)

1925. február–szeptember (236–260. sz.)

A költő felhagyott azzal a szokásával, hogy verskéziratait napra keltezte. Ezért ebben a fejezetben a versek megjelenési időpontját, a levél keltét, amelyben verset küldött, vagy pedig tárgyi mozzanatok vehetünk figyelembe a kronológia megállapításánál. A versek sorrendje a következő:

236a. Szegényember a XX. században Mj. 1925. márc. 9.

236b. Szélkiáltó madár Mj. 1925. máj. 9. A címet magyarázandó Wacha Imre a Czuczor–Fogarasi-szótárból idézi: „Közönséges tengeri vészmadár, vagy hojsza, sirály, mely a közelgő vést érezvén kiáltozni szokott.” (Magyar Nyelvőr 1959. 287.)

Egy bukovinai népdal (Kodály 1914-i gyűjtése) nagyon hasonlít József Attila versének 12–14. sorára (vajon ismerte-e?):

Én elmegyek rózsám valamerre,
Veres tenger kellős közepébe,
Ott leszállok tulipán képébe,
Az én rózsám háza elejibe.

(Magyar Népzene Tára VII. 254. és 259. sz. – N. Horváth B. 1992. 81.)

237. Tiszta szívvel Mj. 1925. márc. 25. A Szeged közlése volt az oka a közismert Horger Antal-afférnak, amely a költőt élete végéig foglalkoztatta. (Lásd az 595. sz. verset és a Curriculum vitae-t.) Előző kiadásom hibája, hogy kimaradt belőle a vers Nyugat-beli közlésének regisztrálása. A költő Bécsből két alkalommal küldött verseket Osvátnak. A *Tiszta szívvel* talán az első, 1925. nov. 14-i küldemény része volt: „Két verset is küldök. Ezt a két verset egészen magaménak érzem, ha jók, rendelkezék velük Szerkesztő úr, éppúgy, mint az ott hagyottakkal is.” (Lev. 75. sz.) Másodszor tíz nap múlva, nov. 24-én jelentkezik a *tavi torony harangozója* (264) című versével. Ekkor még gyanútlan; Lucy nővérenek nem sokkal később írja: „Az hiszem, különben, hogy a Nyugatban majd olvashatod őket.” Vagy azért nem közölte Osvát Ernő József Attila verseit, köztük a *Tiszta szívvel*t, mert nem tetszettek neki, vagy azért nem, amiért Miklós Andor az Est-lapokban: megjegyezte a *Lázadó Krisztus* sajtópere miatt. A két elutasítás története, Osváté és Mikes Lajosé szinte párhuzamos. 1925-ben és utána sokáig egyik szerkesztő sem közölt József Attila-verset. Kivétel a *Tiszta szívvel*. Nem az Osvát által elutasított kézirat került Ignotushoz, hanem a költő neki is elküldte más verseivel együtt. Ignotus okt. 22-én írja József Attilának: „Nem tehetem hát, hogy küldött verseidnek... közvetítője legyek a Nyugatnál. Fordulj egyenest a szerkesztőkhöz – ezt kell kérem Tőled, s mindenkitől, ki hozzám kéziratot küld.” (Lev. 99. sz.) Aztán mégis „lenyomta” a *Tiszta szívvel*t egy lelkes kis tanulmányban.

Ferencz Győző figyelmeztetett arra, hogy József Attila szóhasználatától idegen a különírt *Hűsz esztendő*. Valamennyi szövegforrásban egybe van írva, csak a Medvetánc túlszabályozó, fontoskodó szerkesztője-korrektora írhatta külön. (Lásd még 145, 1, 18, 23; 241, 1.)

A kezdősor szinte toposz volt a magyar költészetben a vers írásakor. Csaknem szó szerint a népköltészetben:

Nincsen apám, nincsen anyám,
Az Isten is haragszik rám.
Árva vagyok, mint a gólya,
Kinek nincsen pártfogója.

(N. Horváth B. 1992. 61.)

A magyarországi cigány népköltészet ritmusban és szófordulatban rokon darabja:

Nem ismertem az apám,
Nincs barátnak gondja rám,
Édes anyám rég meghalt,
A szeretőm rég megcsalt.

Ez a vers a Pallas Nagylexikon 4. kötetének mellékletében jelent meg. József Attila ismerhette, mert a melléklet A cigányok népköltészete és zenéje című fejezetét az a Hermann Imre írta, akinek az 1924–1925-ös tanév első felében A cigányok költészete, nyelve és zenéje című előadását József Attila is látogatta. (Murányi Gábor: A múlt szövedéke. Bp. 2004. 321–322.)

Erdélyi József *Igazán* című versét is idézhetjük:

Mit tudom én igazán,
ki az apám, az anyám...

Babits *Cigánydalában* a cigányasszony így ringatja gyermekét:

se apád,
se anyád,
se országod, se tanyád.

(Rába György: Babits Mihály költészete. Bp. 1981. 332.)

Lengyel József kis verse, amelyet egy 1923-ban megjelent prózai szövegébe iktatott:

Se hazám, se istenem,
Új hitben sincs jó hitem...

(József Farkas párhuzama; lásd Szabolcsi, ÉF 348.)

A 15. sor *halált hozó* kifejezése talán Róheim Géza 1914-ben megjelent, A varázserő fogalmának eredete című műve egyik szövegrészletének („rámutató pálca és a róla átömlő *halálthozó* erő”) emléke. (Valachi Anna: A névvarázstól a pszichoanalízisig. József Attila, Sigmund Freud és Róheim Géza. E kötetben: Testet öltött érv. Az értekező József Attila. Bp. 2003. 169.)

238a. A távol új s új egeket szór A vers csak 1926. nov. 6-án jelent meg, kéziratára azonban ez van írva: *Szeged*. Az ÖM szerint a kézirat 1924 végéről való. (1955. II, 424.) Először Pásztor József közölte 1945-ben az *Isten* egyik változatával együtt, s az utóbbiról azt írta, hogy „1924-ben Szegeden” kapta a költőtől. (Képes Figyelő 1945. 17. sz.) Pásztor valószínűleg rosszul emlékezett az évszámra, mert az *Istent* a költő 1925. máj. 3-án mint új verset küldte el Márer Györgynek.

238b. Reggeli Az átdolgozás valószínűleg 1928 szeptemberében történt.

239. Tavaszí sár Mj. 1925. ápr. 14.

240. Szép csöndesen aludj Mj. 1925. ápr. 14.

241. együgyü ének A költő 1925. máj. 3-i, Márer Györgynek írt levelében (Lev. 70. sz.) említi, hogy a levéllel egyidejűleg három verset (*Együgyü ének*, *Érik a fény* [224], *Szomorú* [221]) küld a Jel számára. Mindhárom meg is jelent a májusi számban. Az *Együgyü ének* frissen készült vers lehetett. Kezdősora azt mutatja, hogy 20. születésnapjára készült. Lásd az *Oly friss* (183) jegyzetét. Egyik kéziratát Kunvári Bellának ajándékozta, talán ő volt az ihlető is. A másik két verset a költő régebbi versei közül választotta ki.

242. A paradicsom életté lesz A keletkezés ideje pontosan tudható, 1925. ápr. 22-én, éjfélkor írta a költő. („Éppen most írtam ezt a verset.”) – A 6. és 8. sor rímpárja Kosztolányitól való:

Zenét minékünk, csak zenét,
Ezért a versed *lebegőben*
Ragadd meg a lány *levegőben*,
Amint cikázik szerteszt.

(Paul Verlaine: *Költészettan*. K. D.: Modern költők. Bp. 1921. I, 116.)

És a víz s kék ég sok hajósát
oly híven tükrözte *lebegőben*,
hogy a vízben és a *levegőben*
egybeolvadt álom és valóság.

(Conrad Ferdinand Meyer: *Sirályok*. Uo. II, 26.)

243. Április 11 Ugyanabban a levélben maradt fenn, mint az előző vers. Április 11-e nemcsak a költő születésnapja, hanem az első világháború előtt állami ünnep volt: az Osztrák–Magyar Monarchia nekünk, magyaroknak szóló törvénytelenítésünnep.

A vershez fűzött utóirat részletei számomra nem világosak. (Melyik 6. szakasz? Hol az „oda”?) Lényegét Fodor András így foglalja össze: „A versnek tehát volt egy korábbi, minden bizonnyal április 11-én keletkezett előzménye, melyet a szerző Szatmári Rozália vélt ízlése szerint átdolgozott.” (F. A.: Futárposta. Bp. 1980. 91.) Szatmári Rozália a költő szegedi egyetemi társa volt.

244. Ezüst élet Rejtélyes számomra a 10. sor *győzők* szava, amely mindkét kéziratban félreérthetetlenül így olvasható. Eszerint József Attila költői szótárába egy *győz* főnevet föl kell majd venni?

245. Szép lobogóval, vagy anélkül Ez a negyedik és utolsó vers, melyet Szatmári Rozáliának 1925. ápr. 22. éjjelén írt.

246. Ködből csöndből Mj. 1925. máj. 1.

247. Balga költő

248a. Isten 1–4.

A 247–248. sz. vers egy-egy kéziratát a költő Márer Györgynek 1925. máj. 3-án írt leveléhez mellékelte (Lev. 70. sz.) az alábbi sorok kíséretében: „Aranyos Gyurkám, küldök neked néhány új verset. Olvasd el őket és részletesen írd meg véleményedet, amit lehetőleg a Feri [Pintér Ferenc] is tegyen meg. Ugy látszik, én vagyok az a »tehetségtelen ember, aki nem bír elég önkritikával; az minék ir egyáltalában?» Van másfajta is, azonban azt hiszem, ez az új, amit még nem csináltak az »Ezüst élet« kivételével. Felhatalmazlak arra, hogy az Istenversek 4. részének 2. és 3. szakaszát kihúzzátok, ha nem tetszik (ceruzával bekerítettem félig); én túlságosan naivnak találok, de nem merem kihuzni, mert ti azt mondjátok – rémes, mennyire naív ember vagyok, tehát nem merem kihuzni, mert hátha nagyon szép? És nékem nincs jogom semmi szépet elpusztítani.”

A zsákhordás (1, 14) és a boltba menés (4, 2) együtt mint sérelem kerül elő az 1935-ben írt *Öngyilkosság?* című önvallomásban: „...engem küldenek mindig a boltba. Én hozok fát a kiserdőből, ő [Jolán] meg nem.” (ÖM 1967. IV, 24.) A *Szabad-ötletekben* is: „én cipeljem a zsákot és menjek a boltba is” (SZŐ 37, 6.).

A 2. rész 1. szakasza egy sokfelé elterjedt zsidó legendára utal: a gyermek Krisztus sárból gyúrt golyókkal játszadozik. (Scheiber 1974. II, 409–413.)

A 3. részhez Scheiber Sándor a haszid hagyományból idéz hasonló fohászokat: „Világok Ura! Te tudod, hogy ha neked volnának barmaid, s rám bíznád őrizetüket – bárki másért bérért teszem – a tiedet ingyen gondoznám, mert szeretlek téged.” (Scheiber 1974. II, 413–418.)

Ezeket József Attila dr. Liebmann Istvántól hallhatta. (Scheiber, Tiszatáj 1966. 312–315. – Lásd a 340. sz. vers jegyzetét.)

248b. Isten (Hogyha golyóznak a gyerekek...) Ezt a változatot a költő az előző vers 2. részének 1. és 3–4., valamint 1. részének 4–5. versszakából állította össze a Nincsen apám se anyám kötet számára. A versszakok szövegeit nem változtatta meg.

248c. Istenem. A négyrészes *Isten* (248/a) 3. részének átalakítása (egy új szakasszal) 1928-ban. A verset a költő beküldte a Napkelet 1928. januári számában meghirdetett verspályázatra, „Müargerisz” jelígyével. A pályázat bírálója, Németh László, márc. 31-én írja József Attilának: „Föltétlen tehetsége méltánylásául szeretnék legalább egyet, az *Istenem én nagyon szeretlek* kezdetűt közzétenni.” (Lev. 134. sz.) A vers gépirata megmaradt Németh Lászlónál; Szabolcsi Miklós kutatta fel és a PIM-nek ajándékozta. A költő A Hét máj. 4-i számában közölte a verset; első sora itt még a levélbeli idézettel azonos. Valószínűleg azért nem a Napkeletben, mert megsértődött Németh László értetlenségén, amellyel a többi beküldött versét fogadta. A pályázat „tíz-tizenöt versből álló versfüzet”-re szólt. Nem tudjuk, hogy mely versekkel pályázott a költő.

249. Isten (Én az Istenem úgy szeretem...) Mj. 1925. jún. 2.

250. Kertész leszek... Mj. 1925. jún. 30. Az ÖM szerkesztői joggal jegyzik meg, hogy „tartalma és formája az istenes dalok szomszédságába utalja”. (1955. I, 172. sz.) A költő a versből egyik keltezetlen levelében idéz: „Egyébként tanulok, lapot alapítok, a pénzt az egyetemre várom, a versek csapját néha megeresztem, az utóbbi időben sűrűbben s mint egyikben írom is: tejet iszok és pipázok, jó híremre jól vigyázok politikai elveim revízió alá vettem s maradok mint voltam igazán szerető és rossz

levélíró valamint József Attila.” (Lev. 72. sz.) A levelet Fehér Erzsébet 1925 júniusára, Péter László (ItK 1977. 425.) 1926 február–márciusára keltezte. Előző kiadásommal ellentétben most inkább Fehér Erzsébet keltezését fogadom el. A költő a levélben ugyanis félreérthetetlenül mint „utóbbi időben” írt verséből idéz. A kronológia szempontjából ennek nincs jelentősége.

251. Mikor az uccán átment a kedves Első, (a) változata megjelent 1925. júl. 11-én. Még abban az évben átdolgozta (b), végül 1927–1928-ban megalkotta végleges szövegét (c).

252. Tüzek éneke Az (a) változat egyik kéziratának kelte: 1925. jún. 19. Ajánlása: *Ez a vers legyen helyettem örökké Kilényiék szeretetében, erős tagú szép sáfárom, hogy visszaérkeztemkor is körülöttem találjam szép nagy szívüket.* Kilényi Irma vasárnap délutánonkénti irodalmi szalonjában a költő is megfordult. (Apró Ferenc, Somogyi-könyvtári műhely 1980/1–2. 18.) Az ajánlásban bécsi útja előtt búcsúzott Kilényiéktől. A kéziratot valószínűleg Kilényi Irma küldte el József Jolánnak, aki Kőműves Imrének adta el, vagy ajándékozta.

A verset a költő először a Diogenes számára dolgozta át valamikor 1926-ban, majd – igen alaposan, úgyhogy töprengtem is rajta, nem kellene-e új versnek tekinteni – a Nincsen apám se anyám számára, 1928 végén. Fel akarta venni további átalakításokkal 1934-i gyűjteményes kötetébe, a Medvetáncba is, erre azonban valószínűleg helyhiány miatt nem került sor.

253. Hajnalban kel föl mint a pékek Mj. 1925. júl. 20.

254. Viszem a földem Mj. 1925. aug. 25. A bécsi út előtt megjelent versben a költő Párizst emlegeti. Ennek több magyarázata is lehetséges. 1) Tulajdonképpen oda készült, de megragadt Bécsben. 2) Párizs szimbolikus, Ady óta a külföld, a művelt Nyugat szinonimája. (Rónay György: József Attila útjain. Bp. 1980. 43–46.) Egy 1926. aug. 10-én Espersit Jánosnak írt levele szerint inkább az 1. változat érvényes: „A héten Lucie is utazik, mégpedig szintén Párizsba, Pénzem ugyan még nincs *eme két év óta akart és kívánt útra...*” (Kovács Ákos, [1980] 57.)

255. [A te hajad...] A vers kézírata Kunvári Bellánál maradt fenn. A vers róla szól, s emlékezete szerint 1925 nyári dunai evezések élménye volt az ihletője. A költő később vele kezelte fogait. (Fogorvosi Szemle 1979. 4. sz.)

Babits *Énekek éneke* című versének hangulata, versformája is hathatott József Attilára:

Lábadszára
mint aranyszín
fundamentumon szökellő karcsú oszlop márvány

köldököd mint
illatozó
olajok nyomától síkos...

256. Fiatal asszonyok éneke A vers az ÖM-ben megjelenési dátuma alapján az 1926. augusztusi versek között foglal helyet. (1955. I, 443.) A Lábán Antalnak ajándékozott kéziratok (lásd a 280. sz. vers jegyzetét) alapján Kunszery Gyula korábbra, 1926 március–ápriliséra keltezte. (ItK 1960. 27.) József Attila ezekben a hónapokban Gáspárral volt jó barátságban, s minthogy maga Gáspár Endre szerint a költő néhány versének Gáspár (leánynevén Fenyő) Kata volt az ihletője (Fényszórá 1945. nov. 27.), Péter László azt gondolta, hogy a *Fiatal asszonyok éneke* is Katáról szól. (Alföld 1968. 4. sz. 65.) A vers azonban jóval korábbra keltezendő, mégpedig a PIM JA 8. jelzetű kéziratának írásképe, de különösen aláírásának formája miatt. Ezzel a formával számos, 1925 szeptembere előtt keletkezett vers alatt találkozunk, a hitelesen Bécsben leírt verseket viszont, kezdve az 1925 őszen József Jolánnak elküldött versekkel, mindig másképpen írja alá. (Lásd ÖV 1984. I, 581.)

„Kassák *Anyaság* című, hangban, szemléletben egyébként teljesen elütő verse annyiban hasonlít József Attiláéra, hogy az asszonyok többes szám első személyben beszélnek, s a vers lezárása azonos:

jó hazánk és templomunk a meleg, tiszta ágy
s éjjel boldogan virrasztjuk testünk kerek halmát, mely fájó
és teljes mint a szent Humusz.”

(Tverdota 1987. 158.)

257. A nagy városokat

258. Nagy városokról beszélt a messzi vándor Erről a verspárról az olvasható az ÖM jegyzeteiben (1952. I, 420.), hogy valószínűleg Rákosi Mátyás volt az ihletőjük. Ennek tisztázását két körülmény nehezíti meg: 1) Rákosinak a magyar történelemben játszott gyászos szerepe, 2) (ettől nem függetlenül) az erről szóló dokumentumok az igaz és hazug állítások kusza szövevényei: József Jolán: Mester és tanítvány. Sohasem felejttem el József Attilát – mondja Rákosi Mátyás. Magyar Ifjúság 1945. okt. 13. Közli Valachi A. 1998. 213–215.; Szabad Nép 1949. máj. 15.; József Jolán: A város peremén. Bp. [1950] 172–176.; Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések 1892–1925. Bp. 2002. II, 780–782. Az egyetlen korabeli dokumentum József Attila Fábry Zoltánnak 1931. szept. 3-án írt levele, amelyben megírja, hogy Rákosival „itt Pesten érintkezésben voltam”, és hogy „Rákosinak én hordtam be hosszú ideig a fogházba... az ennivalót.” (Lev. 190. sz. 279.) Itt meg a „hosszú ideig”-gel van baj. Rákosit 1925. szept. 25-én (az idézett Visszaemlékezések elején közölt kronológia szerint 22-én) tartóztatták le, József Attila meg 29-én vagy 30-án utazott Bécsbe. (Péter László észrevétele, Kortárs 1978. 623.) A kapcsolatról részletesen írt Németh Andor a Csillag 1948. februári számában (19.) Szántó Judit és József Jolán tájékoztatása alapján, majd meséjét saját maga cáfolta. (Németh Andor 1989. 436–437.) Ő viszont szokásos nagyvonalúságával az évszámokat keverte össze. Szőke György is nyilatkozott a kérdéstről (Párttörténeti Közlemények 1978. 243.), mondván, hogy Rákosi a mozgalomban kötelező konspirációt szegte volna meg, ha külföldi nagyvárosokról, pláne a Szovjetunió nagyvárosairól mesélt volna József Attilának. – A két verset kézírataik írásképe, különösen aláírásuk, félreérthetetlenül 1925-i verseknek mutatja, s ha a Rákosival történt találkozás, s annak ihlető hatása mégis igaz lenne (ami szerintem nem zárható egészen ki), akkor a versek szeptemberre keltezendők. (Rákosi szept. 7–22. között volt Budapesten szabadlábon.)

259. Ifjúnok

260. Munkás

Mindkét vers csak a Népszavából ismeretes, az első 1926. jan. 31-én, a második márc. 28-án jelent meg. A Népszava 1925 szeptemberétől 1926 augusztusának végéig a fenti kettőn kívül még nyolc József Attila-verset közölt. Ezek a versek mind 1925. szeptember előttiak. Feltételezhető, hogy a költő nem egyenként küldte el verseit a szerkesztőségnek, hanem bécsi útja előtt egyszerre többet adott át közlésre. Bécsi versek 1926. szept. 5-től kezdve jelennek meg a Népszavában.

251b. *Mikor az uccán átment a kedves.* Az átdolgozás ekkortájt történt.

Bécs 1925. október–1926. július (261–303. sz.)

261. [Magyarország messzire van...] Kelte: Wien, 1925. okt. Előző kiadásomban a rögtönzések között szerepelt. A vers kéziratát közlője, Ternay Kálmán barátjától, Bálint Dénestől kapta, akivel a költő Bécsben ismerkedett meg. (Közelebbit nem tudtam róla kideríteni.) A vers keletkezésének története Bálint Dénes szerint: éjszaka a bécsi Ringen vitatkoztak valamin, s ott írta be a költő a Nem én kiáltok kötetbe versét.

262. Félidő: 0–0 Mj. 1925. nov. 1. József Attila – József Etelkának, Wien, 1925. okt. 20.: „Nékem a Kassai Napló följánlott, ha a lap kötelékébe lépek, lakást, és kezdőfizetést az első hónapra 1,500.000 (kb.) koronát.” (Miklós Tamás közlése, Kritika 1987/8. 4.)

*

Keltezett verskézirat csak nagyon kevés van a költő bécsi tartózkodása idejéből. A versek megjelenési dátuma sem nagyon nyújt fogódzót a datáláshoz, mert a költő egyszerre több verset adott a szerkesztőknek, köztük régebbieket is, s ezek hosszabb időn át jelentek meg. Az időrend megállapításá-

hoz a legtöbb adatot a kéziratok provenienciájából meríthetjük. A költő különálló lapokra vagy ívek-ből összehajtogatott füzetekbe több verset leírt, s ezeket a „ciklusokat” elküldte vagy elajándékozta ismerőseinek. Az első ezek közül a Cserépfalvi Imre örököseinek tulajdonában levő küldemény, az alábbi öt verssel. (Tördelési okokból a sorrenden változtattam: az eredeti sorrend: *Látod?*; *A tavi torony harangozója*; *Pirosszemű*; *Olyan bolond vagy*; *Isten*.)

263. *Látod?*

264. *A tavi torony harangozója* Kassák 18. képversében: „elröpültek a madarak elusztak a halak s a harangozó örökre elaludt a kötélén”

265. *Isten* (Láttam Uram...)

266. *Pirosszemű*

267. *Olyan bolond vagy*

A versek után a költő ezt írta: „Lucy, ime új verseimből. Az utolsó, erre, különös figyelmet kérek: az aláhúzott hat sorra leginkább – nem hiszem, hogy valaha ember ilyen szépen és ennyire ki tudta volna mondani Istent: *Nyitott* tényrérel. *térdig* csobogó nyugalomban: szegény Adynak ehhez képest a leggyönyörűbb vergődő fohásza is csak szándék, csak szándéka, terve a kimondásnak, mikroszkóp alatt felboncolt csira a Mindenség életéhez képest. Mert itt, ebben a versben az egész mindenséget megfogtam és fölemeltem, mint egy almát. A tavi torony harangozója is, amellet hogy nagyszerű, még különösen furcsán megkapó is. Egész új hang, még nálam is. Irtam még egy pár verset, de most nem érek rá többet küldeni. Azt hiszem különben, hogy a Nyugatban majd olvashatod őket. A.” (Közöltem: Magyar Könyvszemle 1977. 93. – A költő a versben a 11. sor *füvek* szavát és a 12–15. sort aláhúzta.)

A levél 1925 novemberében íródott, mert József Attila Osvát Ernőnek 1925. nov. 24-én írja: „Nagyon szeretném, ha karácsonyra lehozná a Nyugat »A tavi torony harangozója« c. most küldött versem.” (Lev. 76. sz.) Osvát azonban a 237. sz. vers jegyzetében részletezett okok miatt nem közölt József Attila-verset. A költő Bécsben megismert barátja, Jarnó József hívta fel Győry Dezső figyelmét a költőre. Győry Dezső (mint ő maga megírta emlékezéseiben, Irodalmi Szemle 1967. 805.) a Prágai Magyar Hírlap irodalmi mellékletét szerkesztette, tőle kapta József Attila a levelet, „melyben tegez és kéziratokat kér” (Lev. 83. sz.) A fenti csomagból a *Látod?* és a *Pirosszemű* jelent meg a Prágai Magyar Hírlapban. (Lásd még Sándor László közlését, Új Tükör 1980. ápr. 13.)

Ebből a kéziratból közölte Németh Andor az *Olyan bolond vagy*, a *Látod?* és az *Isten* c. verseket. (1938. 201–204.) Bálint György ugyanezeket s még *A tavi torony harangozója* címűt. (1940. 148.) Mindketten ezt a téves keltekezést írták a versek alá: „Szeged, 1924.” József Jolán az *Istent* tette közzé, és tévesen azt írta, hogy a költő 1926 szeptemberében küldte el neki, amikor Párizsba tartva útját Bécsben néhány napra megszakította. (1940. 260.) A kézirat alapján kétségtelen, hogy mind a négy vers 1925 őszéről való.

268. *Pilóta* 1926. januári levél mellékleteként. Akkor készülhetett a vers, amikor a költő a Collegium Hungaricumban takarításért kapott szállást. A költő egy későbbi riportjában ezt bécsi tartózkodása elejére teszi: „Amikor Bécsben beiratkoztam az egyetemre, [nov. 24-én] a magyar akadémikusok egyesülete megválasztott háznagynak. Ebben a minőségemben kiutaltam magamnak a takarítói állást...” (Kortársak... I. 419.) A „Bécsi M. Akadémikusok Egyesülete” dec. 12-i előadásán a költő saját költeményeiből szavalt. A meghívót Gantner Aladárnál (Szentendre) láttam.

269. *Kovács*. A versnek csak 1928–1929-i szövegforrásai maradtak fenn. Bécsi keltezése József Attila barátjának, Kovács Györgynek emlékezésén alapul. Pontos emlékezőnek látszik, s a vers keletkezését egy nevezetes eseményhez köti: egy mozielőadást az akkor még ellenzéki náci párt néhány tagja megpróbálta megzavarni, de a baloldali fiatalok, köztük Kovács György, keményen felléptek ellenük, verekedéstől sem visszariadva. József Attila is ott volt, s a jelenet hatására írta versét. (Ekv. 155.) Kovács Györgyről Litván György írt: Holmi 2001/1. 72–75.

270. *A rák* 1926. januári levélben.

Az alább 271–280. sz. alatt közölt tíz vers mindegyike kötődik valamilyen módon Gáspárekhoz. A családfő, Gáspár Endre (1897–1955), ismert műfordító. Portréját Szabolcsi Miklós rajzolta meg (ÉF 452–454.) Gáspár földijének, Kardos Lászlónak, Németh Andornak és magának Gáspár Endrének emlékezései alapján. Hadd tegyem hozzá Déry Tibor jellemzését: „...kérdi Gáspár Endre nyájasan csodálkozva s nagyon szeretetre méltóan, bár, sajnos, erősen szemita hangsúlyokkal dallamosítva a magyar nyelv természetes lejtését, melyet egyébként hibátlan debreceni kiejtéssel beszélt. Azzal természetesen a franciát, angolt, németet, valamennyi idegen nyelvet is. Debrecenből szökött meg a kommün bukása után 1919-ben a megszálló román csapatok elől egyenesen Bécsbe, egy könnyű kis kézikofferral a kezében, mely mégis majd lehúzta törékeny, kissé görbe hátú termetét.” (D. T.: Ítélet nincs. Bp. 1969. 554.)

A barátság mélységét mutatja, hogy a 271–278. sz. vers egy-egy kézírata Gáspár Endre tulajdonában volt. Előző kiadásom előkészítésekor, 1980 körül megpróbáltam tanulmányozni a kéziratokat, de Gáspár Endre második felesége (akkor már özvegy) elpanaszolta, hogy a kéziratokat a *Jutka verse* (274) kivételével ellopták. Nagyobb részük azóta felbukkant, és részben a PIM-be, részben az OSZK-ba került, egy darab, a 278. sz. vers kézírata Kiss Ferenchez. (Vö. ÖM I, 552.) A kéziratok többsége 1926 február–márciusában kelt, s ekkori egy fennmaradt Szépség koldusa-ajánlás is: „Gáspár Katának, hogy régi, elhagyott tavam partján szeretettel nézgesse itt-ott bennefelejtett arcomat. Bécs, 1926. márc. József Attila.” (Kiss Ferenc tulajdonában. Közölve Köztársaság, 1993. ápr. 9.)

A barátság később is folytatódott; lásd a bécsi tartózkodás végéről való *Ülni, állni, ölni, halni* (300) és a már párizsi *Chant de prolétaire* (315) jegyzetét. Ugyancsak párizsi a Gáspár Endréhez írt, hosszú esztétikai fejtegetéseket tartalmazó levél. (Lev. 100. sz.)

271. A csapat Az első, Gáspárral kapcsolatos vers, *Gáspár Katának* ajánlva, februárra keltezve.

272. Hivogató Feltehető, hogy 1926 márciusában keletkezett, mert ápr. 6-án már megjelent Szege-den. Az ihlető itt is Fenyő Kata lehetett.

273. Csak a tenger jött el A 8–12. sort a költő a valamivel korábbi *Isten* (265) című verséből emelte át. Az első sor erotikus motívumának változata a következő vers 9. sorában és a 277. sz. vers 12. sorában tér vissza. (Szabolcsi, ÉF 454.)

274. Jutka verse Kelte: Bécs, 1926. márc. Gáspár Endre írja: „Bolondul szerették egymást ők ketten, a kis Jutka és a nagy Attila; jó pajtások, játszótársak, sőt barátok voltak.” (Fényszóró 1945. nov. 27.)

275. [A szeretők hallgatva álltak...] Kelte: Bécs, 1926. márc. 29. Gáspáréknál. Az ÖM jegyzetében tévesen azt írják, hogy a vers kéziratán a „Kedves Bandikám, ölelésem...” stb. sorok állnak. (1952. I, 426.) Ez egy 1926. márc. 26-i, PIM-ben levő levél utolsó bekezdése (Lev. 83. sz.), független a verstől.

276. Acélgömb föl, föl! Emelkedj!

277. [A kelő korongba hajítom...]

Ez a két vers nincs keltezve. Azért kerültek ide, mert kézírataik Gáspár Endrénél maradtak fenn. A 277. sz. két utolsó soráról lásd a 273. sz. jegyzetét.

278a–b. Mikor a szeretők... Ez a vers is a Gáspár Endre tulajdonában volt kéziratok közül való.

278c. Dalocska Az előző darab 1928-ban átdolgozott szövege.

279. Az oroszlán idézése ÖM 1952. I, 424: „Gáspár Endre szóbeli közlése szerint 1925 végén vagy 1926 elején Bécsben írta.” Szabolcsi Miklós szerint ez a keltezés „teljesen hitelt érdemlő”. (ÉF 502.) Előző kiadásomban – minthogy keltezett kézírata nincs, s először 1927. jan. 23-án jelent meg – a bécsi versek végére helyeztem.

280. [Pucér csapat dobog...] A költő Lábán Antalnak, a bécsi Collegium Hungaricum igazgatójának hét vers gondos tisztázata adta ajándékba. (PIM JA 615. Kat. 1108. sz.) A leírás és az ajándékozás időpontját Kunszery Gyula, a kézirat felfedezője és ismertetője *A szeretők hallgatva megálltak...* (275) „egy más eredetű kéziratán feltüntetett 1926. március 29-es dátumából következtetve” 1926 áprilisára tette. (ItK 1960. 23.) Érvelését megerősíti, hogy a költő *Bécs 1926. április* keltezés-

sel ajándékozta Nem én kiáltok c. kötetét Lábán Antalnak. (Kat. 1974. sz.) A füzetben olvasható többi öt vers (*Fiatalasszonyok éneke* [256]; *Fiatal rák* [270]; *Csak a tenger jött el* [273]; *Hajnalban kel föl mint a pékek* [253]; *Pirosszemű* [266]) a leírás idejénél korábbi. A *Pucér csapat dobog...* kezdetű csak itt fordul elő, és a leírás időpontja alapján körülbelül márciusra keltezhető.

281. [Aludj...] Kézirata elveszett, keltezésére nincs fogódzó. Az ÖM nyomán (1967. IV, 299.) helyeztem el hozzátvetőleg a bécsi versek közé.

282. Kopogtatás nélkül

283. Erősödik

284. [Beteg vagyok...]

285. [Anyám meghalt...]

E négy vers egy nagyalakú lapon olvasható, amelyen hajtogatás nyomai látszanak, valószínűleg azért, mert a költő levélben küldte el valakinek, talán Jolánnak. Az ÖM szerkesztői hibás érveléssel „1925 őszére”, de még a bécsi versek elé sorolták a verseket. (1955. I, 433.) Az *Erősödik* c. versnek nincs az *Együgyű énekkel* (241) közös kézirata. A szerkesztők talán a PIM JA 150/24–25. jelzetű gépíratára gondoltak, ahol valóban egy lapra van a két vers gépelve, de jóval később, 1927-ben, egy akkor tervezett kötet összeállításakor. Az *Erősödik* 12. sora („huszonegy éve már”) alapján ez a vers is a „születésnap” versek közé sorolható (lásd az *Oly friss* [183] jegyzetét); ezért a kéziratot és a rajta levő verseket körülbelül 1926 áprilisának elejére kelteztem.

Az [*Anyám meghalt...*] 5. sorához két párhuzam is idézhető. Kassák 14. versének 2. sora: „ó nézések csak *tányérjaink is falra másztak* szomorúságukban” (Tverdota 1987. 158.) Arisztophanész *Plutosz* című vígjátékában Chremylos mondja Peniának, a szegénység istenasszonyának:

...az embernek köntös helyt rongya van, ágy helyt
Gyékénye, *csimazzal* telve az is, s *álmából marja fel* ötet.

(Arany János fordítása. Lásd a 391. sz. vers jegyzetét.)

286. Páncélvonal

287. Mégis elveszem

A költő mindkét verset elküldte 1926. ápr. 23-án Mikes Lajosnak (Lev. 87. sz.), másnap meg Deák Hajnalkának, Deák Olga testvérének. (Lev. 88. sz.; lásd *A szemed* [98] jegyzetét.) Neki, róla írta; a levélben a vers 17–21. sorával összevethető részlet: „És minden hidat, melyet néked idegen dolgok építettek az életemre, takarékos, kiszámított erővel elmosok. Ha még pazarlok valamit magamból, azért teszem, hogy gyönyörű legyenek néked...” A vers 2–3. sorával pedig egy ajánlás rímel, melyet 1926 áprilisában írt be egy Nem én kiáltok-példányba: „Deák Hajnalka, régi, eluszott szigetemnek, hogy ime, mai szigettelen voltomat fogadja föl magába és bukkantsa föl belőlem sugaraival, virággó szigetekké bukkantsa föl a zátonyokat.” (JAM 78.30.1. Kat. 1950. sz.)

Mikéztől, az Est-lapok irodalmi szerkesztőjétől azt várta, hogy verseit közli: „Ha szándékában áll Mikes Bácsinak a küldött dolgok közül valahányat leköszölni, illetőleg elfogadni, úgy nagyon kérem, hogy a honoráriumot küldesse el nekem elsejéig...” Miklós Andor, az Est-lapok vezére azonban megtiltotta a József Attila-versek közlését a *Lázadó Krisztus* sajtópere miatt. (Fehér Erzsébet jegyzete, Lev. 87. sz.; Szabolcsi, ÉF 40.) József Attila ezt nem tudhatta, mert nem sokkal később, kb. májusban (Lev. 89. sz.) a „drága jó Mikes Bácsi”-nak „most már igazán kétségbeesetten öt verset” küld egy-szerre:

288. A mennyei páncélvonal

289 A világ ha elbujdosat

290. Pohár

291. Virágos

292. Bődülj torony

A *Pohár* német nyelvű változata Hatvanban készült; valószínűleg erre vonatkozik Hertha Böhm 1926. dec. 27-i levelének ez a része: „Igaz, hogy a verset – már megbocsásson – a mai napig nem

értem. Egyébként a vers nem volt új számomra, mivel Hatvanban már egyszer megpróbálta lefordítani nekem.” (Kovács Ákos, [1980], 29.) A francia nyelvű változat feltehetően Párizsban készült.

293. Érted haragszom, nem ellened

294. **Jut most elég virág** Mint a Népszava vers alatti jegyzetéből láthatni, a költő szerette volna a verset a Nincsen apám se anyám kötetben is közölni. Erre feltehetőleg a vers forradalmi hangja miatt nem volt lehetősége. (Szőke György, ItK 1960. 482.)

295. [Csodálkozó bogarak közt...] A 11. sor a *Két vers, kertről* 2. darabja (311a) 7–8. sorának variánsa.

296. Szeretők lázadása

297. [Mindig jótanácsot sziszegnek...]

A 293–297. sz. versnek a kéziratát József Attila Bécsben Pauncz Árpádnak és Abramovits Irénnek ajándékozta. Dedikálta nekik *Nem én kiáltok* c. kötetét is, 1926. jún. 1-jei kelettel. (Szőke György, *Élet és Irodalom* 1960. febr. 5.) A versek leírása nagyjából egy időben történhetett. „A kézírás mind-egyikén azonos jellegű, valamennyi vers cím nélkül van leírva.” (Szőke, ItK 1960. 481.) Ennek alapján a verseket hozzávetőleg 1926 júniusára kelteztem.

298. Hangya

299. Hajad az ujjamé...

300. Ülni, állni, ölni, halni

Ez a három vers a Diogenes 1926. aug. 7-i számában jelent meg, keltezésük ennek alapján történt. Az *Ülni, állni, ölni, halni* címűt a költő Gáspár Endrének ajánlotta, ezért az ÖM-ben a Gáspár Endre tulajdonában levő kéziratok versei után található. (1955. I, 439.) Szabolcsi Miklós monográfiájában későbbi, „1926 április és június közti” versként tárgyalta. (ÉF 498.) Egy József Jolánnak Hatvanból, aug. 2-án írt levélrészlet a verset juttatja eszünkbe: „...szamárság nincs az ember életében, és az, hogy valaki elvágja a torkát vagy szippant egyet a cigarettából – egészen mindegy: a tragikus embernél minden tragikus és egyformán az, a hedonistánál pedig minden öröm és egyformán, egyértékűen, az. A rablógyilkosnak joga és kötelessége a gyilkolás, az áldozatnak joga és kötelessége a védekezés. Az ember élete hidd el: nem küzdésből, hanem választásból áll...” (Lev. 92. sz.) A bécsi tartózkodás utolsó hónapjaiban keletkezhetett tehát a vers, s vele a másik kettő.

301a. **verettetvén.** Hasonlóságot érzek az előbbi verssel; mindkettő József Attila „én-ontológiája”, az előbbi áttételesebben. A költő négy változatban írta meg; mind a négy teljes értékű, önálló vers. Előbbi kiadásomban az első három közül a Kassai Napló *Zajtalanul és félelmesen* című változatát választottam, de lehetett volna a Népszava szövegét is választani.

301b. **Végül.** A Dönts el a tőkét, ne siránkozz kötetbe a költő ebből a periódusából négy verset választott ki és dolgozott át: ezen kívül a *Szocialistákat* (302), az *Anyám a mosásban gyászkoszorút* (312) és a *Kulturát* (313).

302. **Szocialisták [I.]** Az átdolgozott változat (400. sz.) annyi új részletet tartalmaz, hogy nem tartottam lehetségesnek itt közölni. – Körülbelül ide esik a

256. *Fiatalasszonyok éneke* átdolgozása is.

303. Esik

A Népszava szeptember–októberi számaiban hét vers jelent meg. Közülük négy korábbi, a 301–303. sz. először itt jelent meg. Ugyanaz történhetett, mint az *Iffjúnunkás* (259) és a *Munkás* (260) esetében. Egy keltezetlen, de valószínűleg augusztus végéről való levélben írja a költő József Jolánnak: „...a Népszava minimum háromszázszázretket [fog] küldeni fennkölt ujjaim közé. Legalábbis megígérték.” (Lev. 94. sz.) A költő személyesen vihette be a szerkesztőségbe azt a hét verset, amely a Népszava szeptember–októberi számaiban megjelent. Hogy aztán az először itt megjelent három vers még bécsi-e, vagy már itthon, Hatvanban vagy Budapesten írta, csak találgathatjuk. Csaknem bizonyos, hogy ezeket a verseket nem lehet a megjelenés időpontja alapján a párizsi tartózkodás elejére keltezni, mint az ÖM szerkesztői tették. (1955. I, 241. és 244–245. sz.) Utóbb Szabolcsi Miklós e három verset mint a „bécsi versek összegezését” elemzi monográfiájában.

A költő bécsi tartózkodása alatt kötetet is meg szeretett volna jelentetni. Az erre vonatkozó néhány dokumentum a következő. Balázs Béla írja Kner Imrének: „Itt küldök neked egy kötetre való verset legmelegebb ajánlással. József Attila nevű egészen fiatal és roppant tehetséges költő versei. Bájos frissesség, színes sokrétűség és mindig meglepő spontaneitás. Nagyon örülnék, ha kiadnád ezeket a verseket.” (Közli Sáfrán Györgyi–Szij Rezső, It 1961. 160. – A levelet Szabolcsi Miklósról hivatkozva 1925-re keltezik, ezzel szemben valószínűleg 1926 júliusából való; ItK 1977. 429.) József Attila írja Jolánának, 1926 júliusában: „Itt említjük meg, hogy Lesznai Anna (Jásziné), Balázs Béla és Lukács György igen nagy költőnek tartanak, különösen az utóbbi – mint az első világirodalmi – nem kozmopolita! – kvalitásokkal rendelkező proletárlirikust, aki hivatva van mielőbb nagyobb pénzküldeményeket kézhez venni. Fentemlített urak – különös tekintettel a »Die Weltliteratur, wie sie ist und wie sie sein soll«-ra – közös levelet írtak Kner Izidornak, hogy J. A. könyvét kiadja, mely cég tehát velünk összekötésben fog állani...” (Lev. 91. sz. 108.) – Kner Imre levele József Attilához 1930. jan. 31-én: „Jó néhány évvel ezelőtt a Paul Zsolnay Verlag Balázs Béla utasítására beküldötte nekünk Önnek egy verskötet kéziratát, amelynek kiadására akkor nem vállalkozhattunk... bátrak vagyunk a kéziratot ezennel visszajuttatni.” (Lev. 179. sz. 269.) A kötet kézírata ismeretlen.

Hatvan 1926. augusztus (304–313a. sz.)

József Attila nem sokkal Párizsba érkezése után írja Gáspár Endrének: „A küldött versek közül kereszttel jelöltek add át Fényes Bácsinak, azért nem küldöm egyenesen néki, mert akarom, hogy elolvassd őket akkor is, ha Fényes Bácsi nem közölné, bár ez nem fontos, mert most van nála elég versem...” (Lev. 100. sz. 122.) A Diogenesben 1926. okt. 9-től kezdve tizenkét verse jelenik meg József Attilának, régiek és újak vegyesen. Az először itt megjelent öt vers a következő:

304. Négyen ugrottunk vízbe

305. Táncba fognak

306. A pap mosolyog

307. Jut az ember

308. Csengő

Ha ezek még bécsi versek lettek volna, nem kellett volna Gáspár Endrét megkérni, hogy küldje el Fényes Samunak, hiszen a költő személyesen is átadhatta volna a Diogenes szerkesztőjének. A *pap mosolyog* bizonyosan Hatvanban keletkezett, mert kézírata egy „Kastély Hatvan” cégjelzésű papíron maradt fenn, egy József Jolánhoz írt levéllel együtt. A levélben a költő így utal a versre: „Még elküldöm egy előbb írt versemet útravalónak.” (Kovács Ákos [1980], 58.)

Kovács Ákos felveti annak lehetőségét, hogy a *Jut az ember* és a *Csengő* is keletkezhetett Hatvanban, majd ezt a feltételezést – feleslegesen, túlzott aggályoskodásból – tüstént meg is cáfolja, és azt írja, hogy ezek a versek „József Attila bécsi korszakához” tartoznak. (Uo. 52.)

Lehetséges, hogy két korábbi verset is átdolgozott Hatvanban a költő:

238a. Hajnali vers

252a. Tüzek éneke.

A következő verscsoport a Kassai Naplóban közölt versek. Jarnó József 1926. okt. 15-én írja a költőnek: „Egyebekben pedig küldj kéziratot. Lehetőleg vagy 20 verset egyszerre. Darabonként fizetek 20 koronát és a verseket kiadjuk itt könyv alakban is. Akkor új honoráriumot kapsz: minden eladott példány után a könyvkereskedői árból 10 %-ot. Megjelent verseket is küldhetsz, de könyv alakban megjelenteket nem. A leközléssel ránk száll a könyvkiadás joga. A honoráriumot hetenként, vagy kéthetenként küldöm – ahogy akarod. Nagyon szép versért 25 K – ahogy azt valamikor megbeszéltük.” (Lev. 97. sz.) A Kassai Napló nov. 14-én kezdte közölni a költő verseit, s 1927. márc. 20-ig tizennyolc József Attila-vers jelent meg a vasárnapi mellékletekben. Az alábbi öt vers először itt:

309. Feleségem

310–311. Két vers, kertről

312. Anyám a mosásban gyászkoszorú A furcsa cím utolsó szavát az ÖM (1952. I, 284.) és Szabolcsi (ÉF 683.) alcímként értelmezi. A források írásképe ezt az értelmezést nem támogatja.

313a. Virág Textológiai probléma, hogy a 11. sorban a *tüske* utáni vessző vajon sajtóhiba-e, vagyis hogy az *ég* főnév vagy ige? Az utóbbi mellett döntöttem, a *Munkások* (415) 7. sorának analógiájára: *a tátott tőke sárga szája* a **sárga tőke tátott szája* helyett. (Itt: **tüske gyűlik, csillag ég* helyett.)

313c. Kultura

Ezekhez járul még *Az oroslán idézése* (279) is, amelyet más okok miatt korábbra helyeztem. Itt is több, Hatvanra utaló tény van. A második, kertről szóló vers szövegében Kovács Ákos konkrét utalásokat lát hatvani személyekre: „A 2. sorban Hertha Böhm a »szőke ajándék«, míg a »hibás uzsora« Hatvany Lajos.” (I. m. 43.) *Az Anyám a mosásban gyászkoszorú* címűt a költő Hirsch Albertnének, Hatvany Lajos Irén nevű nővérének ajánlotta, aki meghívta őt a hatvani kastélyba. Talán az sem véletlen, hogy a *Kultura* sorait használta fel a Hatvany Lajos későbbi feleségének, Somogyi Lolinak szóló ajánlóvers szövegénél. Összegezve: a 304–313. sz. verset az eddigi véleményekkel – köztük saját véleményemmel – szemben Hatvanban írta a költő. A fejezetcím az 1. kötetben hibásan a 305. sz. vers fölé került. Hozzátehetjük a „nyomjelző szavak” (Szilágyi Ferenc telitalálata) bizonyosságát is: a már korábban is gyakran szereplő *víz* mellett a *virág*, a *kert* gyakori előfordulását.

*

Itt említem meg a költő egy másik, meg nem valósult kötettervét is. A Kassai Napló szerkesztője fentebb idézett levelében ígéri, hogy a küldött verseket kötet alakban is kiadják. Az újság nov. 9-i számában már bejelentik, hogy a versek a Renaissance-könyvtár egyik füzeteként jelennek meg. (Zimándi P. István, *Vigilia* 1972. 559.) A Renaissance-könyvtár 1926-ban megjelent első füzeté Kaczér Illés novelláit tartalmazza, s a füzet hátlapján mint a „legközelebbi napokban” megjelenendőt hirdetik: „9. József Attila: *Tüzek éneke* (versek).” 1936-ban egy bibliográfiában ez a cím tévesen a megjelent kötetek között olvasható, holott a kötet sohasem látott napvilágot. (Fábry Zoltán: *Egy ismeretlen József Attila kötet nyomában*. Fáklya 1955. augusztus–szeptember, 79–80. és F. Z. összegyűjtött írásai. Pozsony 1988. 282–286.)

Franciaország 1926. szeptember–1927. szeptember (314–325. sz.)

Ha az alkalmi rögtönzéseket nem számítjuk, mindössze tíz verset keltezhetünk erre az időszakra. Ez a szám is csak úgy emelkedik tizenkettőre, hogy kettőnek francia nyelvű változata is van, illetve tizenháromra, ha a *Proletárdal* két részét külön versnek tekintjük. Ezenkívül még két töredék sorolható ide.

314. [Hont Erzsinek] Kelte: Párizs, 1926. szept. 23. Hont Erzsébet énekesnő Hont Ferencnek volt a felesége. (Felvette férje vezetéknevét.) A költő 1926 őszén egy ideig ugyanott, a Hotel du Vaticanban lakott, mint Honték. (Ekv. 115–116.) A vers eddig a rögtönzések között szerepelt.

315a. Chant de prolétaire Az 1927. jan. 23-i levélben. Talán erről írja Jolánnak 1927. jan. 13-án: „Moi-même j’écris un poème nouveau – en français, qui se fera paraître dans l’Humanité. Je l’envoie ci-joint à toi... Le poème ci-joint ne se fera paraître dans l’Humanité mais dans la Clarté, le rédacteur en chef est Barbus. [!].” (Lev. 107. sz. 132.) Megjelenéséről nem tudunk, bár Déry Tibor 1938-ban, amikor a vers még ismeretlen volt, ezt írta: „...felkerekedett s elindult a folyóiratok szerkesztőségeibe. Az egyik közölte egy szürrealista mondatszerkezetű versét, melynek első két sora:

nous avons pots [!] et des choux ronds
nous vivons sales et nous mourons.”

(Szép Szó 1938. január, 41.)

Hont Ferenc is így emlékszik: [József Attila] „verseit hibátlanul fordította franciára. Ezek közül néhány meg is jelent a L’Esprit Nouveau-ban, pl. a Dudoló...” (Ekv. 117.)

A 6. sort Németh Andor így idézi:

Nous plantons des choux et nous mourrons.

(Németh Andor 1944. 7.)

315b. Proletárdal A két verzió kronológiája bizonytalan; lehet, hogy a francia változat készült el korábban. A költő 1927. jan. 23-i levélben küldte el Galamb Ödönnek. (Lev. 109.)

315c. Duduló Az előbbi vers később, 1928-ban (csak a címében) átfírt változata.

316. Biztató A *Proletárdal* 2. részeként egy olyan kéziratlapra maradt fenn, amelynek hátoldalán a *Pohár* német és francia változata olvasható. Hangja, versformája is ide utalja. Érthetetlen számomra, hogy a kéziratban a refrén-sorban miért *lemond* olvasható (félreérthetetlenül) a magától értetődő *le-ment* helyett. (Szabolcsi is a *lement* szóval idézi, ÉF 695.)

A versben először egy újságot olvasó proli szólal meg (A), ezt nyugtatja, biztatja egy másik (B):

A: Kínában lóg a mandarin.
Gyilkolt ma is a kokain.

B: Zizeg a szalma, menj, aludj.

A: Gyilkolt ma is a kokain.

A: Az áruházak üvegén
a kasszáig lát a szegény.

B: Zizeg a szalma, menj, aludj.

A: A kasszáig lát a szegény.

B: Végy kolbászt és végy kenyeret... stb. a vers végéig.

Ezt az értelmezést maga a költő szentesítette. Ascher Oszkár annak idején megkérdezte József Atti-lát, és csak az ő helyeslése és jóváhagyása után adta elő párbeszédés felfogásban a *Biztatót*. (A. O.: A versmondás művészete. Bp. 1953. – Török Gábor: A líra: logika. Bp. 1968. 165–166.)

317a. A bőr alatt halovány árnyék Ezt a verset, amely korábban csak kezdősorával (*Egy átlátszó oroslán*) szerepelt, az ÖM a bécsi versek között közölte. (1955. I, 217. sz.) Wacha Imre meggyőzően bizonyította, hogy a vers „minden kétséget kizáróan párizsi élményekre utal” (Irodalmi és Nyelvi Közlemények 1967/2. 121.)

Találghatjuk, ki lehetett a 4. sorban említett személy. Talán az a táncosnő, akinek „völegénye, a számár, a szemem előtt agyonlőtte magát”, mint ezt a költő 1927. márc. 12-én Jolánnak részletesen megírta (Lev. 113. sz.), netán egy tervezett József Attila-est 6. műsorszámának szereplője: „Rexi Mé-ra tánca két versemre” (Uo.) A két táncosnő talán ugyanaz a személy. (Szabolcsi, ÉF 600.)

317b. ombrage pâlot sous la peau József Attilának ez az egyetlen, Párizsban megjelent verse. A verset közlő folyóiratról, a L'Esprit Nouveau-ról lásd Szabolcsi, ÉF 656–666.

A vers 9. sorát a költő a Galamb Ödönnek 1927. febr. 12-i levelében így idézi: „Quand le temps s'enfuit sur des échasses de couleur de sang, je vous prie; veuillez agréer mes salutations les plus profondes et mes sentiments les plus distingués.” (Lev. 111. sz.) Téli szerzetetésre utal a 6. (a magyar változatban 8.) sor képe is.

318. Párizsi anzix 1927. ápr. 8-án feladott levélben. Eddigi beosztása téves. Szőke György ironi-kusan jegyzi meg: „Az alkalmi versek közé került, feltehetően csupán azért, mert a költő elküldött le-velének borítékjára írta: nyilván a levél leragasztása után ötlötte. Vajon ha a borítékba kerül, már nem is számítana alkalmi költeménynek?” (Szőke 2003. 103.) Halász Gábor egyenesen azt írta a versről (némi túlzással), hogy „József Attila igazi hangja, pontos dátummal meghatározólag, 1927 áprilisában szólt meg...” (Kortársak... III. 1745–1746.)

A vers nagyjából egyetlen nap szeszélyesen válogatott eseményeiről szól, időrendben, reggeltől éjfélig.

Az 1. sorban említett *patron* a háziúr, akitől hiába kér a költő ébresztést. József Attilának állandó problémája volt a reggeli ébredés; jan. 13-án például ezt írja Jolán nővére: „Je me réveille ayant

un réveille-matin toujours à six heures et demi sans pouvoir m'endormir avant deux ou trois heures." (Lev. 107. sz.)

A 2. sorban említett *Jeanette* talán az a „petite Jeanette”, akit egy francia nyelvű alkalmi versében szólít meg. (660 sz.) A Berta egyes merész feltételezések szerint tkp. Hertha, és senki más, mint Hertha Böhm, a Hatvanban megismert osztrák lány. (Török Gábor, *Magyar Nyelvőr* 1988. 319–326.)

A költő a második szakaszban említett két híres párizsi hely közelében lakott. 1926. nov. 24-i, új lakóhelyét bemutató levelében éppen ezeket említi: „Paris (V.) 10 rue de la Huchette; pont a Boulev. és Place Sz. Michael mellett a Notre Damemal átellenben.” (Lev. 102. sz.) A templomtoronyról jutott eszébe a másik torony, Párizsnak szinte szimbóluma. A fenti jegyzeteket Tverdotától (1987. 270–281.) veszem.

Az utolsó előtt sorban leírt jelenethez a Koffán család legendáriumából idézem: Koffán Károly festőművész nagyon szép feleségével, József Attila társaságában, éjszaka Párizsban valamit kérdezett egy rendőrtől, aki szó nélkül szájon csókolta az asszonyt, majd megadta a kért felvilágosítást. (Koffán Zsófi mesélte Ádám Péternek, ő pedig nekem.)

319. Szabados dal Jó pár nappal 1927. máj. 7. előtt keletkezhetett, mert ekkor a Párizsi Munkás szerkesztője már üzen a költőnek.

A „szabados” a „libertaire” tükörfordítása. József Attila 1931. szept. 3-án Fábry Zoltánnak ezt írja: „Én anarchista voltam azelőtt, tagja a párizsi »Union Anarchiste-Communiste«-nek.” (Lev. 190. sz. 278.) A párt hetilapjának címe: *La Libertaire*. (Szabolcsi, ÉF 614.)

Illyés Gyula visszaemlékezése: „Kezdő író korunkban József Attilával »Szabadosok Társulása« címen alapítottunk félíg tréfás, félíg keserű, kétszemélyes pártot. Nem én kiáltok című kötetének nekem adott példányába ennek emlékéül költötte ő Szabados induló [!] címmel azt a versét, amely így kezdődik: »Ahol nincsen villanylámpa...«” (Idézi N. Horváth Béla, *Jelenkor* 1991. 739.) Illyés apró pontatlanságai: a cím nem *Szabados induló*; József Attila nem akkor költötte, amikor a kötetbe beírta, mert a vers már Párizsban készen volt. A kötetbe való beírás 1928 tavaszán, egy időben az *Illyés Gyulának* (343) című versével (lásd annak jegyzetét) történhetett. József Attila ekkor – Vágó Márta szerint – „anarchistának vallotta magát” (Vágó M. 25.), s egyik vendégük így nyilatkozott: „Megható feje van ennek a kis anarchistának.” (Uo. 27.)

A 14. sorban említett két orosz a modern anarchizmus két atyja: Mihail Alekszandrovics Bakunin (1814–1876) és a becézve említett Pjotr Alekszejevics Kropotkin (1842–1921).

320. Kiszombori dal Noha csak az év végén jelent meg, kortársi emlékezés alapján az ÖM szerkesztői, (s utánuk én is) a párizsi tartózkodás idejére kelteztük. (1955. I, 257. sz.) Sándor Kálmán, akivel a költő 1927 februárjáig volt barátságban, úgy emlékezett, hogy a verset a költő Révay Éva iparművésznohöz írta, s a 11. sor „Sándor úr”-a maga Sándor Kálmán lenne. (Lásd még Simor András: József Attila és Sándor Kálmán. A Könyv 1965/2. 70–71.) Révay Éva iparművészre (1907–1982) és anyjára, Ilkára, a fotóművészre (1873–1945), illetőleg a velük történt szerelmi kalandra a költő 1934-ben, a Rapaport Samuhoz írott levelében is visszaemlékezett. („miért fáj ma is.” Bp. 1992. 375.)

A cím arra utalhat, hogy a költő a Kiszomborban eltöltött 1922-i nyárra emlékezett a vers írásakor, ám a szövegben erre nincs közvetlen utalás.

321. [Bevezető] 1927. máj. 28-i levélben. Új, ekkor készült vers lehetett, mert a költő jún. 20-án ezt írja róla: „Kicsit kábult vagyok, mert legújabb versemre gondoltam. Batu kán pesti rokona – c'est moi.” (Lev. 126. sz.) Párizsban írta le a Janovics András újságíró által rajzolt, József Attilát ábrázoló karikatúra lapjára is. Egy tervezett kötet bevezető verse lett volna; 1927. jún. 1-jén írja Jolánnak: „A neked küldött vers szerint – melyet bevezetőül szántam új kötetem elé – a te neved lesz az első szöveg szó a könyvben; remélem meg vagy elégedve?” (Lev. 125. sz. 163.) Két kéziratos versfüzér bevezető verse lett. Az egyiket 1928. ápr. 25-én küldte el Erdélybe, Kuncz Aladárnak (lásd alább), a másik versfüzért Ladányi Imre orvos-festőművésznek ajándékozta, akivel a Híd című folyóirat szerkesztőségében ismerkedett meg 1928 szeptemberében. A Bevezetőn kívül a 339., 330., 242. és 349. sz. verset tartalmazza. A kéziratot Ladányi 1969-ben (akkor már mint Emory Ladány) a New Brunswick-i

magyar gyűjteménynek ajándékozta. Tasi József szerezte meg a xeroxát. (Tasi J. 1995. 69.) A vers végül a Nincsen apám se anyám kötet bevezető verse lett.

Szabolcsi Miklós lehetségesnek tartja, hogy a verset a költő ápr. 11-én, születésnapjára írta. (ÉF 699.) Majd annak a véleményének ad kifejezést, hogy „Ezzel a bevezetővel zár és nyit – zárja a párizsi évet – nyitja az új, pesti korszakát.” (ÉF 703.)

322. [Ó bánat ne érv] el...]

323. [Örökkön háborog a tenger...]

Ezt a két töredéket, mint részleteket már készen levő verseiből, a költő 1927. jún. 10-i, Cagnes sur merben írt levelében idézi, a *Medáliák* első változatával együtt. (Lev. 128. sz.)

324a. [Ó Európa hány redő...] 1927. júl. 17-i, József Jolánhoz írt francia nyelvű levél verzóján. A levélben egy kis versikében (lásd 661. sz. alatt) kéri meg nővérét, hogy a túldoldalon levő szöveget küldje el Rubin Lászlónak. A vers nem jelent meg a Rubin által szerkesztett Láthatárban.

Az 1. sor sem nem „ősszlat bőrének ránca”, sem nem „asszony szoknyájának gyűrődése” (Szabolcsi, ÉF 709.), hanem Európa tagolt térképe. A 13. sor analógiát Süpek Villonnál, Tverdota Vörösmartynál találta meg. Villon *Ballade des menus propos* (Apró képek balladája) első sora: „Je cognois bien mouches en let” (Élet és Irodalom 1973. április 7.) Vörösmarty *Csongor és Tündéjének* négy sora:

S mint fehér rózsák ölében
Mász a fészkelő bogár,
Mint a légy, mely téjbe hullott,
Mint új hóban agg bogyó...

(Tverdota a *Klárissokkal* [354] kapcsolatban idézi a József Attila-versek elemzése című tanulmánykötet 65. lapján, Bp. 1980.)

324b. [ó európa hány határ...] A következő szám alatt közölt versfüzér egyik darabja. Versformája, hangja más, mint a később *Medáliák*nak nevezett daraboké.

325. [Medáliák I.] Az elsőnek egyik változatáról maga a költő írja, hogy párizsi. A többinek a kézírata egy időben keletkezett a július első felére keltezhető [*Ó Európa hány redő...*] kéziratával. Mindenképpen franciaországi versek tehát; Németh Andor lehetségesnek tartotta, hogy még a tengerparton készültek. (Németh Andor 1973. 421.) E kiadás elveivel ellentétben nem tehetem meg, hogy a *Medáliák* végső változatát itt, az első előfordulásnál közöljem, mert azok teljesen újak. Az elnevezésük is későbbi.

Valószínű, hogy a franciaországi versek egy része elkallódott vagy lappang. A költő több alkalommal közli nővérével, hogy verset írt; így már 1926. okt. 15-én négy „új és szép” verséről tudósítja (Lev. 98. sz.), nov. 2-án néhány verset a Nyugatnak küld (Lev. 101. sz.), 1927. jan. 22-én Etusnak ígéri, hogy egy hét múlva készen lesz új versével (Lev. 108. sz.), márc. 5-én három verset küld Jolánnak, tízet a Jelnek. (Lev. 112. sz.) Csak elveszett francia verseinek egy részéről tudjuk, hogy melyik magyar verséből fordította, mégpedig jan. 13-i levelének következő passzusa alapján: „Le nouveau *L'esprit nouveau* qui vient paraître communiquera, le février, mes cinq-six poèmes que nous – moi-même et M. Seuphor le rédacteur – avons traduits en français – après que les avait traduits il a perfectionné le rythme et le langage et maintenant aussi, il perfectionne les suivis: Együgyü ének (étant paru au »Jel«); Aludj; Anyám a mosásban gyászkoszorú; Tiszta szívvel.” (Lev. 107. sz. 132.) A felsoroltakból csak az *Aludj* első két sorának maradt meg a francia verziója. Nem sokkal később, jan. 23-án Galamb Ödönnek összesen kilenc francia versét küldte el: „De írok verset – mégis – *franciául*. A *L'Esprit Nouveau hatot* (köztük három régeinek a fordítását) *el is fogadott, a Clarté a számára írt egyet, míg a Figaro kettőt.*” (Lev. 109. sz. 135.) Galamb Ödön sajnálkozva közli könyvében, hogy a neki küldött francia verseket elvesztette (MÉ 1941. 84.), az említett francia lapokban pedig a kutatók nem találtak József Attila-verset. Ugyancsak hamisnak bizonyult az az állítás is, hogy a *L'Humanité*-ban is jelentek meg versei, mégpedig Rákosi Máttyás ajánlására. (Szabolcsi, ÉF 666.)

A franciaországi verstermés az elveszett versekkel együtt sem lehetett valami nagy. A költő többször tudósít arról, hogy nemigen ír verset: „Verset 2 hónapja nem írok.” (Galamb Ödönnek, 1927. jan. 23-án. Lev. 109. sz.) „Je ne fais plus de poèmes que par échappées.” (József Jolánnak, 1927. jan. 22-én. Lev. 108. sz.) „...mostanában nem igen írok...” (Márc. 5-én nővérenek. Lev. 112. sz.)

Kötetkiadási tervek a franciaországi tartózkodás idején is föl-fölmerültek. „...a karácsonyfára akasszátok föl új kötetem kiadási tervét” – írja Jolánnak 1926. dec. 19-én (Lev. 106. sz. 131.), majd ugyancsak neki 1927. jún. 1-jén, amit már a [Bevezető] (323) jegyzetében fentebb idéztem.

1927. szeptember–1928. december (326–367. sz.)

Párizsból hazaérve a költő ismét elővette kötetkiadási tervét. A Magyar Hírlap 1927. okt. 9-i számában, a „Mi készül?” rovatban olvashatni róla:

„– Valami érdekes hír?

Van az is. Egy huszonkétéves poéta, József Stilla, [!] most jön meg Párizsból, ahol a Sorbonne bölcsészeti karán hallgatott két szemesztert. Noha még egészen fiatalember, máris ritka sikerrel dicsekedhetik, amennyiben egy verséről, amely mindössze húsz sor, tanulmányt írt két olyan előkelő író, mint Ignotus és Juhász Gyula.

A vers?

Címe: Nincsen apám, se anyám. Most ezen a címen adja ki verseit József Stilla. [!] Kuriózumból megemlítjük, hogy ez lesz az első verses kötet, amelyben nem lesz nagy betű.

Hogyan? Egyáltalán nem lesz?

Úgy van. József Stilla [!] ugyanis feleslegesnek tartja a nagy betűt. Azt mondja, nincs reá szükség. Véleménye szerint a nagy betű nem szolgál semmiféle praktikus célt, sőt feleslegesen von el figyelmünkben energiát. Mindezt egy érdekes és hosszú megokolással mondja el, melynek közlésére szük ez a rovat.

Érdekes.” (Kortársak... 71. sz.)

A kötet anyagának megmaradt kisebb része a PIM-ben található:

JA 150/39: hajnalban kel föl mint a pécek (253)

JA 150/14: az oroszok idézése (279)

JA 150/24: erősödik (283)

JA 150/24: együgyü ének (241)

JA 150/35: fiatalasszonyok éneke (256)

JA 150/35: mikor a szeretők (278)

JA 150/85: ülni állni ölni halni (300)

JA 150/87: verettétvén (301a)

JA 1038: isten 1–2. (248a)

JA 1038: kertész leszek (250)

(A kurzívval kiemelt két vers korábbi szövegét a költő átdolgozta.)

A könyvet 1927 karácsonyára szeretete volna a költő megjelentetni. A Nem én kiáltok egyik példányába 1927 novemberében ezt írta be: „Valószínű, hogy mindezeknek több értelme volna, ha nem hideg szobában írnám ezeket s ha nem új könyvem kiadása előtt állanék.” (Fehér Erzsébet közlése, Kritika 1976. 8. sz.)

326a. simon jolán Simon Jolán (1885–1938) Kassák felesége, az „elsőrangú dadaista színésznő”, akinek „torkából már néha sikerül kihúzni a tragikus cérnaszálat” (Kassák 16. verse szerint), 1927 őszén gyakori látogatója volt a Makai lakásnak: „A drága Simon Jolán különös verseket szavalt...” (József Jolán 1940. 296.) Sokan írtak róla; kiemelném Csaplár Ferenc írását: Új Írás 1987/5. 144–146.

326b. Két vázlat Simon Jolán A költő a verset 1928 szeptemberében dolgozta át, amely aztán a Medvetáncban is megjelent. Az egyetlen József Attila-vers, amelyet Kassák közölt. Simon Jolán öngyilkossága után a Munka 1938. évfolyamának 63. számában jelent meg.

A 9. sor *kollektív* szavához: „Hamarosan rájöttem, hogy ha Kassákné azt mondja valakiről, hogy kollektív vagy nem kollektív a magatartása, eljárása, vagy éppen ő maga nem kollektív vagy kollektív, ez egyszerűen annyit jelent, hogy helyesen vagy helytelenül viselkedik, jó vagy rossz az illető – nyilván csak így érthető József Attilának Simon Jolánról írott verse is” (Vas István: Nehéz szerelem. Bp. 1983. 210–211.)

A Medvetánc szerkesztője vagy korrektora alighanem itt is belenyúlt a szövegbe. A *futballoztam* nem felel meg a költő szóhasználatának, mert három autográf gépiratban (az 1934 nyarán készültben is!) egy *l*-lel írta.

327a. németh andor A 326a. sz. vers párdarabja. Németh Andor József Attilának „legmeghittebb régi barátja, még bécsi rikkancs korából pártfogója, életre szóló pajtása, gyakran bolondériáinak értő és mosolyos megosztója, sokban tanítója, szellemének pallérozója, műveltségi kalauza, s ugyanakkor géniuszának önkéntes szolgája, talán legfinomabb hallású értelmezője, s mindenesetre legállhatatosabb hirdetője” (Ignotus Pál, 1989. 251), akinek „alakja és gondolkodása beépült József Attila... életművébe” s aki a róla szóló vers korábbi, 1927. szept. 22-re keltezett változatát sokáig őrizte tárcájában. (Aztán elvesztette, de hát ez is jellemző rá.) A róla szóló irodalom legjobbját Réz Pál írta: Utószó Németh Andor műveinek válogatásához. (A szélén behajtván. Bp. 1973. 745–773.; R. P.: Kulcsok és kérdőjelek. Bp. 1973. 205–251.) A Makai család 1927. őszi–téli életében Németh Andor főszerepet játszik. (József Jolán, 1940. 296.)

A címzett így magyarázta a hozzá/róla írt verset:

(A Fekete kolostorban eltöltött évek súlyától búskomor, elfásult Németh Andor egyszer szóvá tette Attila előtt, hogy nem tud sírni.) „»Az a te nagy bajod« – bölintott. »Ha sírni tudnál, megkönnyebbülnél. Nem tudod kisírni, nem tudod kijajongani a fájdalomdat – csak két fürtöd árulkodik rá.« Erről sólnak a következő sorok:

Egy nagyon tiszta vízcseppet
dörgöljete a szemire,
és:
Vad ágyúszóval vágatott
gyöngyházkorán a tenger át,
két fürtjén őrzi a leölt
halacskák szürke sóhaját.

(Halacskákkal a legyilkolt, vidáman fickándozó pillanatokat érzékelteti.)

– Miért nem írsz? Miért nem formálsz művé álmaidat? – Minek? – feleltem apatikusan. Ezért vár – ma is még – és nyilván hiába a kétpupú teve, mely Attila jóvoltából szolgálatkészen térdel előttem... Vinne, talán vinne, de valami mindig visszatartott attól, hogy felkapaszkodjak púpjai közé.

Attila fáradhatatlanul buzdított. Mikor Pestre kerültünk, mindenkit, aki közel állt hozzá, megkért, szeressen, gyógyítson meg, rázzon föl. Attila kollektív lélek volt, s mindennél nagyobb bajnak tekintette az elhagyatottságot. Egyszer tréfásan megállapította, hogy békatermészetem van. A városligeti tó környékén ödöngtünk, nyár volt, békák brekegtek. »Hívnak az elvtársaid« – bökött meg tréfásan. Innen a gyengéden incselkedő buzdítás: Vegyetek békákat neki, hogy legyen népe legalább. (Népe = családja, köre.) Örült, hogy a Lovag-utcában jól érzem magam, rendelkezett: Lidi (nővére) főzz neki húslevest, rabi (sógora) mondj neki kabbalát. A vers minden képbe transzponált megállapítása, gondolata meleg barátsággra, segítő szándékra vall.” (Németh Andor 1944. 80–81.)

327b. [Két vázlat] Németh Andor A költő ezt a portrét is 1928 szeptemberében írta át. A Medvetánc szövege itt sem tükrözi pontosan a költő szándékát. A 6. sorban a *rabi* szót mindkét gépiratban egy *b*-vel írta, s a megkérdezett judaisták (Komoróczy Géza és Haraszi György) szerint ez a forma nem géphiba, hanem etimológiailag elfogadható.

328. [főzz neki lüsi húslevest...] A *simon jolán* gépiratának hátoldalán olvasható töredék 1. sora a *németh andor* 5. sorának változata.

329a–333a. Luca 1–5. Wallesz Luca a 202–203. sz. versek hősnőjének, Walleszné Gyenes Gittának a lánya volt, s a költőnek a vele való ismeretsége (néha szerelme vagy barátsága) 1924. júl. 28-tól 1928 elejéig tartott. Nem állítható olyan kronológiai rendbe, mint a Vágó Márta-szerelme. A Luca-ciklust azért helyeztem 1927 végére, mert az *Áldalak búval, vigalommal* ciklus-beli szövegét föltétlenül korábbiak tartom (esztétikai okokból) a karácsonykor leírt változatnál. A ciklust egyben akartam tartani. Lehetséges persze, hogy a Lucával való szakítást tükröző 4. és 5. darab már 1928-ból való, de az is lehet, hogy a ciklus egy, a költő által konstruált szerelmi történet ábrázolása. Szabolcsi Miklóssal egyetérték: „A Luca címmel leírt szövegek nem egyszerre keletkeztek, hanem 1927 ősze és 1928 februárja között (de semmi esetre sem 1928 tavaszán).” (KM 137.)

Wallesz Luca kevés verskéziratot őrzött meg. A neki ajándékozott Nem én kiáltok kötetbe a költő két versét: az *Áldalak búval, vigalommal* (329b) és a *Szeretők lázadása* (296) címűt írta be, korábban emlékkönyvébe a *Nyár volt* (168) címűt. Az emlékkönyvet leánya Kiss Ferenc gyűjtőnek adta el.

329b. Áldalak búval, vigalommal A Luca-ciklus szövegét már 1927 karácsonyán átdolgozta a költő, majd a végleges (később a Medvetáncban megjelent) szöveg 1928 áprilisában alakult ki. A Medvetánc központozása és ékezése önkényes, nem tükrözi a szerző szándékát. Különösen feltűnő, hogy a 10. sorban mindhárom kéziratban mennyire gondosan, jól olvashatóan írta a költő az első *szivem*-et rövid *i*-vel, a másodikat hosszúval. Ignótus Pál éppen ennek a versnek kapcsán írt József Attila versmondásáról: „Százaz hévvel skandálta őket, erősen skandálta...” vagyis szinte biztos, hogy a *szivemben* szót rövid *i*-vel mondta.

330b. Pöttyös Az átdolgozás 1928 nyarán, tehát már a Márta-időszakban történt. Erre a versre is vonatkozik, amit a költő Vágó Mártának mondott: „...az olvasó szempontjából tökéletesen mindegy, kihez szólnak a versek.” (Vágó M. 93.)

331b. Tószunnyadó

333b. Csüngője voltam

E két vers átdolgozásának időpontja bizonytalan. 1928 első hónapjaiban történhetett.

334. Ringató Ezt a verset is Luca-versnek tartom, a leszálló ágban. („Lehet, hogy szerelme földéről majd mással...”) E föltevésemet talán erősíti a vers újonnan felbukkant kézírata, amelyet a tulajdonos, Kiss Ferenc, lekötelező szívességgel megmutatott nekem. Provenienciájáról szokása szerint nem nyilatkozott, de mivel Wallesz Luca leányától más anyagokat is vásárolt (például a Nincsen apám se anyám kötetnek azt a példányát, amelyben a *Dudoló* [315c] 14. sorának változata olvasható), föltételezem, hogy ez a kézirat is Wallesz Lucától származik.

Szómagyarázatot nem idézek, de itt kivételesen megteszem, mert kiváló kollégám nevét nem látom a szakirodalomban. Martinkó András szerint a holott jelentése: 'ott, ahol' Tehát a vers kezdete pontosan azt jelenti, hogy: (ott), ahol náddal ringat, (ott), ahol csobogással. (M. A.: Értjük, vagy félreértjük a költő szavát? Bp. 1983. 27.)

335. Lucához A Lucától való elválás már februárban megtörténhetett. (Szabolcsi, KM 220.) A 23. sor egy Judithoz írt töredék [*Arcodon könnyed ott ragadt...*] (441) 5 sora. Talán Csokonai-reminiscencia:

De egy égő szívet hagyni magánosan

Nem engedi a szövetség s a szerelem. (*Habozás*)

Ugyanezért keltezhető egy átdolgozás is erre az időpontra:

311b. Kirakom röggel

336. Két vers Mj. 1928. febr. 19. A Népszava megjelenési időpontja – már többször leírtam – nem mérvadó a keletkezés időpontjára nézve. A vers megírásának körülményei nincsenek tisztázva.

337. Munkások Kórusa Mj. 1928. márc. 9. Az előző megjegyzés erre a versre is érvényes.

338a. Néhány éjjelre padra, kőre Ezt a verset – Szabolcsi Miklóssal (KM 518) egyetértve – arra az időszakra kelteztem, amikor József Attilának nem volt lakása, csövezett. „Lakásom másfél hónapig nem volt...” írja 1928. márc. 29-én Zolnai Bélának. (Lev. 133. sz.)

339a. Dal Kelte: 1928. febr. 10. A költő a Bécsben megismert írónak-újságírónak, Sándor Imrének ajándékozta a vers kéziratát. A *Fagy* (417) kéziratát is neki ajándékozta, s egy hozzá írt levelében idézi a róla írt bökvers egy szakaszát.(665). Mindhárom kéziratot Sándor Imre özvegye, Kunvári Lilla szobrászművész adta a PIM-nek.

338b–339b. Két dal A költő a Nincsen apám se anyám kötetbe dolgozta át és foglalta össze közös cím alatt ezt a két verset, feltehetőleg az év végén.

248c. Istenem. Korábbi vers átdolgozása.

340. József Attila Szabolcsi Miklós határozott véleménye, hogy a vers 1927. őszi, „a szituáció, a versmagatartás, versformálás ehhez az időponthoz köti”. (KM 146., 518.) A *Bevezető* (321) párdarabjának tartja, s ennek megfelelően korábbi kötetében tárgyalja. (ÉF 703–705.) Török Gábor részletesen kifejtette, hogy ez a magyarázat elfogadhatatlan. (Magyar Nyelvőr 1988. 319.) A *Bevezető* (egyszerűsítve) csakugyan tekinthető „bemutakozó” versnek, a *József Attila* viszont sajátos „halotti búcsúztató”, műfajilag a két versnek semmi köze egymáshoz. József Jolán keltezésének van valóság-alapja. Szerinte a költő 1925 nyarán, egy Makai Ödönnel történt összeveszés után, a szemrehányásokat hallva „fogta a kalapját és elment... Éjszakára nem jött haza. Másnap sem. Nem tudtam, hol keressem, hol lelem meg. Ezt az éjszakát végigülte az Andrássy út egyik padján. Ott írta meg a verset.” (1940. 245.) Ez a szituáció pontosan megisméltódott a Párizsból való hazatérés után. Ekkor megint csak összeveszett Makai Ödönnel („férjem ingerülten veszekedett...”), s József Attila megint csak elment hazulról. („másfél hónapig nem volt lakásom...” 1928. márc. 29-i levélben.) A két nagyon hasonló helyzetet József Jolán összekeveri, vagy azért, mert rosszul emlékezett, vagy pedig – hiszen regényt írt, nem pontos életrajzot – a költő második hazulról való távozását meg sem említette, mert nem illett bele a Makai Ödönnel való kibékülés meséjébe. (1940. 295–297.) A vers tehát József Attila lakástalansága, 1928 február–márciusa körül keletkezhetett. Ezt a keltezést támogatja, hogy megjelenése, kézírata áprilisi, korábbról nem dokumentálható.

A „zsidó orvos”: Dr. Liebmann István, Makaiék hú házi barátja; a Döntsd a tökét kötetét ajánlotta neki a költő *a megénekelt kabátért is szeretettel*. (Scheiber, Tiszatáj 1966. 315.)

*

A költő 1928. ápr. 25-én tizenegy verset küldött el Erdélybe, Kuncz Aladárnak a következő kéréssel: „És kívánnám még, hogy *József Attila: Nincsen apám se anyám* főcímmel közöltesd néhány versemet egyszerre, lehetőleg egész oldalon.” (Lev. 135. sz. 47.) A versek két nagyalakú papírlapra vannak írva. Az első lap tetején ez áll: *József Attila: Nincsem [!] apám se anyám*. Ezután két hasábon a következő verseket írta a költő a lapokra:

Bevezető (321)

Örökélet (= Nemzett József Áron) (341)

József Attila (340)

Táncba fognak (305)

Csüngője voltam (333b)

Holott náddal ringat (= Ringató) (334)

Áldalak búval, vigalommal (329)

Alvó tavú békességgel (= Tószunnyadó) (331b)

Dudoló (315c)

Derüs (= Dal) (339a)

Elefánt (= Medáliák II. 1. rész.) (376)

Kurzívval az ekkor átdolgozott versek címeit emeltem ki. Ugyanekkor dolgozhatta át a költő a

296. Szeretők lázadása

című verset is, mely a Nyugat májusi számában jelent meg.

A küldemény bizonyára összefüggésben van József Attila kötetkiadási tervével, amely még Párizsban kezdődött, s 1928 tavaszán látszólag konkrét formát öltött. A Népszava 1928. ápr. 20-i és 27-i számában a *Jut most elég virág* (294), illetőleg a *Lucához* (335) közlése után hirdeti: „Szerzőnek »Nincsen apám, se anyám« című sajtó alatt levő könyvből. Előfizetéseket elfogad a Népszavakönyvkereskedés. Előfizetési ára 2 pengő.” (Kortársak... 75. sz.) Ekkor már kinyomatták az előfizetési íveket; a költő (a levelezés tanúsága szerint) többeknek küld belőle, így Kuncz Aladárnak, Sándor Imrének („A könyvet Tevan nyomja s valószínűen Génius-kiadásként jelenik meg à 2.20, azaz nektek ott [Csehszlovákiában] 2.50 P...” Lev. 136. sz. 174.), Eidus Bentiánnak és Galamb Ödönnek. Az előfizetési ív (PIM JA 492.) szövege a következő:

ELŐFIZETÉSI-IV
józsef attila
NINCSEN APÁM SE ANYÁM
c. verseskötetére,

mely négy ivnyi terjedelemben, finom kiállításban május hó 31-én jelenik meg s amelynek előfizetési ára postaköltséggel együtt: egyszerű példány: 2,20 pengő; számozott s a költő által aláírt, könyváruis forgalomba nem kerülő amatőrpéldány merített papíron, félbörkötésben: 15.– pengő.

A kötet megjelenését több helyen hirdették. A Hét 1928. máj. 4-i számának József Attiláról szóló cikkében említik: „Harmadik verskötete most van sajtó alatt. Címe: Nincsen apám, se anyám.” (Kortársak... 76. sz. 110.) A Literatura júniusi számának 185. lapján ezt a hirdetést találjuk: „József Attila, akinek Nincs sem [!] apám, sem anyám című kötete néhány napon belül hagyja el a sajtót...” (Uo. 77. sz.) A Magyar Hírlap „Mi készül?” rovatában jún. 10-én olvasható: „József Attila, a legfiatalabb generációnak egyik legfiatalabb tagja, most rendez sajtó alá a Nincsen apám, se anyám című verskötetét.” A Literatura júliusi számában is hirdeti: „József Attila a saját verseit adja ki négyívnyi terjedelemben, »Nincsen apám se anyám« címen. Az egyszerű példány ára 2.20 pengő, a félbörkötésű amatőr-példányé 15 pengő.” (Kortársak... 78. sz.)

341. Nemzett József Áron N. Horváth Béla „születésnap”, tehát április elején keletkezett versnek tartja. (N. Horváth 1999. 186.) Elfogadom, bár ebben a versben a költő nem adja meg évei számát. (Vö. az *Oly friss* [183] jegyzetével.)

A 6. sor *fene* szavát sem Fejtő Ferenc, sem Zolnai Béla nem értette. Fejtő: „Cinizmusa, amellyel azt éneкли szülőanyjáról, Pöcze Borcsáról, hogy megették a fenék, a durva »fene« szó használata csak a sírni kívánkozó s nem akaró kamasz meghatott krákogása...” (Szép Szó 1938. 76.) Zolnai Béla: „CSODABOGÁR. Egy fiatal költő – József Attila – írja tulajdon szülőanyjáról: Megszült Pöcze Borcsa, kit megették a fenék... (Ennél szebbet és okosabbat is írtak már fiatal költők az édesanyjukról.)” (Széphalom [Szeged] 1929. március, G. P. szignóval. Kortársak... 91. sz.) A *fene* szónak itt elsősorban ’rák’ jelentése van.

342. Tedd a kezed Ezzel a verssel kezdődik a Márta-versek sora. Vágó Márta, József Attila legnagyobb szerelme, megírta emlékiratait, levelezésük nagyobb része is fennmaradt, s ezért az 1928-i verseket meglehetősen biztonsággal lehet időrendbe sorolni. Az emlékiratokat Szabolcsi Miklós elemezte. (KM 27–28.) Feltette a kérdést: lehetséges-e, hogy valaki 14 év után hibátlanul, hitelesen fel tudjon idézni nemcsak helyzeteket, de beszélgetéseket, vitákat is? Valószínűnek tartja, hogy Vágó Márta naplót vezetett, legalábbis feljegyzéseket írt. Illyés Gyula, aki ezekben az időkben sokat volt együtt József Attilával, többször foglalkozott Vágó Márta emlékirataival. (Naplójegyzetek 1973–1974. Bp. 1990. 63.; Naplójegyzetek 1975–1976. Bp. 1991. 160–161., 166.) Meglehetősen kritikus, de végső summázata pozitív: „Vágó Márta könyve, egyben látva, végigolvasása után. Új arculatokat, helyzeteket ábrázol megrendítően. Hitelesen (?) is, ha elfogadom Márta – ahogy maga is mondja – rendkívüli emlékezőtehetségét. Flóra szerint »zseniális« – ha még a részletek is úgy estek meg.” (Uo. 189.)

Neki köszönhető sok levél és verskézirat ismerete. A versek nagyobb része az ő másolatában (345., 346., 348b., 358., 359., 361b., 362a., 666., 671., 672. sz.), kisebb része eredetiben (355., 356b., 664., 667–670. sz.) maradt fenn.

A *Tedd a kezdről* Vágó Márta azt írja, hogy a költő a „második látogatás” alkalmával „kissé hal-kan, bágyadtan, de nagyon világosan éreztetve a ritmust, rímet és tartalmat, felolvasta a *Tedd a kezdet*-et egy ceruzával összefirkált céduláról. Elbűvölt, mozarti trillákra emlékeztetett a három kis szakasz.” (I. m. 22.) A megismerkedés, tehát az „első látogatás” február végén–március elején történhetett, „néhány hét múlva” készült a vers.

343. Illyés Gyulának A címzett az ÖM szerkesztőinek írta: „A verset József Attila 1928, 1929 vagy 1930 tavaszán írta be Nem Én Kiáltok c. kötetébe, melyet akkor ajándékozott nekem.” (ÖM 1952. II, 448.) Az emlékezők az évszakra jobban szoktak emlékezni, mint az évrre. N. Horváth Béla 1930 tavaszára szavaz: „A paraszt, a föld motívumok szerepe mintha az *Ady emlékezete* című verset idézné. A »Mi föld vagyunk« sor a költői hivatást ugyanúgy értelmezi, mint a vers. ... a barthás időszak sajátos darabja, a *Magyar Mű és Labanc Szemle* szóhasználatára is ráismerhetünk. Abban szerepel ugyanis több alkalommal a »mível«, »míveltség«.” (Jelenkor 1991. 740.) 1930 elején azonban a két költő barátsága nem a régi. 1929. dec. 1-jén jelent meg a Nyugatban Németh Lászlónak a Nincsen apám se anyám kötetről írt kritikája, amitől József Attila szó szerint őrgöngeni kezdett, s aminek hatására megírta hírhedt kritikáját Babits verskötetéről. Talán célszerű abból kiindulni, hogy a szóban forgó Nem én kiáltok kötetbe a kézírás feltűnő azonossága szerint ugyanakkor írta be a verset, mint a *Szabados dalt* (319). A cím és az aláírás ugyanúgy van aláhúzva, a betűk formája teljesen azonos, s a tinta színe is. (Köszönettel tartozom Illyés Máriának, hogy a kötetet tanulmányozhattam.) A beírás – mindkét verset figyelembe véve – 1929 tavaszán történhetett. Mindamellet lehetséges, hogy N. Horváth Bélának van igaza, s a költő az Illyéstől visszakért kötetbe két évvel később írta be az Illyés Gyulának szóló ajánlást.

344. Kerek asztal A verset kiváló elődeim (ÖM 1952. II, 330), meg én is a „rögtönzések, tréfák, személyes érdekű apróságok” közé soroltuk, mert a vers egy Benedek Marcellal vívott „szonettpár-baj” során keletkezett, kb. Vágó Márta sikeres érettségije után. (Vágó M.: „Na, praeclara – fogadott Rusztem...”) A verseny történetét Benedek Marcell is megírta. (Ekv. 206.) A versnek csak 10. sora is méltóvá teszi, hogy a főversek közé kerüljön.

345. Virág Vágó Márta sikeres érettségi vizsgája után kapta a verset ajándékba a költőtől. (I. m. 48.) Az ÖM az alkalmi versek között közli. (1955. II, 320. sz.) Szabolcsi Miklós 1992-ben is alkalmi rögtönzésnek tartja (KM 173., 518.), Vágó Márta szép elemzése ellenére. (I. m. 50.) A *Mártinak* szó éppúgy nem tartozik a címhez, mint ahogyan a *Gyász és patyolat Mártinak* és a *Gyöngy Mártinak* esetében sem.

346. Gyász és patyolat Első, cím nélküli változatát Vágó Márta a legkorábbi, hozzá írt versek között közli. (I. m. 512.) Egy későbbi változatát a költő szept. 18-i leveléhez mellékelte (uo. 133.), s ennek alapján van besorolva az időrendbe az ÖM I. kiadásában. (1952. I, 450.) Fövény Lászlóné a kiadásról írt bírálatában ezt a besorolást tévesnek minősítette. (ItK 1953. 354.) A PIM JA 564. jelzetű gépiratán ugyanis ez a keltezés olvasható: „Makó, 1923. szeptember 3.” Ez a gépirat azonban a JA 257. jelzetű autográf gépirat későbbi, József Jolán által készített másolata; az autográf gépiraton nincs dátum. Hogy aztán hogyan került a másolatra a stílári okokból is lehetetlen keltezés, nem tudtam megállapítani.

347. Tudtam én

348. Gyereksírás A két vers korábbi változatának gépiratát a költő 1928 júniusára keltezte. A *Tudtam én* keletkezési körülményeiről Vágó Márta ezt írja: az ürömi nyaralójuk előtt ült, s „egyszerre csak megjelent Attila, meghozzá verssel. – Kicsit eltévedtem – mondta –, és letelepedtem a fübe pi-henni, aztán láttam, hogy nem lehetek már messze, ismerős a vidék és ezt írtam: (Átadta a *Tudtam én*, hogy itt leszel közel-t). Mi jobb: »Erre fordította szép fejét vagy kőfejét – minden napraforgó? – Végül kőfej mellett döntött.» (I. m. 105–106.) A vers 10–11. soráról később is beszélt Vágó Mártá-

nak: „Látod, Illyés ilyeneket írt (még a kezében tartotta két verses kötetét): *A drága mellek közé fúrta fejét* – hiába, ő állatok közt élt. Én azt írtam: *Karod hűs ár, a melled kavarog, fülemben is csupán úgy csobog...*” (I. m. 281.)

349. Gyöngy Vágó Márta júl. 6-i születésnapjára készült. „Attila megjelent születésnapom előtti napon *Gyöngy Mártinak* című versével. – Nem hozhatom le a csillagokat – mondta – és gyöngysort sem vehetek, hát itt a »Mártinak« sorozat harmadik száma... Hallotta valahol, és nekem is elmondta, hogy csak a hamis gyöngy tökéletes gömb, az igazgyöngy – csámpás, halovány göröngy.” (I. m. 87.)

A vers egyik kézirátát (k₁) feltehetőleg a Híd című folyóiratban való közlés céljából ajándékozta Gergely Pálnak, a Híd egyik szerkesztőjének. (Tasi J. 1995. 69.)

350. Förgeteg A verset ihlető szituációt Vágó Márta így írja le: „Attila fölhevülve, ragyogva jött le [lakásából], kezében rázva a *Förgeteg* kézirátát. Előző nap – valami ünnep volt – kirándultunk, és apám az erdő szélén állva, leírhatatlan élvezettel nézte a viharfelhők vad vágatását. Attila aztán odalépett hozzám, és izgatottan beszélt, hogy még sohasem látott embereket, akik nem félték a vihartól, és hogy »azok ott Öcsödön« úgy félték a villámlástól és mennydörgéstől, hogy sötét zugokba húzódtak be előle, és vinnyogtak, mint a kutyák. Egy darabon még kísért bennünket, és mutatta a verset félig készen. Borzasztón tetszett neki a *Csettintek én! és felszólítalak* és a *csattos angyal*. Úgy emlékszem, ez az egyetlen verse, amelyikben legalább egy kis távoli utalás van a szörnyű öcsödi jelenetre, amit Jolán is leír a könyvében, az ostonnal való táncoltatás a kútnál. Hamarosan három verset vitt fel a Nyugathoz, a *Förgeteg*-et és két szerelmes verset.” (I. m. 91–93.) A két szerelmes vers az *Áldalak búval, vigalommal* (329b) és a *Gyöngy* (349). Ezek megjelentek a Nyugat aug. 1-jei számában, a *Förgeteg* azonban nem. Ezt a verset egy hónap múlva újból elvitte vagy elküldte a Nyugatnak, további tizenegy vers gépiratával együtt. (Lásd alább, a *Szeretnének* [357] jegyzetét.)

Igencsak indokolt lenne az 1934-i gépiratot közölni, mert a vers több sora jobb változattal szerepel benne, de sajnos ez a szöveg csonka: a 26. sor helye üresen van hagyva.

351. Pernyetáncra Vágó Márta megrendelésére készült: „Folyton kérte, rendeljek verset, akármilyen formát. Végül is ankreoni sorokat kértem. Mintát kért, és az iskolakönyv mintáját mondatta el velem többször séta közben, Endrődi Sándor két sorát: *Tégy asztalomra kedves – néhány szál friss virágot – s egy kancsó tiszta bort.* – Kanyargó lankákon haladva ismételtette fordítva is: *egy kancsó tiszta bort s néhány szál friss virágot.* – Ezután írta a *Pernyetáncra* ankreoni sorait. – Alkonyodott, a kis erdőből jövet, néhány méternyire Irma néni házatól, leültünk a mezőn, a többiek a küszöb körül heverésztek. Már majdnem sötét volt, mikor Attila befejezte a verset. Közben el-elbolyongott, szavakat, rímeket keresve – megint visszatért hozzám.” (I. m. 106–107.) „A *Pernyetáncra* egyik képét többször is változtatta. A *hüvös hálóba fogja fickándó lángjaid* előbb *markába fogja*, azután *pipába fogja* lett. Szintén egy szabadszállási emlék: anyai nagyapja markába vette a paraszat akárhányszor, mikor rágyújtott – beszélt. Apám pipázása idézte fel ezt az emléket.” (I. m. 113.)

A vers nem jelent meg a Medvetáncban, helyhiány miatt, mert a kötettervben is, a Tiszta szívvel gépiratai közt is szerepel. Előző kiadásommal ellentétben ezt a legkésőbbi változatot adom. Az 1. sorban a *tűzkazal* szót ritmus és helyesírás szerint hosszú *ű*-vel kellene írni (mint az ÖM), ám a vers mindkét gépirata hosszú *ű*-vel ellátott írógépen készült, írhatta volna tehát *ű*-vel is. A 7. sor első szavánál a vers 1934-i legépelésekor vagy az történt, hogy a költő a grammatikai pontosságot a ritmus rovására érvényesítette, vagy pedig figyelmetlenségéből gépelt *Subában*-t. Nem tudtam dönteni, de mivel mégiscsak dönteni kell, a *Subába* változatot tettem a főszövegbe.

352. Öreg minden Talán ugyanaz a vihar ihlette, mint a *Förgeteget*. (Szabolcsi, KM 226.)

353. Sok gondom közt Ürömhegyi vers ez is. (Vágó M. 102., 109.; Szabolcsi, KM 187–189.) A 8. sorban egy gondot okozó betűnyi variáns van. A két legkorábbi szövegforrásban, a két autográf gépiraton *csülkükkel* változat szerepel, logikusan, mert az előző sorban *orrocskájuk* van, s a következetesen végigvitt hasonlat a 4. sorban is birtokos személyjelet kíván. Mint sajtóhiba is könnyen magyarázható: gatlás az *ü*-re. (Magyar Könyvszemle 2003. 381. – Lásd a 384. sz. vers jegyzetét.) Lehetséges tehát, hogy a *csülkőkkel* változat sajtóhiba eredménye. A másik lehetőség, hogy maga a költő vál-

toztatta az *ü-t ö-re*. Emellett meg az szól, hogy a periodikákban a vers 12. sora külön mondat; azt kellene tehát föltételeznünk, hogy három esetben keletkezett egymástól függetlenül ugyanaz a sajtóhiba. A Békésmegyei Közlöny a költő eredeti gépirata (mégpedig az 1934 nyarán készült, a Tiszta szívvel című gyűjteményes kötet összeállításakor legépelte, elveszett szöveg) alapján közölte a verset. (ItK 1977. 65.) Egy analógia is támogatja azt a föltételezést, hogy a szót a költő változtatta meg. A *Tanulmányfej* (97) 12–13. sora korábban ez volt:

Ködlepte, síkos szemsikátorában,
véres kövén a mámor tántorog.

1932–34-es szövegforrásokban a 13. sor ez:

véres kövön a mámor tántorog.

Itt tehát ugyanaz történt, mint a *Sok gondom közt* két sorában: a birtokos személyjellel kezdett hasonlatot a költő személyjel nélkül fejezte be. Mindezek alapján nagy valószínűséggel kimondható, hogy a *csülkökkel* változat a hiteles, a költőtől származó. (A probléma az, hogy nekem jobban tetszik a *csülkükkel*, s szívem szerint ezt adnám.)

Ezen a termékeny nyáron több átdolgozás is született. Vágó Márta (tévesen mint újonnan készültet) ezeket sorolja fel:

331. *Tószunnyadó*

305. *Táncba fognak*

E két vers gépirata József Etelkánál maradt fenn. – Vágó Márta még *Az oroszlán idézése* (279) című verset is említi, de ennek a versnek ekkor készült szövegvariánsa nem maradt fenn, csak korábbi, 1927. őszi. Lehet, hogy az alább, a *Szeretnének* (357) jegyzetében felsorolt versek átdolgozása már ekkor elkészült.

354. Klárisok Keletkezéséről Vágó Márta csak ennyit ír: „Mi ez a nyakadban? – kérdezte hirtelen. Nagyanyámtól örökölt korall nyaklánc volt rajtam, homokszínű vászonruhához hordtam. Másnap írta meg, azt hiszem, a *Klárisok*-at.” (Vágó M. 101.) A költő talán legtöbbet elemzett verse; ennek a versnek a jegyzeti egymagukban kitennének egy kisebb kötetet, ha a Tverdota vagy Lengyel András (Holmi 2005/4. 479.) által igényelt „editio maior”-t készítettem volna el.

355. Derengő rózsa 1928. szept. 12-i levélben. Következő, szept. 15-i levelében a költő az ott beírt vers (*Mióta elmentél*) után ezt írta: „Itt a vers, hogy jó-e, nem tudom. A tegnapi – *Derengő rózsa* – tetszik, de nem tudom, mennyire.” (Lev. 143. sz.)

356. [Mióta elmentél...] Vágó Márta 1928. szeptemberi leveléből: „Drágám, a vers gyönyörű! Remek. De az első szakasz utolsó két során lehetne változtatni azt hiszem, pláne, ha Te is úgy érzed, hogy hiányzik még bele valami, és az utolsó (4-ik) szakasz elejéből nékem hiányzik valami, nem az nem tetszik, ami *van* benne, de a harmadik szakasz után hiányzik valami nekem, lehet, hogy nincs igazam ebben.” (Vágó M. 360–361.) A költő elfogadta Vágó Márta kifogásait, és (a 4. sor kivételével) a kifogásolt sorokat átírta.

357. Szeretnének A költő 1928. szept. 30-án írja Vágó Mártának: „Illyéssel beszéltem, gyönyörű, négy részből álló verse jött a Nyugatban, bátyja halálára írta »Bucsuztató«-nak. Ugy vélem, többet ér minden eddigi versénél, tehát nagyon jó. De jött kivüle lótól–öszvértől–samártól, Erdélyitől egy, gyöngé, Sággy Mártától három, vacak, Berda Józseftől egy, na hm, Zelk Zoltántól öt, tehetségesek, de egészen rossz is van köztük, Marconnay Tibortul kettő, nagyon hosszú, nagyon vacak. Ha csak Illyéstől jöttek volna, úgy azt hittem volna, hogy az enyéim biztosan nagyon gyöngék, rosszak, nincs önkritikám, mert hiszen ért hozzájuk Osvát. Mikor megláttam a Nyugatot egy kirakatban, elsáppadtam, ködgomolyag-halványan néztem a cimlapját félórán keresztül. Most már röhögnék, röhögnék, mert Osváttól ez igazán paralízis, vagy szellemi, vagy erkölcsi, utóbbi esetben tehát gyalázatosság, – de

legbelül igen fáj.” (Lev. 148. sz. 196.) Az említett szerzők versei a Nyugat okt. 1-ji számában jelentek meg. Kétségtelen tehát, hogy a költő szeptemberben több verset beküldött a szerkesztőségbe. Ezt a küldeményt nagy valószínűséggel a PIM JA 1002/2–13. jelzetű gépirataival azonosíthatjuk. A gépiratok Réz Pál szíves közlése szerint a Nyugat archívumából valók. Azon a hosszú *ű*-vel ellátott írógépen vannak gépelve, amelyet a költő 1927 szeptemberétől kezdve használt. Ez az írógép Makai Ödöné lehetett; okt. 1-jén Makai Hódmezővásárhelyre költözik, nyilván írógépét is magával vitte. 1928. nov. 5-én József Attila ezt írja Vágó Mártának: „Írógéped nálam van és hasznos szolgálatot teljesít.” (Lev. 164. sz. 240.)

A gépiratok papírja, a gépelés módja mind a tizenkét lapon azonos; egy időben, a fentiek alapján szeptemberben készülhettek. A következő verseket tartalmazzák:

Förgeteg (350)
A nagy városokat (257)
Hangya (298)
Két vázlat (326b–327b)
Kovács (269)
Medáliák (367)
Pöttyös (330b)
Reggeli (238b)
Sok gondom közt (353)
Szeretnének (357)
Táncba fognak (305)
Tószunnyadó (331b)

A kurzívval kiemelt versek korábbi szövegek átdolgozásai. A *Szeretnének* című versnek korábbi szövegforrása nincs, a gépirat leírási ideje alapján soroltam 1928 szeptemberére. Szabolcsi Miklós részletesen nem indokolt véleménye szerint (KM 242, 518.) 1928 tavaszán keletkezett. Lenne valami nyoma a szövegforrásokban. Az én keltezésemet valamennyire támogatja Vágó Márta 1928. okt. 4-i levelének az a passzusa, amelyben a költő egy elveszett levelére válaszol: „Drágám, mindent, amit a Jóról és Rosszról és Istenről írsz, nagyon ismerős nekem.” (Vágó M. 374.)

Nagyon valószínű, hogy ezek a gépiratok azért készültek, mert ismét ígéretesnek látszott a Nincsen apám se anyám kötet megjelenése. Miután a Genius kiadóval és a Tevan nyomdával való tárgyalás eredménytelen volt, a költő ezúttal két korábbi kötetének kiadójával, a szegedi Koroknay Józseffel próbálkozott. A részleteket lásd alább, a kötet ismertetése során.

358. [Ördög farába...] 1928. okt. 1-jei levélben. (Lev. 149. sz.) Egy későbbi, okt. 12-i levelében a költő így nyilatkozik verséről: „A »hajnalnyelvem a világra öltöm« vers azt hiszem rossz, túl hangos hozzám, nincs benne semmi fojtott zene, nem vagyok benne én, azt hiszem, ahogy visszaemlékszem rá...” (Lev. 158. sz.)

359. [Nyüzöség a boldogság...] 1928. okt. 10-i levélben. A költő a vers után ezt írta: „Kicsim, gyönyörűm, nem tudok most verset írni, hogyan is tudnék! Ez csak egy olyan firkantás, de az első négy sora igen tetszik. Hirtelenében úgy látom, hogy a középső négyet kell kicserélni.” (Lev. 156. sz.) Az ÖM szerkesztői – némi joggal – ennek alapján tették a verset a rögtönzések közé.

360. Az Édesanyjának Az ÖM szerkesztői állapították meg, hogy az édesanya: Vágó Márta édesanyja. Korábbi besorolásomnál valamivel későbbre, 1928 október végére–november elejére helyezem. A költő ekkor vasárnaponként gyakori ebédvendége volt Vágóéknak. József Attilának egy különösen meleg és szeretetteljes levele, amelyben egy élelmiszer-csomagot köszön meg „Vilma né-némnek”, nov. 1-jén kelt. (Lev. 162. sz.) Ebben utal is versre: „Kedves Vilma néném, szebben, illetve szépen szerettem volna megköszönni gondosságát, több jókedvvel és verssel, de hát azt kényszeríteni nem lehet.” A 16. sort („mennyezetemnek édesanyja”) vö. a Vágó Mártának 1929. okt. 10-én írt levél becézéseivel: „Tüköröm, szívem, mennyezetem...” (Lev. 156. sz.)

A verset a költő elküldte a Nyugatnak. „A kéziratot rajta a Babits zárójelbe tett mínusz-vonása; ezzel a jellel küldte vissza nekem azokat az írásokat, melyeket nem tartott közölhetőnek” – írja Gellért Oszkár. (Kortársaim. Bp. 1954. 316.) Eltette emlékebe a kéziratot, s 1953-ban közölte a Csillagban.

361a. Kínos, szögletes mulásom

361b. Zuzmara

A vers két változatának ÖV-beli sorrendjét felcseréltem. Az 1928. nov. 16-i levélbe beírt vers egyes sorai ugyanis a később, 1929. máj. 12-én megjelent változat soraival egyeznek; a Nincsen apám se anyám kötet szövege tehát későbbi.

362a. Meggy a kórón

362b. Piros hold körül

Ugyanaz a helyzet, mint az előző verspárral. A változatok sorrendje: 1) 1928. nov. 16-i kézirat; 2) Színház. Színházi Újság 1929. jún. 16.; 3) Nincsen apám se anyám (1929. febr.) A vers nyilvánvalóan nem közvetlen élményen alapul, hanem emlékkép: az ürmöhegyi hétvégék emléke.

A verset a költő (két sorát valamennyire átalakítva) felvette a Medvetáncba. A 11. sorban az *agan-csai* szót a sokat emlegetett szerkesztő-korrektor írta egy *g*-vel; a költő mindig két *g*-vel írja. (167, 15; 388, 30; 389, 5.)

363a. Óh szív! nyugodj!

363b. Fegyverben réved...

Keletkezési körülményeit 1936-ban mondta el Vágó Mártának: „Egyszerre eszébe jutott utolsó ürömi verse, hányaveti hangon közölte, hogy volt kint azután is, hogy ősszel mindenki beköltözött az ismerősök közül, és akkor írta az *Óh szív! Nyugodj!*-ot.” (Vágó M. 281.)

364. Hosszú az Úristen A vers első két sorával összevethető népdalról Vágó Márta írt: „»Ha én nálad lehetnék, a kertészed lehetnék, mindjárt meggyógyulnék« és »Hosszú az asztal, keskeny az abrosz, rövid a vacsora« ezek voltak a kedvenc nótái.” (Vágó M. 1975. 97.) A költő le is írta szövegét egy másik népdallal együtt. Különleges ritkaság; tudomásom szerint József Attilának ez az egyetlen verskézirata, amely nem saját szövegét tartalmazza. A PIM JA 77. jelzetű kéziratáról közöltem. (József Attila minden verse és versfordítása. Bp. 1980. 529.) Teljes szövege:

Esik az eső, ázik a mező,
hull a fa levele,
két béreslegény szántani készül,
de nincsen kenyere.
Hosszi az asztal, keskeny az abrosz,
rövid a vacsora,
huncut a gazda, nem néz a napra,
csak a szép asszonyra.

„Feleségem olyan nyalka,
kétszer mosdik egy hónapba,
sej dinom-dánom,
míg élek is bánom,
hogyan megházasodtam!”

Nép Imre

365. Magyar Alföld

A 364. és 365. sz. versnek a keletzése bizonytalan. Legkorábbi szövegforrásuk a Nincsen apám se anyám kötet; ennek megjelenése, illetőleg összeállításuk előtt bármikor keletkezettek. A legvalószínűbb az őszi keletzés. (Ha korábban írta volna a költő, csak fönmaradt volna korábbi szövegforrása vagy közlése.)

366. [Borostyánkőbe...] A verset a költő a következő szám alatt közölte *Medáliák* 8., 6. és 10. darabjainak soraiból alakította, de még a ciklus végső megformálása előtt. Esztétikai érvek alapján Szabolcsi Miklós is így vélekedik. (KM 251.) Filológiai érvek: 1) az 1. szakasz a *Medáliák* 8. szakaszának azzal a változatával egyezik, amelyet a költő 1928 szeptemberében gépelt le és küldött el a Nyugatnak; 2) a vers azon a hosszú *ú*-vel ellátott írógépen van gépelve, amely Makai Ödöné volt és amelyet Makai okt. 1-jén magával vitt Hódmezővásárhelyre.

367. Medáliák 1927–1928-ban készült darabok füzére. A legkorábbiak a 2., 4–5. és 9–10. darabok, ezek (a 10. kivételével) a korábbi, 325. sz. alatt közölt változatban már szerepelnek. A 9–10. darab konkrét utlásai is Franciaországra vallanak. A *baráttal egy ágyban lakom* sor több kortárs szerint azt verseli meg, amikor egy osztrák költővel, Hans Suschnyval aludt Párizsban egy ágyban. (Déry Tibor, Szép Szó 1938. 40–41.; Nádass József, Kortárs 1968. 1628–1629.) Szakálláról meg 1927. július 9-én ír nővérének: „...az Úr összetévesztette szakállamat valami vörös, égő csipkebokorral és belé-költözött. ...oly nagyszerű mikor az ÓCEÁN hús gyöngyökben csöpög belőle a köldökömrre.” (Lev. 129. sz.) Az 1. darab 1928. ápr. 25. előtti. A 8. és a 11–12. darab először a Nyugatnak 1928 szeptemberében beküldött gépiraton szerepel. A ciklus teljessé tétele (a 3., 6–7. és 10. darab megírása s a többiek átfogalmazása) a Nincsen apám se anyám összeállításakor történt. A Medvetánc 1934 szeptemberében készült kötettervében így szerepel:

Medáliák 8 12

A cím utáni számok azt jelentik, hogy a tervezett kötetben hány oldalt foglal majd el a vers. A két szám alapján megállapítható, hogy a költő előbb négy darabot ki akart hagyni, majd úgy döntött, hogy mind a tizenkét darabot beveszi a kötetbe, mégpedig mindegyiket külön lapra nyomtatva. (Mint később az *Eszméletet* is.) Az első tervét részben megvalósította: a Medvetáncban kihagyta a 6., 8. és 12. darabot, de nem politikailag „kényes” voltak miatt, mint Török Gábor vélte, hanem esztétikai, ízlésbeli megfontolásból. (Szabolcsi, KM 266., 270.) Második tervét egyszerűen a helyvel való takarékoskodás miatt nem valósíthatta meg, de a terv komolyságára vall, hogy a Nincsen apám se anyám tartalomjegyzékében mind a tizenkét *Medália* külön-külön fel van sorolva, kezdőszavaikat adva meg címmül. A költőnek ezt a szándékát igyekeztem megvalósítani.

A 11. darab Erdélyi József *A kisértet* című versének emlékével készült:

Akit te hívtál,
Hivatlan itt áll:
Jobb hónom alatt
Lángol a nap,
Bal hónom alatt
Holdujulat,
Hajszálam csillag –
Halálba csallak...

(Nyugat 1922. november 16.)

A költő igen jó véleménnyel volt verséről. Füsi József szerint „legjobb verseinek tartotta, ezeket magyarázta elragadtatva, kedvesen; nyilván, mert bennük látta megvalósulva költői képzetének és filozófia-hajlandóságának csattanós összhangját”. (A Toll 1938. jan. 10. Kortársak... II, 921.) Ugyanitt a „huszonhárom” a költő életkorára utal, a születésnapjára versek módjára. (N. Horváth B. 1992. 111. Lásd az *Oly friss* [183] jegyzetét.) „Az életévek megszemélyesítésére József Attila Walt Whitman *Ének magamról* című, Gáspár Endre által fordított kötetében található példát: *Huszonnyolc ifjú fürdik a parton, / Huszonnyolc ifjú és mind barátságos; / Huszonnyolc asszonyélet éve és mind oly magányos... / Melyik ifjút szereti jobban?*” (Tverdota, 1999. 35.)

A Nincsen apám se anyám kötet korábbi, 1927 őszi tervéről fentebb volt szó. A második, ugyan-csak sikertelen kísérlet a Genius kiadóval és a Tevan nyomdával 1928 tavaszán történt; lásd a *Nem-zett József Áron* (341) jegyzete után. Harmadszor az év nyarán kezdett reménykedni a költő. Az erre vonatkozó utalások a következők:

„Attila, te utolsó disznó, neked szeptemberben vizsgázni kell, és a könyvednek is meg kell jelenni addigra!” (Vágó M. 334.)

„...igenis helyt fogsz állni, és lerakod most mindenekelőtt azt a vacak vizsgát, és kihozod a könyvedet...” (Vágó M. 1928. júl. 29-i levele, Vágó M. 339.)

„...ebben az évben többé más nyomtatott betű, mint angol, nem kerül a szemem elé. Persze kivéve a Te verseskötetedet! Szeretnék megkérni, küldj belőle két-három példányt majd, jó?” (1928. szept. eleje, Vágó M. 350.)

„És mi van a könyveddel, nem jelenik meg?” (1928. okt. 8. Vágó M. 386.)

„rövidesen megjelenik József Attila verskötete is: Nincsen apám, sem anyám cím alatt.” (Magyar Hírlap 1928. okt. 14.)

„Koroknay egy hét múltával igéri könyvemet.” (A költő levele Vágó Mártának 1928. okt. 20. Lev. 159. sz.)

„Koroknaynak nyomdaköltségem nagyobb felét elküldtem, de ő nem válaszol.” (A költő levele Vágó Mártának, 1928. nov. 5. Lev. 164. sz.)

„Micsoda marhaság a pénzt visszaküldeni?! [azt, amelyet Vágó Márta küldött a költőnek,] Tessék azonnal beváltani és elküldeni Koroknaynak a tartozásodat, hogy végre megjelenjen a könyved, ez becsületbeli ügy!” (Vágó Márta levele 1928. nov. 13-án; Vágó M. 415.)

„Koroknaynak nem én tartozom. Azonkívül pedig költőzködését már a múlt hó folyamán befejezte s így tőle várná az ember, hogy siessen a könyvvel, annál is inkább, mert a pénz nagyobb részét már megkapta s a hátralévő 140 P a megjelenés után esedékes. Ez pedig künn van a gyűjtőknél.” (A költő levele Vágó Mártának 1928. nov. 16-án. Lev. 167. sz. 244.)

A könyv végül is csak 1929 februárjában jelent meg. Nem értem a belenyomott febr. 17-i dátumot; az első példányok korábbiak, febr. 7-én dedikálta Tettamanti Bélának és Eperjessy Kámánnak. (Kat. 2041. és 2013. sz.)

A könyvészeti leírásnál itt is kiemelem kurzívval azokat a verseket, amelyek átdolgozott szöveggel jelentek meg. Az átdolgozás időpontja azonban bizonytalan; lehetséges, hogy már 1928 szeptemberben, vagy még korábban megtörtént.

[1]: JÓZSEF ATTILA | NINCSEN APÁM | SE ANYÁM | VERSEK | GÉNIUS |
BUDAPEST | 1929

[2]: Koroknay-nyomda, Szeged, Apponyi-u. 7.

[3]: 1929 február 17. Ebből a könyvből készült 1000 számozott példány, 1–50-ig a költő kezevonásával a gyűjtők számára meritett papiroson; a 901–1000 számú példányok a költő kezéből köztulajdonba mentek át. 000 szám.

[4]: VÁGÓ JÓZSEFNEK

5: [Lidi nénémnek...] (321)

6: Örökélet (341)

7: Tiszta szívvel (237)

8: Szeretnének (357)

9: Zuzmara (361b)

10: *Éji dal* (338b)

11: *Dal* (339b)

12: *A pap mosolyog* (306a)

13: Magyar Alföld (365)

- 14: Biztató (316)
- 15: Óh szív! nyugodj! (363a)
- 16: József Attila (340)
- 17: Hangya (298)
- 18: Megfáradt ember (149)
- 19: Kertész leszek (250)
- 20: Isten (248b)
- 21: Istenem (248c)
- 22: Hosszú az Úristen (364)
- 23: Reggeli (238b)
- 24: *Az oroszlán idézése* (279)
- 25: *Ülni állni ölni halni* (300)
- 26: *Tüzek éneke* (252b)
- 27: *Fiatalasszonyok éneke* (256)
- 28: *Dalocska* (278b)
- 29: *Táncba fognak* (305)
- 30: *Sok gondom közt* (353)
- 31: *Pötytös* (330b)
- 32: *Gyöngy* (349)
- 33: *Áldalak búval vigalommal* (329b)
- 34: *Ringató* (334)
- 35: *Tószunnyadó* (331b)
- 36: *Tedd a kezed* (342)
- 37: *Klárisok* (354)
- 38: *Pernyetáncra* (351)
- 39: *Mikor az uccán átment a kedves* (251b)
- 40: *Piros hold körül* (362b)
- 41: *Tudtam én* (347b)
- 42: *Itt hűvösebb* (356b)
- 43: *Gyereksírás* (348b)
- 44–45: *Szeretők lázadása* (296)
- 46–47: *Förgeteg* (350)
- 48: *Öreg minden* (352b)
- 49: *Kovács* (269)
- 50–55: *Medáliák* (367)
- 56: *Dudoló* (315c)
- 57: *Két vázlat* (326–327)
- 58: *Hajnalban kel föl mint a pécek* (253)
- 59: *Érted haragszom, nem ellened* (293)
- 60: *Kopogtatás nélkül* (282)
- 61: *A nagy városokat* (257)
- [63–64]: *Kereső*

A kötetet A Tollban 1929 augusztusától kezdve hirdették: „JÓZSEF ATTILA Nincsen apám se anyám c. páratlan sikerű verseskönyv [!] kapható A TOLL kiadóhivatalában. – Ára 1 pengő 50 fill.” Az 1930. jan. 10-i számban hozzátették: „Második kiadás sajtó alatt!” (Kovács Sándor Iván, Irodalomismeret 2000/4. 39.) Erről az állítólagos második kiadásról semmiféle egyéb adat nincs.

Az ekkor keletkezett versek többsége csak a megjelenés időpontja alapján keltezhető. A Toll és az Előőrs szerkesztői feltehetően nem fektették sokáig a költő beküldött verseit.

368a. Istenhegyi László A vers Hatvany Lajosról, József Attila atyai jóbarátjáról, később mecénásáról írt medália. Kettejük kapcsolatát részletesen tárgyalja Tasi József: József Attila könyvtára. Bp. 1996. 107–110. A hozzá írt verset maga Hatvany magyarázta 1952-ben: „A vers címe a kötetben: *Laci bá*, a borítékban lelt kéziratban: *Istenhegyi László*. Márpedig Laci néven csak a kortársaim ismertek; az irodalomtörténetben és újságcikkekben sokat meghurcolt nevem: *Lajos*.

Kopaszodsz és őszülsz te!, – Attilához képest előrehaladott koromra vonatkozik. Ennek a korkülönbségnek a gátlásaira a levelében is alludál.

Bölcsebb! korod előtt hajolj! – viszont arra, hogy annyi rossz tapasztalat után a koromhoz (48 éves voltam) illő fölénytel viseljem azt, hogy a Horthy-korszak közvéleménye, mint nemzetgyalázót és hazaárulót kiközösít, – s hogy még írókollégáim is elfordítják fejüket, ha az utcán szembejönnek velem.

Ügyész ügyel bősülsz-e? – arra vonatkozik, hogy 1928 őszén a fogságból amnesztia nélkül kerültem ki s csak föltételes szabadságon voltam. Tehát vigyáznom kell magamra, föl ne bősüljek, mert az ügyész szeme rajtam.

Ne bándd, jó vagy, – ez a posthumus elismerés, melyet Attilától kapok, sok rágalom, vád, támadás ellenére megnyugtat afelől, hogy egy olyan tiszta lélek számára, aminő Attila volt, minden tévelygésem és megtántorodásom ellenére: *jó voltam* vagy legalábbis *jót* akartam.

Pipabagó az ország – arra figyelmeztet, hogy közügyi nyugtalanságaim nem illenek a kopasz bölcshöz.

Ebed szeret – mint Attila két évvel később bekövetkezett válásomkor elmondta azt jelenti, hogy házasságommal baj van. Már nem szeretjük egymást.

Forg a világ, – a lenten forgó nyomott darázs hasonlat találó, ritka exkvízit, – de a lenten, mely a rím miatt került a sor végére, zavaró.

Vakság dereng a szenten, – valószínűleg az Istenhegyi villához tartozó kert szélén a feszületre vonatkozik – futva elkapott benyomás a töviskoszorúja alatt vérző és hűnyt szemű (vakon derengő) Krisztus alakról.

A *szent* Attila szótárában ez alkalommal az eszmék megszállottját jelenti, aki nem látja tisztán a tárgyi világot. A ködös realitást, az elfoglalt doktrinert, a vaksi szektáriust, akivel szemben áll a művész, kinek műve: a látomás.” (Kovács Ákos, [1980] 16–18.)

368b. Laci bá' Ez a változat 1929. nov. 3-án jelent meg. Feltételezem, hogy a kéziratot változatot nem sokkal a megjelenés előtt dolgozta át a költő.

369. Két keserves Mj. 1929. máj. 26. és jún. 9. A *Medália* Vámos Henrik 1929. ápr. 12-i levelére mintegy válaszként született. A levélben a Századunk munkatársa megköszöni a Nem én kiáltok kötetet, majd így folytatja: „Mert Ön verseiben oly gyalázatosan szépen énekl meg az éhséget, hogy Önt hatóságilag kellene eltiltani a jóllakástól. A terített asztal a forradalom ellensége. Isten mentse meg Önt a jó ételektől.” (Lev. 174. sz.) A levél hátoldalára írta József Attila a *Két keserves* második darabját. A kéziratok *evett az Isten énhelyettem* sorát a kiadásokban a költő erre változtatta: *evett az ördög énhelyettem*. Szőke György nem tartja kizártnak, hogy „csupán egy újabb istenkáromlási pert kikerülendő eszközölte versén ezt a változtatást”. (ItK 1960. 482.)

A *Csin-bin* egyik kéziratát Nógrádverőcén tisztázta le a költő, s Révai Ibolyától került a PIM-be. Sem a nógrádverőcei kirándulásról, sem Révai Ibolyáról nem sikerült adatokat szerezni.

370. Esik Mj. 1929. júl. 21.

371. Dörmögő Mj. 1929. aug. 11. József Attila többször is megemlékezett anyai nagyapjáról. Először a Márer György által készített riportban: „A nagyapja csász volt Szabadszálláson és ími-olvasni nem tudott. Azt hiszem, még él – mondja József Attila.” (A Hét 1928. máj. 4. Kortársak... I, 110.)

Vizi Albert emlékezett rá, „hogy egy ízben Attila a szüreti bál utáni hajnali sétán minduntalan ezeket a szavakat ropogtatta: »Avas szalonnán élt, mint az idő,« s kérdezgette tőlem, mit szólok hozzá, milyen ősi szemlélet van ebben a pár szóban, s milyen mély ez a kép.” (Ekv. 235.)

372. Harmatocska Mj. 1929. aug. 25. Idézem Németh Andor novellisztikus beszámolóját a vers keletkezéséről.

„Egy nyári délután a Horvát-kert tejcarnokában üldögéltünk. Attila verset írt, s mikor elkészült vele, felém nyújtotta. Így szólt:

Guggolva ringadoz...

Milyen? – kérdezte.

Mindössze egyet kifogásoltam: a málnabokorra tapadó zsíros papírt.

Attila összehúzta a szemét, mintha képet szemlélné.

Az kell oda – mondta. – látom.

Megengedem. Egy kiránduló hajthatta el s a bokorra sodorta a szél. Ebből azonban nem következik, hogy a bokron kell maradnia. Miért nem szeded le róla?

Nem lehet. Odatartozik.

És ottmaradt.” (Németh Andor 1944. 109–110.)

373. Tiszazug Mj. 1929. szept. 8. „A verset a szolnokmegyei tiszazugi községekben (Tizsakürt, Nagyréf, Újkécske, Ókécske stb.) közel 20 éve folyt arzénos gyilkosságok leleplezésének hatása alatt írta.” (ÖM 1952. II, 373.) Móricz Zsigmond riportja a törvényszéki tárgyalásról: Tiszazugi mérgegyverők. Nyugat 1930. febr. 1. 189–198. Az akadémiai kézirat tulajdonosával, a ma is olvasott turanista öskutatóval, Zajti Ferencsel (1886–1961) a Bartha Miklós Társaságban ismerkedett meg József Attila. Könyvtárában megvolt Zajti egyik műve: A hun-magyar őstörténelem. Bp. 1928. Aveszta-könyvtár 16. (Tasi József: József Attila és a Bartha Miklós Társaság. Bp. 1995. 29.) Az áthúzott *Attila* s az utána írt *Atilla* magyarázata valószínűleg az, hogy Zajti szerint így kell írni a hun király nevét.

374. Margaréta A költő szeptember végétől okt. 18-ig üdült a balatonlellei MABI szanatóriumban. (Macht Ilona, Új Írás 1980/4. 34–40.) Németh Andor özvegye azt írta Szabolcsi Miklósnak, hogy a költő ezt a verset Balatonlellén írta. (KM 418.) Megerősíti ezt a vers „berekháti” szava, amely utal a Balatonboglár és Balatonkeresztúr között Belső-Somogyban elterülő Nagyberekre és annak -berek összetételű számos részletére. Az 1. szakasz kakukkolgat szavához ez a népdalidézlet illik:

Szól a kakukkmadár,
Talán megvirrad már,
Fordulj felém, rózsám,
Magad maradsz mindjárt.

(Magyar Népzene Tára VII, 106. sz. Kórógyon gyűjtötték 1910-ben. Sok változatban ismert.)

375. Bethlen István Feltehetően ez a vers is a balatonlellei üdülés alatt készült, különben miért említené a költő a Balatont a 2. sorban? A 20. századi magyar történelem egyik jelentős alakjának testi tulajdonságát (hosszú volt és kopasz) és gögjét csúfolja a költő. Elterjedt a híre, hogy „a miniszterelnök zárkózott, a cinizmusig szenttelen, a mindennapi élet ügyes-bajos gondjai iránt érzéketlen, és »cezári göggek« elnéz az emberek feje fölött.” (Romsics Ignác: Bethlen István. Bp. 1991. 209.)

376a. Akácokhoz! Mj. 1929. nov. 23.

376b. Akácokhoz A Döntsd a tőkét kötet számára átdolgozott változat előzetesen a Népszava 1930. dec. 12-i számában jelent meg.

377a. Favágó [I.] Mj. 1929. dec. 1.

377b. Favágó [II.] Az „osztályharcos” változat a Döntsd a tőkét kötetbe készült.

378. Arany A verset először Németh Andor közölte az 1938-i könyvnapra megjelent gyűjteményes kiadásban, a „Nincs bocsánat (József Attila utolsó versei) 1936–37” című fejezetben. A kései datálást megerősíteni látszott, hogy Bóka László emlékezése szerint József Attila a verset az Apolló c. folyó-

irat számára írta, Arany János születésének 120. évfordulójára, vagyis márc. 2-ra. (ÖM 1952. II, 420.) Fehér Erzsébet újabb feltevést kockáztatott meg: a költő 1937 júliusában ismertetést készült írni Arany összes műveiről, és az akkor megkapott Arany-kötetek tanulmányozása ihlette az *Arany* megírására. (Lev. 486.)

A vers két kéziratának duktusa teljesen más, mint az 1937-i versekéi. A pontosabb keltezését szövegparhuzamok segítségével kísérrelhetjük meg. Az *Arany* utolsó sorának változatai több versben is megtalálhatók:

Medáliák (367): s míg göggel fortyog a bab és sziszeg...
Kínos, szögletes mulásom (361a): Míg göggel fortyog sokak babja,
Dörmögő (371b): Fortyos fazekad gögben szenvedő?

Az idézett sorok 1928 őszén és 1929-ben keletkeztek.

Nagyon hasonlít az 1930. febr. 6-án megjelent *Füst* (382) kezdőképe az *Arany* 3. sorához:

Kis nyurga füst virágzik hold előtt,
ezüsttel köt és old...

Az *Arany* 2. és 12. sorában az *Ákácokhoz* (376) központi motívuma, a homok is feltűnik:

homokot kötözni magunkba'
az úri szélben ez a föladat.

Az *Ákácokhoz* 1929. nov. 23-án jelent meg az Előőrsben, s József Attila „narodnyik” korszakának mintegy programverse. Ugyanott, dec. 21-én jelent meg a költő ismertetése Dóczy Jenő Arany János című könyvéről. (József Attila: Tanulmányok és cikkek 1923–1930. Bp. 1995. 39. sz.) Az ismertetésben idézi és kommentálja Arany vallomását: „Nekem, ha építeni akarok, téglá kell és mész.” Ezzel cseng össze a vers 11. sora. További párhuzamokat állapít meg Pongrácz Mária. Ugyanő megállapítja, hogy az Arany első fogalmazványa a Dóczy-könyv olvasása, illetve a recenzió írása körüli időben, 1929 végén születhetett meg. A vers átdolgozása nem sokkal később történhetett. (Költőnk és korunk. Tanulmányok József Attiláról. Bp. é. n. III, 304.) Az *Arany* versformája a *Vásárban* című Arany-versét követi.

379. Betlehem Az első változat mj. 1929. dec. 21. A költő kisebb mértékben a Döntsd a tőkét és a Medvetánc kötetekhez dolgozta át a verset. A költő ebben a versében a népi betlehemes játékok fő jelenetét, a jól ismert pásztorjátékot verseli meg. Jellegzetes éneke a Mennyből az angyal... (N. Horváth B. 1992. 109–110.)

380. Betlehemi királyok 1929 karácsonyára írta a költő. Az 1932-i változat, melyről Szántó Juditnak írt, az első tervezett gyűjteményes kötet összeállításakor készült. Ugyanezt a változatot Ottó Ferenc Döntsd a tőkét kötetébe is beírta a költő. (Ismeretlen helyen.) Ottó Ferenc zeneszerző a *Betlehemi királyokat* is szerette volna megzenésíteni:

„...az utolsó szakasz második sora nekem nagyon »profán«, szeretném, ha megváltoztatná.
Mit szeretne?

Ha így lenne, hogy »Irul-pirul Mária, Mária | Boldogságos Szűzanya...« Ugy, mint az egyházi népekekben van

Erre Attila elvette az én kötetemet és ceruzájával – nyíllal mutatva, a sorok fölé ezt írta mosolyogva a kérdéses sor helyébe:

Irul-pirul Mária, Mária,
Boldogságos, szűz mamanan.

J. A.

(Véletlenül a francia »maman« szót írta le, de kihúzta a végső »n« betűt.)” (Jelenkor 1964. 434–5.)

A Döntsd a tőkét Rubin Lászlónak ajánlott példányában, a vers végén: *Isten és Rubin László segítségével. Alleluja!* (M. Pásztor József, Tiszatáj 1966/4. 315.) Vajon mi lehetett Rubin szerepe?

A vers a karácsonyi ünnepekör másik elterjedt szokását, a háromkirály-járást mutatja. (N. Horváth B. 1992. 108–110.)

381. [Babits egy versszakának átírásai] Szöke György már az 1984-i kritikai kiadás bírálatában kifogásolta, hogy az átírások nem szerepelnek József Attila versei között. Megismételte kötetében is: „...ennek a József Attila által átalakított versrészletnek a helye kétségtől József Attila összes versei között volna, még ha csak a rögtönzések, alkalmi költemények sorában is.” (Szöke György, 2003. 41.) A hírhedt „tárgyi kritikai tanulmány” Babits Az Istenek halnak, az Ember él című verskötetéről 1930. jan. 10-én jelent meg A Tollban. A szöveggörnyezet, amelyben az átírások megjelentek, a következő (erősen lerövidítve József Attila kínosan szörszálhasogató fejtegetéseit):

„A legjellemzőbb az, hogy költői mondandói mindig megtörnek a sorok végén (enjambement). Idegen sor közepéig hátrálnak, ott elhalnak, miután előbb hol nyegle, hol barbár sorvégek erőszakosságán szüzességüket elvesztették:

A csupasz fák csucsá mint tük hegye bök be
az égi flanellba:
Az Isten a földet hóba és ködökbe
puhán becsavarta,
hogy óvja azt a pár maradék plántáját,
amit az ember nem
irtott ki még, s amik a bus tavaszt várják
szabadon vagy kertben.

(Gondok kereplője)

Tessék megnézni az utolsó másfél sort és belátni, hogy ez a bottal esketett nász micsoda másfél üresfejű fattyat adott az életnek s micsoda másfél »művészi formát« a magyarnak. Fattyat, mert a szakasz majdnem csecsemő-képzetet ad. De te jószágos ég! csecsemő, akiből tük merednek ki? Próbáljunk jó szakaszt csinálni ebből a bölcselmi csendéletből, amely pedig a kötet legjobb szakaszainak egyike:

Az Isten a földet puhán becsavarta
égi flanellba,
ráfonta, kötötte havát, ködét,
hogy óvja azt a pár maradék plántáját,
amit az ember
nem irtott ki még.

Rossz ez így is.

...Lehet, hogy a köd az emberek szeme ellen óv – de ez csak belemagyarázás volna. s a flanell ismét bajt okozna. Meg nem állhatom hát, hogy az egészet át ne írjam erre a mozzanatra a következőképpen:

Csupasz fák gémberező ágát
puha gyolcs-ködbe csavarja, fedi:
az Isten megóvja világát;
az ember lelkét vaksággal veri.

A gyolcs egyenértékű a flanellal. Hogy az ember irtott és irt, azt fölösleges belevenni. ” (József Attila: Tanulmányok és cikkek 1923–1930. Szövegek. Bp. 1995. 223–225.)

382. Füst Mj. 1930. febr. 6. Bóka László mutatott rá arra, hogy a vers Arany *A hamis tanú* című versének ismeretére mutat:

Az időtől fogva, mikor a *hold* felkel,
S a vizet behinti *ezüst* pikkelyekkel,

.....
így kötődik szóval: *Oldjak-e? kössek-e?*

Bóka hülyéskedve, „a divatozó hatáscurkászás fondor okoskodását és Császár Elemért kifigurázva” mondta el ezt József Attilának, ám meghökkent a költő reakcióján: „Még az is lehet, hogy igaz, ki tudja, ki adja szánkba a szót...” (Bóka László: Válogatott tanulmányok. Bp. 1966. 1440–1441.)

383. Nyár Mj. 1930. febr. 7. Valahányszor elővette, mindig változtatott rajta valamennyit a költő. Ha az a véleményünk, hogy akár egyetlen szó kicserélése is új verset eredményez, akkor nem kevesebb, mint hét önálló, teljes értékű változata van a versnek. A hét változathoz kettőt közlök teljes szövegével: a Döntsd a tőkét és a Medvetánc kötetekben megjelenteket. A legtöbbet elemzett átírás.

384. Egy költőre Nem sokkal a hírhedt Babits-kritika megírása után (versbetéiteit lásd feljebb, 381. sz. alatt) József Attila versben is nekivont Babitsnak. A kiváltó ok Babits cikke: A Nyugat és az akadémizmus. (Nyugat 1930. febr. 1.) Az előzmény: a Bécsben lakó Ignótus nevét levették a Nyugat címlapjáról, s emiatt Ignótus egy 1930. jan. 14-én a Zeneakadémián tartott előadásában „keserű szemrehányást tett azoknak, kik távollétében kezükbe ragadták az árván maradt zászlót” Babits nevével, s a vádat, mely azt inszinuálja, hogy mindenféle áldozatokra is hajlandó voltunk, reverzálist adni, a Nyugatot átjátszani, Ignótust elejteni, s isten tudja, még mit, azért az egyetlen nyereségért, hogy esetleg, bevásztanak a Kisfaludyba. Gyermekekmesék, amiket maga a Társaság minden tiszteletre méltó elnöke megcáfolt, mint méltatlanokat hozzá és énhozzám. Mégis, az Ignótus sarkain ügető sakálkák képesek föltálatni ezt az egész komplikált árulási rémregényt, minden szörnyű vád végén csattanva a legszörnyebbet: hogy Babits Mihály Kisfaludy-tagságra vágyakozik!” A cikk még kétszer említi a „kis sakálok”-at. József Attila versének első szava a „sakál”, amit akár magára is vehetett. (A „hollót hörög” Babits ismert Poe-fordítására utal, s annak is erre a sorára: „Jós! – hörögtem – választ kérek! jós, madár vagy gonosz lélek!”) A 28. sor „vénebb békái” a Kisfaludy Társaság öregjei. A vers néhány utalását tudós magyarázó sem fejtették meg. (Tasi József e kötetben: Mint különös hírmondó. Tanulmányok, dokumentumok Babits Mihály születésének 100. évfordulójára. Bp. 1983. 164–165.; Melczer Tibor, ItK 1980. 71. sk.) Megfejtetlen maradt a 3. sor „Dala-dög”-e. A 7. sor szerintem talán egy régi-régi, Kassák és Babits közötti vitára alludál (Nyugat 1916. II, 328–340; 420–425.), ahol Kassák többször is illeti Babits költészetét a „pálmaház”-zal. Egy homályos helynek azonban textológiai vonatkozása van. Kik azok a „ködgyűrők” a 13. sorban, akik körül Babits koslat? Tasi József szerint „...úgy az *aggódók*, mint a *ködgyűrők*, vagyis ködlegyűrők, ködeloszlátók az elkötelezett költők, sőt, tágabb értelemben a baloldal metaforája.” (I. h. 118.) Péter László ezzel szemben úgy véli, hogy „...a *ködgyűrők* éppenséggel nem a ködöt eloszlátók (hiszen Babits, a sértdöött József Attila szerint nem a haladás hősei körül forgolódtak), hanem ellenkezőleg: akik csak csűrök-csavarják a ködöt, a semmit, úgy, ahogyan az Ady magyarságában kétkedő tehetetlenek, habzó szájuak – ez meg Ady szava – *ködevők*.” (Élet és Irodalom 1963. júl. 6.; Péter L. 2000. 108–109.) Az én magyarázatom szerint a kérdéses szó talán sajtóhiba *ködgyűrők* helyett. Lélektani indítók lehet a gátlás az *ű*-re, különösen ha a következő szót is figyelembe vesszük: *ködgyűrők körül*. Az *ű*-kel nehezen küzdenek meg a szedők, pl.: a földre *sötöttük* szemünk (A város peremén [432] 4. sora a Nagyön fáj kötetben); vagy talán a *Sok gondom közt* 2. szakaszában: rózsa *csülkökkel* szívembe lépsz (*csülkükkel* helyett, lásd a 353. sz. vers jegyzetét); Ciocâlțeu: *Egyedül* című versének műfordításában az *ÖM* közlésében: *dühök* a Szép Szó *dühük* alakja helyett. (ÖM IV. 80.)

Köztudott volt, hogy Babits mintegy szellemi elődjének tekintette Kazinczyt. József Attila kedvtelve nézegethette a *Mondolat* bumfordi metszetét a szamaragoló Kazinczy-Babitsot, és talán ez adta az ötletet versének 13–14. sorához. A megfelelés nem pontos; a metszeten a szamarának nincs szárnya, csak a Parnasszus tetején ágaskodó Pegazusnak, s a hegyet is inkább felhők, mint ködgyűrők veszik körül. (Mondolat. Dicsalomb 1813. Új kiadása Balassa Józseftől: Bp. [1898]. Régi Magyar Könyvtár 10.)

Bizonyítható, hogy József Attila forgatta a *Mondolatot*. A végére illesztett szótárban ugyanis néhány, csak József Attila verseiből ismert szóra bukkanunk. Ilyen az „Égrekelni. *Emelkedni*.” (*Ars poetica* [573]: Nem volna szép, ha égrekelne Az éji folyó csillaga), vagy a „Hunyor. *Tréfa, jókedv*.” (*Zuzmara* [361b]: Hunyor nélküli nyugalommal!) Sokfelől ismerhette, de azért jegyezzük ide a szótárból: „Eszmélet. *Gondolat, képzelet*.” (Magyar Könyvszemle 2003. 379–380.)

385. Ady emlékezete 1930. márc. 23-ra, a Bartha Miklós Társaság Ady emlékünnepeére írta a költő, s ott el is szavalta. Az ünnepélyről részletesen beszámol, s a meghívó hasonmását közli Fábíán Dániel: József Attiláról. Bp. 1989. 45–51. A 19. sor „három millió koldus”-ához: Várkonyi István és Áchim L. András agrárszocialista szervezkedéseiben bukkan fel először a nincstelen hazai parasztság megjelölésére a „hárommillió koldus” szárnyasszava. (Békés I. 1977. 404.) Fábíán Dániel *3.000.000 koldus* címen írt cikket a Századunk 1929. májusi számába.

386. Egeres Mj. 1930. máj. 1.

387. Regös ének Mj. 1930. júl. 24.

E két vers kéziratát a költő már ápr. 18-án elküldte Bresztovszky Edének, a Népszava kulturális rovatvezetőjének: „Elutazóban vagyok s így sajnos nem adhatom át magam az itt küldött két verset, amelyek azt hiszem alkalmasak volnának husvétra.” Bresztovszky megjegyzése József Attila levelén: „Mindkettőt nyomdába adtam!” Emlékezete szerint az *Egeres* és a *Regös ének* ez a két vers. (Lev. 181. sz.) Tasi József másképpen keltezi; szerinte a verset inspiráló cikk az Előörs 1930. júl. 10-i számában jelent meg. „Valakik indulnak. Valakik mennek a falu felé: a regösök mennek.” Gömbös Gyula, „e talpig magyar férfiú” küldi őket... (Idézi Tasi József, i. m. 209.) A Népszavában, József Attila verse alatt is olvasható egy gúnyos glossza: „Regét a népnek! – ha már nincs kenyere” címmel. Kezdeté: „A lapok megírták, hogy Gömbös honvédelmi miniszter Inkén járt a vakációzó kormányelnöknél. Magával vitte a festői uniformisba bujtatott magyar királyi állami regösöket is, akik vacsora után énekkel és zenével mutatkoztak be a miniszterelnök úrnak.”

A vers ősi pogány szokást örökít meg. Valószínű forrását Sebestyén Gyula könyvében kereshetjük: *Regös-énekek*. Bp. 1902. (Magyar Népköltési Gyűjtemény IV.) Gunda Béla visszaemlékezése: „Valahonnan hozzánk sodródott Sebestyén Gyula regösének gyűjteménye, s abból többször felolvasott, elemezve a versek ritmusát, s lélektani magyarázatot nyújtott a versek tartalmához.” (Ethnográfia 1957. 636.) Sebestyén kiadványából néhány refrént idézünk: Hej, regö rejtem, rejtem! Hej, regülejtem, regülejtem! Regü rejtem, regü rejtem! Ej, regülejtem, neked ejtem! stb. (További részletek: N. Horváth B. 1992. 104–106.)

Ottó Ferenc megzenésítette a verset, s ezzel kapcsolatban írja: „Attila mindig nagyon vigyázott, hogy ne *regös*-t, hanem *regös*-t írjak és énekeltessek.” (Jelenkor 1964. 435.)

388. A csodaszarvas A József Attila-filológia egyik crux-a. A vers A Hír 1933. aug. 4-i számában jelent meg. Előzménye egy riport a júl. 4-i számban: József Attila nem hajlandó meghalni! (Kortársak... 228. sz., lásd az *Óda* [460] jegyzetét.) A riporter ekkor kérhetett verset a költőtől, aki vagy egy régebbi versét szedte elő és adta oda, vagy pedig megírt egy új verset. Horváth Iván és Lengyel András az utóbbira szavaz, Tverdota György és Szabolcsi Miklós viszont lehetetlennek tartja, hogy ilyen verset írt volna a költő 1933-ban.

József Attila életének egy átmeneti, 1933 júniusának végétől augusztus elejéig tartó epizódja, amikor Rátz Kálmán hatására a nemzeti kommunizmussal kacérkodott, és megírta *A nemzeti szocializmus* című szöveget. (Lengyel András: József Attila, Rátz Kálmán és „A nemzeti szocializmus” Forrás 2002/12.) Mindkét kutató kapcsolatba hozta *A csodaszarvas*t József Attilának ezzel a politikai orientációjával. Horváth Iván: „József Attilának ezt a versét nagy valószínűséggel ennek az átmeneti jobboldali korszakának lehet tulajdonítani.” (A 2000 című folyóiratban, 1989. április, 56., majd a „miért fáj ma is” kötetben. Bp. 1992. 311.) Lengyel András: „*A csodaszarvas* a kéziratok cikkből megfogalmazott nemzeti törekvés programverse.” (A modernitás antinómiái. Bp. 1996. 112. Lásd még a Forrás idézett cikkét.) Tverdota a Lengyel András könyvéről írt bírálatában csak ennyit ír: „Egyáltalán nem bizonyos azonban, hogy (az Arany János-i?) csodaszarvasregét újramondó, a Kale-

valából tanult formai megoldásokkal sűrűn élő költemény bármi módon összefüggésbe hozható lenne a pálya említett epizódjával.” (Holmi 1997/8. 1169–1170.) Később: „...egy sor stiláris, szemléleti jegyét tekintve sokkal jobban illik a húszas–harmincas évek fordulójának terméséhez, mint a 33-as versekhez.” (It 2001. 290.) Szabolcsi Miklós sem foglalkozik részletesen a problémával: „Az 1933-as besorolást mindenképpen hibásnak tartom. ...A szöveg tartalmi elemei a Bartha Miklós Társaság korszakára utalnak.” (KM 518.) Magam Bokor László magyarázatával értek egyet. A vers 5–6. szakasza a jobboldali illúziókkal való leszámolásként értelmezhető. (József Attila és „A csodaszarvas” Népszabadság 1969. dec. 14.) Nincs bizonyító ereje, de annyira frappáns, hogy ideírom – Bokor után – Bajcsy-Zsilinszky Endre egy 1938-as nyilatkozatát: „...megszakítom ezt a futást a csodaszarvas után...”

A kérdés azonban így is fennmarad: József Attila az 1929–1930-as barthás korszakával való leszámolás hosszan elnyúló periódusában, vagyis 1930 júniusa és szeptembere között írta (és vette elő 1933-ban) a verset, vagy a Rátz Kálmán-féle nemzeti kommunizmussal való szakításkor, 1933 júliusának végén–augusztusának elején. Hogy a kérdés valamerre eldőljön, célszerűnek látszik számba venni a vers mintáit és szövegpárhuzamait.

Legfőbb mintája Arany *Rege a csodaszarvasról* című verse (a *Buda halála* hatodik éneke). A vers címe, tárgya, továbbá stílusa főleg Aranyra utal. Versformája a két versnek azonos (felező nyolcas, aabb rímképlettel), „képszerkesztés, gondolatrítmus, az *éjten éjjel, űzton űzte* szerű régiességek...” (Aranyról: *ágrul ágra... szájrul szájra*) is Aranyra utalnak. Csáti Demeter *Pannónia megvételeéről* c. 16. századi énekének emléke is érzik a versen. A versforma csaknem azonos, s a 3. szakasz utolsó sorának alliterációi is emlékeztetnek Csáti Demeter énekére: „Felledet adad fejér lovan, És fivedet aranyas féken.” (Tompai József: A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv. Bp. 1972. 223–224.)

Arany hatását mutatják a tőle átvett rímek, kisebb szövegrészek is. Horváth Iván a verset „megrendítően gyengének” minősíti, amelynek „olcsó megoldásai közül is kiemelkedik a 23–24. sor átvétele (vö. Szabolcska Mihály: A Grand Cafében).” (I. h.) József Attila azonban itt nem Szabolcska Mihály versére emlékszik (noha egyik sorát a *Szabad-ötletekben* idézi; SZÖ 67,2), hanem Arany versére.

Szabolcska Mihály:	Tudja a jó Mindenható, Mi is azon sírnivaló: Hogy a ménes ott delelget Valahol egy csárda mellett.
Arany:	Folyóvíznek partja mellett Paripájok jól legelhet.
József Attila:	Tisza mellett, Duna mellett az a szarvas itt legelget.

Figyelemre méltó N. Horváth Béla párhuzama is. Illyés Gyula *Magyarok* című versét 1933 nyarán fogalmazza meg, mely nem egy tekintetben emlékeztet *A csodaszarvasra*. Különösen ez a sor: „Haj, szegény nép, haj magyar nép.” József Attila versében: „Hajh magyarok, hajh szegények.” (N. Horváth B. 1992. 220.) Lehet, hogy áthallás Arany verséből: „Haj vitézek! haj, leventék!”

Itt van aztán Arany híres rímpárja az *Emlények* első részében:

Majd elragadja tőlem
A már adott reményt;
Majd, amidőn *elillant*,
Távolból *visszacsillant*
Még egy csalóka fényt.

A *csodaszarvas*ban a rímnek két variánsa is felbukkan. (9–10. sor: elillant – megcsillant; 27–28. sor: illan – általcsillan.) E rím változata az *Ordasban* (422): illan – tovavillan.

Ezzel eljutottunk a József Attila saját verseiben fellelhető párhuzamos helyekig. Lengyel András vette észre, hogy A *csodaszarvas* utolsó szakaszának képe a *Háló* (430) utolsó szakaszával rokon. A [*Ragyog az ég...*] (404) első szakaszában is feltűnik ez a kép. 1932-es versek ezek, s ezért nem nagyon használhatók fel a keletkezés problémájának megoldásához. Frappáns szövegpárhuzam viszont a 7. sor (át az éren, át az áron) és a [*Ha lelked, logikád...*] (459) 5. sorának (ver az ér, visz az ár) hasonlósága; ez utóbbi töredéket éppen Lengyel András keletzte 1933-ra, vagyis A *csodaszarvas* általa feltételezett időpontjára, de ezt a szövegpárhuzamot nem említi.

Lássuk mármost a finnugor ihletet. A Kalevala hatása inkább csak az egész vers hangján, megfogalmazásán (és versformáján) érződik. A második szakaszhoz közel áll a XIV. éneknek ez a részlete:

Ott a léha Lemminkäjnen
Zsákmány nélkül mind szünetlen
Űz lápokon, űz tereken,
Űz kietlen rengetegen,
Istennek tüzes tetőin,
Híszinek szenes mezőin.
Űz im egy nap, űz im másnap... stb.

Az obi-ugor mitológiában a vadászat során elejtett mítoszi jávorszarvas göncölszekérként, az őt elejtő „manóember” hótalpának nyoma tejútként, a vadász háza pedig fiastyúkként az égen látható. (Tverdota, It 1986. 85.) A *csodaszarvas* utolsó szakaszának képe erre megy vissza.

A fentieket szembesítve a keletkezés problémájával a következő megállapításokat tehetjük. A közvetlen Arany-hatás a barthás időszakra, 1929–1930-ra jellemző. Ennek legnyilvánvalóbb dokumentuma az *Arany* (378) című vers. A két vers sorsa is hasonló (ha A *csodaszarvas* 1930-as keletkezését fogadjuk el): egyik sem jelent meg megírásának idején nyomtatásban; az egyik, az *Arany*, csak a szerző halála után, a másik, A *csodaszarvas*, 1933-ban. Lengyel András ugyan kimutatja Arany hatásának nyomait néhány 1933-as versben is (lásd a [*Ha lelked, logikád*] jegyzetét, 462. sz.), ez a hatás azonban nem közvetlen, hanem csak áthallás, egy-egy szóra-rímrre korlátozódik. Csáti Demeter 16. századi énekének ismeretét a költő 1929–1930-ban újította fel. Erről írt szeminaryiumi dolgozatot Dézsi Lajoshoz szegedi egyetemi hallgató korában (Kovács Sándor Iván: Pannóniából Európába. Bp. 1975. 246–271.), de ír róla az Új Magyar Föld 1930. január–márciusi számában megjelent Magyar mű és labanc szemle című bírálatában is. (ÖM III. 68.) A Kalevala hatása a legnyilvánvalóbb az *Áradat* (398) című versben (a Döntsd a tőkét 1931. márciusi kötetéből ismeretes), a *Bettlehemi királyok* (380) 1929 karácsonyán keletkezett szövegében és a tévesen József Attilának tulajdonított, valójában József Jolántól származó *Hívogató* 1930 februárjában keletkezett szövegében.

Végül egy „nyomjelző” szónak, az *aggancs*nak előfordulási helyeit sorolom fel: a *Kedvesem*, (167) című korai versben; az 1929-ban keletkezett *Piros hold körül* (362) című versben: Szarvasok *aggancsai* hullnak; és az 1930 nyarára keletkezhető *Bánatban* (389): *Aggancsom* rég elhagyám.

Ez utóbbi vers elé helyeztem végül is A *csodaszarvast*. Mindkét vers a költő világnézeti fordulatának, a narodnyik ideológiával való szakításnak állatszimbolikával ábrázolt dokumentuma.

389. Bánat A vers ihletője egy Bartók által gyűjtött román kolindának Erdélyi József által készített fordítása volt, amely a Nyugat 1930. jan. 1-jei számában (60–61.) jelent meg. A fordítást később Bartók a sajátjával cserélte ki, és erre a szövegre írta a *Cantata profanát*. (Fodor András: „Futtam, mint a szarvasok...” Tiszatáj 1980/4. 16–19.; F. A.: Szó, zene, kép. Bp. 1983. 66–72.) Lehet, hogy József Attila ismerte az Erdélyi-féle fordítást, de közvetlen ihletője aligha lehetett, mert hangja is, versformája is más. Idézek a fordításból: „Kilenc szép legények | mind a vadont járták s változott belőlük | kilenc hegylő szarvas. ágas-bogas szarvunk | nem fér be az ajtón, | csak a hegytetőkön, | a

mi testünk nem tűr | fonott-szövött inget, | a mi lábunk nem lép | tűzhely hamujába, | csak leveles ágra, | a mi ajkunk többé | nem iszik pohárból, | csak iszik forrásból.” Csak a metamorfózis közös.

Június elején a költő újabb verseinek egy részét legépelte külön lapokra. A lapok nagysága kb. 210×170 mm, a versek címei középre kerültek s mindegyik lap géppel alá van írva. A gépiratok egy kis megmaradt része a PIM-ben található:

- JA 150/21: Csin-bin – Medália (369b)
- JA 150/58: *Margaréta* (374) – Harmatocska (372b)
- JA 150/81: Tiszazug (373)
- JA 150/20: *Betlehemi királyok* (380)
- JA 195: Nyár (383a)
- JA 453: Egeres (386)
- JA 150/54: Lány (389)

(A két, kurzívval kiemelt vers szövegét a költő valamennyire át is dolgozta.) Ennek a kollekciónak a része volt az *Favágó* (377a) elveszett gépirata is. (Kat. 350. sz.)

Valószínű, hogy József Attila kötetet akart összeállítani, és mint később, az 1932-i és 1934-i kötettervek gépirataival is történt, ezekből folyóiratoknak is küldött, remélve, hogy közlik. Ezúttal Erdélyt célozta meg. Dsida Jenőnek írja 1930. jún. 16-án: „Itt küldök tizennégy verset, helyezd el őket kérlek tetszésed szerint. Midőn találkoztunk, a Helikonról s a Pásztortűzről szólottál volt, én mindkét lapotokba örömmel dolgoznék.” (Lev. 182. sz.) A jún. 29-én a Pásztortűzben megjelent szerkesztői üzenetet valószínűleg Dsida Jenő írta, válaszként József Attila levelére: „Hálásan köszönjük a beküldött kéziratokat. Nagy örömünkre szolgál, hogy az új magyar költészet egyik legtehetségesebb, fiatal beérkezettje munkatársaink sorába szegődik. Érintkezésbe léptünk az Erdélyi Helikkal és kérését, melyet a magunk részéről kész örömmel teljesítünk, ott is tolmácsoltuk. Kérjük továbbra is munkatársi működését és szeretettel köszöntjük.” (Kortársak... 135. sz.)

Hm. A lelkes fogadtatást mindössze négy vers közlése követte. Kettő a Pásztortűzben:

- jún.: Nyár (383a)
- júl.: Füst (382)

Kettő az Erdélyi Helikonban:

- okt.: Esik (370)
- okt.: Arról, hogy belőlem, aki szarvas voltam, farkas lesz (389)

Talán a költő világnézeti fordulata miatt (amelyről éppen az Erdélyi Helikon provokatív címmel megjelent változata ad hírt) maradt el a többi vers közlése; magyarán: kommunistát Dsida nem közölt.

A tervezett kötetről először a Magyar Hírlap 1930. szept. 14-i száma ad hírt: „Az új írógeneráció egyik erős tehetsége József Attila, akinek első verskötete, a Nincsen apám, se anyám annak idején nagy feltűnést keltett, új verseskönyvet készül kiadni. Ebben a kötetben fognak megjelenni *Villon* ballada-fordításai is.” (Kortársak... 139. sz.) Ez a kötet még nem a Döntsd a tőkét, ne siránkozz, feltehető, hogy a Bartha Miklós Társaság kiadásában jelentették volna meg. A tervezett kötet anyaga bekerült aztán a Döntsd a tőkét kötetbe; a legtöbb vers alaposan átdolgozva, s a kötet új, forradalmi versekkel bővítve.

S ha mindez volt, ahogy írva, akkor József Attila több mint két hónapig nem írt egyetlen verset sem.

1930. szeptember–1932. október (390–432. sz.)

390. Tömeg A vers az 1930. szept. 1-jei nagy tüntetés hatására keletkezett. A számos emlékezés közül a Nagy Lajosét idézem:

„Erre az esztendőre, tehát 1930-ra tehető a nagy gazdasági válság kezdete. Szeptember 1-jén nagyarányú tüntetést rendezett a munkásság, amelyre körülbelül kétszázezer ember vonult fel. A tüntetésről ilyen címekkel számoltak be az újságok: Véres összeütközések voltak Budapest utcáin. Peyer

Károly szocialista vezért megverték, Klár Zoltán orvost megsebesítették, autóját felgyújtották. Gömbös úr rendőri páncélautókkal és gépfegyverekkel állt készenlétben. Saját kijelentése szerint el volt rá szánva, hogy a munkások közé lövet. A 100 % köré csoportosuló fiatalság részt vett a tüntetésben. Közülük József Attila és Agárdi Ferenc megbeszéltek, hogy reggel kilenc órakor találkoznak az Abbázia-kávéház előtt, csatlakoznak a felvonulókhoz, és ha kell, harcolnak is. Tíz óra felé már özönlöttek a munkások az Oktogonra, minden irányból. Tízkor megindultak az Andrássy úton a Liget felé. A Köröndön lovas rendőrség állomásozott. A rendőrök megtámadták a munkásokat. Annál erősebben hangzott a kiáltás ezer meg tízezer torokból: Munkát, kenyeret! Munkát, kenyeret! Valóságos ütközet keletkezett. A rendőrök kíméletlenül kardlapoztak, a munkások kövekkel és vasdarabokkal dobálták meg őket, és amelyikhez hozzáfértek, le akarták húzni a lováról. A rendőrök beszorították a tüntetőket a Szív utcába. József Attilát a tömeg besodorta egy házba, Agárdi előtt már bezárták a ház kapuját. Agárdinak és sok más társának sikerült a Lövölde térig eljutnia, onnan eljött hozzám. Az Oktogonra mentünk. Ott találkoztunk József Attilával, akinek sikerült oda visszajutnia. A munkásnegyedekből meg egyre özönlöttek a tömegek az Andrássy útnak a Köröndig terjedő vonalára. József Attila és Agárdi Ferenc újra csatlakoztak a felvonulókhoz, és megindultak a Liget felé. Engem vitt a tömeg, és elvesztettem őket a szemem elől.” (Nagy Lajos: A menekülő ember. Bp. 1977. 353–354.)

A verset valószínűleg szavalókórus, mégpedig a nyomdász szavalókórus számára írta a költő. Vas Istvánt idézem: „...életemben először hallottam szavalókórust. Már nem tudom, hogy mit szavaltak – akkor sem tudtam megítélni, milyen a vers, amit hallok. Nem is erre figyeltem: lekötött a műfaj újdonsága és szinte irodalmon kívüli meggyőző ereje. Ezúttal csakugyan sikerült magamat annak a rómainak érezni, aki először ment el az őskeresztények gyülekezetébe. És először láttam munkásokat, körülöttem a hallgatóságot – és egy részük az is volt – és fent a dobogón a kórust – ha jól emlékszem, az úgynevezett nyomdászkórus volt, és Kassákné vezényelte. Ahogy a szaválás lázában felmagasodtak, csupa lelkes, igazi forradalmárnak láttam őket.” (Vas István: Nehéz szerelem. Bp. 1983. 216.)

A kórust később Ascher Oszkár vette át: „Simon Jolán vezette az ún. Kassák-kórust. Ez persze főleg vagy csaknem kizárólag Kassák-verseket mondott. Kassák, szokása szerint, összekülönbözött velük, feleségével otthagya a kórust. A nagyrészt nyomdászfiatalok egy napon hozzám jöttek, venném át a kórus vezetését. Elvállaltam... A Gutenberg-palotában hetenként kétszer tartottam a próbákat. A műsorban többek között Petőfi-versek (Feltámadott a tenger; A nép nevében), Móricz gyerekversei, és végül, amit Attila maga hozott el oda a próbára: *Szeptember 1* (később, a cenzúra előli óvakodás miatt *Tömegre szelidült*) című verse.” József Attila *Áradata* is szerepelt. (Ascher Oszkár: Minden versek titkai. Bp. 1964. 131–134, 140.)

A kórus másik vezetője Flórián László volt, aki megőrizte a vers stencilen sokszorosított szövegét, amelyet a költő Ascher Oszkárral együtt átdolgozott.

391. „Lebukott” A Vörös Segély szervezet 1923–1937 között a bebörtönzött kommunisták és családtagjaik megsegítésével foglalkozott. Egyik funkcionáriusa, akivel József Attila még a Bartha Miklós Társaságban barátkozott össze, Füredi József volt; az ő kérésére írta a verset 1930 szeptemberében. Müller Lajos emlékezése szerint ő sokszorosította „egy öreg Roneo-gépen” a verset a Vörös Segély című illegális röpiratként. (Ekv. 283–284.) A vers címét sokan többes számban (*Lebukottak*) említik, így Szántó Judit (89., 132.), Agárdi Ferenc (*Élet és Irodalom* 1962/48.), Birki Ágnes és Széll Jenő (It 1972. 935.) stb. Pedig a versnek ez az egyetlen szava, amelyet autográf forrás, a Fábry Zoltánnak 1931. szept. 3-án írt levél őrzött meg: „...»Lebukott« és az itt küldött »Vigadó dal« c. verseimet még a múlt év novemberében kiküldtem Moszkvába, a verseket Hidas Antal testvéröccse vette kézbe Bécsben azzal, hogy Moszkvába utazik és a S.[arló] és K.[alapács]hoz juttatja őket. Nem jelentek meg, ami mellékes.” (Lev. 190. sz. 278.)

A versen kimutatható Villon-hatás a legjobban a *Nyugasztaló...* című darabbal való összehasonlítással érzékeltethető. A két versforma csaknem azonos, az utolsó sor mindkét versben refrén. A *Lebukott* második sora tartalmilag azonos a Villon-vers első sorával: *Testvérek, immég életben valók. A testvér szó a Lebukott refrénjében jön elő.* (Süpek Ottó, It 1974. 495–505.) „De Villontól is eredhet

a kis tények, a valóság cserépdarabjainak felsorolása.” (Szabolcsi, KL 78.) Ezekhez sajátos módon hozzájárult Arisztophanész is. József Attila akkori olvasmányai között volt Max Beer A szocializmus és a társadalmi harcok története című műve, amelyben a szerző az ókori osztályviszonyok jellemzésére sokat idéz Arisztophanész két vígjátékából, a *Plutosból* és a *A nőuralomból*. A fordító, Migray József ezeket a részeket Arany János fordításában közli. A *Plutos* 538–539. sorát már idéztem az *[Anyám meghalt...]* (285) című vers jegyzetében. Folytatása:

Nyoszolája rohadt vesszőfonadék, párnája goromba darab kő;
Kenyerül mályvát – s fonnyadt levelét eszi zöldségül a reteknek;
Ül, szék helyen, egy eltört nagy edény cserépen; teknője sütéshez
Egy hordó dongája, repedt az is...

E sorok emléke a *Mondd, mit érlel...* (418) című versben is felbukkan. A hazai proletáryomor rajza természetesen mindkét versben valóságos élményeken alapul, a leírásba azonban belejátszik az akkor frissen újraolvasott Arisztophanész néhány képe és szava. (Péter László-ekv. 75–76.)

A verssel a költőnek nem volt sikere sem a polgárok, sem a kommunisták között. Németh Andor például egy értelmiségiekből álló csoportban körözte a verset. „A jelenlevők túlnyomó része elolvasta, de általában nem voltak túlságosan elragadtatva tőle. A legkevésbé Baron Gyula, a kiváló orvos, aki valósággal felháborodott: »Ez nem költészet – mondta – ez egyszerűen propaganda.«” (Németh Andor 1989. 447.) A másik oldalon: Tamás Aladár úgy emlékezett, hogy „a verset akkori V.[örös] S.[egély] kapcsolatomban becsmérlőleg ostobának, butának nevezte.” (Idézi Horváth Márton: József Attila és az illegális kommunista párt. Gépirat. MTAK Ms 4249/5. 10.) Müller Lajos egyik visszaemlékezésében azt írja (sőt idéz egy meg nem nevezett orgánumból), hogy a kommunisták azon voltak felháborodva, hogy József Attila „ostoba” könyveket adat a lebukottaknak. (A vers 25. sorában.) Az emlékiratot Markovits Györgyi mutatta nekem. Tasi József birtokába került. Megerősíti ezt Kulcsár István emléke, aki Murányi Gábornak elmondta: „...a *Lebukott* című versről például beszélgettem egy nagyon vonalas emberrel, és ő azt a sort kifogásolta, hogy »Küldjetez könyvet, bármily ostobát... Egy kommunista a börtönben is Marxot olvas!« – ez volt a verssel a baja.” (Magyar Nemzet 1984. szept. 29.) Ez a magyarázata annak, hogy a párizsi Szabad Szó közlésében miért változtatták a 25. sor *ostobát* szavát, a rímmelettel nem törődve, erre: *egyszerűt*.

A *Lebukott* csak a külföldi kommunista sajtóban jelent meg; itthon stencilen, kéz- és gépiratban terjesztették. Egyetlen autográf kéziratáról tudunk: Szegi Pál egy olyan példányt kapott a Döntsd a tőkét kötetből, „amelynek utolsó oldalára felírta »A lebukottak« című verset Attila. Ez az egyetlen saját kézírásával írott dokumentum.” (Szántó J. 132.) Ma már nincs meg. Kézzel is másolták: „A *Lebukott* c. verse kéziratol másolatát Ottó Ferenc zeneszerzőtől kaptam kölcsön, amíg másolatot készítettem róla.” (Kárász József, Tiszatáj 1962. dec. 12.) Ez a másolat is elveszett. (Kárász József 1978. júl. 17-én hozzám írt levele szerint.) Nevezetes az a gépiratos másolat, amelyet a költő Kulcsár Istvánnak diktált le. Kulcsár lakásán egy házkutatás során a rendőrség megtalálta a verset. „Így jutottak el Attilához” (vagyis a költő neve rajta volt a gépiraton?) s bevitték a kapitányságra. József Attila azonban tagadta szerzőségét, s pénzbüntetéssel megúszta. (A cenzúra árnycékában. Bp. 1966. 257–263. A periratok a PIM-ben található: JA 387/1–2.)

A vers itthon csak 1945-ben jelent meg. Kiadója, Cserépfalvi Imre, nem tudta nekem megmondani, hogy miféle szövegforrás alapján közölte a verset. Egy ezzel a szöveggel csaknem azonos, réginek látszó, de nem autográf gépiratát Kiss Ferenc mutatta nekem (köszönet érte); néhány központozási eltérésen kívül csak egy szövegeltéréssel: az első szakasz utolsó sorában *Testvér* helyett *Eltárs* áll. (De a többi szakasz végén *Testvér*.) A 34. sorban ez a gépirat is az értelmetlen *éhbérre* változatot tartalmazza. Ez tehát nem a Cserépfalvi-kiadvány sajtóhibája, hanem hagyományozott hiba. Major Tamás is erre a változatra emlékezett, amikor beszélgettem vele a versről. (Major egyébként a cím *Lebukottak* változata mellett kardszkodott.)

A költőnek ez az egyetlen verse, amelynek szövegváltozatai nem szerzői változatok. Kisebb gondot ez csak a 37. sornál okoz. Előző kiadásommal ellentétben itt a feltehetőleg legkorábbi változatot adom.

Az 5. sorban az *ízmunk* a költőtől származó alakváltozat; az *Ide újra a szeretet jön* (162) egyik változatának 5., tollal írt sorában is (etimológiailag indokoltan) hosszú í-vel írta: *ízmainkká*.

*

Közben már folyt a Döntsd a tőkét, ne siránkozz kötet összeállítása. A bázis az a gépiratos anyag volt, amelyet még nyáron írt össze a költő, és amelyből mindössze kilenc vers gépirata maradt meg. (Lásd fentebb.) A szövegeket október végén kezdte átírogatni. Október 31-én a költő többedmagával kilépett a Bartha Miklós Társaságból. Illyés Gyula naplója szerint ezen az estén közölte vele József Attila, hogy „át fogja írni eddigi verseit forradalmiakká, és kiadja *Üsd a tőkét, ne siránkozz* címmel” (Naplójegyzetek 1929–1945. Bp. 1986. 25–26.) Az átdolgozás a legtöbb esetben csak egy-két sorra terjedt. Nagyobb arányú átdolgozást végzett a *Favágó* (377a), az *Egy költőre* (384b), a *Kultúra* (313c), az *Ákácokhoz* (376b), a *Dörmögő* (371b) és a *Végül* (301b) szövegén. Az *Anyám* (394) és a *Szocialisták* (400) megírásakor is egy-egy korábbi verséből vett át sorokat, ezek azonban már új verseknek tekinthetők. E kettőn kívül még négy új vers található a kötetben.

A pénz nehezen gyűlt össze. Sollner József szerint a párt agit.-prop. csoportja elhatározta, hogy a versfüzetet finanszírozza. (Ekv. 278.) Sándor Pál így emlékszik a kötettel kapcsolatos tervezetésekre: „Budapesten aztán újra összeverődött egy szűk társaság, amely elhatározta, hogy megindítja az Új Európa Könyvtárat. Gyakorlatilag viszont úgy állt a dolog, hogy Müller Lajos nyomdász, grafikus, és Énekes Lajos néven író is, vállalkozott a füzetek szedésére és nyomására. Én adtam a pénzt a papírra, és szerepeltem mint szerkesztő és felelős kiadó... Az első füzet József Attila Döntsd a tőkét, ne siránkozz című verses füzete lett volna.” (Ekv. 318.) Müller Lajos szerint előfizetési íveket is nyomtattak: [A költő] „kalkulációk légióit kívánta tőlem, s e tömény erőfeszítés végül is egy – gyűjtőívet szült. Nem hiszem azonban, hogy sokan előlegeztek volna bizalmat a nyolcadrét alakú, szerény ívecskének, mely egyszerű eszközökkel hirdette József Attila Döntsd a tőkét, ne siránkozz címen megjelenendő verseit, és előjegyzésre invitálta a t. olvasót.” (Ekv. 285.) Az előfizetési ívből nem ismerek példányt.

Az év végén újabb híradások szólnak a megjelenendő kötetről. A Népszavában dec. 12-én a *Favágó* (377b), jan. 6-án a *Kispolgár* (393) szövege alatt olvasható: „Mutatvány a költőnek »Döntsd a tőkét, ne siránkozz« címen sajtó alatt levő verseskönyvéből.” A Kortárs 1930. dec. 25-én írja: „Közöljük olvasóinkkal és előfizetőinkkel, hogy József Attila költő »Döntsd a tőkét, ne siránkozz« c. versekötete nem a »Kortárs« kiadásában jelenik meg.” (Kortársak... 146. sz.) A kötet megjelenése azonban még hónapokig húzódott, alighanem pénzhiány miatt. Müller Lajos ugyanis határozottan állítja: „soha semmiféle anyagi támogatást nem kaptunk, nem kaphattunk, – habár jól jött volna.” (Ekv. 281.) Ha mégis Sollnernak volna igaza, a támogatás akkor is nagyon szerény lehetett, hiszen, mint írja, „az agit.-prop. ebben az időben igen szűken állt pénzzel” (Ekv. 278.) Néhány pengő talán az előfizetésekből is befolyt, de a költségek nagyobb részét a költő teremtette elő. Andrásfi Gyula szerint a költő „kötetének a megjelenése előtt Hatvanytól három hónapra előre felvett 300 pengőt” (Ekv. 291.) Valószínűleg erre vonatkozik Hatvany Lajos kelet nélküli levele: „Kedves Öcsém! Nagy méltánylással vagyok ugyan a mai ifju magyar poétának nehéz sorsa iránt, te távolléteemben 150 pengőt vettél föl a Marton-czégnél. Ezt *ma* kifizetem és nem vonom le. Ezzel szemben áll, hogy jeles orosz elvtársaid kitűnő búzadumpingje olyan helyzetbe hoz, melyben hajdani maecenási allurijeimet le *muszáj* szoknom.” (Lev. 192. sz. 281.)

A kötet kinyomtatásának körülményeiről Juhász Árpád rendőrségen tett vallomásából értesülünk: „1931 évi márczius hó 18-án műhelyemben megjelent Müller Lajos nyomdász, kivel mint segéd együtt dolgoztam, mielőtt még önállósítottam volna magam. ...a fenti napon kéziratot hozott magával... arra kért meg, hogy engedjem meg neki, hogy bér ellenében saját maga a kéziratot kiszedhesse s ezért nekem 200 P-öt fizet. ...szerzőnek József Attila Margit krt. 46. szám alatti lakost jelentette be

s felelős kiadónak pedig dr. Sándor Pál V. Katona József u. 31. sz. alatti lakost szerepeltette. A kiadvány alakja 20×13 cm, háromíves, 2000 példányosnak kívánta.” (Politikatörténeti Intézet Arch. 614. f. 1/1931–6418.)

Müller márc. 21-én készen volt munkájával. Másnap beszolgáltatta a köteles példányt a budapesti ügyészségnek. (A példány a PIM-ben van, JA 914. jelzet alatt, ezzel a hivatalos megjegyzéssel: „be-mutatva 931 III/22.”) Az elkobzást az ügyészség május 6-án rendelte el, s a detektívek máj. 8-án viték el a példányokat. A füzetet tehát több mint egy hónapig lehetett terjeszteni. A sajtóperről, melynek során a *Szocialisták* c. vers miatt izgatásért, a *Villonról meg a vastag Margotról szóló ballada* miatt szemérem elleni vétségért vádat emeltek a költő ellen, lásd részletesen: Rejtő István: József Attila pereit. It 1952. 462–463.; Hajdú Tibor–Rákosi Sándor: József Attila versei a bíróság előtt. Párt-történeti Közlemények 1958. 197–209.; ÖM 1967. IV, 216–219.; Szabolcsi Miklós–Tasi József: Egy verseskönyv születése. (Melléklet a Döntsd a tőkét, ne siránkozz hasonmáskiadásához, Bp. 1980. 11–17.)

A füzet tartalma a következő:

- [1]: új európa könyvtár | JÓZSEF ATTILA | DÖNTSD A TÖKÉT, | NE SIRÁNKOZZ versek Juhász Árpád könyvnyomdája Budapest, II, Angol-u. 5.
- [2]: Minden jog a költőé.
 - 3: Anyám (394)
 - 4: Margaréta (374)
 - 5: Füst (382)
 - 6–7: Tiszazug (373)
 - 8: Nyár (383a)
 - 9: Favágó (377a)
 - 10: Harmatocska (372b)
 - 11: Bánat (389)
 - 12–13: Esik (370)
 - 14–15: Áradat (398a)
 - 16: Regös ének (387)
 - 17: Betlehem (379b)
 - 18–19: Betlehemi királyok (380)
 - 20: Farsangi lakodalom (392)
 - 21: Ady emlékezete (385)
 - 22–23: Egy költőre (384b)
 - 24: Kultúra (313c)
 - 25: Aranybojtu (399)
 - 26–27: Tömeg (390)
 - 28: Beszél a tej (397b)
 - 29: Két keserves (369b)
 - 30: Tünődő (395)
 - 31: Ákácokhoz (376b)
 - 32–33: Dörmögő (371b)
 - 34–35: Szocialisták (400)
 - 36: Végül (301b)
 - 37: Következik Villon Françoisnak (1436–?) a tanult francia betyárnak három balladája és négy sorocskája
 - 38–39: Villonról meg a vastag Margotról szóló ballada
 - 40–41: Nyugasztaló, melyet Villon szerzett önmagáért és cimboráiért, várván, hogy velük fölakasszák
 - 42–43: Ballada a hajdani idők dámáiról

- 44: Villon négy sorocskája
45–47: Tartalomjegyzék
[48]: József Attila | eddig megjelent verseskönyve: | NINCSEN APÁM, SE ANYÁM | Génius, Budapest, 1929 | (Uj Európa Könyvtár bizománya) | Ára 1.50 P [A lap alján:] Kiadja az „uj európa könyvtár”. Felelős kiadó: | Sándor Pál dr., Budapest VI. Katona József u. 31

A versfüzetből 50 számozott példány készült a hódolók, támogatók és gyűjtők számára. Egyetlen ismert példány a Hatvany Lajosnak ajánlott, ez a 49. számú. (MTA Könyvtára 541.766. Tasi József, Új Tükör 1980. máj. 23.) A füzetnek még egy egyedi példányát láttam. Kiss Ferenc volt szíves megmutatni a *Szabó Lőrincnek barátsággal és szeretettel* ajánlott példányt (Kat. 2066. sz.), melyben a 22–23. és a 26–27. lapok üresek. Gyakran előforduló nyomdahiba, hogy az ív egyik oldala üresen marad. Ezeken a lapokon az *Egy költőre* (384b) és a *Tömeg* (390) foglal helyet. Lehet, hogy József Attila szándékosan ajándékozott Szabó Lőrincnek egy olyan példányt, amelyben Babits elleni durva kirohása nem olvasható.

*

392. Farsangi lakodalom József Attila már idézett levelében (Fábry Zoltánnak, 1931. szept. 3.) írja, hogy „»Lebukott« és az itt küldött »Vigadó dal« c. versemet még a múlt év novemberében kiküldtem Moszkvába...” majd a levél végén: „(A Vigadó dal azt hiszem Önöknél is közölhetetlen!)” (Lev. 190. sz.) Fehér Erzsébet a jegyzetben azt írja, hogy a *Vigadó dal* „minden bizonnyal a *Farsangi lakodalom* c. versének korábbi címváltozata.” Ezt az azonosítást én is elfogadtam, pedig lehetetlen. A két verset közlés céljából küldte József Attila, s a *Lebukott* meg is jelent Az Út című pozsonyi lapban. A *Farsangi lakodalom* azonban akkor már rég megjelent a *Döntsd a tőkét* kötetben, amelyet Fábry is ismert, mert a kötetet 1931. május 9-én, a *kobzás napján* ajánlotta neki a költő. (Kat. 2054. sz.) Semmi értelme nem lett volna ugyanazt a verset más címen elküldeni. A „közölhetetlen” jelző sem illik a *Farsangi lakodalom*ra, amely jóval kevésbé éles hangú, mint a közölt *Lebukott*. A *Vigadó dal* tehát egy 1930 őszén írt, harcosan kommunista vers volt, amelynek szövegét nem ismerjük.

A *Farsangi lakodalom* címe, versformája összevethető a Bartók–Kodály Erdélyi magyarság. Népdalok (Bp. 1921.) című kiadványának 5. darabjával:

Tücsök-lakodalom

Szezin legin a prücsök,
Készül házasodni,
Ölelgeti a legyet,
Meg akarja kérni.

393. Kispolgár Mj. 1931. jan. 6.

394. Anyám A Nincsen apám se anyám kötetbe beírt kéziratának kelte: 1931. jan. 6. Székely Béla (1891–1955), akihez a kötet ajánlása szól, író, orvos-pszichológus volt.

A vers 2–3. és 21–24. sorát az *Anyám a mosásban gyászkoszorú* (312) című, 1926 végén írt szabadversből vette át a költő. (Ott a 2–3. és 11–13. sor.) A 22. sor *iffjú* és a 24. sor *postás* szavának helyesírását a Medvetánc fontoskodó-pontoskodó szedőjének-szerkesztőjének tulajdonítom, s ezért a többi forrás alapján javítom.

A vers Kassák-inspirációit megint csak Tverdota fejtette meg. A vers egésze a *Tisztaság* könyve egyik darabjának hatását mutatja: „A feleségem valami bolgár diplomatához jár varni s este hazahozza a vacsoráját... Tulajdonképpen ezért lehetséges minden. Tyű, a szentségit! – kiáltom – tyű, de kutyamód jól élnek ezek!!... született szegény ember vagy és sohase fogod megérteni a dolgokat... azok naponta kétszer, kétszer ennyit adnak a kutyáknak.” (Tverdota 1987. 176.) A 20. sor előzményeként pedig Kassák 7. versének utolsó előtti sorára utal: „gondoljátok meg testvérek”

395. Tünődő Mj. 1931. jan. 19. A harmadik darabot nem sokkal a megjelenés után a költő átdolgozta a *Döntsd a tőkét* kötet számára.

396. [Szél csapta...] A *Tünődő* utolsó, a *Döntsd a tőkét* kötetből kihagyott darabját előző kiadásomban csak a változat-apparátusban közöltem, pedig önálló darab.

397a. Tej Mj. 1931. jan. 30.

397b. Beszél a tej Ez a változat nem sokkal az előző után keletkezett.

398a. Áradat Első két sora egy erdélyi népballadára megy vissza:

Hova mégy, hova mégy
Tizenkét kőmies?
„Elmenyünk, elmenyünk,
hogyha dolgot kapnánk!”

(Erdélyi magyarság. Népdalok. Bp. 1921. 56. sz. – N. Horváth B. 1992. 100.)

Elvtársainak meg kellett magyaráznia a verset: „Egyiket-másikat nehezen is tudtuk megérteni, az olyanokat, hogy »Csíbor húzzon tücsökzenét undok urad udvarába!«, szóval az *Öt szegény szól* című versét. De ő aztán megmagyarázta, hogy ezek az átkok nemcsak a csószt illetik, hanem gazdáját is – aki nem engedi még fürödni se, egy kicsit felüdülni se a fáradt vándorlegényeket – s magyarán azt teszi: fulladjon meg. S így döngöljön meg az elnyomó világ minden őrzője, csószje, botosa, sodorja el őket a szegények áradatja.” (Andrásfi Gyula emlékei, Ekv. 290.) Müller Lajos is emlékezett a versre: „...bökkverseket rögtönzött, egytagú szavakkal játszott, nyolc-tízfajta értelmet is kihámozott belőlük. Felettebb büszke volt *Áradat* című költeményének alliterációkkal teli, a víz fogalmával összefüggő, s a versben eluralkodó szinonímáira.” (Ekv. 288.) A *Kalevala* ihlető hatása talán ennél a versnél a legnyilvánvalóbb. A versforma, az alliterációk, a 18. sor ritmus-ugratása teszik, „mintha a Kalevalát olvasná az ember.” (Németh Andor) Az *Áradat* 19. sora szövegszerűen is összevethető a *Kalevala* XVIII. énekének 697–698. sorával:

Nem dicsérek víz vitézit,
Hullámon húzódó férfit!

(Tverdota, It 1986. 77. Teljes irodalommal.)

398b. Öt szegény szól A Medvetáncba alaposan átdolgozott szöveg.

399. Aranybojtó Csak a *Döntsd a tőkét* kötetben jelent meg.

400. Szocialisták Azonos című korábbi változatának (302) egy kivételével minden sorát felhasználta a költő, de a 7–32. sorral kibővítette. Szavalókórus számára írt darab lehet. Ez a vers volt az egyik oka annak, hogy vádat emeltek a költő ellen a *Döntsd a tőkét* kötet miatt; a vers „a munkásosztályt a tőkésosztály elleni gyűlöletre izgatta” A másik vers a Villon-fordítás volt, ezért szeméremértés miatt emeltek vádat. A költőt 1931. szept. 1-jén nyolcnapi fogházra ítélték, majd 1932. szept. 27-én a büntetés végrehajtását háromévi tartamra felfüggesztették. (A cenzúra árnyékában. Bp. 1966. 334–356.) A verset a költő az ítélőbíró számára így magyarázta:

„A vád tárgyává tett költemény tartalma nem meríti ki a vádbeli bűncselekmény tényálladékát. A »le a kapitalizmussal« kifejezés nem alkalmas arra, hogy osztályt osztály elleni gyűlöletre igazson. A kapitalizmus nem osztály, hanem gazdálkodási rendszer, amelyet nem védelmez a Btk. 172. §.

De nem azonosítható a kapitalizmus a kapitállal, a tőkével sem, és a kapitalista gazdálkodás megszűnése nem velejárója a tőke megszüntetésének, kisajátításának. A vonatkozó tudományos álláspont szerint a kapitalizmus ellenfelei, amelyek a jövőben ennek a túlhaladott gazdálkodási rendszernek helyére lépni hivatottak, a következők: 1. az állami beavatkozás – 2. kötött gazdálkodás a kartellek és trustök által – 3. szövetkezeti gazdálkodás és végül 4. szocializmus. Ezek közül az első három elismeri és felhasználja a tőkét, a negyedik, a szocialista, nem negálja. Tehát a kapitalizmus megdőlte esetén a tőke, a vagyon nem pusztul el – vagyis a »le a kapitalizmussal« kifejezés nem jelentheti azt, ami igazítás volna, hogy »le a vagyonnal«, avagy »le a vagyonos osztállyal«. A »hatalmat, húst a dolgozóknak« kifejezés ugyancsak nem törvénybe ütköző kívánság. A dolgozók részére a politikai hatal-

mat elismert, a parlamenti képvisellel bíró pártok követelik már évtizedek óta. A »húst« pedig még az abszolutizmus francia uralkodója, IV. Henrik is programjául tűzte ki a XVIII. [!] elején, hogy az minden egyes francia fazékjában benn legyen. Károlyi Gyula gróf miniszterelnöki programjának első pontjává tette, hogy Magyarországon mindenkinek meglegyen az enniválója.

A »tőke szennyében gázolunk« kifejezés helyesen értelmezve nem a tőkét azonosítja a szennyel – maga az az állítás, hogy a tőkének szennye is lehet vagy van, ténymegállapítás, amely azonban osztálygyűlölet keltésére nem alkalmas.

»Kedves fegyverünk böködi tomporunkat« képletes kifejezés, mintegy a bajonettra emlékeztető költői kép. »Bökődj, bökődj csak szüntelenül, kedves fegyverünk, hadd tudjuk meg újra és újra, hogy véletlenül, tusa nélkül csatát nem nyerünk.« Ebben a pár sorban félreérthetetlenül az foglaltatik, hogy csak tusával, küzdelemmel lehet eredményt, sikert elérni, ami nem jelenti azt, hogy a tusa, küzdelem meg nem engedett formája lenne, hanem mivel az ellenkezője meg nem állapítható, vádolt javára, és úgy kell értelmezni, hogy a politikai küzdelemben, a választásoknál kell a küzdelmet, harcot kifejteni. Alkotmányos küzdelmet, arra való felhívást pedig a törvény nem pönalizálja.

»Vers, eredj, légy osztályharcos« kifejezés ugyancsak nem hív fel senkit osztályharcra – amely egyébként a magyar szociáldemokrata párt programjához tartozik, és így elismert, nem üldözött küzdelem – legfeljebb a verset magát. Más volna a helyzet, ha vádolt az olvasót hívná fel osztályharcra – bár fentiek szerint ez is megengedett lenne – azonban ezt vádolt nem teszi, és így versének ez a kitétele sem alkalmas a vádbeli bűncselekmény fennforgásának megállapítására. 1931. december 23.

Tisztelettel

József Attila”

401. Párbeszéd A vers úgy keletkezett, hogy József Attila beszámolt Szántó Juditnak a cipész-sztrájkáról (1931. szept. 22-től máj. 21-ig tartott), ezután Judit felolvastott „Beer Társadalmi harcok történetéből [Max Beer: A szocializmus és a társadalmi harcok története. Ford. Migray József. I. kötet. Bp. 1922.] egy hexameteres verset” Attilának, és biztatta, hogy ebben a formában írjon verset a sztrájkáról. Beer az idézett kötetben az ókori osztályviszonyok jellemzésére hosszan idéz Arisztophanész két vígjátékából, a *Plutosból* és *A nőuralomból*. E részeket Migray Arany János fordításában közli. A görög auktor ismerete szövegszerűen is kimutatható József Attila versében: erre utal a vígjáték párbeszédének alapszituációja, valamint több szófordulat is: „Hajolj, könyörgök a szép szóra!” vö. József Attila versének 1. sorával, vagy: „Most hát eressz el” – „minek tartasz föl utamban!” stb. (Murányi Gábor jegyzete; Szántó J. 194. lásd a *Lebukott* [391] jegyzetét is.)

Török Gábor egy másik hexameteres antik műre, Theokritosz Babits fordításában ismertté vált dialógusára (*Szerelmes párbeszéd*, először Erato. Bécs 1921.) utal. Theokritosz szerelemre éhes pásztor a bókka, szép szóval, fenyegetéssel, erőszakoskodással próbálkozik; ugyanezek az eszközei a sztrájkoló munkást sztrájkletörésre csábító tőkésnek. A struktúrán kívül apróbb egyezések is vannak. József Attila 7. sora Theokritosz–Babitsnál: „Annyi után magam egy, jöttem könyörögni szerelmed!” A verslezárás mindkét versben az *Így szóval* kezdődik. József Attila: Így sietett el a burzsuj... Theokritosz–Babits: Így a titkos nász megesett.... (Török Gábor: A líra logika. Bp. 1968. 277.)

A vers sokáig csak Szántó Judit emlékezetében volt meg. A Szabad Nép 1947. dec. 4-i számában tette közzé. Nem dönthető el, hogy változatai szerzői változatok-e, vagy az emlékezet módosításai, s ezért csak itt, a jegyzetekben közlöm:

Cipész-sztrájk

Burzsuj: Kedves, szép proletár, no fiam, nézd, állj meg a szóra!
Munkás: Nem fogsz úgyse becsapni, minek tartasz föl utamban!
Burzsuj: Ej, nézd, áll a drága üzem. Nagyobb fizetést kapsz.
Munkás: Eddig is úgy várt színigüres fazékával az asszony.
Burzsuj: Asszonyod elpatkol, oly deszkasovány a szegényke.

Munkás: Arra felelj, mért oly sovány, ha töröm magam érte.
 Burzsuj: Ugy látszik, te valál üzememben a fősztító itt.
 Munkás: Én, mikor én! Nem a társak tettek öntudatossá?!
 Burzsuj: Járhat a száz, egyedül csavarogsz majd úgys az utcán.
 Munkás: Biz' egyedül, kereken tizenöt millió proletárral.
 Burzsuj: Járhat a száz, úgys besoroztatlak katonának.
 Munkás: Éppen jó, katonáéknál kell most agitátor.
 Elsietett a burzsuj, hozván az Andrisokat, hogy
 sortűz hajtsa a munkásembereket haloványan.
 S elsietett munkástestvérünk is, hogy a „géppel”
 megfontolva társai ősi ügyét, a cipészség
 bérletörés ellen harcoljon béremelésért,
 mig okulón eme harcból is belátja a többség,
 hogy csak az öntudatos munkások diktatúrája
 vethet véget a burzsi kizsákmánylásnak örökre.

Két sajtóhibáját javítottam: a 10. sorban *milló* áll, s a 13. sorban az első névelő hiányzik. A 15. sorhoz jegyzet járul: „»Gép«-nek hívták abban az időben az illegálisan működő kommunista sejteteket.”

402. [Állás nélkül...] A vers azoknak az önéletrajzoknak sorába illeszkedik, amelyekben a költő felsorolja különböző foglalkozásait. Első ezek között a Ma Estében 1924. aug. 28-án megjelent riport, az utolsó a híres *Curriculum vitae*. (Lásd jegyzetemet, SZÖ 1997. 54–56.) A keletkezési időpont látszólag pontos megjelölésének („idestova másfél esztendeje már”) értelmezése attól függ, hogy a költő mit értett „állás”-on. Szabályos állása (havi fixszel, napi bejárással) csak egyszer volt: a Magyar Külkereskedelmi Intézetben, 1929. márc. 9. – máj. 25. között. Ha „állás”-on ezt értette, akkor a vers 1930 végén keletkezett. Az *Ajánltam Kinába keserűvizet* variáns-sor nyilván itteni munkájára vonatkozik. Kérdés, hogy az Előörsnél folytatott tevékenységét „állás”-nak tartja-e. Lakatos Péter Pál József Attilának, 1929. nov. 20: „...azonnal ülj vonatra és gyere Pestre [írja Hódmezővásárhelyre], mivel az általad említett havi 100 pengőt a főszerkesztő úr [Bajcsy-Zsilinszky Endre, az Előörs főszerkesztője] minden körülmények között biztosítja számodra.” (Lev. 175. sz.) Ez az állás sem tartott sokáig. (A Bartha Miklós Társasággal foglalkozó kutatók, Bokor László és Tasi József, ezt nem tisztázták.) Talán 1930 elején szűnt meg. A kelteztést valamennyire pontosítja a 8. sor egyik variánsa, a *Shaw, Barbusse* nevek alatt olvasható *Csumandrin*. Csumandrin, Mihail Fjodorovics (1905–1940) kevéssé ismert szovjet író neve különös hangzása miatt került a vers korábbi változatába. Műveit nem fordították magyarra, de 1930-ban terjesztették Magyarországon. Spiller Sándor könyvkereskedőt azért fogták perbe 1930-ban, mert német fordításban megjelent szovjet szépirodalmi műveket (Gorkijt, Fegyint, Babelt stb. és Csumandrint) árult. (Lengyel Béla: Szovjet irodalom Magyarországon 1919–1944. Bp. 1964. 89.) Lehetséges tehát, hogy a vers 8. variáns-sorát szó szerint kell érteni, és József Attila csakugyan árulta Csumandrin műveit. A kelteztést megerősíti a 4. sor párhuzama az 1928 őszére keltezhető *Az Édesanyjának* (360) 11. sorával: *és nyálkás kosarakkal jártam*.

403. Buza Egyike a nehezen keltezhető verseknek. Korábbi kiadásomban Szabolcsi Miklóstra hivatkoztam, aki „az 1931-ben írt versek közé sorolta, részben – mint szíves volt velem közölni – Tolnai Gábor emlékezése alapján, aki a verset 1932-ben hallotta szavalni Szegeden, részben a vers stílusa miatt, amely a Döntsd a tőkét, ne siránkozz agitációs verseinek a stílusához hasonlítható.” (ÖV 1984. II. 544.) Lengyel András ezt a kelteztést azzal kontrázta meg, hogy Tolnai a verset csakis 1932 őszén hallhatta szavalni, amikor a Szegedi Fiatalkor Művészeti Kollégiuma megalakult. Szerinte a *Buza* az 1931-es agitációs versektől eltérően az agrárium verse, s jól beleillik a „barthás” József Attila orientációjába. A vers a második „barthás” periódus programatikus verse, s 1932 őszén vagy 1933 első hónapjaiban keletkezett. (Forrás 2002/ 12. 100–101.) Ennek ellentmondanak 1) Csaplár Ferenc kutatásai, 2) Szántó Judit emlékei. Csaplár szerint „1931 januárjában dr. Szepesi Imre kezdeményezésére Hont Ferenc vezetésével a szegedi Munkásokonban szavalóköros alakult. 1931 őszétől Hont

közvetítése révén a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának több tagja tevékenyen bekapcsolódik az itt folyó politikai, művészeti nevelőmunkába.” (Tiszatáj 1964/6.) 2) A költő felesége nem olyan pontos emlékező, mint Vágó Márta vagy Kozmutza Flóra, de mindig figyelembe kell venni, különösen a költő első mozgalmi éveinél. József Attila a fémipari munkások szakszervezetében tartott szemináriumot. „Emlékszem, 1931-ben, egy ilyen előadáskor én a *Búza* című versét tanítottam a fémipari dolgozóknál... Szavalókorust alakítottunk.” (Szántó J. 176–177.) Szabolcsi újabb véleménye: „...még korábbiak tartom a szöveget, 1930 végi vagy legkésőbb 1931 eleji lehet. Az Új Harcosban való 1933. májusi megjelenés talán inkább gesztus lehetett, *Az egységfront körül* c. tanulmányának mintegy ellensúlyozása. 1933-ban már bizonyosan nem írt ilyen »direkt« forradalmi verset.” (KL 92.) A kései megjelenés indokolásával egyetértek, de a korai keltezését cáfolja, hogy a vers nem jelent meg a Döntsd a tőkét kötetben.

Végül regisztráljunk egy szövegpárhuzamot, amely a versnek a költő „mozgalmi” periódusában történt keletkezését támasztja alá: a 19. sor (*golyó, sortűz* kalászsomban) összecseng az *Eső* (427) 8–9. sorával: *Golyók* kopognak, csörögnek boltok, futók *sortüze* vet lobot...

404. [Ragyog az ég...] József Attila 1931–32-ben ír olyan tájverseket, amelyek 1) nem közvetlen élményen alapulnak, 2) a szabadszállási rokonainál való tartózkodás gyermekkori (esetleg 1928-as) emlékei, 3) a táj képeivel valami mást akar kifejezni. A *Szabad-ötletek jegyzéke* (2,15–16) azt valószínűsíti, hogy ez a befejezetlen vers is régebbi emlékeken alapul: „csukló – csuka – Szabadszállás – állás”. Az 1–2. sor képe (*Terülő, fagyos háló, a jeges bogok rajta csillagok*) a *Háló* (430) 13–16. sorával vethető össze: *Kiterített fagyos hálóm* az ég, *ragyog – jeges bogai* szikrázón a *csillagok*. Szövegszerű egyezések esetén az a valószínű, hogy a töredék korábbi, mint a kész vers. A 6. sor *iszamos* szava az ugyancsak 1932-es *A cipő* (431) 40. sorában jön elő.

405. [A tó jegét...] „A kásásodó, sűrűsödő víz visszatérő, baljós képe a költőnek.” (Beney Zsuzsa: A gondolat metaforái. Bp. 1999. 80.) A következő szám alatt közölt vers 9. sorának képe.

406. Holt vidék Keletkezéséről Szántó Judit ezt írja: „A *Holt vidék* volt a kedvenc verse. Amikor írta, nyár volt. 32-ben írta a Japán kávéházban. Amikor a verset írni kezdte, két szó: »lapos lapály« csak ez volt meg. Előzőleg sakkozott. A második versszak második sorába került ez a két szó. Mondom újból: nyár volt. Játszott a szavakkal, Forgács Antalnak mondta el, hogy egy szókép mint hoz a felszínre egy olyan verset, amely mondjuk a valóságtól távoli. Hisz a téli táj keménysége az olvadó melegben élő valóságnak látszott. Szinte fáztunk.” (Szántó J. 131.) Minden emlékező jobban emlékezik az évszakra, mint az évre. A vers 1932. jan. 30-án jelent meg, a leírt jelenet tehát nem 1932-ben, hanem 1931 nyarán zajlott le a Japán kávéházban. Dallammintája nem az *Ég a kunyhó, ropog a nád...* kezdetű népies dal, mint Szabolcsi tévesen írja (KL 182), hanem ez:

Káka tövén költ a ruca,
Jó földben terem a búza,
De ahol a szép lány terem,
Azt a helyet nem ismerem
seholsem.

(Népies dalok. Szerk. Kerényi György. Bp. 1966. 45.)

A két szöveget a *káka* szó is összeköti. – Lásd még Vizi Albert emlékeit, Ekv. 236.

407. [A pipafüst lenyúl a földig...] Ez az egy sor híján kész vers talán szintén ekkor keletkezett. A 9. sor képe a *Zúgó, fehér...* kezdetű töredék (444) 1–2. sorára emlékeztet.

408. [Csendes, kévébe kötött reggel...] 7–8. sora: *s tovaringatja* lágy *fodorban* a *zümögő időt* a *Határ* (428) előzménye: *S tovaringatja fodrosan* a szél a tűnődve *zümögő időt*. A kép a *Ritkás erdő alatt* (421) 11–12. sorában is megvan: *fodraiból* a levelet fészüli *zümögő fészü*.

409. [Gyenge muharos mezőt...] Az előző töredéknél felsorolt szövegpárhuzamok itt is megtalálhatók: a *fű zümögő időt ringat* rezgő levelén. *Tovaringat fodrosan*. Az 1. sor „*muharos mező*”-je a

Ritkás erdő alatt (421) 5. sorának „magos muhar”-jára és a *Határ* (428) 6. sorának *muharmező* szavára rímel.

410. [Dagadt hentes...]

411. [Szegény ember hova menjen...]

412. [Szamár szélle...]

Ezt a három töredéket íráskéjük alapján helyeztem ide.

413. [Mióta egyéb nagy írók...] A *Mondd, mit érlel...* (418) utolsó, a költőről szóló szakaszában olvassuk: felesége a padlót mossa, s ő másolás után lohol. A töredék „olyan eseménysorra utal, amelyről más forrásokból nem értesülünk”. (Szabolcsi, KL 89.)

414. *Bánat* A verset az ÖM (1952. II, 386., 1955. II, 46. sz.) a Külvárosi éj keltezetlen darabjai között hozza. Az 1. kiadás szerint a vers a költőnek a Pártból való kizárása után keletkezett. A vers szövege azonban mást mond (lásd a 7. sort), s ezért a 2. kiadás a jegyzetet így módosította: „A Párt egyes szektás elemeivel való vitája után...” Lehetséges, hogy a vers a moszkvai Sarló és Kalapács 1931. júniusi számában megjelent platformtervezet miatt keletkezett, amelyben azt írták a költőről, hogy „a faszizmus táborában keresi a kivezető utat”. (ÖM 1958. III, 438.) Ezt látszik bizonyítani, hogy a költő a Fábry Zoltánhoz 1931. szept. 2-án írt levelében a platformtervezettel kapcsolatban a „kimarni” szót használja, s ez a szó a versben is előfordul. (Tamás Aladár, Ekv. 307.) A verset ennek alapján hozzávetőleg 1931 őszére tettem, bár az sem lehetetlen, hogy egy későbbi sérelem tükröződik benne, például az a támadás, amely a költő *Egyéniség és valóság* című, az általa szerkesztett *Valóság* 1932. júniusi számában megjelent cikkét érte, és amelynek során a cikket „antimarxista bolondgombának” minősítették, s a pártapparátus megtagadta József Attila folyóiratának terjesztését. (ÖM 1958. III, 351.) Újabban Lengyel András azzal a hipotézissel állt elő, hogy a vers Sándor Pál támadására utal, melynek során József Attilát antiszemitának nevezte. Ez 1932 végén történhetett. (Forrás 2002/12. 99–100.) Lehet. József Attilát annyi támadás érte a párt ortodox részéről, hogy nehéz eldönteni, melyikre alludál a *Bánat*.

415. *Munkások* Ez a vers József Attila legvonalasabb kritikusaiknak is elnyerte tetszését. Pákozdy Ferenc hírhedt kritikájában például azt írja: „Egy jelentéktelen sortól eltekintve legértékesebb »Munkások« című verse.” (Kortársak... 214. sz.) A költő szerette volna a *Medvetáncban* is közölni, de ezt már csak a marxi terminológia is lehetetlenné tette. A Külvárosi éjből kitépett, a törzsanyag József Etelkánál levő részéből tisztázatlan körülmények között Kiss Ferenc gyűjtőhöz került lapon láthatók azok a javítások, amelyekkel a költő megpróbálta a vers szövegét a mecénások igényeinek megfelelően átfűzni. Az eredmény katasztrofális volt. (Péter L. 2000. 310–312.) Az „ultima manus” elve szerint ezt kellene főszövegben adni. „Nem hiszem azonban, hogy akadna textológus, aki ezt megtenné” – írja Péter László.

Textológiai probléma a vers utolsó sora. Az ÖM jegyzete szerint (1952. II, 382.) az utolsó sornak, „többek állítása szerint”, ilyen változata is volt:

szegi az Ember vörös csillagát.

A sort így kommentálták: „A gondolatot a végleges szöveg éppoly tisztán kifejezi... nem tértünk el a kötetben fennmaradt, kétségtelenül hiteles szövegtől.” Komlós Aladár a kiadásról írt bírálatában e sorról ezt írta: „...a költőt a cenzúra... olyan kifejezés használatára kényszerítette, amely elfátyolozza, vagy éppen meghamisítja igazi mondanivalóját. ...ez az eset áll fenn a *Munkások* utolsó sorával, amely mindannyiszor így jelent meg: »szegi az Ember öntött csillagát.« ...Ha azonban tudjuk, ...hogy József Attila a sort »vörös csillag« szöveggel szavalta, továbbá, hogy az »öntött« jelző e helyen csöppet sem kifejező, azt hiszem, nem lett volna a költő önkényes vörösrefestése, ha a szöveget a hagyománynak és a költő kétségtelen szándékának megfelelően kijavították volna.” (A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei III. [1952.] 418.) Az 1955-i kiadásban a szerzők a főszövegben, Komlós kritikáját elfogadva, ezt adják: *szegi az ember vörös csillagát!* Érdekes, hogy Szabolcsi Miklós még 1998-ban is a „vörös csillag” változat mellett érvel (KL 84–85.), noha sem

szöveghagyomány, sem hiteles emlékezés nem indokolja ezt a változatot. („Többek állítása”, de nem írják, hogy kik, hol, mikor.) Lehetséges, hogy a szavalókórusok ezzel a változattal szavalták a verset. Újhelyi József, a párt déli kerületének egykori titkára szerint a költő „*Munkások* című versét minden kórus betanulta, és sokszor előadták.” (Emlékezéseit lejegyezte és közli Gyertyán Ervin: „Tiszttan meglátni csúcseinak.” Bp. 1985. 71.)

A 36. sor talán tudatos rájátszás Kölcsey *Himnuszára*: „Bújt az üldözött...” (Tverdota 1999. 71.)

416. [Repedt kályhám...] A szövegpárhuzamok alapján helyeztem 1931–32 gyilkos telére. Kezdősora az 1932. febr. 4-én megjelent *Mondd, mit érlel...* (418) 22. sorával szinte szó szerint azonos: *Repedt kályhámom macska ül – repedt kályháján macska ül.*

A töredék 5–6. sora az 1932 januárjában megjelent *Fagy* (417) 1–2. sorával egyezik. „...az 1931–32-es tél szigorúságáról nemcsak az egykorú lapokból, hanem Nagy Lajos novelláiból is tudhatunk.” (Szabolcsi, KL 178.)

417. Fagy Először megjelent 1932 januárjában. Annyi változata van, ahány szövegforrása; a költő, valahányszor elővette a szöveget, mindig változtatott rajta.

A 11. sorhoz Tamás Attila Babits *Pesti éjének* végét idézi: „S a Halál se több lesz, mint két ing között egy meztelen kebel.” (ItK 1962. 567–568.) József Attila beszélgetése Németh Andorral: „– Mint két ing közt egy meztelen kebel... Ez viszont szép. Comme un sein nu entre deux chemises. Méltó Valeryhez.” (Németh Andor 1944. 106.)

418. Mondd, mit érlel... Mj. 1932. febr. 4. Hatvany Lajos a számára írt ajánlás történetére rosszul emlékszik. Az nem lehet, hogy Hatvanynak a Nincsen apám se anyám kötetéről írt bírálata megjelenésekor, 1929. márc. 26-án dedikálta a költő a verset, az viszont lehetséges, hogy ezzel a dedikációval szerette volna megjelentetni, s csak Hatvany kérésére („Adynak cikornyás ajánlásaitól való csömörömben”) hagyta ki az ajánlást. (Kovács Ákos [1980.] 15.)

A Népszavában való megjelenésről többen emlékeztek. Komlós Aladár szerint a Népszava „a benyújtás után egy fél évvel és csak többszöri személyes sürgetésre közölte a *Mondd, mit érlel* c. költeményt.” (Komlós Aladár: *Költészet és bírálat*. Bp. 1973. 273.) A megjelenés időpontja és a Népszava közlési gyakorlata igazolják ezt az emlékezést. A másik emlékezés: „Ez idő tájt mondta el esetét Weltner Jakabbal. *Mondd, mit érlel* című hétszakaszos költeményét vitte el a Népszavához, s arra kérte Weltnert, hogy terjedelmére való tekintettel a szokásosnál magasabb honoráriumot utaljon ki érte. »Nálunk nyolc pengő a vers ára, akár hét-, akár kétszakaszos!« – felelte Weltner. »Ha úgyis egy az ára, akkor öt szakaszt levágok belőle« mondta Attila vállat vonva. Végül is Weltner kénytelen volt nagyobb honoráriumot kiutalni a csodálatos költeményért.” (Hollós Korvin Lajos: *Alperes nem nyugszik*. Bp. 1980. 246–247.) Ugyanezt Szántó Judit is elmeséli: „Én elvittem Attilának a Népszavához egy többszakaszos versét. Weltner 12 pengőt akart adni. Mondtam, Attila agyonvág, nem hagyom itt a verset. Azt mondta Weltner: nekünk Judit emlékeiben is felbukkan: „A kemény téli éjszakában »Mondd mit érlel annak a sorsa« című dalra meneteltünk. És amikor a Kevélynyereg felértünk, a menedékházban az Erzsébet Ifi csoporttal ütköztünk össze. ...az egyik ifjúmunkás azzal rohant Venecinek, hogy ők egy egész más szöveget tudnak a »Mondd mit érlel«-re, amit Garai írt.” (101.) Garai János (1913–1946) *Ha a költő jobbra tér* című verse később, 1934-ben megjelent Nyárutó című kö-

tetében. A négyszakaszos, a *Mondd, mit érlel...* formájában írt vers alpári stílusban ront neki a „jobb-ra tért” József Attilának, s ezzel a híres két sorral zárul: „Egy osztályharcos pöcegödörben megannyi versed elrohad.” (Murányi Gábor jegyzete, Szántó J. 1986.; Horváth Iván a „miért fáj ma is” című kötetben, Bp. 1922. 314–315.; Kortársak... 244. sz.)

A 21–22. sor párhuzamát Arisztophanésztől a *Lebukott* (391) jegyzetében idéztem. Ez a „szinte emblémaszerű” motívum (Szabolcsi, KL 88.) a 416. sz. töredék 1. sora is. Egy különös, bár valószínűleg véletlen szövegpárhuzamra Péter Katalin hívta fel figyelmemet. Heltai Gáspár írja egy 1552-ben megjelent művében olyan emberről, aki minden pénzét elitta: „Maga ha házához megy, semmit nem talál, hanem egy macskát a hideg tűzhelyen.” (A részszégségnek és tobzódásnak veszedelmes voltárol való dialógus. Kiad. és bev. Stoll Béla. Bp. 1952. H1b)

A 34. és 37. sor szavai Kassák 32. verséből valók: „hiába ögyelegsz a palánkok körül”. (Péter László ekv. 82.)

Az 53. sorhoz: a harmincas években létezett „Attila” címkével ellátott mosószer. (Tverdota, ItK 1986. 56.)

419. [Arcuk egy-egy kis külváros...] Hogy a hely üresen ne maradjon, tettem ide ezt a külvárost emlegető, s írásképeben is az 1932-i szövegekéhez hasonló töredéket.

A költő körülbelül 1932 nyarán gépelte le egy gyűjteményes kiadás anyagát. A tervezett kötethez készülhettek azok a 28×21 cm-es, a PIM-ben található gépiratok, amelyeken a cím pirossal és ritkítva van gépelve:

JA 150/55:	Lopók között szegényember (173)
JA 150/64:	Nyolcesztendő lányok (174)
JA 150/71:	Rög a röghöz (139b)
JA 150/38:	<i>Ha mosolyog</i> (188)
JA 150/50:	Kertész leszek (250)
JA 150/8:	Áldalak búval, vigalommal (329b)
JA 150/47:	Istenem! (248c)
JA 150/69:	Ringató (334)
JA 150/45:	<i>Hüvösödik</i> (356)
JA 150/18:	Bánat (389)

Csak a *Ha mosolyog* és a *Hüvösödik* címűt dolgozta át valamennyire. 1932 nyarán–őszén a hírlapok négy korai versét közlik:

Tiszta szívvel (237) Brassói Lapok jún. 19.

Megfáradt ember (149) Friss Újság Vasárnapja jún. 19.

A jámbor tehén (76) Pesti Hírlap Vasárnapja jún. 26.

Tanulmányfej (97) Friss Újság Vasárnapja szept. 25.

Ezeket a verseket a költő a tervezett kötet összegyűjtött anyagából küldte el az újságoknak. A Szántó Juditnak 1932. dec. 19-én írt levélből megtudjuk, hogy a kötetbe a *Betlehemi királyokat* (380) is felvette volna. A levél utóírata (Lev. 208. sz.):

A Három királyok utolsó szakasza így lesz:

Irul, pirul Mária, Mária,
boldogságos, szűz mama.
stb.

A Magyar Közélet 1933. jan. 16-i számában a költő egyebek közt azt nyilatkozta, hogy „tavasszal kiadok egy 15–20 íves gyűjteményes kötetet”. (Kortársak... 201. sz.)

420. Külvárosi éj József Attila hatodik kötetének címadó versét sokan elemezték. Nem látom sehol idézve a legkorábbi 1942-ből, amely csak később jelent meg: Szauder József: Tavaszi és őszi utazások. Bp. 1980. 321–323.

A nagyváros–külváros–üzemek képe számos külföldi és hazai elődnél megvan; Szabolcsi Rimbaud-t, Apollinaire-t, Brechtet, illetőleg Babitsot, Kosztolányit, Somlyó Zoltánt, az egész „szocialista lírá”-t említi. (KL 198.) Talán sehol sem helyénvalóbb magát József Attilát idézni, amint nagy magyar elődjéről nyilatkozott: „Balassa költészete anyiféle »hatást« hordoz és minőségben, szellemben, belső formában mégis annyira egy...” Emeljük ki azért a külföldi irodalomból Verhaerent. Kassák már 1938-ban rámutatott a francia költő ihlető hatására: „Volt idő, amikor Verhaeren utait járta, de akkor sem maradt meg egyszerű követőnek, a »Külvárosi éj«, a »Téli éjszaka« és hasonló versei nem maradnak elődje művei mögött.” (Népszava 1938. dec. 18.; Kortársak... 644. sz.) Idézek Szabolcsi nyomán *Az üzemekből*, Faludy György fordításában:

Penészvirágú kültelek,
A sarkon tárt ajtójú kocsmá.
Réz s ónlapok, faltükrök mocska...
Ébenfapultok, és lohol sok tébolyult pohár, ahol
Csillog-villog az alkohol.
Visszfénye a járdán mozog.

További párhuzamok: Szőke Gy. 2003. 123–127.

A magyar irodalomból Tamás Attila után Kosztolányi-áthallásokra utalhatunk; a sok közül csak néhány idézet *A szegény kisgyermek panaszairól*:

Cél nélkül itt egy ember mendegél,
Próbál fütyülni, szája megvacog.
Előre néz, megáll, most visszanez,
Egy vaskorlátra ráborulva sír.

Vagy:

Itt-ott egy oszlop, éjsötét palánk,
benn a konyhókban késő lámpaláng.
Egy folt az éjbe, szürkülő, fehér.
Egy ember. Egy hóban rekedt szekér.
Valami zaj...

A 80–85. sorban a *Kalevala* XVII. énekének Vipunen-epizódját fedezhetjük fel: Väjnämöjnen az öt lenyelő Vipunen zsigereiben vasat izzít és kovácsol, Vipunen így panaszkodik:

Szén jödögél ím a számba,
Nyelvemre üszök ütődik,
Torkomba vas alja tódul.

(Tverdota, It 1986. 78.)

A kötetben megjelent versek többsége csak hozzávetőleg keltezhető 1932-re. A 421–424. sz. darabokat a költő 1932. okt. 6-án elküldte Babitsnak, több más verssel együtt. (Lev. 200–201. sz.) Ebből azonban nem következik – mint korábbi kiadásomban tévesen írtam –, hogy nem sokkal előbb keletkezett ez a négy vers. Németh Andor emlékeit is fenntartással kell kezelni a 425. sz. verssel kapcsolatban; csak az év bizonyos.

421. Ritkás erdő alatt A verset ihlető élményről maga a költő írt a *Szabad-ötletek jegyzékében*: „az az első nő nagyon durva volt egy álmomban visszalapoztam egy albumban az »első nőhöz« – az album női fejeket, illetve tájakat ábrázolt – írtam erről egy verset:

ritkás erdő alatt a langy tó

ez volt az első nő
azt gondoltam az előbb, hogy ez száj (völgytorok) pedig vaginának irtam
mi lesz már, mondta a nő – bizony nő volt – és én megijedtem, onanizálni kezdtem, aztán
betettem
és úgy sült el
semmi örömöm nem volt benne” (SZÖ 94–96.)

A vers tájleírása Freudot juttatja eszünkbe, aki szerint az álomban „a női nemi szervek bonyolult helyrajza érthetővé teszi, hogy ezek igen gyakran sziklás, erdős, vizekben bővelkedő *táj* alakjában ábrázolódnak.” (Bevezetés a pszichoanalízisbe. Bp. 1986. 129.) A 6. sor képét egy 1934-i, Rapaport-hoz írt József Attila-levél magyarázza: „Tudom, hogy a szimbólika szerint a dorong a pénisz.” („miért fáj ma is” Bp. 1992. 359.) Az 5. sor *magos* szava nem 'magas', hanem 'magvas, fölmagzott', Szigeti Lajos Sándor szerint. (1988. 233.)

422. Ordas Szántó Judit szerint ez a vers is a szektás kommunistákkal való ellentét emléke: „...az analitikus az egyénre bízta problémáinak megoldását. ...És a tőle idegenül álló elvtársak meg nem értését, verseiben, mint például az »Ordas«-ban, rettenetes lelki vívódásban, amit éjszaka írt, a gyűlölködő magányban írt.” (102.)

423. A hetedik Varga Domokos mutatott rá (Kortárs 1967. 655.) a *Kalevalára*, mint egyik ötlet-adóra:

Ha bemegy a házba, légyen
Négy, aki a házba mégyen:
Vizes dézsát vigy kezedbe,
Sűrű seprűt hónod alatt,
Fogad közt fenyőszilánkot,
Magad menj be, mint negyedik!

(*Kalevala* XXIII. ének. Tanácsok a menyasszonynak.)

A hetes mint szent szám általánosan elterjedt, de talán a leggyakoribb a vogul mitológiában. József Attila versére talán „Az ember teremtésének regéje” emlékeztet a legjobban. (Vogul Népk. Gyűjt. I, 128–134.) Ez úgy kezdődik, hogy Tapél-öreg veresfenyőből hét férfialakot vágott, egy másik isten „fehér agyagból gyúrt hét emberalakot” stb. Minden hét.

A hetes szám a magyar folklórban is gyakori, csak a Molnár Anna ballada egyik változatából idézzük:

Felnéze a citromfára,
Hát ott vagyon hat szép leány
Felakasztva egymásután.
Sími kezde Molnár Anna,
A hetedik ő leszen ma.

(Magyar Népköltési Gyűjtemény I, 147.)

A vers negyedik szakaszát a költő így magyarázta:

Vers a boncasztalon

A költőről és általában a mai költészetéről mi a véleménye?

A költőről való felfogásomat tíz sorban foglaltam össze A hetedik című versemben, a következőképpen:

Ha költenél és van rá költség,
azt a verset heten költsék!
Egy, ki márványból rak falut,

egy, ki mikor születték, aludt;
egy, ki eget mér és bólint;
egy, kit a szó nevéen szólít;
egy, ki lelkét üti nyelvbe;
egy, ki patkányt boncol élve;
kettő vitéz, tudós a négy –
a hetedik te magad légy.

Ez a vers röviden a következőket foglalja össze: „Ha költenél és van rá költség”: Nem hiszek abban az emberben, aki a költészetért feláldozza az életét. A költészet megoldási kísérlet az ember számára. Azt, ami nem sikerült a valóságban, a kultúrában, vagy a természetben, azt a költészetben oldja meg, avatja valósággá. A költészet az a fölöslegessé vált természet, de amely mint fölösleg vált ismét szükségessé. „Egy, ki márványból rak falut”: Mennyi érzélem, szeretet, romantika, vágódás fűződik a faluhoz, holott a falu lényegében piszkos, poros, egészségtelen. Költő az, aki nem sajnálja a falura, embereknek erre a szerencsétlen összességére a márványt. „Egy, ki mikor születték, aludt”: Aki nem vette észre, hogy a világra került, csak most eszmélkedik és rádöbben a kérdés: hol is vagyok, miért is vagyok, mi is van velem? „Eget mér és bólint”: Megméri a dolgokat és megérti miértjüket, okozóikat. Ez valahogy a hegeli felfogás: minden ami létező, ésszerű. Költő az, aki látja az okokat, összefüggéseket és ezért észreveszi a jelenben a jövőt. „Kit a szó nevéen szólít”: Kinek úgyszólván minden dolog személyes ügye. Úgy kell felfigyelnie a szavakra, mintha a saját nevét hallaná. Különösen amikor Párizsból hazakerültem, éreztem ezt így. Az utcán, amikor magyar szót hallottam, léptenyomon megfordultam, mintha minden szó ez lett volna: Attila, Attila. „Egy, ki lelkét üti nyelvbe.”: Ez talán a legfontosabb. Talán leginkább azért van szüksége a többieknek a költőre, aki a sok ellentmondó valóságnak formát tud adni. „Egy, ki patkányt boncol élve”: Nem kellemes mesterség ez, de a költőnek ezt is tudnia kell. És végül: „A hetedik te magad légy”: A hetedik csak abban van meg, aki éppen a verset csinálja. A hetedik az ő egyszerűsége, egyedülvalósága, ami több, mint az, amit egyéniségnek szokás nevezni. (A Brassói Lapok 1936. júl. 5-i számában megjelent, Molnár Tibor által készített riportban. Kortársak... 299. sz.)

424. Emlék Az ángyika Pócze Imrének, a mama testvérének a felesége volt, a jelenet szabadzállási emlék. (József J. 1940. 171–172.; Fodor András: Futárposta. Bp. 1980. 100–105.; Ángyika fényképe: Macht I. 1980. 28., 28a. és 29. sz.)

425. Medvetánc Németh Andor emlékezése szerint „1932 nyarán visszatért Koestler Artúr barátom a Szovjetunióból... Még egy napra emlékszem, amelyet együtt töltöttem Attilával és Koestlerrel Berényék villájában. ...Attila kérésére ötször-hatször eljátszottam Berényék zongoráján Bartók *Medvetánc*-át. A verset néhány nappal ezután írta Attila...” (Németh Andor 1973. 600–601.) Szabolcsi Bence némi szkepszissel jegyzi meg: „A költő – ha igaz, hogy versét Bartók darabja inspirálta – ritmikus képletében nem, vagy csak igen szabadon követte a zenét.” (Vers és dallam. Bp. 1959. 204.)

Az, hogy a medve első személyben beszél, hogy a *fürtös* az állat sztereotíp jelzője, a vogul mitológia ihlető hatását mutatja. (Munkácsi Bernát: Medveénekek. Bp. 1893. 296–322. Vogul Népköltési Gyűjtemény III. A kötet megvolt József Attila könyvtárában.)

A 26–27. sort a költő állítólag így magyarázta:

„Ahhoz a két sorhoz érve, hogy *Szép a réz kerek virága – ha kihajt a napvilágra*, nem röstellem bevallani, mindig megakadtam...

Gyönyörű a versed, Attila, de ezt a két sort nem értem.

Mosolygott. ...Hirtelen mozdulattal a zsebébe nyúlt, s elővett egy kétfillérest. Egy krajcárt. Egy rézkrajcárt. A réz kerek virága a kávéházban is kinyílt a napvilágra. Milyen egyszerű! Hogy én ezt nem értem rögtön, első olvasásra!” (Zelk Zoltán: Reménykedem és rettegek. Prózaírók 1963–1983. Bp. 1986. 22.) A rézvirág (Zinnia elegans) citrom- és narancssárga, tűzpiros és rézvörös, egy-

szerű virágú vagy telt. Virágja kerek. (Sulyok Mária–Timár Zsuzsa: Képes virágábécé. 2. kiad. Bp. 1976.)

A vers az 1934-i Medvetánc címadója lett. (Lásd Tamás Attila: Miért épp a Medvetánc lett kötet-címadóvá? Tiszatáj 1969. 1147–1152.)

Nem sikerült kiderítenem, hogy ki volt az az István János, akitől a vers fogalmazványait megszerzte a múzeum.

426. A kanász „Emlékszem, mennyire élvezte a saját versét, *A kanászt*, milyen büszke volt erre az ötletére: »orrukban csak magyar mód – és mutatta az ujjával, hogy ez a vicc, hogy magyar mód – csillog egy kis aranydrót.« Megvallom, én is beledolgoztam a versébe, és tőlem való ez a kis vicc: »fővárosi grófkisasszony.«” (Németh Andor 1989. 454.)

427. Eső

428. Határ

429. Fák

430. Háló

431. A cipő

A 420–431. sz. versek pontos keletkezési ideje nem állapítható meg. Többségük először a Külvárosi éj kötetben jelent meg.

*

A kötet legkorábbi dedikációinak kelte: okt. 16-án Gráber Margitnak (Kat. 2082. sz.); okt. 18-án Hatvany Lajosnak (Kat. 2084. sz.); okt. 19-én Gaál Gábornak (Kat., 2080. sz.); ugyanakkor Gombaszögi Fridának (Lengyel András, Forrás 2003/12. 50.); Honthy Hannának (Uo. 55.) stb. A megjelenés ideje tehát 1932 októberének közepére tehető. A költő ezt a kötetét is „uraktól kapott pénzen” jelentette meg. Szántó Judit szerint „...Balla Frigyes Szigfrid, a Kereskedelmi Iparcarnok fűtőkára a saját pénzéből hozta ki a »Külvárosi éj« című füzetet.” (104.) Krausz Simon, a neki írt dedikáció szerint, szintén adott pénzt a kötethez: „érdi Krausz Simonnak, a legendás mecénásnak József Attila, a hívő költő. Bp. 1932. okt. 19.” (Kat. 2092. sz.; Forrás 1995/4.) A legendás bankár ekkor már csődben volt (Kövér György, Valóság 1987/9. 56–62.), József Attila talán korábbi támogatását köszönte meg. – A kötet tartalma:

[1]: KÜLVÁROSI ÉJ | JÓZSEF ATTILA | UJABB KÖLTEMÉNYEIBŐL | BUDAPEST.
1932

[2]: A KÖLTŐ KIADÁSA | DR. KELLNER ÉS KISS TÖREKVÉS NYOMDÁJA,
BUDAPEST.

3: Aki dudás akar lenni,
annak pokolra kell menni.
Népdal

3–6: Külvárosi éj (420)

7–8: Holt vidék (406)

9–11: Mondd, mit érlel... (418)

12: Ritkás erdő alatt (421)

13: Ordas (422)

14–15: Munkások (415)

16–18: A hetedik (423)

19: Emlék (424)

20–21: Medvetánc (425)

22: Eső (427)

23: Fagy (417)

24: Határ (428)

25: A kanász (426)

26–28: A cipő (431)

- 29: Fák (429)
 30: Bánat (414)
 31: Háló (430)
 32: Tartalom

A mottó forrását Szegi Pál emlékezése alapján tudtam megállapítani. Ő „nagyon határozottan emlékszik népdal kultuszára. Sokat énekelték azt a dalt, amelyből az »Aki dudás akar lenni« van: »Kicsiny a hordócska, jó bor van benne.«” Ezt egy „Szegi Pál” című, „Budapest, 1954. október” keltezésű gépiratról másoltam le, amelyet Horváth Ivántól kaptam. (Hálás köszönet érte.) Talán Révai József feljegyzése a Szegivel folytatott beszélgetésről. (Jelenleg: Int. Arch. Szeged.) A népdal Kodály sorozatának V. füzetében, 1932-ben jelent meg. (Magyar népzene énekhangra, zongorára.) Szövege:

János bácsi, dudáljon kê,
 Hosszú nótát ne húzzon kê!
 Gyengék vagyunk, elfáradunk,
 Talán ugyan meg is halunk.
 Aki dudás akar lenni,
 Annak pokolra kell menni,
 Annak pedig meg kell lenni,
 Az ördögnek el kell vinni.
 Kicsiny a hordócska,
 Jó bor terem benne,
 Díl, dúl, dalala, didarida, díl, dúl, dalala.
 Nem iszom belőle,
 Részeg leszék tőle,
 Díl, dúl, dalala, didarida, díl, dúl, dalala.
 János bácsi... stb. (A két első vsz.)

Németh Andor ezt is zongorázta, nemcsak Bartók Medvetáncát, Berény Róbert villájában.

432. A város peremén Az eddigi kritikai kiadásokban az 1933-i versek között szerepelt első megjelenése (Korunk 1933. július–augusztus), illetőleg a szerkesztő, Gaál Gábor 1933. márc. 11-én kelt, verset és műfordítást kérő levele alapján. Szántó Judit emlékei szerint is: „A szerelmi óda után, mint vihar után a tenger, hányódott Attilában ez a szerelmi hullámvész, majd elcsöndesedett. Ekkor írta meg a másik ódát, ahogy ő nevezte, a szocialista ódát, »A város peremén«-t.” (152.) Ha a szerelmi *Óda* után írta volna, nem adta volna ugyanazt a címet.

Tverdota György közölte Berda József visszaemlékezéseinek azt a részét, amelyben az Írók Gazdasági Egyesületének balatoni íróhetéről (1932. szept. 4–11.) beszél: „Mikor volt a balatoni írókongresszus, akkor is egy szobába, hármásban voltunk egy szobába: József Attila, Erdélyi József és én, hármásban... Siófokon, a Fogas szállóban. Az is érdekes, József Attila akkor felolvasta ezt *A város peremént*. Látod, ez az igazi népi proletár hang, mondja Erdélyi József Attilának, mert az fölolvasta *A város peremént*.” Füsi József, aki Berdával az interjút készítette, rákérdezett: „*A város peremén*, ezt ott írta?” Berda válasza: „Tudomásom szerint ott írta. Ez 1932-ben volt, szeptemberben. Ott olvasta fel. Azt mondja, ez az igazi népi, proletári hang, mondotta az Erdélyi József elismeréssel. Nagy hódolattal, tisztelettel.” (PIM hangtára.)

Berda József emlékezése hitelesnek látszik. Tverdota aggályai, hogy ti. a költő miért nem közölte a verset a Külvárosi éj kötetben, könnyen elosztható. A vers talán még nem volt készen, de ha elkészült is, a kötet összeállítása és megjelenése között akár két hónap is eltelhetett. Egyetértek Tverdótának azzal a véleményével is, hogy a vers 1932-ben „harmonikusabban illeszkedik egy olyan alkotói szituációba, amelyet még sem a náciizmus uralomra kerülése, sem az illegális párttal való szakítás nem árnyékolt be” (It 1998. 435–436.) A költő hazai publikációs lehetőségei igencsak korlátozottak

voltak. A Népszavának akár már 1932-ben leadhatta a verset, de az újság hírhedt volt arról, hogy sokáig fektette a beküldött verseket, s a 17. sor miatti aggályoskodás is késleltethette a megjelenést. A cenzúrára való tekintettel az *istent* végül is *Sorssal* helyettesítették, nem biztos, hogy a költő egyetértésével.

A vers a Medvetáncban nem jelenhetett meg. A Nagyön fáj kötetben 1935–1936-ban írt versek olvashatók, egyetlen kivétel *A város peremén*.

Az első szakasz összevethető Babits *Füst és korom közül* című versével, amely először a Pesti Napló 1930. április 20-i számában jelent meg:

Híg madarak szárnya hull szememre:
hull a híg, lágý, loncsos, langyos korom.

(Ízes Mihály, It 1980. 673.)

A 15. sorhoz: József Attila az osztálynyelvről szóló koncepcióját részletesen kifejti az *Irodalom és szocializmus* egyik változatában: „Minden társadalmi osztálynak, rétegnek, sőt foglalkozásnak is megvan a maga nyelve...” (Tverdota, Jelenkor 1986. 918–919.)

A 63., 67. és 77. sorhoz: A katolikus mise Praefatio-jában hangzik el: „Sursum corda!” Beivódott a köztudatba; Vágó Márta József Attilának írja 1928. szeptember 15-én: „Drágám légy jó, sursum corda!” (Vágó M. 1975. 360.) Kosztolányi regényének (Édes Anna) a végén: „Moviszter, sursum corda, föl a szívet, csak föl a szívet.” (Kovács Sándor Iván, Élet és Irodalom 1980. november 22.) Scheiber Sándor szerint közvetlenül a Bibliához is nyúlhatott József Attila; a *Síralmak*-ban (3, 41) ez áll: „Emeljük fel szívünket és ne kezünk az Ég Istenéhez.” (Uo.)

A 73. sorhoz: Világos utalás az Internacionáléra. Eugéne Pottier szövegét Bresztovszky Ernő (1882–1922) fordította magyarra. Az ismert verskezdet: „Föl, föl, ti rabjai e földnek...” és a második sor: „Föl, föl, te éhes proletár!” József Attila tehát a liturgia és a munkásmozgalom terminológiáját együttesen alkalmazta versében. (Kovács Sándor Iván, i. m.) Ugyanitt a „fölosztott föld” Rousseau-ra megy vissza: „Le premier qui, ayant enclos un terrain, s’avisait de dire: Ceci est à moi, et trouva des gens assez simples pour le croire, fut le vrai fondateur de la société civile.” Csokonai *Az estve* című költeményében ezt így írja le:

Nem is csuda, mert már a rétek árkolva,
És a mezők körül vagynak barázdolva;
Az érdők tilalmas korlát közt állanak,
Hogy benne az urak vadjai lakjanak;
A vizek a szegény emberekre nézve
Tőlök munkált fákkal el vagynak pécézve.

A 91–93. sorhoz: Ehhez hasonló kijelentéseket több szovjetorosz személytől idéznek. Jurij Olesa *Az emberanyag* című elbeszélésének (1928) befejező részében: „Ha nem lehetek a versek mérnöke, akkor lehetek az emberanyag mérnöke.” (Békés I, 389.) Tulajdonítják Leninnek („a tanár a lélek mérnöke” lásd Victor Klemperer: *A harmadik birodalom nyelve*. Bp. 1984. 156.), Sztálinnak („az írók az emberi lélek mérnökei”; Békés i. m.) stb.

1932. november–1934. december (433–491. sz.)

A Külvárosi éj és a Medvetánc közötti időszak a költő válságokkal, fordulatokkal teli korszaka. Talán ezért növekszik a töredékek száma. A keltezési problémák is számosak.

433. Invokáció Mj. 1932. dec. A 3. sorban a „munkások dala” az Internacionálé, amelyre a 15. sorban szó szerint utal:

Védelmező nincs felettünk,
se Isten nem véd, se király!

A Gyermekek nyilvánvalóan Jézus, hiszen karácsonyi a vers. Itt tehát ugyanúgy keverednek vallási és munkásmozgalmi motívumok, mint az előző vers *föl! föl! és föl a szívvel* szavaiban.

A zárókép Jiří Wolker *Arc az üveg mögött* című versének hatását mutatja. (ÖM 1967. IV, 62.)

434. [Hová forduljon az ember...] A vers formában és hangban az *Invokációhoz* áll közel. A mindkét versben olvasható *ellenség* szó is a két vers rokonságára utal. Németh Andor, a költő barátja, három neki-róla szóló verssel is dicsekedhetett. (Ezen kívül a 327. és a 456. számú.)

435. [Tehervonatok tolatnak...] Mivel címe nincs, s a szöveg a nagyalakú, 33 cm-es papírlap felső részén kezdődik, gondolhatunk arra, hogy a vers elejét tartalmazó lap (lapok?) elveszett (elvesztek?), s ha így volt, akkor a vers ugyanolyan monumentális tabló volt, mint a *Külvárosi éj*, az *Elégia* vagy a *Téli éjszaka*. A nagyalakú, hosszúkás ív megzavarta Németh Andort, a vers első kiadóját is. Nála a vers 1–21. sora „Vázlat a Külvárosi Éjhez” címmel a teljes versek között, az utolsó szakasz pedig a töredékek között olvasható. Az történhetett, hogy a szöveg legépeléskor csak két lapra fért el, összetartozásuk nem volt jelezve, s a két lap elkerült egymás mellől. A hibát a kézirat előkerülése után korigálta ugyan az ÖM 2. kiadása, de a nagyközönségnek szánt kiadások mégis az 1. kiadást követték, s a verset két részletben hozták. (Az 1977-ben megjelent „Magyar Remekírók” kötetben például a vers két része a 337. és 483. lapon olvasható.) Kitérő verselemzések nem vették figyelembe az utolsó szakaszt, például Tamás Attila (Költői világképek. Bp. 1964. 124–125.), Nemes Nagy Ágnes. (Szó és szótlanság. Összegyűjtött esszék. I. Bp. 1989. 418–422. és Az élők mértana. Prózaírások. Bp. 2004. I, 411.) vagy Beney Zsuzsa (A gondolat metaforái. Bp. 1999. 125.)

436. Téli éjszaka A költő 1933. márc. 2-án írja Babitsnak: „Mellékelve küldök néhány verset. Meg kell jegyezni, hogy a »Téli éjszaka« mintegy két hónapja kiszedve hever a Pesti Naplónál, már többször betördelték, de hossza miatt eddig kimaradt.” (Lev. 213. sz. 292.) A márc. 19-én megjelent verset tehát a költő december végén–január elején küldte el az újságnak. A Babitsnak küldött többi vers a *Sárga füvek* (455) és a *Reménytelenül* (452) lehetett.

A vers 7–9. sora szinte parafrázisa a *Gondok kereplője* című Babits-vers kezdetének:

A csupasz fák csúcsa mint tük hegye bök be
az égi flanelba.

Ez volt az a vers, amelyet hírhedt kritikájában József Attila hosszasan elemzett, mint Babits tehetégtelen, rossz költő voltának kirívó példáját. Lásd a 381. sz. verset és jegyzetét. (ItK 1993. 59.)

József Attila így magyarázta sógorának, Bányai Lászlónak, a vers első sorát (erősen lerövidítem): „Elhessegetheted-e magadtól azt a dermesztő képet, melyet egy téli éjszaka értelmed elé állít? ...az idegesítő rémület, amit a látvány nyújtott, megfoszthat téged a tisztánlátástól, a biztonságos, helyes cselekvéstől. Légy tehát fegyelmezett! ...kellő módon készítsd elő magadat arra, hogy döbbenetes, dermesztő dolgokat fogsz látni. Vigyázz! légy fegyelmezett, mert azt a világot, amit most látni fogsz, csak így tudod megérteni és elfogadni. Enélkül a fegyelmezettség nélkül e zűrös, kietlen világ olyan zagyva értelmet kelt, amitől meg kell bolondulni.” (Bányai László: Négyszemközt József Attilával. Bp. 1943. 185–186.)

437. [A vásártéren...] Ez a töredék írásképe alapján került a 30-as évek versei közé. Az 1–2. sor *vernek* – *Gyermek* rímpárja először az előző szám alatt közölt *Téli éjszaka* 59–60. sorában tűnik fel, majd a 30-as évek verseiben gyakran előfordul. (Szigeti Lajos Sándor, 1988. 139–145.) Az 5–6. sor rímpárja inkább a későbbi évekre jellemző. (Lásd uo. 202–207.)

A töredék gyerekkori emléket idéz. A *Sárgahajúak szövetsége* című szövegben: „Tessék a szép kötényeket! Vásár, Boknicsek néni.” („miért fáj ma is” 1992. 408.) „A Teleki téri vásártérről esik itt szó. József Jolán könyvében (1940. 19–21.) részletesen leírja, hogyan árusították – Bochnicsek néni és az ő alkalmazásában lévő mama – a kötényeket, s hogyan tűnt el ezalatt a vásártéren Attila, aki akkor hároméves lehetett.” (Szóke György jegyzete, uo. 404.)

438. **Haszon** A Korunk szeptemberi számában *A tőkések hasznáról* címen megjelent változatot a költő *A város peremén* (432) és az *Elégia* (451) szövegével együtt Gaál Gábor 1933. márc. 11-én kelt felszólítására küldhette Kolozsvárra. (Lev. 214. sz.) A New York-i Kultúrharcban megjelent változat a 25. sor tanúsága szerint ennél régebbi lehet. A költő 1932. dec. 19-én írja Szántó Juditnak: „Amerikából kértek verseket.” (Lev. 208. sz.) Lehetséges, hogy a kérés éppen a Kultúrharctól jött, s a költő a verset még 1932 végén elküldte Amerikába.

Villon hatása talán itt és a következő versnél a legnyilvánvalóbb. Idézem *Ballade de bonne doctrine* című balladáját, Mészöly Dezső fordításában:

ÉNEK AVAGY JÓ TANÁCS
A ROSSZÉLETŰEKNEK

Áruld a bűnbocsánatot;
Szeress vagyont cinkelt lapon;
Rossz pénzzel csald az államot,
Hogy üstben főjj egy szép napon
Gaztettedért a vérpadon;
Vagy tolvaj légy, utak betyárja:
Bármennyit lopsz, rabolsz vakon,
Elúszik végül borra, lányra.

Légy kókler, légy táncos bolond;
Játsz passiót a búcsukon;
Danolj, dudálj pojácamód;
Komédiázz a színpadon;
Forogj, ha szól a cimbalom;
Vagy nyerj, ahol a kugli járja –
Hová kerül a kis haszon?
Elúszik végül borra, lányra.

Az ocsmány hasznot nem bírod?
Kapálj, vagy szánts az ugaron!
S kefélj, vakarj öszvért, csikót,
Ha nem tanultál! (Mondhatom,
Megél, ki nem ugrál nagyon.)
De bár csépelesz, takarsz rakásra,
A béred odavész, tudom:
Elúszik végül borra, lányra.

AJÁNLÁS

Díszköntös, csizma sok vagyon,
A drága hímes holmik ára
Ha túl is juttok száz bajon –
Elúszik végül borra, lányra.

József Attila egy-egy sora saját foglalkozásaira való utalás:

- 6 cipelj zsákot a piacon;
- 10 szedd guggolva a vörös hagymát;
- 17 Költsél epedő verseket;
- 20 Vezess főkönyvet s rejtsd a titkát;

A 25. sort az eddigi kiadásoktól eltérően *Öregem*, szóval kezdem, az „ultima manus” elve alapján. Nemcsak a két autográf gépirat (köztük a legkésőbbi, 1936-ban leírt forrás) tartalmazza ezt a változatot, hanem a Medvetánc 4., Barta Istvánnak ajánlott példánya is (Kat. 2113. sz.); itt a költő tintával áthúzta az *Attila* szót és az *Öregem* szóval helyettesítette. Kiss Ferencnek köszönhetően még két ilyen példány került elő, az egyiket *Németh Bandinak és Jucinak Bp. 1935. jun. 1.-én*, (Kat. 2132. sz.), a másikat *A Magyarországi Munkásdalogyalek Szövetségének 1935. ápr. 18-án* ajánlotta. (Köztársaság 1993. ápr. 9. 70.)

439. Bér munkás-ballada Az előző vers sikerületlenebb párja. Bár csak 1934. aug. 19-én közölte a Népszava, Szabolcsi Miklós véleményét elfogadva („kizártnak tartom, hogy effajta balladát ekkor még írt volna – a két szövegnek közel egyszerre kellett keletkeznie” KL 328.) áttettem 1933-ra.

440. [Már arra gondolok nem egyszer...] Itt is Szabolcsi keltezését fogadom el: „kézenfekvő, hogy a *Bér munkás ballada* szomszédságában születhetett a vagányballada, egy alvilági vagy enyhében pesti argóban elkezdett »haverballada« töredékben maradt vázlata.” (KL 330.) Valószínű Villon *Le Jargon et Jobelin* című, argóban írt vers-sorozatának hatása. (Később Mészöly Dezső *Hadova és hamuka* címen fordította le.) József Attila ugyanis egy Párizsból 1927. ápr. 5-én írt levelében felhívta Jolán nővérenek a figyelmét egy *Le jargon de François Villon* című könyvre. „Igen kedves és szórakoztató olvasmány.” (Lev. 115. sz.)

441. [Arcodon könnyed ott ragadt...] A 441–442. és 444–445. számú töredék (két későbbivel, a 480. és 526. számúval együtt) előző kiadásomban ezzel az összefoglaló címmel szerepelt: „Judit-versek töredékei, 1930–1934.” Azért lehet Szántó Judit a 441. sz. töredék címettje, mert az ugyanazon a lapon levő tollpróbák, fogalmazványok egyik sora a *feleség* eltorzított változatát is tartalmazza. Ezeket a tollpróbákat, minthogy nincsenek közvetlen kapcsolatban a verssel, csak itt, a jegyzetekben közlöm.

A lap felső felén:

Az oroszlán megtörli orrát aztán becsönget

gondolkodve [!] megtörli

megtörli megtörli

<Madáralakú hangjaid itt ülnek szekrényemen> ne nevesd ki reményeimet
dákó

	<i>nem szabad kinyitni</i>
<i>fekete felhő</i>	<i>ajtónkat</i>
<i>jövömet hozza</i>	<i>hajlandó vagyok</i>
<i>ajakos ajakos</i>	<i>középen áll a fekete hajó</i>
<i>ajakos</i>	
<i>ajakos</i>	<i>nem vagyok hajland</i>
<i>inni</i>	<i>nem vagyok hajlandó</i>
<i>inni inni</i>	<i>eltev</i>
<i>szere</i>	<i>eltev eltev eltéveszt</i>
<i>imitatio</i>	<i>elte eltév</i>
	<i>el eltéveszt eltev</i>
	<i>eltéveszt</i>

A lap alsó felének baloldalán:

félnek

félnek félnek a legyek s a

félnek félnek

látod

látod-e kicsim

*ne nevedd hogy beszélék
hozzád nem tu
tu tudok
nem tudok elszakadni
tudok közép
középen
tud közép
tud középen
tud tud tudatom
telefon kozpont
telefon központ
telefon központ
telefon központ
telefon központ*

*középen
középen*

Ugyanezen az oldalon baloldalt haránt:
lilom félliter

*köss kicsi fleséséges lilium
Petroleumból félliter lilium*

Ugyanezen az oldalon jobboldalt haránt:
középen áll a fekete hajó

A lap alsó részének jobb oldalán haránt a főszövegben közölt vers. Ugyanott a lap alján:
*középen áll a fekete hajó
ha hajó hajó*

A tollpróbák első sorát József Jolán egybeolvasztotta a 317a. sz. vers első sorával, és József Attila bécsi költészetét jellemezte vele: „Attila Bécsben kezdte írni »szabadverseit«, ilyeneket:

Egy átlátszó oroslán él falaim között
letörli orrát aztán becsönget...”

(József J. 1940. 252.)

A főszövegben közölt töredék 5. sora a *Lucához* (335) 23. sorával egyezik: *szövetség ez már, nem is szerelem.*

*

E töredékek nyilvánvalóan télen keletkeztek. Gondolhatunk 1931–1932 gyilkos telére is (lásd a *Fagy* [417] jegyzetét), de valószínűbb, hogy a következő, nem kevésbé gyilkos télen keletkeztek. Ezen a télen Józsefék szinte nyomorban éltek. „Nem fütünk” – írja a költő drámai hangú levelében Babitsnak, 1933. jan. 28-án. (Lev. 212. sz.) Azért valószínűbb ez a tél, mert a töredékekben nincs olyan szövegrész, amely összevethető lenne az 1932-i versekkel, viszont egy-két kisebb részletük 1933-i szövegekkel mutat rokonságot.

*

442. [Mikor dolgozol csendesen...] Ennek, és a következő szám alatt közölt töredéknek nem maradt fenn kézírata. Megállapítható viszont, hogy az elveszett kéziratok egykor Szántó Judit tulajdonában voltak. A Németh Andor-féle 1938-i kiadás gépiratai között (Kiss Ferenc tulajdonában, József Etelkától) egy lapon a következő versszövegek olvashatók, egymástól csillaggal elválasztva:

Éva vigyázz... (704)
Mikor dolgozol... (442)
Jutkám, csapódj... (527)
Arany (378)
Fagyon veszek... (443)

Az első és a harmadik szöveg nyilvánvalóan Szántó Judittal kapcsolatos. A második és utolsó töredékben a fagyoskodás, éhezés a vele való együttélés korára keltezett más töredékeknek visszatérő motívuma: „lakásunk jégverem”, „ránk tört a tél”, „éhezve, fázva” A felsorolt öt szöveget Németh Andor, könyvének összeállításakor, a Szántó Judit tulajdonában levő kéziratokról másolhatta le.

443. [Fagyon veszek, vagy éhen...] E töredéket Németh Andor közvetlenül az *Arany* című vers (378) után közölte, mintha egy vers lenne, pedig a két szövegben semmi közös nincsen, csak éppen a sietősen készült kiadványban elmaradt az elválasztó csillag. A töredék 2. sora a Vágó Mártához 1928. szept. 30-án írt levélnek ezzel a mondatával vág egybe: „Kicsikém, úgy nézek ki, mint az épülő ház, amelyet faállványok fognak körbe; kívül hordozom már bordáimat, nagyon bánkodom utánad.” (Lev. 148. sz.) Ennek a szövegpárhuzamnak és Németh Andor hibás kiadásának alapján Szabolcsi Miklós a töredék keletkezését 1928–29-re tette. (KM 75., 518.) Szövegszerű egyezés van azonban a *Téli éjszaka* (436) 80. sorával is: *rálép a lábára a tél*. Ez a szövegpárhuzam, a fagyoskodás–éhezés motívuma, valamint az elveszett kézirat kikövetkeztethető provenienciája együttesen azt bizonyítják, hogy a töredék is a Judittal való együttélés idejéből való. (Irodalomismeret 1995. 157.)

444. [Zúgó, fehér...] A töredéket már Németh Andor „Judithoz” címen közölte. Talán a 9., illetőleg 19. sor az 1932 nyarán harsogott *Dudanóta* 3. sorának emléke: *gyengék vagyunk*. (Fentebb, a Külvárosi éj kötet ismertetésénél közöltem teljes szövegét.)

445. [Mily szép vagy, milyen gyönyörű...] A Katalógus szerint (723. sz.) „József Jolán hagyatékából” való a kézirat. Inkább Szántó Judittól származhat, mert a papírsík felső részén az ő írásával (részben leszakítva) ezek a szavak állnak: „...Tőled búcsúzom – a szerelemtől búcs...” Lehet, hogy a lap alsó felén túlságosan intim sorok álltak, s ezeket Szántó Judit vágta le.

446. [Indiában, hol éjjel a vadak...] Az ÖM szerkesztőinek Szántó Judit azt mondta, hogy a vers 1936-ból való. (ÖM 1955. II, 118. sz.) Emlékezéseiben viszont azt írta, hogy József Attila első szanatóriumi tartózkodása után, tehát 1937. febr. vége után „azt kérdezte: miért nem írok meséket, amikor olyan tehetséges vagyok? Hogyan írjak meséket most? »Nincs témád? – kérdezte. – Majd írok neked versben egy mesét. Írd meg majd prózában.« És elküldte nekem azt a verset, amely azután sokkal később Binét Ágnes versgyűjtésében meg is jelent.” (Szántó J. 145–146.) Az 1936-os keltezés megerősíteni látszik, hogy Szántó Judit meséi (Pál Judit néven) a Kis Pesti Hírlap 1935. nov. 17-i, 1936. márc. 22-i és 1936. ápr. 17-i számaiban jelentek meg. (Murányi Gábor jegyzete, Szántó J. 200.) A kézírás azonban korábbinak mutatja. A vers egyik különleges, „nyomjelző” szava, a *cikkan*, három 1932-i és egy 1933-i versben fordul elő. (*Külvárosi éj* [420]: kalapácsot, mely *cikkan* pengve.; *Eső* [427]: Kaszák *cikkan*nak?; *Emlék* [424]: rézhomloka fénybe *cikkan*.; *Elégia* [451]: s olykor *átcikkan*, donog, egy-egy kék, zöld, vagy fekete légy. A dzsungel képe szintén egy 1932-i versben, *A cipőben* (431) kerül elénk. Ezzel szemben a 7. sor képe [*A hullámok lágy tánca...*] (535) kezdetű, Balatonszárszón keletkezett versben tűnik fel: *...aombok gyenge lejtése az éjjelt lassudan hozták...*

447. [Tizenöt éve írok költeményt...] A 3. sor szemlélődő magatartása több 1932–34-es vers zárata. *Téli éjszaka* (436): mérem a téli éjszakát.; *Számvetés* (466): Komor ég alatt üldögélek; *Eszmélet* (473): én könyöklök és hallgatok.; *Falu* (469): Dombocskán ülök. Virrasztok. N. Horváth Béla szövegpárhuzama a 4. sor és *A hetedik* (423) 48. sora között: *egy, aki csak néz a Holdra*. Rokona e sornak a *Lassan, tűnődve* (452) utolsó sora: *De hát kinek is szólanék*, valamint a 457. sz. alatt közölt töredék.

448. [Valamikor volt a tett...] A 447–449. sz. töredék ugyanarra a papírlapra, azonos kézírással van leírva.

449. [Még nem volt olyan disznó...] A *disznó* képe két közeli versben (*Számvetés* [466]: langyos, édes, kellemes, *mint disznónak a pocsolójában*; az *Eszmélet* [473] teljes XI. része) és egy önvallomás-törredékben: úgy elterülhettem a boldog érzésben, *mint a disznó a langyos pocsolójában*. (ÖM 1967. IV. 23.)

450. Egy kisgyerek sír Mj. 1933. jan. 31. „A vers alapjául szolgáló élmény a pszichoanalitikus kezelés által felszínre hozott kínzó élmények egyike.” (Szabolcsi, KL 322.) Maga a költő állítólag így értelmezte Ottó Ferencnek (miután kétszer elszavalta neki) a verset: „A kisgyerek a nép, amelyik kínlódik, szenved és szabadulni akar. Forrong, felkel, üt és harap, aztán újra elnyugszik. – Attila tovább recitált: *A tepsiben a hús nyöszörög így*. Attila itt váratlanul megállt és prózai hangra váltva, ezt fűzte hozzá: – Tudod, a sok »könny«, »sír«, »sikolt« szavak után nem igével kezdődik, hanem másként... Ez olyan inverzió-féle...” (Jelenkor 1964. 438–439.)

451. Elégia Az 50–52. sorban Szőke György Petőfi-áthallást lát. Joggal, mert a költő a *Szabad-ötletek*ben is utal erre a Petőfi-versre. (SZÓ 24,7.) Petőfi *A nép* című versének 2. szakasza:

Miért hullatja verítékét?
A mennyit ő kíván
Az eledelből és ruhából:
Hisz azt az anyaföld magátul
Megtermené talán.

(Tiszatáj 1987/12. 71.)

A vers 59–60. sora Babits-parafrázis, egyszersmind neki szóló üzenet. Babits *Arany Jánoshoz* című szonettjének kezdete:

Hunyt mesterünk! tehozzád száll az ének:
ládd léha gáncsok lantom elborítják
s mint gyermek, hogyha *idegenbe* szidják
édesapjához panaszkodni *tér meg*:
úgy hozzád én...

(ItK 1993. 59.)

A szonett 10. sorát nem sokkal előbb, a január 28-i, Babitshoz írt könyörgő levelében idézi József Attila: „Nem takart seb kell; hanem festett vérzés – mondhatnám, hogy száraz kenyérhéjon rágó-dunk.” (Lev. 212. sz.) Valószínű tehát, hogy a versen már ekkortájt dolgozott, s az is lehetséges, hogy a Nyugatnak 1933. márc. 2-án el is küldte.

A vers lezárása hasonlít Kosztolányi *Ő én szeretem a bús pesti népet...* kezdetű versének zárására (*A bús férfi panaszaiból*):

Bármerre mennék, ide visszatérnék,
bármerre szállnék, átkozott, szegény nép,
a gondodat kiáltaná a szám,

mert bánatkővel van utcád kirakva,
szemed a bánat végtelen patakja
s jaj, ez a föld, e bús föld a hazám.

(Tamás Attila, ItK 1962. 574.)

A vers mintájául Verhaerennek a nagyvárosokról szóló leírásai szolgáltak. A 22–23. és 41–43. sor például Az *üzemek* című Verhaeren-vers kezdősorával vethető össze: „Tört ablak-szemekkel egymást vizsgálva...” (Tverdota 1999. 87.)

A költő 1936-ban egy interjú során ezt mondta Molnár Tibornak a versről: „Én sok programverset írtam. Lényegükben azonban ezek nem programversek. Itt van például az *Elégia*, amelyben egy külvárosi tájat írok le. Sivár érzés kifejezésére jól jön, hogyha van ilyen külvárosi részlet, amelybe

beleönthetem, belesírhatom ezt az érzést. Viszont ilyen sivár érzés azért foghatja el az embert, mert vannak ilyen külvárosi részletek.” (Kortársak... 299. sz. 423.) Ugyanez részletesebben (a vers címének említése nélkül) a Halász Gáborhoz írt levél híres, sokszor idézett passzusában: „Én a proletárságot is formának látom, úgy a versben, mint a társadalmi életben és ilyen értelemben élek motívumaimmal. Pl.: Nagyon sűrűn visszatérő érzésem a sivárságé s kifejező szándékom, rontó-bontó alakító vágyam számára csupán »jóljön« az elhagyott telkeknek az a vidéke, amely korunkban a kapitalizmus fogalmával teszi értelmessé önnön sivár állapotát, jóllehet engem, a költőt csak önnön sivársági érzésem formába állása érdekel.” (Lev. 260. sz.; Kortársak... 630. sz. 1169–1170.)

Németh Andornak is nyilatkozott a vers 53. soráról: „Sosem felejttem el Attila mutatoujj-emelését, mikor az *Elégia* versének ehhez a sorához: »Egy vaslában sárga fű virít« – ezt a megjegyzést fűzte: » – Ha tudnád, mi minden van e sor mögött!«” (Németh Andor 1989. 294.)

452. Reménytelenül (Lassan, tünődve) Mj. 1933. szept. 1-jén.

A vers 1. sora komikus képzettársításokra adhatott alkalmat. Ezt elkerülendő áll vessző a Nyugat nyomdai kéziratában a *végül* után. Ez a helyesírási szabályok szerint felesleges vessző tehát előadási utasítás: a szó után némi szünetet kell tartani. Előadási utasításnak kell tekinteni a *Lassan, tünődve* címet is. A költő Sík Sándornak „hosszan fejtegette azt a kedves eszméjét, hogy a verseket úgy kellene nyomtatni, mint a zeneműveket, mint ahogy azok fölé odairják az előadásra szóló utasításokat (andante, adagio stb.), a versek alá is oda kellene írni, hogy milyen tempóban kell szavalni őket.” (Sík Sándor: A kettős végtelen. Bp. 1969. I, 332.)

453a. Fekete égboltban

453b. Vas-szinű égboltban Keltezési problémáiról lásd a *Sárga füvek* (455) jegyzetét.

454. [Jó volna-e, ha megdermedne fönt...] A legtöbb szövegpárhuzam a *Sárga füvek* című versben található. A 9. sor ott a kezdősor: *Sárga füvek a homokon*; a 12. sor ott a 3. sor: *A tócsa ideges barom*. A költő a tájba egy óriás nőt képzel bele (7. és 18. sor): *Csontos öreg nő ez a szél*. Később: *A mennyek langy asszonya hervad az ellágyuló őszi talajon*. [Tolláskodik a sárga lomb...] (487) A 20. sor szinte szó szerint egyezik a *Falu* (469) 29. sorával: *A vadzab, ki kardot vont elő*.

455. Sárga füvek Ez a vers a *Reménytelenül* 2. részének variánsával együtt az ÖM I. kiadásában az 1927 nyarán, a franciaországi tengerparton írt versek között olvasható. (1952. I, 439.) A szerkesztők a nagybetűs sorkezdésre és a sajátos interpunkcióra hivatkozva sorolták ide a verset, de az is befolyásolhatta őket, hogy a két vers néhány képe a tengert idézi. A kiadásról írt bírálatában Fövény Lászlóné az 1927. évi besorolást indokolatlannak tartotta, és számos érvet sorolt föl annak bizonyítására, hogy „a verset témája, frazeológiája, szóképei, stílusa, hangulata az 1933-ban keletkezett versek szomszédságába utalják”. A két vers és egy harmadik, a *Ballada*, ugyanarra a lapra van gépelve, s mindhárom tollal alá van írva. Az aláírások, amint ezt Fövényné megállapította, „nem a 27-es versek szignóival azonosak, hanem a 33 körül keletkezettekével” (ItK 1953. 352–353.) Érvelését az ÖM szerkesztői elfogadták, és a 2. kiadásban a verseket 1933-ra tették. (1955. II, 52–53. sz.) További érveket nyújt az 1933-i keltezéshez a vers egy másik gépirata. (g.) Ezen is szerepel a *Fekete égboltban*, de a *Ballada* nem. A gépirat a Nyugat archívumából való. Az 1928 szeptemberében beküldött versekhez (lásd a *Szeretnének* [357] jegyzetét) nem tartozhat, mert más gépen készült, mint azok. A költő 1928 után csak 1932. okt. 6-án és 1933. márc. 2-án küld verset a Nyugatnak. (Lev. 213. sz.) Valószínű, hogy a *Sárga füvek* és a *Fekete égboltban* az utóbbi küldemény része volt. Ezen a gépiraton egyébként a két vers sorai éppúgy nagybetűvel kezdődnek, mint a másikon. Ez a gépelési sajátság ebben az időben teljesen szokatlan, s nem találtam rá magyarázatot. (Fövényné feltevése, hogy tudniillik a költő a verseket nem maga írta le, hanem csak szignálta, eléggé valószínűtlen.)

Mindkét gépiraton nyomdai utasítás látható, valószínűleg Gellért Oszkár írásával. Ő tehát közölni akarta a két verset a Nyugatban. Tervét talán Babits nem hagyta jóvá.

456. Ballada Ezt a Németh Andornak ajánlott „gorgonzola-vers”-et az ÖM szerkesztői az 1929 elején keletkezett alkalmi rögtönzések közé sorolták (1955. II, 326. sz.), talán azért, mert a költő ak-

kortájt kezdte fordítani Villon balladáit. A verset gépirata alapján tettem 1933 elejére. (Lásd a *Sárga füvek* jegyzetét.)

457. [Nem talállok szavakat...] A *Lassan, tűnődve* (452) második részének sokat idézett motívuma (*dehát kinek is szólanék*) tűnik fel ebben az egysornyi töredékben. Lásd még a 447. sz. alatt közölt négyesoros utolsó sorát is.

458. [Lépte könnyű...] Ugyanaz a szövegforrása, mint az előző töredéké.

459. [A kerten...]

460. [A nyárfák közt...] Beney Zsuzsa: „Az utolsó időszakot sejteti a tartalom is, ha nem is közvetlenül, inkább megfogalmazásának módját tekintve. A bűn–büntetés kérdésköre, mely valamilyen, sokszor rejtett formában a harmincötös–harminchatos évek majd minden versében felbukkan, harminchétben érdektelenné válik.” (Vigilia 1982. 276.; B. Zs.: A gondolat metaforái. Bp. 1999. 78.) A probléma az, hogy a kézírás könyörtelenül korábbi; a 30-as évek elejének tájverseivel rokonítja.

461. Óda A költő talán legtöbbször elemzett verse. Keletkezési körülményei jól ismertek. A lillafüredi íróhetet az Írók Gazdasági Egyesülete 1933. jún. 10–18. közöttre szervezték. Jún. 12-én a program félbeszakadt, Pakots Józsefnek, az IGE elnökének váratlan halála miatt. (M. Pásztor József: „Kezdetben volt Pakots.” Az IGE-íróhetek krónikája. Bp. 1984.) A költő itt ismerkedett meg dr. Szőlős Henrikné Marton Mártával, a válófélben levő fiatalasszonnyal. (Előszőr Rajk András írt erről: Népszava 1964. január 19., majd Marton Mártát megszólaltatva: Kritika 1983/6. 27.) A hölgy Baktay Ervin társaságában tűnt fel, aki „elegáns, kellemes modorú volt, jó termetű, szép arcú, művelt (a tudós fokozatáig), írónak jó nevű, már-már legendás híru. (Indiában is élt!) Az írók lillafüredi találkozóján egy hozzá illő, feltűnően szép arcú és termetű (Flóra – későbbi – emléke szerint »királynői« megjelenésű), kevés szavú fiatalasszony társaságában járt a termekben és a sétahelyen – ő hozta oda? – Mártának hívták.” (Illyés Gyula: Naplójegyzetek 1973–1974. Bp. 1990. 123–124.) „...már három Márta nevű nőbe voltam szerelmes...” mondta József Attila 1937-ben Vágó Mártának. (Gebe M., Vágó M. és Marton M.)

A vers első változata nem sokkal a megismerkedés után, a kongresszus első napjaiban készült el. Marton Márta társaságában volt Kárpáti Aurél is (lásd alább), s a költő neki adta azt a változatot, amelyikben a *Mellékdal* még nem volt benne. Az Új magyar líra című antológia előszavában írja a szerkesztő, Kárpáti Aurél: „Akik ebben a kis kötetben összehalmoznak: fiatal költők. Verseiket mind maguk küldték be a Vajda János Társaság felhívására”, illetőleg, mint József Attila is, adták át személyesen a szerkesztőnek. Előző kiadásomban tévesen feltételeztem, hogy az antológiában sajtóhibából maradt ki a *Mellékdal*. Ezt a toldalékot a költő már hazafelé utazva a Miskolc–Budapest vonatúton írta.

Ez a (második) kézirat sok bonyodalom okozója lett. Szántó Judit írja: „Szombaton hazajött Attila. Lillafüredről kaptam ugyan egy lapot, de mikor beállított, nyugtalanul, futtában megölelt, majd öltözködni kezdett. A levett kabátja zsebéből egy kéziratpapiros fehérlett. Kiemeltem és olvasni kezdtem. Ő felém fordult és azt mondta: »Hiába olvasod, nem hozzád írtam.« Ez volt a Szerelmi Óda. »Gyönyörű – mondtam megsemmisülve.«” (Szántó J. 1986. 97.) Szántó Judit ezután megmérgezte magát, kórházba szállították s ott megmentették. „A mentőkocsiba Attila is beállt, fogta a kezem. »Hozzád írtam, már csak a végén, emlékszel a dalocskára?« Nem válaszoltam, nem is hittem, nem is hihettem... Két nap múlva azt mondja Attila: »Milyen buta voltál, ez a nő nagyon szép volt, Kárpáti Auréllal vacsorázott. Kértem, hogy szeressen. Nevetett, azt mondta, hogy szeret, mint egy gyereket. Mondtam, a világ legszebb szerelmi versét írom hozzá, és otthagytam a vacsorázókat. Engem [Berda] Jósikával tettek egy szobába, és míg a Jóska a jó csopaki borról tartott előadást, én megírtam ezt a verset. Megérkezésem után, mikor felkerestem, számomra már olyan idegen volt, mintha sohasem láttam volna.” (I. m. 98–99.) A vers kéziratát (amely talán azonos volt azzal, amelyet Judit a kabátzsebben megtalált) Marton Márta – emlékezete szerint – egy borítékban kapta meg. A kézirat elpusztult az ostrom alatt, Mészáros utcai lakásukban.

A vers egy kéz- vagy gépiratát a költő jún. 17-én küldte el Babitsnak a következő sorok kíséretében: „Mellékelten küldöm e hosszabb költeményt és nagyon kérem, hogy – amennyiben megnyerné tetszését – minél előbb közzétenni sziveskedjék.” (Lev. 218. sz.)

Ignotus Pál alkotáslélektani okokból lehetetlennek tartja, hogy a *Mellékdal* Szántó Judithhoz szóló volna. „...ha igaz volna, egyedül állna a lírikusi ingatagság igazán merész kanyarulatai közt is: nem tudok olyan Petőfiről, aki Szendrey Júliához sóhajtana versben, hogy »Minek nevezzelek?« s csak az utolsó nyolc sorban gondolná meg magát, hogy Prielle Kornéliához kell szólania.” (It 1973. 997.) Mindazonáltal ennek a teóriának is vannak hívei; így Apáti Miklós (József Attila öröksége. 47–50.) vagy Timár György. (Élet és Irodalom 1995. máj. 5.)

A legtöbb reminiscenciát Beney Zsuzsa sorolja fel a vers részletes elemzése során. A 61–62. és 67. sor bibliai reminiscencia. Vö. Ján 1,14: „És az Ige testté lett és lakozék miközöttünk...” illetve Luk 1,42: (Erzsébet) „fennszóval kiálta, mondván: Áldott vagy te az asszonyok között, és áldott a te méhednek gyümölcse.” A 63–64. sorról Petőfi *Reszket a bokor, mert...* című-kezdetű költeménye jut eszünkbe. A 68–78. sor mögött többen Thomas Mann *Varázshegyének* hatását látják. (Heller Ágnes, Kortárs 1962/12. 1828–1831.) Legközvetlenebbül a Hans Castorp-monológhoz, a Madame Chauchat-hoz intézett eksztatikus szerelmi vallomáshoz kapcsolódik (erre a *Thomas Mann üdvözlése* [568] 17. sorában is történik célzás), de akár idézhetjük a festőművész eszmefuttatását Madame Chauchat képmása fölött: „Nagyon jó s éppenséggel nem árthat, ha az ember az epidermisz alatt is tudja a járást, valamelyest ráfestheti a vászonra, amit nem látni szabadszemmel, más szóval: ha nem pusztán lírai, hanem azon felül még egy más viszonyban is vagyunk a természettel... s a bőr alatt levő dolgokról is megvannak a magunk ismeretei...” (A regény V. fejezetében; Trostler József és Révay József fordítása.) Érdekes párhuzam olvasható Karinthy Frigyes *Röntgenország* című novellájában (a *Harun al Rasid* kötetben): „Mert szebb a te májad a fésző rózsabimbónál, és vastagbeled sárga kanyarulatáért odaadnám az egész világot. Ó, ha én egyszer epehólyagod türkizkövét feltűzhetném – ó ha én rózsaszínű manduláidat érinthetném – ó ha rekeszizmodra hajthatnám fejem – mert minden asszonyok között a te hasnyálmirigyed nedves csillogása csillog az én vágyam éjszakájában, mint odafönt az Alcyone, ha felkel a Hold.” (Szőke Gy. 2003. 119–122.) Ez a rész még egy Ascher Oszkárban is ellenérzést váltott ki. „...a Kossuth Lajos utca sarkán [József Attila] megfogott: »Hallgasd meg, mit írtam Lillafüreden!« Belém karolt, a másik kezével a vers zenéjét ritmizálva, elmondta az Ódát. Lenyűgözve hallgattam. »Elszavalod?« – kérdezte Attila. Ma is szégyellem a válaszomat: »El, de az a rész, a belek alagútja, a vesék buzgó kútjai...!« – »Hát azt hagyd ki!« mondta erre, s ezt viszont nem tudom elfelejteni. Hogy nem szidott le a sárga földig?” (A. O.: Minden versek titkai. Bp. 1964. 154.)

A *Mellékdal*ban Kosztolányi visszhangzik:

Milyen közeli most a nyári ég

Illetőleg:

Mily messze van éntőlem már az ég

(A bús férfi panaszaiból)

462. [Ha lelked, logikád...] Újabbán ketten is foglalkoztak ennek az inkább epigrammának mint töredéknek nevezhető szöveg keltezésével. Farkas János László szerint „némely motívumánál fogva elég kézenfekvő az *Ars poetica* közelébe helyezni. Az *Ars poetica* intonációja: *Költő vagyok, mit érdekelne engem A költészet maga*, majd *Más költők – mi gondom velük* olvasható úgy, mintha gyökerük a töredéknek e sorpárjában volna: *Nem kell más verse már, költő én vagyok!*” (Világosság 1999/12. 67.) Egy másik szövegpárhuzama az *Ars poeticával*: *mint patak köveken csevegve folyik át – kél a habban kecsesen okos csevegés.* (Uo. 86.) Ugyanő rámutat egy Arany-rímpár átvételére (uo. 71.):

Nagy lett volna a tudósnak
Az ő tudománya,
De mi haszna, ha kevés volt
A vágott dohánya.

(A tudós macskája)

Lengyel András az Arany-párhuzamból kiindulva a szöveget a [Magad emésztő...] és az Óda szomszédságába helyezi. E két, Lillafüreden keletkezett vers és a [Ha lelked, logikád...] szemléleti azonossága Lengyel szerint szembetűnő. Talán Arany-hatás a 9. sor névelős enjambement-ja is, például a Keveházában:

A széles völgy egy lábnyom: a
Súlyos had óriás nyoma.

Farkas János László szövegpárhuzamai számomra meggyőzőbbek voltak, mégis Lengyel András datálását fogadtam el, mert egymás mellé téve a [Magad emésztő...] és a [Ha lelked, logikád...] kéziratait (PIM JA 480. és 605.) szembetűnőek az azonosságok: mindkét szöveg 338×212 mm-es papíron, ceruzairással, azonos duktussal íródott.

463. [Magad emésztő...] A lillafüredi íróhéten a költőt Berda Józseffel („Jóskával”, lásd az Óda jegyzetében) tették egy szobába. Berda emlékeit a PIM hangtárában őrzik. Először M. Pásztor József közölte azt a részét, ahol Berda a [Magad emésztő...] keletkezéséről ír. Szerinte József Attila éjjel írta meg a Babitsot engesztelő verset (volt miért, lásd a 381. és a 384. sz. darabot), míg ő hortyogott, sőt felkelte azon melegében, „büntetésből”, fel is olvasta neki. „Utána elolvasta az Ódát. Gyönyörű szerelmes vers, az is ott született... Először a Babitsot megkövető verset olvasta el és utána az Ódát olvasta el... Éjjel után lehetett 2–3 tájt.” (Népszabadság 1983. ápr. 3.; M Pásztor József: „Kezdetben volt Pakots.” Az IGE-íróhetek krónikája 1932–1936. Bp. 1984. 48–49.) A miskolci sajtó még máj. 31-én közölte, hogy „újabbab Babits Mihály és Mécs László is bejelentette részvételét” M. Pásztor feltételezi, hogy József Attila a Babits Mihállyal való találkozás reményében írta versét, melyet át akart neki adni, vagy elmondani. Babits azonban nem vett részt az íróhéten, s nincs adat arra, hogy József Attila életében ismerte volna a verset.

464. A boldogság nyitott könyv, tessék, olvassák A vers keletkezési körülményeit Vezér Erzsébet derítette ki. Koestler Artúr Moszkvában elkezdett írni egy színdarabot, *Bar du Soleil* címen, s 1933-i budapesti látogatásakor Németh Andor németből magyarra fordította. Koestler önéletírása szerint „a színdarab magyar fordításába ő [József Attila] írja az énekbetéteket.” A *Bar du Soleil* tartalma a következő: „Két előrs érkezik egy idegen planétáról, hogy gyarmatosítsa a Földet túlnépesedett világa számára. Kihirdetik, hogy csak a boldog planétáknak van kozmikus joguk az élethez, ezért utolsó lehetőséget adnak az emberiségnek, hogy három nap alatt szervezzék meg a boldogság birodalmát vagy különben szépen megszabadítják őket nyomorúságaiktól, és a Földet jobb célokra fogják felhasználni. Ezzel az ultimátummal szembekerülve a kormány lemond, az ellenzék mossa kezeit a kimenetelt illetően, végül felülkerekednek a dilettánsok, akik kineveznek egy Glowwormm (szentjánosbogár) nevű bolondos költőt a boldogság diktátorának. Az új éra – mindenki csodálkozására – működik: eltörlik a pénzt és a tekintélyeket, minden tabut megszüntetnek, minden függőnyt fölhúznak. De sajnos a három nap elteltével kiderül, hogy a két előrs szélhámós, és mivel nem muszáj többé boldognak lenni, a régi rend visszaáll, és mindenki visszatér a régi nyomorúságába.” (Vezér Erzsébet, *Mozgó Világ* 1983. június; Koestler Emlékkönyv. Bp. 1992. 146–147.)

Szántó Judit emlékezése, melyet a PIM szakleltári lapjára írt: „J. A. az 1935-ben Bp.-en járt Koestler Artúr író kérésére akart egy modern operaszöveget írni a »Drei Groschen« mintájára, erre készült a versfogalmazvány.” Ebben a mondatban valószínűleg téves az évszám (Szántó Judit az évszámokra majdnem mindig rosszul emlékszik), s téves az is, hogy József Attila egy teljes darabot szándékozott írni.

Egyébként is maradtak homályos pontok. Egy 1954-i kiadású József Attila-kötetet Koestler barát-nőjének, Eva Zeiselnak ajánlott. Az ajánlás alá ezt írta: „Kuriózum: az 580-ik oldali vers (Nem, nem igaz) egy én versemnek a fordítása (a németből).” A fentebb idézett részben Koestler azt írja, hogy József Attila önálló dalbetéteket írt. Baj van az évszámmal is. Koestler önéletírásából egyértelműen kiderül, hogy 1933-ban járt Budapesten. (A II. kötet egyik fejezetét Barabás András fordításában a Valóság 1989/1. számában olvashatni.) Németh Andor viszont 1934-i emlékeivel kapcsolatban írja, hogy „a nyár derekán felbukkant Koestler. Körülbelül három hónapot töltött itt.” Az évszám hitelét bizonyítja, hogy Koestler a költővel arról beszélgetett, hogy miért nem hívták meg a szovjet írókongresszusra.

A darabról Németh Andor is emlékezik. Szerinte a *Bar du Soleil* című darabot közösen írták Koestlerrel. József Attilát nem említi. (Németh Andor 1973. 569–570.)

465. Vidasz Kelte: 1933. okt. 19. Horváth Iván és Lengyel András arra figyelmeztet, hogy a felületes olvasattal szemben a vers nem valami tőkésről szól, hanem Horváth szerint munkásideológusról, esetleg vezető kommunistáról („miért fáj ma is” Bp. 1992. 311.), Lengyel szerint a címzett Rátz Kálmán, az ún. nemzeti kommunizmus ideológusa. (Forrás 2002/12.) Kuriózumként megemlítem, hogy a költő barátjának, Barta Istvánnak a falán „meztelen nő” látható az ott készült fénykép szerint. (Macht I. 1980. 58. sz.)

466. Számvetés Kelte: 1933. nov. 11.

467. [Az „Eszmélet” előzményei]

- a) [*Öregem, no, mi van veled...*]
- b) [*Ember, ne félj...*]
- c) [*Mi emberek, sötét erők...*]
- d) [*Most már nem tudom, mit tegyek...*]
- e) [*Szépen beszélsz...*]

Ez az öt töredék a *Vidasz* (465) és az *Eszmélet* (473) versformájában íródott. Kivételesen az *Ember ne félj...* kezdetű, ez tízszótagos sorokban, de a két verssel azonos strófaszerkezetben és rímképlettel van írva. Gépirataik külsőségeiben egyeznek az *Eszmélet* egy-egy szakaszának gépirataival. Szövegük több részlete az *Eszmélet* variánsa. (A szövegegyezéseket felsorolja Várad Szabolcs, ItK 1975. 83–91.) Már Németh Andor „Variánsok az »Eszmélet« ciklushoz” címen közölte az a–d szövegeket.

A b) szöveg 2. illetve 4. sorának közvetlen megfelelője a Rapaport-levelekben („miért fáj ma is” 366.): „Szinte azt mondhatnám, hogy azért nem tudok szeretni, mert olyat kívánnak tőlem, ami tőlem idegen, mert engem sem akarnak szeretni.” (Tverdota 2004. 51.)

468. [Diványon fekszem...] Előző kiadásom egyik tévedése ennek a szakasznak a hibás keltezése. Bár idéztem (ÖV 1984. I, 557.), de nem vettem figyelembe Szőke György figyelmeztetését: a divány *analitikus* divány, amelyen fekve a költőnek eszébe jutnak régebbi sérelmei. Az *Eszmélet* elemzői (Pór Péter, ItK 1975. 80.; Várad Szabolcs, uo. 89.; Szabolcsi Miklós, KL 406.; Garai László, melléklet a Világosság 1986. decemberi számához, 23. 64. sz. jegyzet; Beney Zsuzsa: A gondolat metaforái. Bp. 1999. 138. stb.) magától értetődően az *Eszmélet* előzményeként tárgyalják a verset. „Bedőltem” Szántó Juditnak, aki így írja le a szakasz keletkezését: „1934-ben a Népszava szerkesztőségéből jöttünk le. A Rákóczi úton munkanélküliek tüntettek: munkát, kenyeret követelve. Velük akartunk tartani, de József Attila döbbenetesen tartott vissza: – nem mehetünk velük! A Korong utcáig szóltanul mentünk. Otthon íróasztalából régi papirost vett elő...” (PIM Évk. 1960–1961. 193.) Ez az eset a tüntetéssel megtörténhetett, de valamikor korábban. Szántó Judit az évszámokra nagyon rosszul emlékszik, s a vers nem közvetlenül egy tüntetés hatására keletkezett, hanem egy valós élmény emléke idéződött fel egy analitikus órán, vagyis Rapaport doktor Nádor utcai rendelőjének analitikus diványán. (Szőke György, ELTE-tanácskozás 1980. 336–337.) József Attila 1934 februárjának a végén költözött Hódmezővásárhelyre, s az analitikus órák ekkor természetesen megszakadtak. Mindezt figyelembe véve a [*Diványon fekszem...*] kezdetű szakaszt s a hozzákapcsolódó két sort 1933 végére teszem.

Nem tudom, jól teszem-e, amikor a két utolsó sort a [*Diványon fekszem...*] kezdetű szakasszal egy szám alatt, mintegy folytatásaként közlöm.

József Attila „egy-igazság”-a megoszlik, Szabó Lőrinc „Egy Igazság”-a túlkevés. (*Csillagok közt* című versében, *Te meg a világ* című kötetében.)

469. Falu A fentiek értelemszerűen a *Falu* keltezését is megváltoztatják, amelynek első fogalmazványa a [*Diványon fekszem...*] után, ugyanazon a lapon maradt fenn. Feltehető, hogy a vers keletkezésében közrejátszhatott Nagy Lajos *Kiskunhalom* című regényének olvasmányélménye is. Ezt a regényt a költő lelkesen dicséri szerzőjéhez 1934. ápr. 16-án írt levelében. (Lev. 225. sz.: „Remekmű ez, barátom!”) A levélnek egyik részletét a vers 50. sorával lehet párhuzamba állítani: „Bennem szinte szorongást keltett a Kiskunhalom végzetszerűsége.” N. Horváth Béla a falu miniatürizálásával hozza kapcsolatba a költőnek analitikusához, Rapaport Samuhoz ugyanakkor, 1934 áprilisában írt levélrészletét: „Egyáltalán nem érzem, hogy nagyobb volnék, mint csecsemő koromban voltam, de azt sem érzem, hogy csecsemő koromban vagy bármikor kisebb lettem volna, mint most vagyok. Érzésem szerint mindig befejezett és állandó nagyságú voltam, mint az egység. Azt mondhatnám, hogy a külvilág változott meg, a többiek lettek hozzám képest kisebbek és ez nagy zavarba ejt.” (N. Horváth B. 1992. 357., 383.) Az elmondottak alapján a *Falu* Hódmezővásárhelyen, 1934 áprilisában készült.

470. [A csipogó árnyakból...] A 3. sor szövegpárhuzama: Már ég a lámpa, de még nem világít. [*Tehervonatok tolatnak...*] (435) 22–24. sor: A raktár | előtt poros lámpa ég. | Csak látszik, nem világít. Megjelenik az 1934-i versek „nyomjelző” szava, a *szürkület*.

471. [Hizlalt eső...] Két szövegpárhuzama 1934-i versekkel: 7. sor: aranyos, kék, piros, zöld – *Eszmélet* (473) II, 1: Kék, piros, sárga összekent képeket... 18. sor: s hol ott, hol itt – *Szappanosvíz* (474b) 6. sor: s kis kék fején hol ott, hol itt... A töredéket megőrző papír s a kézírás teljesen olyan, mint a *Nyári délután* fogalmazványáé. A töredéket Beney Zsuzsa úgy jellemezte, mint az *Eszmélet* 1. szakaszának egy kezdetlegesebb megfogalmazását. (A gondolat metaforái. Bp. 1999. 145.)

472. [Hétért...] Ugyanarra a lapra van írva, mint az előző vers. – *A bűn* legkorábbi variánsa (506a) tartalmazza ezt a motívumot: *Ám ötön nem adok hatot...* (Szabolcsi Miklós párhuzama, KL 518.)

473. Eszmélet Nehéz pontos dátumhoz kötni ezt a fő művet, hiszen valószínű, hogy a költő hónapokon át dolgozott rajta. Szántó Judit szerint a verset, „mikor először elváltunk, 33-ban [recte: 34-ben] kezdte meg Hódmezővásárhelyen. A nyolcadik szakaszt Etusnál írta és a kilencediket. Ezek nem kész formájukban íródtak.” (Szántó J. 1986. 155.) Fejtő Ferenc emlékezése szerint a költő még Budapesten, a Korong utcában kezdte írni a verset. „...József Attila megírt két strófát az *Eszmélet*ből. [Nem írja, melyik két strófát.] Azt hitte akkor, hogy ezzel a dolog be van fejezve. Egy reggel – eléggé közel laktunk: ő a Korong utcában, én pedig a Limanova-téren – átmentem hozzá, és ő megmutatta, fel is olvasta a verset. Mondom: – Ez egy ciklus, ennek több darabból kell állnia, ez így – önmagában – nem teljes.” (It 1983. 123.) A vers körülbelül 1934 júliusában készült el. Nádass József emlékei: „Az akkortájt megjelent *Eszméletet* dicsértem... felpanaszolta, hogy a vers hónapokig várt megjelenésre a lapnál. (Ha jól tudom, a Pesti Naplónál.)” (Ekv. 165.) A vers aug. 15-én jelent meg a Pesti Naplóban.

A XII. vers a „vasútnál lakom” utalás alapján 1934 nyarán, a Korong utcában készült.

A vers újabban felbukkant gépirata (g₅) a tulajdonos, Kiss Ferenc közlése szerint Begyáts László hagyatékából származik. Ha ez igaz, akkor a költő a Kerekasztalnak is elküldte a verset. Begyáts (azonos Mittay Lászlóval [1893–1962], a Magyar Írás belső munkatársával, akinek a költő a Külvárosi éjt is dedikálta [Köztestársaság 1993. ápr. 9. 69.]) eszerint a költő legszigorúbb kritikusa volt; nemcsak az *Eszméletet* selejtette ki, hanem a *Szappanosvíz* (474b) szövegét is áthúzta, nem tartotta közlésre érdemesnek. A verset a költő állítólag a Népszavában is megpróbálta közöltetni. Weltner Jakab „szobájában született az az irodalomtörténeti pillanat, amikor a kor nagy költője átnyújtotta közlésre a kor nagy versét, az *Eszmélet*-et. Weltner rögtön olvasni kezdte, de csak úgy, olyan sebtiben, ahogyan egy nemtudomkifiapoéta versét szokta. Majd, végezve az olvasással, így szólt:

Szép, de hosszú... A felét szívesen leközlöm....

Mire József Attila visszaemelte az asztalról a kéziratot, s kettétépve s Weltner arca elé emelve megkérdezte:

Melyik felét?" (Zelk Zoltán: Egyszervolt ember. Bp. 1985. 77. – Ezt az anekdotát más József Attila-verssel kapcsolatban is elmondták.)

Valószínű, hogy Szegi Pálnak is közlés céljából küldte el az 1., 4., 7., 8. és 11. (címeikkel ellátott) darabot, *Az udvarban* (474b) gépiratával együtt. Szegi akkor a Pesti Hírlap irodalmi szerkesztője volt. Szabolcsi Miklós kutatta fel a gépiratokat és 1954. okt. 8-án a PIM-be küldte. (A kísérőlevél másolata: Int. Arch. Szeged.) Szegi Pál örökösétől az *Éji dal* (338b) kéziratát vásárolta meg Kiss Ferenc gyűjtő.

A Medvetánc kötettervében az *Eszmélet* cím mellett egy 7-es, majd egy 12-es számjegy látható. A számok azt jelentik, hogy a kötetben hány oldalt foglal el majd a vers. A második számjegy szerint tehát a költő arra gondolt, hogy a tizenkét darabot külön-külön lapra nyomassa, kiemelve ezzel ciklus voltát. Feltehető, hogy ezt a szándékát csak a papírral való takarékoskodás miatt nem tudta megvalósítani. Tverdota György legutóbb megjelent monográfiájának már a címében is utal arra, hogy itt nem egy tizenkét szakaszos versről, hanem tizenkét önálló vers utólagos ciklusba foglalásáról van szó. (T. Gy.: Tizenkét vers. Bp. 2004.) Kiadásomban mindegyik darabot külön lapon közlöm.

A költő igen nagyra tartotta ezt a versét. Nádass József így idézi fel a költő szavait: „Az »Eszmélet« valóban szép vers és bizonyos másfajta versek úgy viszonylanak hozzá, mint mondjuk Feuerbach primitív elmélete Marxéhoz.” (Szép Szó 1938. január–február; Kortársak... 543. sz.) Németh Andor is így emlékszik: „Az *Eszmélet* valóban szép vers – hangoztatta önérzetesen – s másfajta versek úgy viszonylanak hozzá, mint Feuerbach Marxhoz.” (Németh Andor 1944. 77.) Szántó Judit így adta vissza a költő szavait: „Mintha gránitba vésett gondolatokat közölnék, olyanok ezek a sorok. Szinte keringenek, mint a csillagok, a földtől elszakadva, csak eszméletelemmel tapintom a dolgokat. Eszmélek.” (Szántó J. 1986. 155.)

A IV. szakaszt Vágó Mártának magyarázta a költő: „...elkezdte magyarázni az *Eszmélet* sokat vitatott strófájának: *Akár egy halom hasított fa, hever egymáson a világ* utolsó három sorát. Sokan nem értették összefüggését az előző hárommal. Igyekszem magyarázatát, az egész beszélgetést pontosan leírni. – *Csak ami nincs, annak van bokra, csak ami lesz, az a virág, ami van, széthull darabokra*: csak a képzelt és remélt jövőben vagy csak a képzeletében válik minőséggé a mennyiség – mondta. Médi néni kétségbeesett, nem értette. – Te érted? – fordult felém Attila, és kihívó, szemrehányó hangon magyarázta: – »Az élet fája,« mondták azelőtt, és az élőfára gondoltak, de én azt mondom *egy halom hasított fa*, nem élő egység, minőségileg meghatározott valami, mint a növényi sejtek mennyiségeiből kialakult minőség: virág, bokor, valami, hanem csak mennyiségek, *szorítja, nyomja, összefogja egyik dolog a másikat, s így mindegyik determinált*; kölcsönhatások vannak, fejlődést csak remélünk, képzeljük, hogy egyre teljesebb egységekké, kiválóbb új minőségekké válunk – nem igaz! A jelenben, a valóságban szétdarabolt mennyiségek vagyunk, és ha kívülről megmozgatják a halom fát, valaki elmegy mellette, meglöki, szétgurul, széthull! – Dühösen nevetett, de némi bús lemondás is vegyült arckifejezésébe, hangjába, mint aki tehetetlennek, eleve legyőzöttnek érzi magát azzal szemben, amit leleplez.” (Vágó M. 1975. 224.)

474a. Az udvarban József Etelka úgy emlékezett, hogy a vers Hódmezővásárhelyen készült. g₂ ugyanúgy van gépelve, mint az *Eszmélet* g₂-vel jelzett gépirata.

474b. Szappanosvíz Ez a hat versszakosra bővített változat bizonyára a Hódmezővásárhelyről való visszaköltözése után készült. (Tverdota, It 2002. 418.)

475. [A kövezeten...] Ezt a befejezetlen verset az ÖM után hozzátételleg helyeztem ide.

476. A szigeten A vers keletkezését megvilágító jegyzetet az ÖM-ből (1952. II, 395.) veszem át: „A német fasizmus barbár állkultúrájával történt váratlan találkozás váltotta ki a költőből a keserű szatírárt: 1934. július 21-én a müncheni tanítók karegyesülete és a Reichssymphonie-Orchester adott hangversenyt a Margitszigeten. A zenekar, vezetőjének nyilatkozata szerint, Hitler Adolf Német-

országának az egyetlen hivatalos zenekara a Führer harci eszközei közé tartozik és egyetlen célja, hogy a nemzeti szocializmus programját és a Führer művészi ideáljait megvalósítsa. (8 Órai Újság 1934. júl. 22.)” A vers gépiratának bal felső sarkában ez áll:

Két költemény

Irta József Attila

A második költemény nincs meg, mert a papír közepén el van vágva, s alsó része elveszett.

477. Alkalmi vers a szocializmus állásáról Mj. 1934. aug. 12. A verset Ignotus cikke inspirálhatta, amely 1934. aug. 5-én jelent meg a Magyar Hírlapban: Az idők mögül. Ad nomen Jaurès. (Bokor László, Tiszatáj 1975. április, 75–81.; Szabolcsi Miklós, KL 384.)

Kabdebó Lóránt szerint „aggodalommal tölti el őket a konkrét csüggesztő történelmi esemény, a bécsi munkásfelkelés leverése” (K. L.: Versek között. Bp. 1980. 21–29.)

A vers 40–41. sorának rímpárja Szabó Lőrinc *Gyanakvás* című versében:

Magány, ki védsz, sorsom magánya,
mozgó búvárruhám, – a láрма
s a tett kívül van rajtad, és

kedv, hit s a többi odakint
oly idegen nekem ma, mint
egy mesterséges tévedés.

A vers Szabó Lőrinc *Te meg a világ* című kötetéből való, amelyet József Attila könyv nélkül tudott, s amelyet – felkeresve Szabó Lőrincet a Németvölgyi úton – elmondott neki. (Szabó Lőrinc: Vers és valóság. Összegyűjtött versek és versmagyarázatok. Szerk. Kabdebó Lóránt. Bp. 1990. I, 303.) Szabó Lőrinc egy másik emlékezése: „Amikor 1933-ban megjelent *Te meg a világ* című verses-kötetem, felkeresett... Majdnem az egész kötetet felmondta versről versre. ...sorról sorra megbírálta őket. ...pályám egyik legszebb emlékeként őrzöm ezt a találkozót.” (Szabó Lőrinc emlékezését lejegyezte Fábrián Dániel. Vigilia 1977. 773.) Szántó Judit is megemlékezik arról, hogy József Attila nagy költőnek tartotta Szabó Lőrincet: „Mikor Szabó Lőrinc egy kötete megjelent (*Te meg a világ*) Attila elolvasta nekem a verseket és azt mondta: »Megint van egy költőnk. Milyen szép ez a sora, figyelj csak: Mint héjj az almát, borít a magány.« Akkor heteken keresztül hóna alá csapva Szabó Lőrinc kötetét, népszerűsítette.” (Szántó J. 1986. 125.) Szabó Lőrinc hatása nem mikrofilológiai eszközökkel mutatható ki. De talán nem véletlen, hogy a *Te meg a világ* kötet két verscíme – a *Magány* és a *Majd* – feltűnik József Attila későbbi versei között.

478a. [Cseveg az olló...]

478b. Nyári délután Szántó Judit szóbeli közlése alapján a vers az ÖM-ben – majd utána az ÖV-ben – 1934-ben keletkezett versek között olvasható. Később áttettem 1935-re, mert a versben Babits és Kosztolányi hatása mutatható ki. A vers első szakaszában Babits *Két nyári versének* másodikja, az *Oggi* rímpárja bukkan fel (hasonló vershelyzetben):

A kert alélt, az asszony ásitott,
szellők se borzolták a pázsitot.

A *Nyári délután* legközelebbi rokona egy Kosztolányi-vers: *A bús férfi panaszainak A repülő...* kezdetű verse:

József Attila

Kosztolányi

A kerten ...

Megterít feleségem

én asszonyom

szép fehér abroszon.

elém rakod a kávét és a mézet,

.....

Mondd, bűn-e ez;

ez a fehér és enyhe abrosz

Boldog vagyok? A kedves
mellettem varrogat
s hallgatjuk, amint elmegy
egy vak tehervonat.

Bűn-e

hogy nem sikoltok

s egy percre boldog

vagyok?

Hogy most

csak álmodó szemmel nézem szelíden,

és hallgatom fuldokló, árva szívem

zaját?

József Attila körülbelül június végén–július elején dolgozott Kosztolányi összegyűjtött költemé-
nyeinek bírálatán. A legtöbbre az *Őszi reggelit* tartja. Itt a gyümölcsök ugyanúgy csillognak az üveg-
tálon, mint az ő *Nyári délutánjában*:

Csillog, mert üvegtálon

ül, a földieper.

A vers megjelenési ideje (1936. márc. 27.) is inkább az 1935-i keletkezés mellett szól; a Babitscsal
és Kosztolányival való intenzív foglalkozás éve ez.

479. [Nyári, könnyű szellők...] Ugyanazon a kéziratlapon maradt fenn, mint a *Nyári délután* (478)
fogalmazványa.

A probléma az, hogy e két vers kézírata 1934-i verskéziratok sajátosságait mutatja: apró betűs ceru-
zairás; az alternatív változatok egy része nincsen áthúzva; a szövegek két hasábban vannak a lapra
írva; a legtöbb vers négy soros stófiában a második és a negyedik sor beljebb van kezdve; néhány
vers szövege fölött egy aláhúzott mondat olvasható, amely azonban nem tekinthető címnek. A *Nyári
délután* szövege fölött: *pörölünk néha, veszekszünk*. A *Szürkület* (485) kéziratának 2. oldalán: *Csak
egy bizonyos itt – az, ami tévedés*. Az év végi *Altató* (493) kéziratán: *Nagyra nősz, óriás leszel*. Eze-
ket a külső sajátosságokat fontosabbnak ítéltam, mint a Kosztolányi- és Babits-hatásokat, s ezért e két
szöveget visszakelteztem 1934-re.

480. [Költő szerelme szalmaláng...] Az 1933-as fellángolással kapcsolatban szokás idézni, de bár-
mikor keletkeztetett.

481. [Kedveském...] Ezt a párbeszédés formában írt, valószínűleg Szántó Juditról szóló töredéket
Szabolcsi Miklós 1935-re keltezte. (It 1955. 191.) A kézírás inkább 1934-i szövegnek mutatja.

482a. [Én óvakodva szürcsölöm...]

482b. [Fehérruhában átszalad...]

Ezt a két, kétségtelenül nyári töredéket hozzávetőleg helyeztem ide.

483. [A hallgatag gép...] Szabolcsi Miklós keltezését fogadom el: „Az *Alkalmi vers* és *A szocializ-
mus bölcselete* szomszédságában születhetett egy – általában töredéknek tartott – kísérlete is.” (KL
389.)

*

A költő körülbelül 1934 nyarán kezdte összeállítani gyűjteményes kötetét. Előbb Tiszta szívvel cí-
men tervezte, majd a Medvetáncba került bele az ekkor összegyűjtött anyag. Erről alább, a kötet is-
mertetése során írok.

484. [távol tar ágak szerkezetei...] A kezdőkép 1934 jelentős versének, a *Szürkülemek* 2–3. sorá-
val egyezik. A 8. sor a *Majd emlékezni jó lesz* (512) 14. sorában tér majd vissza: *adjátok meg a mun-*

ka örömet. A 10. sorban megjelenik az 1934-i versek kulcsszava, a *szürkület*. Az íráskép mintha korábbi lenne.

485a. [Ez éles, tiszta szürkület...] Németh Andor a verset a „Nincs bocsánat (József Attila utolsó versei 1936–37)” című fejezetbe osztotta be, s ennek alapján sorolta be az ÖM az 1937-i versek közé. A verset megőrző kéziratlapra írt feljegyzések alapján a keletkezési időt 1934 nyarára tettem. A feljegyzések ugyanolyan kézírással vannak írva, mint a vers. Szövegük a következő: „Rátz Klauzál 33-8-23, Rábaközi nyomda 960-58 Pókai” Az első név Rátz Kálmáné, akivel a költő már 1933-ban kapcsolatba került. Szőke György mutatott rá arra, hogy Rátz Kálmán telefonszáma ötjegyű, Budapesten pedig 1936 őszén tértek át a hatjegyű telefonszámok használatára. (Szőke, 2003. 102.)

A *szürkület* szó a leggyakrabban 1934-ben írt versekben fordul elő. A *Mióta elmentél* (356) 1934-i változatában: *A nagy szürkület lassan elborít*. Egy románból fordított vers utolsó szakasza így kezdődik: *S ha szürkületet kondít sok kolomp* A fordítás az Erdélyi Helikon 1934/7. számában jelent meg. (ÖM 1967. IV, 76.) Az örült anya motívuma az 1934. szept. 10-én publikált *Anyá* (486) című versben került elő. Az -at, -et nomenképzővel alkotott szavak az 1934-i verstermés jellegzetes címei: *Eszmélet*, *Szürkület*, *Iszonyat*. A 24. sor hátere talán ez: „Én akkor jöttem rá, hogy örült, amikor elmondta kezdeti tapasztalatait pszichoanalitikusokról, akikkel kezeltetni szeretne volna magát. »Egyik a másikhoz küld, egyik se mond nekem semmit magamról« panasolta, »szaladgálhatok fűhöz-fához, semelyik sem akar vállalni...«” (Nagy Lajos emlékeit idézi Ignóus Pál, It 1973. 1003–1004.) Lehet, hogy a sor arra helyzetre alludál, amikor József Attila 1934 nyarán szakított a kommunistákkal, ennek híre ment, és József Attilára mindenki rászállt. Illyés verset kért tőle a *Válaszba* (1934. szept. 11-én, Lev. 233. sz.); a szociáldemokraták sikeresen környékeztek meg: a Szocializmusban 1934 novemberében jelent meg híres cikke, *A szocializmus bölcselete*.

A 16. sor első betűje kisbetűnek is olvasható. Ugyanolyan, mint a 2. sorban a *Távolban T*-je. Mint-hogy az előző sor végén nem vessző (mint előző kiadásomban) hanem pont áll, értelemszerűen a sort nagybetűvel kezdtem.

485b. Szürkület Az egyik gépiratos változat, mely József Etelkától került tisztázatlan körülmények között Kiss Ferenc gyűjtőhöz, ezt a címet viseli. Németh Andor ennek alapján adta a címet, nem pedig, mint előző kiadásomban tévesen írtam, önkényesen.

486. Anya Mj. 1934. szept. 10.

487. [Tollászkodik a sárga lomb...] Ceruzával beírva egy jegyzetfüzet (PIM JA 169) 7–8. lapjára. A füzet tartalma a következő:

- 1: „Galamb Mária Terézia tér 16. V. 4.”
- 2: „Első Kecskeméti Hírlapnyomda.”
- 3–6: Nor-coc reklámversek (687)
- 7: [Tollászkodik a sárga lomb...]
- 8: [Az ellágyuló őszi talajon...]
- 9–10: [Szegénység szennylepleiben...] (487)

Galamb Ödön 1932 körül költözött Makóról a Mária Terézia térre. A Medvetánc verseinek összegyűjtésekor, mint írja, „én adtam át Attilának a Szépség koldusa tulajdonomban lévő példányát, neki nem volt meg és másutt már nem tudta megszerezni” (MÉ 1941. 92.) A nyomda neve is a Medvetáncsal kapcsolatos tervezetések során került a noteszba. A reklámverseket 1934 szeptemberében írhatta (685). A töredékek tehát ekkortájt készülhettek. Az ÖM nem külön töredékként, hanem az *Ősz* (513) 1–2. és 7–9. sorának variánsaként közli. (1955. II, 90. sz.) Szöveg szerint csak a töredék 1. sora egyezik az *Ősz* 7–8. sorával; e sor variánsa a *Balatonszárszó* (537) 7. sora is.

488. [Szegénység szennylepleiben...] József Attila egyetlen zsidó tárgyú verse. Szántó Judit emlékei: „Egy Márkus nevű ember, aki egy zsidó lap szerkesztője volt, egyszer arra kérte Attilát, hogy tudna-e számára valami zsidó tárgyú verset írni. Miután keveset tud fizetni, rövid legyen. ...De mikor

Márkus a lap nehézségeiről beszélt, Attila kifogásolta azt, hogy külön zsidó szellemet publikál. »Gondolja el – felelte Márkus –, én ezt a folyóiratot legnagyobb példányszámban Romániában és Csehszlovákiában terjesztem, tehát eleven kapcsolatot tartok ezzel a két országgal és a zsidóság sem felejt el a magyar nyelvet. Azonkívül higgye el, hogy a lapunk nívós, különben nem kérnék magától verset.« Hogy Márkus Attilát értékelté, az jólesett Attilának. »Rendben van, holnap jöjjön be a Japánba és megkapja a verset.« Nem saját neve alatt jelent meg, mondván, hogy ő semmiféle felekezeti lapba nem közöl le névvel verset. A vers körülbelül 8 szakaszból állt, a visszatérő refrén ennyi volt: »Sómájiszroél Izrael.« Érdemes volna kikeresni, mert ebben szinte a »Mondd mit érlel« pandantját ismerhetnénk meg.” (Szántó J. 1986. 154–155.)

Márkus Aladár Világvándor és Új út címen adott ki zsidó (cionista) folyóiratot. Emlékeit Révai Józsefnek mondta el; szövegét Horváth Iván szívességéből ismerem. (Int. Arch. Szeged.) Eszerint: „Nagyon jó barátok voltunk. Kért, hogy nem tudnám-e a lapomnál foglalkoztatni? Ő hajlandó zsidó tárgyú verseket is írni. Írt egy verset, ami körülbelül arról szólt, hogy ha van isten, hogy tudja nézni a zsidóság szenvedéseit. Valahogy így szólt a vers: Ég a zsinagóga, magasan ég a lángja, szent könyveinket égeti a lángja, tórafoszlányokat hordoz a szél, látod-e, hallod-e Sómér Izrael? A másik szakasz: Anya ölében a gyermekével megy és sírást hordoz a szél, hallod-e, látod-e Sómér Izrael. A címe az volt a versnek: Hallod-e, látod-e? Ezt dedikálta is neki József Attila. A verset a németek egy házkutatás alkalmával kézírataival együtt elégették.” Kicsit gyanús, „hohmecoló” emlékezés. Mindkét, Márkus által szerkesztett folyóirat megtalálható a Rabbiképző Intézet könyvtárában, átlapozásuk azonban eredménytelennek bizonyult.

Két emlékezés Hatvany Bertalanhoz köti a verset. Németh Andor szerint a Smá Jiszroél „Hatvany Bertalan nevében beszél” (Németh Andor 1989. 478.) Komlós Aladár meg így emlékezett: „József Attila lefordította a Sómá Jiszroél kezdetű zsidó imát valószínűleg Hatvany Bertalan kedvéért.” (Major Ottó: Egy nemzet férfikora. Bp. 1984. 328.)

Smá (pontosabban: sómá) Jiszroél a. m. Halld Izrael! Mózes V. könyve 6. fejezetén alapuló héber nyelvű ima kezdőszavai, amelyet a zsidók afféle rövid fohásként önállóan is mondanak. Komlós Aladár téved, amikor József Attila versét az ima fordításának tartja, kétségtelen azonban, hogy a vers 3. szakasza tartalmilag valamennyire összefügg az idézett bibliai hely 4–6. versével:

4. Halld Izrael: az Úr, a mi Istenünk, egy Úr!

5. Szeressed azért az Urat, a te Istenedet teljes szivedből, teljes lelkedből és teljes erődből. (Vö. „A véghetetlen szeretet szavát kiáltom”)

6. És ez igék, amelyeket e mai napon parancsolok néked, legyenek a te szívedben.

489a. Ősz Mj. 1934. szept. 16.

489b. [A fán a levelek] [I.] Ez a variáns Török Gábor szerint a Medvetánc után keletkezett. (József Attila-kommentárok. Bp. 1976. 58.) E feltevést igazolni látszik az utolsó szakasz kézírása, amely 1936-ra utal.

489c. [A fán a levelek] [II.] A vers még 1937-ben is foglalkoztatta a költőt.

490. Mama Mj. 1934. okt. 28.

491. Iszonyat Mj. 1934. nov. 15.

*

A költő először 1932 nyarán állított össze egy gyűjteményes kötetet. 1933 tavaszán szeretne volna kiadni, de terve nem valósult meg. (Lásd fentebb, a 419. sz. vers jegyzete után.)

1934 nyarán kezdett újból foglalkozni gyűjteményes kötet összeállításával. Számos régebbi és újabb versét legépelte; a gépiratok túlnyomó többsége, 51 darab, a PIM JA 21. jelzetű palliumában található. Ide osztották be azokat a gépiratokat, amelyek nincsenek aláírva és nem látható rajtuk a költő keze vonása sem. Többségük indígyóval készült másolat, némelyikből két–három azonos példány is van. További négy gépirat a PIM-ben más helyrajzi szám alatt van, egy pedig Cserépfalvi Imréhez került. Ezeket a másolatokat a múzeum munkatársai tévesen határozták meg. A JA 21. jelzetű palliumon

ez áll: „József Attila versek másolatai – 1940? József Attila írógépén, sok indigós másolat, javítások nélkül.” Az ÖM szerkesztői átvették ezt a hibás meghatározást, s a jegyzetekben tizenegyet úgy említettek meg, mint József Attila verseinek ismeretlen szövegforrásról készült másolatát. Az ItK-ban (1977. 64.) részletesen bizonyítottam, hogy ez a meghatározás téves, s ezt az anyagot maga a költő gépelte le a Medvetánc összeállításakor. Érveimet röviden megismétlem. A szövegek egy része a Medvetánc szövegével, kisebb része a korábbi kötetek szövegével egyezik, további gépiratos szövegek pedig a korábbi kötet és a Medvetánc közötti időben keletkeztek. Lásd például a *Hosszú az Űristen* (364) és a *Szeretnének* (357) lapalji jegyzeteit. Néhány gépiraton szövegjavítás látható, ezek nem másolás közben ejtett hibák javításai, hanem a szövegnek a szerzőtől származó átírásai, így a *Táncba fognak* (305) 15. sorában és a *Tüzek éneke* (252) 13. sorában. A *bátrak* (106) gépiratán az első példány hátlapján a költő tintáírásával a vers címe és első két sora olvasható.

Keltezésüknél bizonytalankodtam. Az ItK idézett cikke szerint a költő hódmezővásárhelyi tartózkodásának ideje alatt, 1934 márciusa és júliusa között válogatta össze és gépelte le a Medvetánc anyagát. Előző kritikai kiadásomban módosítottam ezt a dátumot, s azt írtam, hogy a kötet előkészítése július–augusztusra tehető. Az érvelés azonban hibás, mert a [*Diványon fekszem...*] (468) és a *Falu* (469) téves keltezésén alapul. Most mindkét verset korábbra helyeztem, s ezért visszatérek a gépiratok ItK-beli keltezéséhez: a költő hódmezővásárhelyi tartózkodása alatt, 1934 márciusa és júliusa között keletkeztek. A legkésőbbi két szöveg a gépiratok között a *Falu* (469) és *Az udvarban* (474a).

A Medvetánc kötetterve két lapra gépelve maradt fenn. Első lapja minden bizonnyal József Etelkától került Kiss Ferenchez. (Köszönet illeti a gyűjtőt, hogy Lengyel András révén a kutatás rendelkezésére bocsájtotta ezt a fontos dokumentumot.) A 2. lap József Jolántól a PIM-be került. (JA 545.) A jegyzéken szerepel a szept. 10-én megjelent *Anyá* (486) és a szept. 16-án megjelent *Ősz* (489a). Alább idézendő, szept. 10-i levelében a költő a tervezett kötetet 240 oldalasnak írja. A jegyzéken 211 oldalra számította a költő a kötetet. Ezért a jegyzék 1934 szeptemberében keletkezett, 10-e után, amikor már készen volt az *Anyá* és az *Ősz* szövege, de a pontos terjedelmet még nem tudta. A tervezet szeptemberi keltezését bizonyítja még, hogy az októberben megjelent *Mama* (490) és a novemberben megjelent *Iszonyat* (491) még nincs rajta.

Felsorolom három hasámban 1) a gépiratok jelzeteit, 2) a kötettervet 3) a Medvetánc tartalmát.

A gépiratok egy részét a költő közlés céljából elküldte néhány újságnak: a Népszavának, (NSZ) A Tollnak és a Békésmegyei Közlönynek (BK). Ahol nincs meg a gépirat, utalok ezekre a közlésekre, mert szövegük valószínűleg azonos az elveszett gépiratok szövegével.

A gépiratok szövegét a költő néhány esetben átírta. Ezek az átíratok a Nem én kiáltok megjelenése után 10 évvel, a Nincsen apám se anyám kötet után 6 évvel később keletkezett, érettebb és kidolgozottabb változatok. A jelen kiadásban ilyenkor az „ultima manus” elvét érvényesítettem (szemben korábbi kiadásommal, ahol az „ultima editio” érvényesült), s ezért *Az oroszlán idézése* (279b), a *Tüzek éneke* (252a), a *Csodálkozás* (188b), a *Szeretők lázadása* (296) és az *Öreg minden* (352b) esetében a gépiratok szövegét (is) adom. Kivételem a *Förgeteg* (350) szövege, mert itt a gépirat befejezetlen: a 26. sor helye üres. Az alábbi listán azokat a címeket (illetőleg jelzeteiket), amelyek szövegét a költő megváltoztatta (akár csak egy sorát is), dőlt betűvel kiemeltem. (Egy-egy szó jelentéktelen változtatásait nem vettem figyelembe, mint például 372,12: Műhelyem → A műhely)

	Szépség Koldusa:		(Versek 1922–1924-ből)
NSZ 1934. 30.	1	Éhség	1 7: <i>A jámbor tehén</i> (76)
•	2	A jámbor tehén	1 8: <i>Éhség</i> (63)
		Nem én kiáltok:	
21/6 Csodálkozás (188b)		—	
21/35	3	Nyolcszentdős lányok (174)	1

—	4 Tanulmányfej	1	9: Megfáradt ember (149)
BK nov. 18	5 Megfáradt ember	1	10: Tanulmányfej (97)
21/52	6 Üvegöntők/ (153f)	1	—
21/22	7 Hűség (116)	2	—
147/1	8 A bátrak/ (106)	1	—
	9 Lopók között... (173b)	1	—
		8	
—•	—		11: <i>Rög a rögöz</i> (139b)
21/47	—		12: Névnapi dicséret (56)
21/50	—		13: Útrahívás (123)
—•	—		14: <i>Sacrilegium</i> (114)
	Nincsen apám se anyám:		(<i>Nincsen apám se anyám</i> [1925–29])
21/29	10 Bevezető	1	15: Bevezető (321)
21/38	11 Örökélet (341)	1	
—•	12 Tiszta szívvel	1	16: <i>Szeretnének</i> (357)
21/43	13 Szeretnének	2	17: Tiszta szívvel (237)
			18: Két dal
21/12	14 Éji dal	1	[Éji dal (338)
21/7	15 Dal	1	Dal (339)]
			19: Nemzett József Áron (341)
21/1	16 A pap mosolyog (306a)	1	20: <i>Engem temetnek</i> (306b)
—	—•		21: Magyar Alföld (365)
21/5	17 Biztató	1	22: Biztató (316)
21/15	18 <i>Fegyverben réved...</i> (363b)	1	—
BK nov. 18.	19 József Attila	1	23: József Attila (340)
—•	20 Hangya	1	24: Hangya (298)
21/25	21 Kertész leszek (250)	1	—
21/23	22 Isten	2	25: Isten (248b)
21/24	23 Istenem	2	26: Istenem (248c)
21/21	24 Hosszu az Uristen	2	27: <i>Hosszú az Úristen</i> (364)
21/41	25 Reggeli	2	28: Reggeli (238b)
21/3	26 Az oroszlán idézése (279b)	2	—
21/51	27 Ülni, állni, ölni, halni	2	29: Ülni, állni, ölni, halni (300)
			—
21/46	28 Tüzek éneke (252)	2	
21/16	29 Fiatal asszonyok éneke	2	30: Fiatal asszonyok éneke (256)
21/8	30 Dalocska	1	
21/47	31 Táncba fognak	1	31: <i>Táncba fognak</i> (305)
BK szept. 30.	32 Sok gondom közt (353)	1	—
BK dec. 30.	33 Gyöngy (349)	1	—
BK szept. 30.	34 Áldalak buval...	1	32: Áldalak búval, vigalommal (329)
			33: Két dalocska [Dalocska (278b)
21/42	35 Ringató	1	Ringató] (334)

21/48	6	Tedd a kezed	1	34:	Tedd a kezed (342)
21/27	7	Klárások	1	35:	Klárások (354)
21/39	8	Pernyetáncra (351)	1		—
21/40	9	Piros hold körül	2	36:	Piros hold körül (362b)
21/32	40	Mióta elmentél	1	37:	Mióta elmentél (356)
21/44	1	Szeretők lázadása/ (296)	3		—
21/17	2	Förgeteg/ (350)	3		—
21/37	3	Öreg minden (352)	1		—
21/31	4	Medáliák	8 12	38–40:	Medáliák (367)
21/9	5	Dudoló (315)	1		—
21/26	6	Két vázlat	2	41:	Két vázlat (326)
21/19	7	Hajnalban kel föl/ (253)			—
21/28	8	Kopogtatás nélkül/ (282)	2		—

Döntsd a tőkét:

(*Verseik 1930–31-ből*)

21/2	9	Anyám	2	42:	Anyám (394)
21/30	50	Margaréta	1	43:	Margaréta (374)
21/18	1	Füst	1	44:	Füst (382)
21/45	2	Tiszazug	2	45:	Tiszazug (373)
21/34	3	Nyár	1	46:	Nyár (383b)
21/14	4	Favágó	1	47:	Favágó (377b)
21/20	5	Harmatocska	1	48:	Harmatocska (372b)
21/4	6	Bánat	1	49:	Bánat (389)
150/68	7	Regös ének	2	50:	Regös ének (387)
21/11	8	Esik	2	51:	Betlehem (379b)
—	9	Áradat (398a)	3	52:	Betlehemi királyok (380)
—	60	Betlehem	1	53:	Két keserves (369)
—	1	Betlehemi királyok	2	54–55:	Esik (370)
—				56–57:	Őt szegény szől (398b)
—	2	Farsangi lakodalom/ (392)	2		—
—	3	Virág/ (313a)	1		—
—	4	Aranybojtú/ (399)	1		—
—	5	Tömeg/ (390)	3.?		—
—	6	Beszél a tej	1	58:	Beszél a tej (397b)
—	7	Két keserves	2		—
—	8	Tünődő	2	59:	Tünődő (395)
—	9	Ákácokhoz (376b)	1		—
—	70	Dörmögő	2	60:	Dörmögő (371b)

35

Külvárosi éj:

(*Külvárosi éj [1932]*)

—	71	Külvárosi éj	6	61:	Határ (428)
—	2	Holt vidék	3	62–64:	Külvárosi éj (420)
—	3	Mondd, mit érlel	4	65:	Háló (430)
—	4	Ritkás erdő alatt	1	66–67:	Mondd, mit érlel (418)
—	5	Ordas	1	68–69:	Holt vidék (406)
—	6	Munkások (415)	3		—
—	7	A hetedik	3	70:	Fák (429)
—	8	Emlék	2	71:	Emlék (424)

—	9	Medvetánc	2	72:	Ordas (422)
—	80	Eső/ (427)	1	—	—
—	1	Fagy	2	73:	Ritkás erdő alatt (421)
—	2	Határ	2	74–75:	A hetedik (423)
—	3	A kanász	2	76–77:	Medvetánc (425)
—	4	A cipő/ (431)	3	—	—
—	5	Fák	2	78:	A kanász (426)
—	6	Bánat/ (414)	1	—	—
—	7	Háló	1	79:	Fagy (417b)
		Uj versek:			(Versek 1933–34-ből)
—	8	Elégia	4	80:	Reménytelenül (452-453)
	9	Vigasz (465)	2		[Lassan, tűnődve Vas-szinű égboltban]
148/20	90	Óda [A város peremén] (432)	7	—	—
247	1	Tőkehaszon-ballada	2	81:	Számvetés (466)
21/36	2	Óda	6	82–84:	Téli éjszaka (436)
—	3	Egy kisgyerek sír	3	85:	Haszon (438)
BK nov. 18.	4	Lassan, tűnődve	1	86–87:	Elégia (451)
21/13	5	Falu	4	88–91:	Óda (460)
Cserépfalvi	6	Szappanosvíz	2	92–93:	Falu (469)
BK dec. 2.	7	Vas-szinű égboltban	1	94:	Vigasz (465)
—	8	Számvetés	2	95:	Szappanosvíz (474b)
—	9	Eszmélet	7 12	96–97:	Egy kisgyerek sír (451)
A Toll szept. 10.	100	Anyá...	1	98–101:	Eszmélet (473)
—	—	—	—	102–105:	Iszonyat (491)
NSZ szept. 16.	1	Ősz (489a)	1	106:	A fán a levelek (489d)
21/49	2	Téli éjszaka	6	107:	Anyá (486)
NSZ okt. 28.	—	—	—	108:	Mamá (490)
—	3	Alkalmi vers (477)	5	—	—
			54		
—		Bérmunkás ballada (439)	2	—	—
			56		

A címek előtti szám a versek sorszáma. A címek utáni szám azt jelenti, hogy az illető vers hány oldalt foglalt volna el a tervezett kötetben. A költő kisebb formátumot tervezett, mint a megjelent köteté: a négy versszakos *Ordas*ra például egy oldalt szánt, az öt versszakos *Emlék* vagy *Fák* mellett 2-es számjegy látható. Eszerint egy-egy oldalra négy négysoros versszak jutott volna, mint a *Nem én kiáltok* kötetben.

A tervezet második lapjának felső részén az egyes részek terjedelmének tintaírással írt összesítése olvasható:

I.	2
II.	8
III.	63
IV.	35
V.	39
VI.	54

201

Tartalomjegyzék	6
elől hátul	2
cím	2

Érdemes szembesíteni a költő korábbi köteteinek versanyagát a tervezett gyűjteményes kötet és a megjelent Medvetánc versanyagával.

A Szépség koldusa 45 verséből a tervezett és a megjelent kötetben ugyanaz a két vers szerepel: az *Éhség* és *A jámbor tehén*.

A Nem én kiáltok 65 verse közül először hetet tartott érdekesnek a gyűjteményes kötetben való megjelenésre. Kettőt, az *Üvegöntöket* és *A bátrak* címűt a kötetterv legépelése után mint kiselejtezendőt ceruzával megjelölt. A megjelent kötet hat Nem én kiáltok-verset tartalmaz, de ezek közül csak kettő, a *Megfáradt ember* és a *Tanulmányfej* szerepelt a kötetterven, a többi nem.

A Nincsen apám se anyám kötetben 50 vers jelent meg. A listán 40 darab szerepel, a Medvetáncban 27 darab jelent meg. Már a listán megjelölt a költő négy címet, mint kihagyandót: *Szeretők lázadása*, *Förgeteg*, *Hajnalban kel föl*, *Kopogtatás nélkül*. Ezeket a hosszabb szövegeket a terjedelem csökkentése céljából hagyhatta ki. Vágó Márta szerint: „Sokat kihagyott akkor aztán a Medvetánc kötetből, mert nagyon haragudott rám. Vagy háromnegyed évvel halála előtt mondotta, hogy most már közölni fogja ezeket az akkor kihagyott, »megbüntetett« verseket.” (Vágó M. 1975. 112–113.) Már a listáról kimaradt a Márta-versek közül a *Zuzmara*, a *Tudtam én* és a *Gyereksírás*. A kötetből további négyet hagyott ki a költő: *Fegyverben réved... Sok gondom közt*, *Gyöngy*, *Pernyétáncra*. Kivételes a *Magyar Alföld* megjelenése a Medvetáncban: ez a vers nem szerepel a tervezetben. Az történhetett, hogy a kiadó élt a szerződésben lefektetett jogával. A költő, mint az alább közölt dokumentumból kiderül, kötelezte magát arra, hogy „felszólításukra a kötet bármelyik versét külön indoklásuk kötelezettsége nélkül kihagyom, illetőleg azt egy másik, Önök által nem kifogásolt verssel felcserélem.” Alighanem a *Dudolót* hagyatták ki a költővel a Nincsen apám se anyám már kiszedett anyagából, s ezt cserélte fel a *Magyar Alföld* szövegeivel.

A Döntsd a tökélt, ne siránkozz kötetben megjelent 26 vers többségét, 22-t felírta a listára a költő. Nem vette föl az *Ady emlékezetét*, az *Egy költőre* címűt (Babitsot ekkor már megpróbálta kiengesztelni), a *Szocialistákat* (megjelenése súlyos provokáció lett volna, hiszen ezért a verséért fogták perbe a költőt izgatás címén), és egy korábbi vers átdolgozott változatát, a *Végül* címűt. A Medvetáncban nem jelent meg (politikailag kényes voltuk miatt) a *Farsangi lakodalom*, a *Virág*, az *Aranybojtu*, a *Tömeg* és az *Ákácokhoz*.

A Külvárosi éj valamennyi verse, azonos sorrendben, szerepel a tervezetben. Feltűnő a gépiratok hiánya; valószínű, hogy a költő a Külvárosi éj egy kijavított példányát adta nyomdába. A Medvetáncban nem jelent meg a *Munkások*, az *Eső* és a *Bánat* (ezekbe beleköthetett volna az ügyészség); terjedelme (és talán gyengébb minősége) miatt *A cipő*. Ezeket – a *Munkások* kivételével – már a tervezetben megjelölte mint kihagyandókat.

Az 1933–34-i versek tervezett anyagából kettő nem jelent meg a Medvetáncban: az *Alkalmi vers* és *A város peremén*. (Ez utóbbit a költő aztán felvette az egyébként kizárólag 1935–36-os verseket tartalmazó Nagyon fáj kötetbe.)

A kötet jól dokumentálható története a következő.

A legkorábbi dokumentum, amelyben a kötetéről szó esik, egy József Etelkához és Makai Ödönhöz írt, szept. 10-i levél:

„Drága Etelke, Kedves Ödönke!

Október hó folyamán kiadok egy tizenöt íves – 240 oldalas – nagyon finom, tiszta famentes papiroson egy verskötetet. Ebből akarok megélni a télen. Kérlek tehát benneteket, hogy segítsetek a könyv

kiadásában azzal, hogy átvessztek 25 példányt à 2 P. – A 240 oldalas könyv ára boltban P 2· 40 és előfizetésben P 2· – Nem drága, biztosan el lehet majd megjelenés után helyezni belőle egy csomót.

A pénzt mennél hamarább, de legalább 1-jére szeretném, ha küldenétek. Mindenesetre válaszoljatok, hogy tudjam, mihez tartsam magamat.

Ugy hallottam, hogy jövőre legalább 1000· – P-t kapok a Baumgartenből. Ezzel a könyvvel szeretném megszerezni az évdíjat. A könyv kiadási ára 760· – P. Ebből már megvan 550· –

Tehát segítsetek, – nekem nagyon sokat jelentene ez.

Szervusztok, ölel Zsuzsival, Péterkével benneteket

A.”

(Miklós Tamás közlése, Kritika 1987/8. 6.)

A költő szeptember közepén kezdett el tárgyalni talán az Első Kecskeméti Hírlapnyomdával. (Lásd a 488. sz. vers jegyzetét.) Gondolom, ez a nyomda azonos a Kecskeméti Részvény Nyomdával, amelynek igazgatója Tóth László (1895–1964), a neves sakkosó, József Attila régi jó ismerőse volt. Nem én kiáltok című kötetét 1925. febr. 1-jén dedikálta neki. (Orosz László közlése, It 1955. 192.) Szept. 18-án már próbanyomatok elkészültéről tudósítja Etelka nővérét: „...Eddig együtt van P 550· –, a hiány még 170· –. Nagyon jó volna, ha máris propagandába kezdenétek, – mondom, a könyvből szeretnék megélni a télen. Ami Ödönkét illeti, külön az ő számára, ingó hitének szilárdítására küldök sebtüben készített levonatokat. Persze, nem úgy lesznek tördelve a versek, ahogy ez a szedés mutatja, ez csak Ödön bizalmára készült. A levonatokat megmutathatnád Blanc-nak és Székely Pistának – hátha ők sem hiszik, hogy könyvem ügye komoly.” (Lev. 235. sz.)

Úgy látszik, megszakadtak a tárgyalások Kecskeméttel, mert szept. 25-én már a soproni Rábaközi Nyomda tesz árajánlatot a költőnek:

„...Örömmel vettük nb. felhívását és van szerencsénk egy verseskönyv szállítására a következő ajánlatot tenni:

11-es nagyságú könyv vers szedéssel ívenként 16 oldal 1000 példányban finom famentes offszet vagy bordás papíron P 62.–

Kötés: Tüzés cernával, jól enyvezve, finom vászonszerű két színben nyomott borítóval

1000 példány 15 ív terjedelelreP 150.–

további 100 példányP 4.–

Az ívek további 100 példányának a nyomása

A papír nélkül az 1000 példány 20 P.-vel olcsóbb.” (PIM JA 881.)

A 11-es nagyságú ív oktáv hajtogatásban 19×27 cm-es lapokat eredményez, tehát a nyomda árajánlata (nyilván a szerző óhajára) ugyanolyan alakú könyvre vonatkozott, mint a megjelent Medvetánc. (Ennek lapmérete a szokásos körülvágás után 17,5×25 cm.) Az „együtt levő” 550, a „még hiányzó” 170, összesen 720 pengő a soproni nyomda áraival 9 ívre lett volna elegendő, s ezen körülbelül annyi verset lehetett volna kinyomtatni, mint amennyi a tervezeten szerepelt. (A megjelent kötet 7 íves.) Láttuk, hogy a tervezeten a költő kisebb formátumú kötetet képzelt el, ez is bizonyítja, hogy a tervezetnek a nyomdával való tárgyalások előtt kellett elkészülnie.

Úgy látszik, pénzügyi nehézségei támadtak a költőnek: vagy a még hiányzó 170 pengő nem jött össze, vagy az is lehet, hogy a „már meglevő” 550 tulajdonképpen meg sem volt, hanem csak ígéretet kapott rá. Október elején fordulhatott mecénásához, Hatvany Lajoshoz, aki barátját, Herz Henrik papírgyárost beszélt rá, hogy a kötethez ingyen adjon papirost. Hatvanynak Herz Henrikhez 1934 októberében írott leveléből kitűnik, hogy Herz Henrik nyugtalankodott némely versek politikai tartalma miatt (egy nevet és egy szót nem tudtam elolvasni):

„Kedves Barátom!

Nagyon meghat törődésed. Megéri. A kötetre való anyagot örömmel néztem át. *Azt hiszem, marandó értékű kötet.* Persze sok az izlés – mégis bízom a magaméban.

Ami József Attila politikáját illeti, nos hát a költő helyzetének megfelelő nótákat ír. Azért költő. Már most, ha nem lakik jól és nem fűthet, természetes, hogy helyzetének megfelelő nótái nem fejezik ki azt a megelégedést, amely ...ay (?) Róbert barátunk szemüvegén át sugárzik. Fő, hogy amit ír, költői legyen s hogy *ne ütközzék paragrafusba.* Már pedig ezek a versek 99 %-ban megjelentek. A korrektúráit átnéztem – s esetleg Vámbéry Rusztemmel is átnézetem, aki hazánk legóvatosabb duhajainak egyike.

Ma Erdélybe utazom – november 10-ike felé Bécsi kaputérbe költözöm. Ott várlak!! Ölel Laczi
Gyűjtő, illetve előfizetési ívet kell mindenekelőtt nyomtatni, úgy hiszem.”

A levelet Herz Henrik beragasztotta a Medvetánc 1. sz. példányába, abba, amelyiket a költő neki dedikált „a papirosért köszönettel”. (PIM JA 920.; ÖM 1955. I, 360.; PIM Évk. 1959. 185.)

A gyűjtőívek nyomását megelőzte A Toll 1934. nov. 15-i híradása, amelynek az az érdekessége, hogy a kötet címe még más:

JÓZSEF ATTILA VÁLOGATOTT VERSEI

„Tiszta szívvel” címen jelenik meg e hó folyamán József Attila régi és új költeményeinek válogatott gyűjteménye. A költő előfizetéseket kér. A kötet ára P 2.–; számozott bibliophil példány, félbörkötésben, csakis előfizetők részére P 6.–. Megrendelhető A Toll kiadóhivatalánál, vagy a költőnél: Budapest, VII., Korong-u. 6.”

Nem sokkal ezután készült el a gyűjtőív, igen elegáns kiállításban, egy kettőbe hajtott íven. (Egy példánya: PIM JA 535.) Az 1. lapon ez áll: „MEDVETÁNC címen jelenik meg december havára JÓZSEF ATTILA régibb és újabb költeményeinek válogatott gyűjteménye.” A 2. lapon Hatvany Lajos, Kosztolányi Dezső és Márai Sándor nyilatkozik József Attiláról. (Kortársak... 240. sz.) A 3. lapon levő szöveg A Toll hirdetésének változata: „A költő előfizetéseket kér. A kötet ára P 2.–, számozott bibliofil példány félbörkötésben, csakis előfizetők részére P 6.– Megrendelhető ezen a gyűjtőíven, vagy közvetlenül a költőnél: Budapest VII, Korong utca 6.”

Ezekben a napokban kötött szerződést a költő a Révai Irodalmi Intézet részvénytársasággal is:

T.

Révai Irodalmi Intézet R.T.,

Budapest.

Önök elvállalják Medvetánc c. verseskötetnek megjelentetését (szedés, beigazítás, nyomás, fűzés) 7 ív terjedelemben, 20 cicero széles, 39 cicero magas szedéstűkürrel, 1,000 példányban. Papirost az Első Magyar Papíripari R.T., borítékkartont 1,000 példányhoz à 7 ív az Első Magyar Cartonlemezgyár R.T. szállít. A megjelentetést és a könyvek könyvkereskedői forgalomban való terjesztését a következő feltételek mellett vállalják:

A felsorolt nyomdai és könyvkötői munkálatok összköltsége P 300.– (Háromszáz pengő). Ezen összeget a könyv megjelenésétől számított négy hónapon belül egyenlítem ki. Ezen költségek kiegyenlítésére elsősorban a könyvek könyvkereskedői forgalomban való terjesztése révén befolyt összeg szolgál, az Önöket megállapodás szerint megillető, a bolti ár (2.– P.) 60 %-át kitevő terjesztési jutalékon felül befolyt összegből. Amennyiben az Önök által vállalt költségek ez ideig meg nem térülnek, azoknak kiegyenlítésére jelen megállapodásunkhoz csatolt két, készpénzfizetési kezességet igazoló levél aláíróinak hitelezése szolgál. (Br. Hatvany Lajos kezessége P 100.-ig, Br. Hatvany Bertalan kezessége P 200.-ig).

A könyvből Önök kb. 400 példányt vesznek át bizományba, könyvkereskedői terjesztés céljaira. Terjesztési jutalék fejében Önöket a könyv bolti árának (P 2.–) 60 %-a illeti meg. Az ezen felül be-

folyt jövedelmet elsősorban a nyomdaszámra kiegyenlítésére fordítják; ami ennek teljes kiegyenlítésén felül befolyik, az javamra befizetésre kerül.

Kötelezem magam arra, hogy felszólításukra a kötet bármelyik versét külön indoklásuk kötelezettsége nélkül kihagyom, illetőleg azt egy másik, Önök által nem kifogásolt verssel felcserélem.

Budapest, 1934. november hó

Tisztelettel

3 drb. melléklet

József Attila

(OSZK Fond 5/33. Gépirat; az aláírás kézzel. Kiadta Lukácsy Sándor, Irodalmi Újság 1951. aug. 30.

– Ugyanott, a Révai Könyvkiadó fondjában van még egy árajánlat a Révai-nyomdától és egy dec. 10-én kelt előállítási költségjegyzék is.)

A Révai Irodalmi Intézet is óvatos volt: ügyelt arra, hogy a kiadványra ne fizessen rá, és hogy ne tegye ki magát egy esetleges sajtópörnek. A kötetet viszont szép kiállításban hozta ki, és előállításért kevesebbet kért, mint a Rábaközi Nyomda. (A soproni nyomda áraival hét év nyomtatása – papír nélkül – 294 pengőbe került volna, ehhez járult volna a kötési költség.)

Ilyen előzmények után készült el december legelején a Medvetánc. A legkorábbi ajánlások dec. 2-án keltek, így a már említett, Herz Henriknek szóló, a Gráber Margitnak szóló (Kat. 2119. sz.) stb. A kötet tartalmát fentebb már felsoroltam; könyvészeti leírását itt adom:

A borítólapon: JÓZSEF ATTILA | MEDVETÁNC | VÁLOGATOTT KÖLTEMÉNYEK 1922–1934 | RÉVAI KIADÁS

[1]: JÓZSEF ATTILA | MEDVETÁNC [Szennycímlap]

[2]: Üres.

[3]: JÓZSEF ATTILA | MEDVETÁNC | RÉVAI KIADÁS

[4]: Üres.

[5]: Aki dudás akar lenni,
pokolra kell annak menni.
Ott kell annak megtanulni,
hogyan kell a dudát fujni.

(Pásztortánc)

[6]: Ez a kötet 1922–1934 esztendőkből írt verseim válogatott gyűjteménye; elkallódott füzetekben javarészt már megjelentek. A régi szövegen itt-ott változtattam, kimondott gondolatuk és képzeletük így találhatóbb forma érzéseimhez. Az első versek kora ifjúságom kísérletei. Érdeklődők számára ideírom: 1905-ben születtem

Budapesten, a Ferencvárosban.

Készült a Révai Irodalmi Intézet RT. kiadásában és nyomdájában Budapesten, 1934 karácsonyára, a rendes kiadáson kívül száz, kézzel számozott példányban.

E példány száma:

7–108: [Versek.]

[109–110]: Tartalom

[111]: Üres

[112]: 38879 – Révai-Nyomda, Budapest (Műszaki ig.: Linzer M.)

A kötet mottója a Külvárosi éj mottójának változata. Móser Zoltán határozta meg forrását: Kodály 1922-i, Komárom megyei gyűjtése, először 1931-ben jelent meg a Szabolcsi Bence és Tóth Aladár által szerkesztett Zenei lexikon II. kötetében, a magyar népzene példái között. (Magyar vers. Bp.

1985. 368.) Egyetlen betűnyi eltéréssel: a 2. sorban a népdal szerint pokolba kell menni. A 30-as években a népdalnak nagy kultusza volt értelmiségi körökben; egymástól tanulták a népdalokat. (SZŐ 57.) Déry Tibor így szólítja meg József Attila szellemét: „Arra emlékszel-e, hogy a pokolbeli dudás nótáját tőlem tanultad? Én meg Kornis festő barátomtól...” (D. T.: Ítélet nincs. Bp. 1971. 396.) Majd idézi a Medvetánc-beli mottó első két sorát.

A Medvetánc helyesírása rendkívül gondos, de láthatólag nem követi a költő gyakorlatát. Valószínű, hogy a szöveget nem a költő gondozta, hanem a helyesírási szabályzatot mechanikusan alkalmazó szerkesztő vagy korrektor. Egy-egy szó sajátos, a normától eltérő helyesírásának stílusértéke van. Annak idején Fodor Andrással beszélgettem a József Attila-kiadásról, s ő kifejezetten kérte, hogy mindennütt *uccát* írjak, mert – úgymond – az *utca* idegen József Attilától. Ilyen szó még a Medvetáncban az *agancs* (389,5), amely minden más forrásban *aggancs*, vagy a *kocsmá* (97,2), amely a költő szóhasználatában *korcsma* stb. Elsikkad a költő sajátos, a ritmust érzékeltető ékeztése is. Ahol lehet, a hosszúságot-rövidséget autográf források szerint adom.

1935. január–1936. december (492–565. sz.)

492. Ajtót nyitok Mj. 1935. febr. 10. A Népszavában ezúttal nem fektették el a verset, amely a megjelenésnél sokkal korábbi nem lehet, mert a költő a vers egyik kéziratára az 1935-ös évszámot írta. A vers tehát az évforduló körül, január első felében születhetett. A költő anyja 1919. dec. 27-ről 28-ra virradó éjszaka halt meg. (József Jolán 1940. 158.) József Attila ekkor Szabadszálláson volt, ahonnan 1920 Vízkeresztjének táján tért haza. (Uo. 166.) A vers az akkori helyzet leírása. A probléma csak az 5. sor „tizenhat éve” utalásával van, hiszen 1935 januárjában éppen tizenöt éve történt a versben leírt esemény. Talán a jobb ritmus miatt írta a költő ezt: „tizenhat éve”, nem pedig ezt: *tizenöt éve. (Sárközy Péter ötlete a *Kései sirató*val kapcsolatban. József Attila útjain. Bp. 1980. 242.) Ez a formula előfordul az *Egy büntetőtörvényszéki tárgyalás irataiból* (518) 65. sorában is.

Textológiai probléma a korábbi változatok *kormos* szava. Lehetséges, hogy a költő már a vers első megfogalmazásakor *karmost* írt, csak az *ar* betűket sajátosan kötötte össze, úgy, mint a *Holt vidék* (406) *karók* szavában, vagy a [*Karóval jöttél...*] (639) első szavában. Barta István, aki a vers neki ajándékozott kéziratát lemásolta (OSZK Analekta 11.389), a 4. sorban először *kormos*-t írt, majd kijavította *karmos*-ra.

493. Altató Kelte: 1935. febr. 2. A vers keletkezését így írja le Ottó Ferenc: „Gizike húgom fiának, Gellér Baláznak születése (1934. okt. 8.) után azzal a kéréssel fordultam Attilához, hogy írjon nekem Balázs unokaöcsém nevére bölcsődalt, amelyet aztán mezenésítenék. Attila szokás szerint felolvasta a versét. ...Az utolsó előtti szakasz végén Attila megállt egy kicsit és így szólt:

Most pedig jósol neki az anyja... – és tovább mondta a verset. ...Azután még arra mutatott rá, hogy a legtöbb alvással kapcsolatos szót (lehányja szemét, lehajtja fejét, szunnyad, szundít, alszik stb.) sora felhasználta a versben.” (Jelenkor 1964. 440–441.; Kortárs 1965. 637–639.) Persze, hiszen ekkortájt stilizálta Rapaport Samu Alvás, aluszékonyosság, álmatlanság című könyvét.

Állatok és tárgyak ugyanígy, az egész versen keresztül alsznak Kosztolányi A szegény kisgyermek panaszai című kötetének *Este, este...* kezdetű darabjában:

Alszik a homályos éjbe
künn a csengő.
A díván elbújik félve.
Szundít a karosszék...
Alszik a cicánk s a vén szelindek,
föl ne keltsük – csitt – a sok-sok alvót.
Alszanak a régi réz-kilincsek
s alszanak a fáradt, bama ajtók.

(Tamás Attila, ItK 1962. 575.)

494. Osztás után Mj. 1935. ápr. 21–27.

495. [vadász szemünkre...] A töredék kéziratának hátlapján ez a jegyzet olvasható: „Mélt. Polgármesterhez kérvény Zakariás S. I. fogalmazó”, majd négy, gyorsírással írt sor. A kérvényt 1935. nov. 16-án adta be a költő. (Lev. 253. sz.)

496. [lesz lány hús...] A Makai család birtokában levő kéziratban 1935-ben írt versek szövege is olvasható.

497. [mint oroszlán...]

498. [és testem végül megbetegedett...]

E két töredék kéziratának papírja és írása ugyanolyan, mint a 495. és 496. sz. szövegeké. Jellemző a kisbetűvel való kezdés is.

499a. [Az ember él...]

499b. Modern szonett Mj. 1935. jún. 2. A 3. sor *halálfélelem* szava felhívja a figyelmet Szabó Lőrinc ilyen című versére, amely Te meg a világ kötetében jelent meg. A két vers rokon témájú. (Állat-hasonlat!)

500a–b. [Leülekszik...]

501a–b. Emberek Mj. 1935. máj. 19. Bányai László azt állítja, hogy a kezdősört „Attila még balatonszárszói utolsó napjaiban is rám vonatkozóan jelentette ki” Szabolcsi szerint inkább másik sógorára, Makai Ödönre vonatkozhat. (KL 489.) – A 499–501. sz. verset olyan sorrendben közöljük, mint a PIM JA 1/7. sz. kéziratán látható. Itt a költő a három verset ciklusba foglalta.

502. Légy ostoba Kelte: 1935. aug. 6.

Utolsó szakasza Ady *A tűz Márciusa* című versének 4. szakaszának áthallása:

Testvéreim, nincs nemigaz szavatok,
S százszor többet merhettek, minthogy mertek.
Békésebb, szebb jobb, vidámbb, boldogabb
Életre váltott jussa nem volt soha,
Mint mai, bús, magyar, ifjú embernek.

(Garai László, *Élet és Irodalom* 1991. nov. 29.)

503. [Egész testében reszket...] Lásd a *Boldog hazug...*(507c) jegyzetét.

504. Én nem tudtam Kelte: 1935. aug. 7. Basch Lóránt mindig egy kicsit gyanúsemlekezése a vers ajánlásáról: „Tudomásomat egy szemtanútól, I.[gnotus] P.[ál]-tól szereztem 1956 nyarán. József Attila a verset, mielőtt A Reggelhez felvitte, baráti körben megmutatta. Rábeszélyték, hogy dedikálja Babitsnak, akkor biztosan megkapja a díjat. József Attila szabadkozott. De Kosztolányi szavára megtette. Az eset elmondója arra is emlékezett, hogy a társaságnak egy nőtagja a kezét fogta, hogy csak írja oda a »hódolattal«-t is.” (It 1959. 429–430.)

505. Mint gyermek... A költő *A bűnnel* együtt 1935. aug. 18-án küldte el Babitsnak. (Lev. 250. sz.) A két verset 23-i esztergomi leveléhez mellékelte Babits Gellért Oszkárnak: „Azt hiszem – írta – egyetértesz velem abban, hogy a Mint gyermek... címűt okvetlen hozzuk le a számban. A másikat megítélésedre bízom.” (Gellért Oszkár: *Kortársaim*. Bp. 1954. 321.) Mindkét vers megjelent a Nyugat szeptemberi számában.

506. A bűn Három, meglehetősen eltérő változata van. A legkorábbi kéziratban maradt; a következőt küldte el Babitsnak 1935. aug. 18-án, az előző verssel együtt, s jelent meg a Nyugat szeptemberi számában. A harmadik változat néhány hónappal később a Nagyon fáj kötet számára készült.

507a. [Óh boldog az...]

507b. Szonett

507c. Boldog hazug...

A második változat kelte: Bp. 1935. aug. 9. A harmadik változatot a költő a Szép Szó 1936 decemberi számában akarta közölni, de szándéka ismeretlen okból meghiúsult.

A kezdősor a Szenczi Molnár Albert által fordított 146. zsoltár 45–46. sorára céloz:

Boldog, az kinek oltalma
Az Jákobnak Istene.

(Melczer Tibor, Kortárs 1975/4. 646.)

Az utolsó szakaszban a híres bukta-ügyre történik célzás, amely József Attilának egyik alapvető gyerekkori élménye. (Szöke György, Magyar Pszichológiai Szemle 1983. 513.) Az történt, hogy a 13 éves József Attilát anyja tyúkelgetetésre fogta, s ezért játszótársai kicsúfolták. Az önérzetes kiskamasz éhségsztrájkba kezdett, majd éjszaka az anyja által sültött buktákat megette. Ezért a már súlyosan beteg anyja sodrófával irtózatosan megverte. (József Jolán 1940. 129–130.) Ez a sérelem és a lopás miatt érzett büntudat egész életén át elkísérte a költőt. A *Szabad-ötletek jegyzékében* többször megemlíti, elpanaszolja Vágó Mártának, Flórának, s az eset előjön az 503. sz. töredékben, az 522. (és talán az 578.) számú versben is. (Részletesen lásd: SZÖ 9,1–6.)

508. [Sokan voltak és körülvettek...] Az elrejtett bűn motívuma alapján az 1935-ös bűn-versek közé soroltam. Rímpárja (kincs – nincs) annyira kézenfekvő, hogy a magyar költészetben többször, egymástól függetlenül megtalálható. Már a XVII. század elején kendőbe himezték:

Kincsen nem volt, nem lehet is drágább kincs,
Mint az kinek szíve háborúban nincs.

(Régi Magyar Költők Tára XVII. század. II, 53.)

Behatolt a folklórbá is; József Attila bizonyára ismerte:

Egy asszonynak vala három leánya:
Szerelmes virág, szerelmes virág.
Nincsen annál szebb kincs,
Kinek szíve bánatban nincsen, nincsen, nincs.

(Krizsa: Vadrózsák 248. sz.; Bartók–Kodály: Erdélyi magyarság. Népdalok. Bp. 1921. 13.)

Kosztolányit is idézhetem:

Mert nincs meg a kincs, mire vágytam,
a kiñcs, amiért porig égtem.

(*Boldog, szomorú dal*)

509. Temetés után Kelte: 1935. aug. 12.

510a. Szonett A kéziratos változat kelte Barta István írásával: 1935. augusztus.

510b. Emberiség Az előző versnek a Nagyon fáj kötet számára készített átdolgozása.

511. Egy ifju párra Kelte: 1935. szept. 23. Lásd a *Harag* (514) jegyzetét.

512. Majd emlékezni jó lesz Kelte: 1935. okt. 24.

A 2. sor *hars* szavának érdekes története van. A TESZ által már a XVIII. század végéről 'harsány, hangos' értelemben adatolt szót versben először Ady használta: S Mária szolgálónk, a néma | Hirtelen *hars* nótákat dalolt. (*Emlékezés egy nyár-éjszakára.*) Kosztolányi hírhedt kritikájában (A Toll 1929. júl. 14.) ezt a szót is Ady „nem szerencsés, kiagyalt, mesterkéltné” összetételei és elvonásai között sorolja fel. József Attila bizonyára e bírálat hatására, azzal mintegy vitázva használta a *hars* szót, hiszen magával a Kosztolányi-cikkkel is vitakozott. (Török Gábor: József Attila-kommentárok. Bp. 1976. 114–116.) Tompa József magyarázata erőltetett. (Magyar Nyelv 1949. 125–129.; 1950. 258–259.)

Az 5–7. sorhoz: József Attila fogidegét arzénal kezeltek (lásd SZÖ 97.), amiről úgy tudta, hogy ha nem szedik ki időben, szívelégtelenségen keresztül halált okozhat. (Mórocz Zsolt, Hitel 2004. szeptember, 23.) A hasonlat megismétlődik a *Levegőt!* (515) 50–52. sorában is.

A 3. szakaszhoz Babits *Ketten, messze, az ég alatt* c. versének utolsó előtti szakaszát idézhetjük:

Óh kedvesem, ez a nagy szabad Ég
üresebb, mint a *börtön*;
s lásd, *nappaim* már *oly hiába töltöm*,
mint ha, bús fogoly, pókokkal játszanék.

513. Ősz Mj. 1935. nov. 17.

514. **Harag** Kelte: 1935. nov. 19. A vers címzettjéről az ÖM-ben csak ez a rövid és téves jegyzet olvasható: „*Pista* Barta István ügyvéd.” Az „örök barát”-ról azóta többen írtunk: én a Kortárs 1978-i és 1979-i évfolyamában, Ürögdi György rövid életrajzát közöltem ugyanott, majd Lengyel András több alapos, részletes tanulmányban. (Különösen ebben: „...Saját szemem láttára átalakulok.” József Attila 1935. augusztusi fordulatáról. Jelenkor 1995. 356–365. és Lengyel A. 1996. 120–136.) Barta István (1900–1967) nagyváradi zsidó családban született. Felesége, Gabi, dr. Fleischer Béla nagyváradi ügyvédnek, Emőd Tamás fivérének volt a leánya. Barta konvertált és buzgó katolikus lett. A költővel való barátsága 1933-ban kezdődött, és kisebb-nagyobb intenzitással a költő utolsó éveig tartott. Vitáik emléke több, 1935-ben írt versben és a híres *Szerkesztői üzenet*ben kimutatható. Két neki/róla szóló vers (A *Haragon* kívül az *Egy ifju párra* [511]), számos neki dedikált vagy ajándékozott verskézirat tanúskodik barátságuk mélységéről.

Ebben a versében Sárközy Péter szerint „a viták során kimondott sértő szavaiért kér bocsánatot barátjától”. (1996. 146.) Tverdota is úgy véli, hogy a vers „az egyik szópárbaj nyomán keletkezett nehezeltés emléke” (1999. 191.) Ezekhez a hipotézisekhez egy újabbat tennék: József Attila udvarolt Gabinak, s az 1934. máj. 11-én írt Rapaport-levélben Bartáékát említi: „Itt van pl. egy házaspár. A nő nagyon tetszik nekem, a férje barátom.” („miért fáj ma is” 380.)

515a. **Rend és szabadság**

515b. **Levegőt!**

Politikai bökversnek készült, mint *A szigeten* (473) vagy az [*Azt olvastam...*] (524), abból az alkalmából, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endrét nov. 25-én a tarpai kerületben a kormánypárti jelölttel szemben nyílt fenyegetéssel, csendőrök bevetésével, vesztegetéssel megbuktatták. A költő a 40–42. sorban utal erre. (Szabolcsi, KL 536.)

Az 1–3. szakasz helyszíne a Városliget. A költő gyakran tette meg az utat gyalog az Andrássy út és a Liszt Ferenc tér sarkán levő törzskávéházából, a Japánból Korong utcai lakásába a ligeten keresztül. Hitelesek a leírás részletei is. „Karonfogva sétáltunk át a Városligeten, azon vitatkozva először, hogy a városligeti tavon szárcsák vagy vadkacsák úsznak.” (Szántó J. 1986. 107.)

A vers írásakor József Attila emlékezett Kosztolányinak *A bús férfi panasza*i című kötetében megjelent *Beírtak engem mindenféle könyvbe...* kezdetű versére. Kosztolányi 1. sora a *Levegőt!* 24. sorában 5–6. sora a *Levegőt!* 20–21. sorában (különösen a korábbi változatban) tér vissza:

Ó, fogcsikorgatás. Ó, megalázás,
hogy *rab* vagyok és *nem vagyok szabad*.

Az 50–52. sor hasonlatáról lásd az 512. sz. vers 5–7. sorának jegyzetét.

Az 58–59. sor „szinte szó szerinti átvétele Dante *Pokol* XXVI. éneke híres terzinájának, ahol Odüsszeusz ugyanezekkel a szavakkal biztatja már csüggedő társait az ismeretlen világok felé vezető út folytatásra: »Gondoljatok az emberi erőre: | nem születettek tengni, mint az állat, | hanem tudni és haladni előre!« Érdekes módon József Attila nem Babits fordítását, hanem Dante eredeti olasz versének értelmét követi. Az olasz versben szó szerint szerepel, hogy nem vadak (bruti), hanem elmék (conoscenza) vagyunk: »Considerate la vostra semenza: | fatti non foste a viver come bruti, | ma per seguir virtute e canoscenza.«” (Sárközy P. 1996. 157.) Ha mindez igaz és nem véletlen egyezésről van szó, akkor József Attila legalábbis belenézett az olasz nyelvű *Divina Commediába*. Netán kíváncsi volt arra, hogyan fordít Babits?

Ignotus Pál szerint a címet Nagy Samu, a 8 Órai Újság főszerkesztője adta a versnek a „meglehetősen elvont” *Rend és szabadság* helyett. Ott jelent meg, dec. 3-án, kivételesen, mert a 8 Órai Újság verset egyáltalában nem közölt. Rónai Mihály András szerint Hevesi András „a saját cikke szokott tördelési helyét engedte át költő barátja versének”. (R. M. A.: Magyar lant. Bp. 1984. 456.) Nem egészen így volt; a dec. 3-i számban a szokott helyén megjelent H. A. glosszája, viszont a 3. oldalon, ott, ahol az „elvi” cikkeket közölték különböző szerzőktől, kivételesen József Attila verse olvasható.

A költő versének „néhány szakaszával igen meg volt elégedve. »Ugye ez jó – ropogtatta – *előkotorni azt a kartotékot*. Az r-ek teszik... Mint amit Zsolt Béla Nadas Sándorról írt, hogy az *irreguláris magyar újságírás rokkant franktíróje*. Ő is tud a hangokkal bánni. Csak tudod, mi a baja a politikai költészetének? Hogy ha ő írná: *előkotorni azt a kartotékot*, képtelen volna olyan egyszerű banalitással lezárni, mint én: *mely jogom sérti meg*. Holott itt ez kell. És később: nem oly becses az irhám, | hogy érett fővel szótlanul kibírnám, | ha *nem vagyok szabad!* Ezen a helyen ez a jó, a közhely.«” (Ignotus Pál 1989. 231.)

516. Március Mj. 1935. decemberében. 3–5. sora Babits verséből, a *Botozgatóból* való:

A rügy a fán – mint ifjú arcon
a pattanás – kiütközött.

517. Május Ugyanott jelent meg, mint az előző vers.

518. Egy büntetőtvényszéki tárgyalás irataiból A befejezetlen verset 65. sora alapján kelteztem 1935 végére–1936 elejére. (A költő anyja 1919. dec. 27-én halt meg.) A bűn-büntetés kérdésköre 1935-ben intenzíven foglalkoztatta a költőt.

519. Ha a hold süt... Mj. 1936 márciusában. Állítólag ezt a versét elemezte a költő az 1937. febr. 5-i Cobden-vitán; lásd az *Ars poetica* (573) jegyzetét.

520. Biztató A verset (mint az ÖM) azért soroltam ide, mert 3. szakasza az *Amit szivedbe rejtessz* első veresszakájának változata.

521. Amit szivedbe rejtessz A vers keletkezésének történetét Ignotus Páltól tudjuk. Eszerint a költő a vers első szakaszát már az év elején felolvasta neki, majd közeledvén Freud nyolcvanadik születése napja (máj. 6.) József Attila javasolta, hogy a Szép Szó egyik számát ennek az alkalomnak szenteljék. A *Gyermekké tettél* nyomdakészen állt. „Ezenkívül, mondta, közölné azt, hogy *Amit szivedbe...*

– Azt a négy sor?

– Az a négy sor, az csak a kezdete. – Mikor lesz meg a többi? – Akár fél óra múlva.

Nem egy fél óra, egy fél hónap is eltelt. Készültünk a szám betördelésére. A vers pedig még mindig nem volt a nyomdában. ...ülj neki végre, máskülönben sose jelenünk meg.

Leült egy kuckóban a szedőgépek mögött, papír előtte, töltőtoll a kezében. Másfél óra múlva rajta-ütöttem. Összeszagattott papírlapok heverték körülötte. Megnéztem az előtte fekvő lapot; ennyi állt rajta:

Én tőled azt tanultam,
te nyolcvanéves agg...

Attila! sóhajtottam riadtan – te is tudod, milyen ez. Jobban tudta, mint én. ...Búsan megegyeztünk abban, hogy a vers nélkül fog a szám megjelenni, induljon a tördelés. A tördelést József Attila kezdte. ...Egy napra azonban megint eltűnt, s amikor másnap beköszöntött, kezében lobogtatta a kész verset.” (Ignotus Pál 1989. 252–254.)

Visszatérő motívum, hogy a költő az alkalmi, határidős verseket, mint *A Dunánál*, vagy a *Thomas Mann üdvözlése*, az utolsó pillanatban készíti el.

A 17–18. sorhoz: „A pszichológia megtanít minket arra, hogy a lélekben egy bizonyos értelemben semmi olyan természetű, semmi olyasféle régi nincs, ami valóban végérvényesen kihalhatna; még Pál apostolnak is tövis szorult a testébe.” [2 Kor 12,7] (Jung, Carl Gustav: Mélységeink ösvényein. Ana-

litikus pszichológiai tanulmányok. Bp. 1993. 12.) József Attila és a freudizmus viszonyáról: Gyertyán E. 1985. 22–27.

Szabolcsi Miklós (KL 595.) és nyomában Valachi Anna (a 237. sz. versnél idézett tanulmánya 183. lapján) jelentőséget tulajdonít annak, hogy a verset a Szép Szóban kisebb típusal szedték, mint az ugyanannak a lapnak verzőjén lenyomatott *Egy pszichoanalitikus nőhöz* címűt. Szerintem csak azért szedték így, hogy az *Amit szivedbe rejtessz* elférjen egy oldalra.

522a. Egy pszichoanalitikus nőhöz

522b. Gyermekké tettél

A Gyömrői Edithez (1896–1987), analitikusához írt versek sorozata ezzel kezdődik. A többi vers: ...*aki szeretni gyáva vagy* (548), *Nagyon fáj* (550), *Majd megöregszel* (553), *Ne bántsd* (555), *Magány* (556) és három töredék (545–545). Néhány jellemzés róla: „lelkiismeretlen, dilettáns analitikus” (Szabolcsi Miklós: *Költészet és korszerűség*. Bp. 1959. 41.); „érett és intelligens, sokat tapasztalt, nagyon művelt asszony” (Beney Zsuzsa: *József Attila-tanulmányok*. Bp. 1989. 20); „nagyon szeduktív nő, szeduktív személyiség volt ...mindenki, akire Edit ránézett – olyan bűvölő szemekkel – az ilyen vagy olyan módon beleszeretett” (Kulcsár István Murányi Gábor által készített interjúja. *Magyar Nemzet* 1984. szept. 29.). Néhány elemzés róla és kettejük viszonyáról: Gyertyán E. 1985. 272–274.; Vezér Erzsébet: „Nagyon fáj.” Gyömrői Edit halálára. *Élet és Irodalom* 1987. 8. sz.; Tverdota György a „miért fáj ma is” kötetben, 398–402.; N. Horváth Béla, *It* 2003. 263–271.

Gyömrői Edit a költő hozzá írt levelei, pszichoanalitikus írásai mellett a *Gyermekké tettél* kéziratát és a *Dunánál* (526) gépiratát is megőrizte. Az értékes anyagot Vezér Erzsébet kutatta fel, s az ő kérésére Gyömrői Edit a PIM-nek ajándékozta.

A vers egy másik kéziratát három további kézirattal (az 548., 549. és 554. sz. versével) Horváth Tibor orientalista (1910–1972), a Szép Szó szerkesztőségi titkára őrizte meg, majd a MTAK-nak adta.

523. [Azt olvastam...] A Nemzeti Egység Pártja (Gömbös Gyula pártja) kémcsoportjának, a D-osz-tálynak egyik tagja beperelte a pártot elmaradt kémdíjáért. A botrányról, melynek során kiderült, hogy a párt Bethlen Istvánt és Bajcsy-Zsilinszky Endrét is figyelgette, számos bökvers és újságcikk számolt be. A 8 Órai Újság tudósításának címe József Attila versének kezdetével egyezik: „Perli a Nep-et a »D-osztály« megfigyelője.” (1936. máj. 28.)

524. [Amikor verset ír az ember...] Tverdota György párhuzamba állítja egy 1936 májusában írt analitikus szövegnek, az *Átmentem a Párisiba...* kezdetűnek ezzel a helyével: „Verset kellene írni, már tegnapelőtt kellett volna szállítanom. [Ez a *Dunánál* címűre vonatkozik.] Nagyon jó, hogy Magának [Rapaport Samunak] minden jó, akármit írhatok, és éppen azt, ami eszembe jut.” („miért fáj ma is” 218.) Szabolcsi „a költőléről szóló” versek között, az *Ars poetica* vonzáskörében említi (KL 750–751.), N. Horváth Béla is 1937-i töredéknek tartja. (2001. 235.)

525. Apám és anyám Vö. a következő szám alatt közölt vers III. részével.

526. A Dunánál A Szép Szó az 1936-i könyvnapra különszámot tervezett *Mai Magyarok Régi Magyarokról* címen. József Attila a szám bevezető versét vállalta. Már az 1936. máj. 14-i, *Átmentem a Párisiba...* kezdetű analitikus szövegben írja: „Verset kellene írni, már tegnapelőtt kellett volna szállítanom.” (Tverdota, *Kortárs* 1994/7. 79.) Ezután állandóan sürgették. A költő eltűnt, és az utolsó pillanatban, lapzártá előtt jelentkezett versével. (Horváth Tibor: *Emlékezések*. S. a. rend. Vezér Erzsébet. Bp. 1967. 121–122.; Németh Andor 1989. 286.; Landy Dezső, *Irodalmi Újság* 1977. november–december és *ÖV* 1984. II. 550.) Lehet, hogy toposz, ugyanígy emlékeznek az *Amit szivedbe rejtessz* (521) és a *Thomas Mann üdvözlése* (568) keletkezéséről is, de lehet, hogy a határidő József Attilára nyomasztólag hatott. A vers végső formáját máj. 31-én, esetleg június legelején nyerte el, a verset tartalmazó Szép Szó-szám ügyészégi példányát 1936. jún. 9-én vették át. (Lengyel András, 1990. 181–182.)

A vers kezdete az ihlető helyszín pontos megjelölése, mint az *Óda* (461) vagy a *Levegőt!* (515b) című versekben. Nem kitalált helyszín itt sem. A *Sárgahajuak szövetsége* című szövegben írja a költő:

„Vámház tér. Dinnyék. Lépcsők, rakodópart.” („miért fáj ma is” 1992. 408.; Szőke György jegyzete uo. 413.)

Tverdota utalt rá, hogy a vers és az ugyanakkor készült pszichoanalitikus szövegek sajátos reciprok viszonyban vannak egymással: a versben az ellenkezőjét írja annak, mint amit az analitikus szövegekben. Pl. SZŐ 25,14: „nem akarok dolgozni” *A Dunánál* 61. sorában: „Én dolgozni akarok”; SZŐ 66,3: „mit szeretnék az apámon – él” *A Dunánál* 40. sorában: „apám szájából szép volt az igaz.”

Egyébként apja emléke 1936. június–júliusi dokumentumokban tűnik fel. A SZŐ és *A Dunánál* című versen kívül egy júl. 5-i riportban (Kortársak... I, 420.) és talán az *Apám és anyám* című töredékben. Ekkortájt derülhetett ki, hogy a papa még él. (Vö. Szabolcsi, FÉ 24–25. és a *[Csak most értem meg az apámat...]* [608] jegyzetével.)

Talán ebben a versben mutatták ki a legtöbb párhuzamot, hatást, áthallást, egybecsengést magyar és világirodalmi művekkel, „szinte mozaik- vagy centoszerű” (Szabolcsi, KL 622.) Alább a teljesség igénye nélkül sorolok fel néhányat.

Az I. szakasz Illyés versével, *A Tiszánál* cíművel vethető össze. Először az Új Magyar Föld II. számának 66–67. lapján jelent meg:

*Néztem a folyót némán, s mintha
Ezer gondja rajtam át folyta...*

(Kovács Sándor Iván, Irodalomismeret 2003/4. 154.)

A 4. sorban Arany *Vojtina Ars poetikájának* sorai rejlenek (éppen fordított értelemben):

Alant a zölden tiszta nagy folyam,

Csak mélyén lüktet forradalmas árja;

(Szabolcsi párhuzama, KL 618.)

A 7–10. sorhoz Dante *Paradicsoma* XVIII. énekéből idézi Hubay Miklós:

És mint a munkás, ha izomzatának
munkája folytán napról napra érzi,
s mindég örül, ha új ereje támad:
akként éreztem akkor én...

(H. M.: Aranykor. Bp. 1972. 28.)

A 8. sorban felsorolt foglalkozások Arisztophanész *Plutosának* 511–513. sorának foglalkozásaival vethetők össze (mindig a sor elején, ugyanolyan sorrendben):

...tudományt, kézművet senki sem üzne
A halandók közt; pedig e kettő eltüntével ki akarna
Verni vasat, bárdolni hajót, kereket hajlítani, varrni,
Téglát vetni, sarut szabni, ruhát lúgozni, cserezni a nyers bőrt,
Vagy földet hasogatva ekével, Déónak aratni gyümölcsét...

(Arany János fordítása. Péter László ekv. 76–77.)

A 23. sor „idő árja” kifejezése egyenes idézet Arany *Magányban* című verséből:

És vissza nem foly az időnek árja,
Előre duzzad, feltarthatatlanul...

(Szabolcsi, KL 618.)

A 37. sorhoz: József Attila tisztában volt apja származásával, mégis, erdélyi olvasói kedvéért, olykor székelynek hirdette magát. A kolozsvári Ellenzék a József Attila-versek közlését így vezeti be: „Budapesten élő, székely származású poéta. A legfiatalabb – húszéves – nemzedék egyik legtehetségesebb tagja.” (Kortársak... 74. sz.)

A 39–40. sorhoz Szabolcsi Goethétől idéz párhuzamot:

Vom Vater hab' ich die Statur,
des Lebens ernstes Fühlen,
von Mütterchen die Frohnatur,
und Lust zu fabulieren. (Szelid xéniák, 1926. sz.)

Vas István fordításában:

Apámtól kaptam alakot,
S azt, hogy komolyan élek,
Anyuska víg kedélyt adott,
hogy szívesen meséljek.

(KL 620.)

A 46. sor újszövetségi reminiscencia. Pál 2. levele a Korinthusbeliekhez, 12,10: „Annakokáért gyönyörködöm az erőtlenségekben, bántalmazásokban, nyomorúságokban, üldözésekben és szorongatásokban Krisztusért; mert *amikor erőtelen vagyok, akkor vagyok erős.*” (Péter László ekv. 79.)

A 67. sorhoz:

Élet... rémlik mint homályos adósság;
rendezni kéne végre ezt a dolgot.

(Fenyő László verséből idézi Devecseri Gábor: A hasfelmetszés előnyei. Bp. 1974. 63.)

A II–III. rész leszármazással, ősökkel kapcsolatos gondolatai korábban is foglalkoztatták a költőt, főleg Henri Bergson műveinek, ezek között is a *Matière et Mémoire* címűnek hatására. (Tverdota, ITK 1994. 639–673.) Ehhez egy levéldízet: „Nem éltem-e át már születésem előtt a fajok evolúcióját az amőbától, és huszonhárom és fél évemmel az egész emberiség történelmét?” (József Attila – Vágó Mártának, 1928. okt. 22. Lev. 160. sz.) Hasonló gondolatokkal marxista olvasmányában is találkozhatott a költő. A Német ideológiában olvashatta: (Feuerbach) „nem látja, hogy az őt körülvevő érzéki világ... történelmi termék, számtalan nemzedék tevékenységének eredménye, amelyek közül mind-egyik az előtte járónak a vállán állott.” (Marx–Engels művei, 3, 26–27.) És: „A történelem nem egyéb, mint az egyes nemzedékek egymásutánja.” (Uo. 37.)

Az ősök keresésének gondolata több magyar író foglalkoztatott a 20. század első harmadában. Elsőnek egy másodvonalbeli pártköltőt, Brichta Cézárt említsünk, akinek *En őseim...* című versét József Attila megdicsérte Brichta Egyszerű énekek című kötetének ismertetése során. (Lengyel András a József Attila útjain [Bp. 1980] című tanulmánykötet 305–312. lapján.) Szabolcsi Miklós kapásból öt író (Adyt, Tóth Árpádot, Erdélyi Józsefet, Balázs Bélát és Karinthy Frigyest) sorol fel, mint akiknek egy-egy művében felbukkan ez a gondolat. (KL 619.)

A költő magyarázatát a vers 11–12. soráról Vágó Márta így adja vissza: „Akkor is, amikor már gyűlölte Gyömrőit, mindig újra elmondta, hogy a nagy verseit, hiába, neki köszönheti, illetve az analízisnek, egy-egy sorra vonatkozólag is. Például *A Dunánál* egy soráról: »S mint édesanyám, ringatott, mesélt s *mosta a város minden szennyését*«: – Ha anyám nem lett volna mosónő, ez a sor így nem juthatott volna eszembe, de hogy eszembe jutott – magyarázta – versírás közben, az már csak azért volt, mert akkor már feltámadtak a konkrét emlékek az analízisben.” (Vágó M. 1975. 267.)

A vers kéziratát Landy Dezső, a Löbl-nyomda egyik akkori alkalmazottja magával vitte Brazíliába, São Paolóba. 1990-ben özvegye Oplatka Andrásnak, a Neue Zürcher Zeitung munkatársának ajándékozta, akitől két svájci cég 8,2 millió forintért megvásárolta, s a kéziratot a PIM-nek, a horribilis vételárat pedig egy jótékony célú alapítványnak adta. (Heti Világgazdaság 1994. okt. 29.)

527. [Jutkám, csapódj...] Németh Andor szerint válásuk idején, 1936 nyarán Judit „egy este, mikor hazajött – Attila elmaradt – ezt a verset találta a konyhaasztalon egy cédulán.” (1989. 276.)

528. Egy vak ember sír

529. [Én hazám, fajom és emberiségem...]

530. [Kik csak hallották a szerelem hírit...]

531. [Lassu álmodozásaiból...]

532. [Már sokszor alszom ugy...]

533. [Oly lány az este...]

534. [Ugy élsz szivemben, Erzsi...]

528–534. sz. alatt azokat a töredékeket közöltem, amelyeknek keltezéséhez semmiféle ötletem nincs. Valószínű, hogy az utolsó két év szülőttei. Az 532. sz. töredék olvastán először az 1928. tavaszi lakástalanság jut eszünkbe: „másfél hónapig nem volt lakásom, padon aludtam” – írja márc. 29-én Zolnai Bélának (Lev. 123. sz.), majd ápr. 3-án ugyanezt Galamb Ödönnek (Lev. 138. sz.), ápr. 25-én Sándor Imrének. (Lev. 136. sz.) A töredék írásképe azonban ellene mond ilyen korai keltezésnek. A Szántó Judittal való szakításkor, 1936 nyarán sem volt lakása. „Hogy ekkor hol lakott? A források el-
lentmondók...” (Szabolcsi, KL 626.)

535. [A hullámok lány táncá...] A helyszín Etus balatonszárszói panziója, ahol a költő 1936 augusztusában–szeptemberében üdült. A panzió az állomás és a vízpart között volt. („strand és állomás a házban” – írta Etus, Lev. 327. sz.) Az állomásnál működött a Móring nevű zenés-táncos vendéglő, mögötte egy nyírfaerdő. (Rónay György a József Attila útjain című kötet 11–12. lapján.)

536. Egy spanyol földműves sírverse Ignotus Pál felszólítására írhatta: „Nem készül valamely spanyol tárgyú, vagy célzású versed? Nagyon jó volna.” (1936. aug. 12-i levele, Lev. 282. sz.) Irún körül augusztus közepén már súlyos harcok folytak; a város szept. 5-én esett el.

537. Balatonszárszó A vers őszi hangulata alapján szeptemberi lehet. A múzsa Szabolcsi Miklós szerint (KL 627–628.) valószínűleg Sólyom Janka, a szép színésznő volt. A költőhöz írt három távirata és egy levele feltehetőleg a Makai család archívumából került, nem tudni, hogyan, Kiss Ferenc tulajdonába. Lehet, hogy *Az oktató mama oktatása* (692) „dizőz”-e is Sólyom Janka. A művésznőről Alpár Ágnes emlékezett meg születése századik évfordulóján. (Népszabadság 2002. jan. 14.)

A 25–26. sor rímeit vö.:

Átkozott legyen az,
Aki helyemre áll majd,

S ha tud majd asszonyt *lelni*,
Ne tudja *megölelni*.

(Ady: *Aki helyemre áll*)

538. [Zöld napsütés hintált...] A vers az 1918 nyarán az adriai tengerparton töltött néhány hét emlékeit idézi fel. József Etelka elmondta Tóth Ferencnek, hogy „ottlétük alatt többször sirokkószérű vihar tombolt a tengeren, dörgött az ég, a vihar felkorbácsolta, és feketévé változtatta a vizet.” (Somogyi-könyvtári műhely 1980/1–2. 1–6.) Az 1927-i, Cagnes-sur Merben eltöltött hónap alatt ilyesféle eseményről nem számol be a költő nővéreinek írt elég gyakori és részletes beszámolóiban.

Szigeti Lajos Sándor szerint az anyaméhbeli állapotot, majd a születést írja le, szinte álomszerűen. (1988. 81–95.) Tverdota erőltetettnek, kényszeredetten allegorizálónak látja ezt az értelmezést (ItK 1990. 414.), Széles Klára szerint viszont Szigeti a verset „teljesen eredeti módon, meglepő feltevésekkel, de igen jól megalapozott, meggyőző, újszerű érveléssel” interpretálja. (It 1991. 235.) Egy Freud-
idézettel megtámogatnám ezt az interpretációt: „A szülés az álomban rendszerint a vízhez való ilyen vagy olyan vonatkozásban jut kifejezésre: valaki vízbe esik vagy vízből száll ki, vagyis szül vagy megszületik.” (Bevezetés a pszichoanalízisbe. Bp. 1986. 132.)

Szigeti Lajos Sándor magyarázatának textológiai következménye, hogy a vers nem befejezetlen, sőt, a végén az írásjel hiánya tudatos, szándékos.

A vers pontos keletkezési idejét nem tudjuk; 1936-ban vagy 1937-ben írhatta a költő. Szigeti Lajos Sándor szerint „a tartalmi elemek és a motívumok azonossága arra mutat, hogy ugyanakkor keletkezett, mint a *Születésnapomra, s a 32 évvel ezelőtt* című próza, tehát 1937-i születésnapját ünnepelte vele.” (I. m. 94.)

539. Jaj, majdnem... Mj. 1936 októberében. Szabolcsi lehetségesnek tartja, hogy ez a vers is Balatonszárszón született. (KL 633.)

540. Világosítsd föl Mj. 1936 októberében. Németh Andor szerint a vers utolsó része volt először kész. (Ezt a szakaszt az *Eszmélet* egyik kéziratban maradt előzményéből, az *Öregem, no...* kezdetűből [467] emelte át.) „A vers eleje csetledezett-botladozott. Attila órák hosszat fúrt-faragott rajta, eredménytelenül.” (1944. 174.) Csakugyan sok, nehezen áttekinthető fogalmazvány, vázlata van a versnek.

A korábbi változatot Garai László rekonstruálta a kritikai kiadás alapján. Többször leközölte és kommentálta: „miért fáj ma is” Bp. 1992. 132–133.; *Élet és Irodalom* 1992. febr. 21.; „elvelytem és kiváltam”: Társadalomlélektani esszé az identitásról. Bp. 1993. 168.; *Élet és Irodalom* 1998. okt. 2.

541. [Könnyű emlékek...] ÖV-beli besorolásánál egy évvel korábbra tettem, írásképe és annak alapján, hogy a 11. sorban felbukkanó emlék 1934-i és 1936-i forrásokban kerül elő. Józsefnek egy női albérlőjének „valami lakatos volt a barátja. Emlékszem, hogy egyszer azt ígerte nekem, hogy vesz, azazhogy csinál nekem egy igazi kis ágyút, amelybe igazi revolver golyót lehet tenni és azzal majd ki lehet löni az ablakon. Ma is szeretném megkapni ezt a kis valódi ágyút.” (Rapaporthoz, 1934. máj. 8.; „miért fáj ma is” 374.) „kis rézágyu olyan a mozsárágyu” (SZÖ 45, 3–4.)

542. Az a szép, régi asszony Szabolcsi Miklós szerint „az a szép, régi asszony tehát ismét s ismét a Mama” (KL 676. – Előszőr: Új Írás 1968/12. 103–107. majd Sz. M.: Változó világ – szocialista irodalom. Bp. 1973. 78–86.) Tamás Attila rögtön rámutatott ennek az azonosításnak a képtelenségére: a költő sehol sem nevezi anyját „asszony”-nak, s az elgyötört proletárasszony alakja sehogy sem vág egybe a vers könnyű, vidám léptű szépasszonyával. (Új Írás 1969/3. 113–115.; újraközölve Szabolcsi Miklós idézett kötetének 87–92. lapján.) Szabolcsi téziséét cáfolandó utalnék a vers 17. sorára: még József Attila paradoxonokkal teljes költészetében sem fordulhat elő, hogy a hasonlító azonos legyen a hasonlítottal. Az is nehezen képzelhető el, hogy a költő az anyjára gondolt volna, amikor a vers egyik kéziratának verzójára ezt írta: *Ki tudja, hová az a nagy szerelem*. A versnek a Nagyön fáj kötetben elfoglalt helye is ellene mond az anyával való azonosításnak. A kötetet – durva megközelítésben – két részre lehet osztani. A kötet első fele a férfiak (az apa, Freud, Babits, Barta István), a közélet és az emlékek verseit tartalmazza, a második a nők és a magánélet verseit. Kivétel a *Kosztolányi*. (A *Világosítsd föl* nem, mert ebben a közéleti mondanivaló egy anyához, feltehetőleg József Etelkához intézett felszólítás formájában fogalmazódik meg.) Itt a költő arra törekedett, hogy az életében fontos szerepet játszó vagy aktuális nőről legyen vers:

Gyermekké tettél	Gyömrői Edit
Balatonszárszó	Sólyom Janka
Judit	Szántó Judit
Az a szép, régi asszony	?
Öt vers	Gyömrői Edit
Elmaradt ölelés miatt	Vágó Márta

Ez után következik, mintegy a hölgykoszorú lezárásaként, a „sok kedves nőből” összeállított anyakép: a *Kései sirató*.

Az emlékezés tárgya Gyenes Gitta (lásd a 202–203. sz. verseket és jegyzetüket) és Wallesz Luca (hozzáróla szól a 329–335. sz. vers). Sándor Iván három közleményben foglalkozott Lucával (Népszabadság 1966. márc. 2.; *Élet és Irodalom* 1975. júl. 26.; Forrás 1995/4. 45.), magát a műzsát megszólatatva, aki határozottan állította, hogy a vers róla és anyjáról szól: „Sokat sétáltunk a Korong ut-

cában – mondja Luca – Attila, anyám és én. Ez még huszonnégyben volt, amikor egy ideig majdnem minden nap eljött hozzánk. Leginkább ők beszélgettek ketten. A Korong utca nagy része akkor még rét volt.”

A különben kritikus Sárközy Péter fenntartás nélkül elfogadja Szabolcsi véleményét. (2001. 182. Egyik érve, hogy Tamás Attila az akadémiai irodalomtörténet, a „spenót” egyik szerzője volt!) Szöke György óvatosan nyilatkozik: mindkét kutatónak igazat ad, Szabolcsinak így: „...nem alaptalan Szabolcsi Miklós sejtése sem, mikor az anyakép rejtett jelenlétére is utal e versben.” („A mindenség-gel mérd magad” című tanulmánykötetben, Bp. 1983. 103.) Ez viszont bármelyik költő bármelyik szerelmesverséről, sőt tudomásom szerint bármelyik férfi bármelyik szerelmeséről elmondható.

A vers 9. sorában az *s* utáni vessző ugyanolyan előadási jel, mint a *Reménytelenül* (452) 1. sorában a *végül* utáni vessző.

A 11–12. sor rímpárjával Kosztolányinál háromszor is találkozunk. A *Most harminckét éves vagy...* kezdetű darabban (*A bús férfi panaszaiból*):

és *lassan*
megyek fehér ruhában a
lugasban.

Paul Verlaine *A porban heverő Ámor* című versének műfordításában:

A tegnapi esti szél leverte Ámort,
Aki az íjját feszítette *lassan*
És huncutul mosolygott a *lugasban*...

(Modern költők. 2. kiad. I, 121.)

René Schickel *Távoli muzsika* című versének műfordításában:

S eszébe hozza *lassan*,
Hogy rózsálló *lugasban*
Nők lengedezve jártak...

(Uo. II, 188.)

543. Irgalom Mj. 1936 októberében. A 9–10. sorhoz Fejtő Ferenc – Garai László által lejegyzett – magyarázatát idézem: „*Mit oltalmaztunk* (ti. a demokrácia értékeit a totalitarianizmus szorításában), *nincs jelen* (az európai demokráciák, mindenekelőtt pedig a franciaországi Népfrent-kormány, megtagadta a támogatást a halálos veszélybe került spanyol demokráciától), *azt most már támadóink védik* (Sztálin az 1936. augusztusi perrrel *s* a törvényellenesen elítélt bolsevik forradalmárok statáriális gyorsaságú kivégzésével a legbrutálisabb támadást intézte a demokrácia ellen – ugyanakkor a Szovjetunió volt az egyetlen állam, amely államként támogatta a spanyol köztársaságot...)” („miért fáj ma is” 1992. 142.)

A 13–14. sorhoz illik ez a Freud-idézet: „A harmadik és legérzékenyebben találó megbánást azonban az emberi nagyzás a mai lélektan kutatásától kapta; ez ugyanis be akarja bizonyítani az énnel, hogy még a saját házában sem úr, hanem szűkös hírekre van utalva afelől, ami a lelkiéletében tudatalanul lejátszódik.” (Bevezetés a pszichoanalízisbe. Bp. 1986. 234.)

544. Judit A Szántó Judittal való szakítás 1936 nyarára tehető; a vers őszi. Első fogalmazvány – Fehér Erzsébet valószínű feltételezése szerint – ugyanakkor, okt. 5-én keletkezett, mint a Hirsch Albertnéhoz írt levél, amelyben a költő Judit számára anyagi támogatást kért. (Lev. 286. sz.)

545. [Bocsássátok meg...] Gyömrői Editről szól; az *...aki szeretni gyáva vagy* (548) 5. és 13. sorában is *ringyónak* nevezi.

546. [Szólj hát, mit tegyek én, hogy szeress...] Kézirata ugyanolyan, mint a következő szám alatt közölt töredéké.

547. [Segítetek, hogy meg ne öljem...] Az ölés motívuma már a máj. 27-i *Szabad-ötletek jegyzékében* is megvan: „ha Gyömrőit megölném – mi sem volna könnyebb...” (SZÖ 138,1)

548. ...aki szeretni gyáva vagy Kelte: 1936. okt. 23.

Az 5. sorhoz: SZÖ 94,1: „a neurotikus a perverz fordítottja, az analitikus a kurva fordítottja” Első része Freud-idézet: „Die Neurose ist eine negative Perversion.” (Szóke György, Tiszatáj 1987/12. 72.)

A 27. sorhoz: a költő ezt mondta Illyés Gyuláról Vágó Mártának: „Az viszont nagyon jó, igazán milyen jó, hogy *kezet fogtam a vén kapu kilincselével*, de én azt írtam: *Add kezembe e zárt világ kilincset, könnyű kezedet – vár kinn a szabad.* – Mégis én vagyok a különb költő!” (Vágó M. 1975. 281.)

549. Kosztolányi Kosztolányi Dezső 1936. nov. 3-án halt meg.

A vers 3. sorában a költő a *Hajnali részegség* e két sorára alludál:

Az emberek földöntve és vakon
vízszintesen feküsznek...

(Wacha Imre, Magyar Nyelvőr 1964. 140–149.)

550. Nagyon fáj A költő 1936. nov. 9-én írja Gyömrői Editnek: „Írtam egy hosszú verset arról, hogy ez mennyire fáj, a vers nagyon szép...” (Lev. 296. sz.)

A Gyömrői Editre szórt átkok írásakor a költő emlékezett szegedi egyetemista korának egyik olvasmányára: Balassa Bálint Minden munkái. 1–2. köt. Életrajzi bev. s jegyz. ell. Dézsi Lajos. Bp. 1923. Dézsi József Attilának kedvelt professzora volt, s idézett kiadványát sokat forgatta. E kiadvány első kötete Balassi Bálint verseit tartalmazza, a második csaknem ugyanannyi XVII. századi verset, melyeket Dézsi részben Balassinak tulajdonított, részben Balassi Bálinthoz kapcsolt valamilyen módon. Ezek között vannak a XVII. században élt gróf Balassa Bálint versei is, csak a név és a család azonossága miatt. Erre a kiváló költőre, aki úgy él a köztudatban, mint a XVII. századi „udvari költészet” szürke művelőinek egyike, a versértő József Attila joggal figyelt fel. Egyik versét (*Élj örökké drága virág...*) dicsérte Bókának (Bóka László: József Attila. Esszé és vallomás. Bp. 1975. 84.) s beválogatta Lesznai Anna antológiájába. (Virágos szerelem. Magyar szerelmes versek. Bp. 1932.) Gróf Balassa (és nem XVI. századi klasszikusunk, mint Szabolcsi tévesen írja, KL 703.) egyik átokversére, amelyben szörnyű átkokat szór egyik haragosára (Dézsi idézett kiadásában a II, 398–402. lapon) bizonyára emlékezett József Attila (netán újraolvasta), amikor ugyancsak szörnyű átkokat szórt Gyömrői Editre. Balassa versének azokat a szakaszait idézem, amelyek összevethetők az Edit-versek némely részleteivel:

1. Éles elméd légyen, felejtsd el nevedet,
Mint Messala, ki nagy fájdalmat érezett;
Hascömör kirágja tőből köldöködet,
Hogy minden csudálja ily betegségedet.
2. Tengeri csudák is csudádra jöjjenek,
Húsevő madarak mind özvegyüljenek,
Várván, hogy hamarabb testeddel éljenek,
De rossz szerencsédén ők is elhüljenek.
10. Hurron feleséged olly fattyakat szüljön,
Kik közül az egyik lábaidra düljön:
Másik kezed fogva a nyakadra üljön,
Harmadik pálcázzon, csakhogy meg ne öljön.
11. Haljon meg, kit kedvelsz, éjjel az öledben,
Undok férges méreg teremjen kebledben,

Ijesztő fantasma járjon személyedben,
Koldús is üldözzön egész életedben.

Balassa versének 2. szakasza a *Nagyon fáj* 24–26. versszakaival vethető össze.

551. Két hexameter A Szép Szó decemberi számában jelent meg. Tördelési okokból (hogy ti. az 552–560. sz. versek, illetőleg variánsaik páros-páratlan oldalakra kerüljenek) tettem ide.

552. Kirakják a fát A Népszava Naptárnak a szegedi Egyetemi Könyvtárban levő példányán az ügyészségi átvételi bélyegző dátuma: 1936. nov. 26. (Lengyel András szíves közlése.)

A 2. sor *őszi dél*-jét nagyon gyakran *őszi szél*-lé banalizálják egyes kiadások és idézetek, még mostanában is. (Szóke 2003. 60.)

553. Majd megöregszel Szabolcsi Miklós megállapította, hogy a vers „majdnem teljesen egy Pierre Ronsard-pastiche”. (KL 697–698.) Szabó Lőrinc fordításában közlöm, Szabolcsi nyomán:

Ha majd öreg leszel

Ha majd öreg leszel, és este gyertyafénynél
tűz mellett üldögélsz, s az orsót pörgeted,
csodálkozva fogod zümmögni rímemet,
hogy egykor mint a vers tündére bennem éltél.

Szolgálóid között nem lesz, aki e névnél
föl ne figyelne, bár szunyókál reszketeg;
Ronsard! – hallja a szót s folytatja versemet,
melyet neved örök himnuszaként idéztél.

Én a sírban leszek, csonttalan árny, aki
mirtuszlombok alatt kínjait piheni;
te öreg néni a tűzhelynél, aki fázik,

s bánja szerelmemet, és hogy megtagadott.
Élj hát, higgy nekem, és ne várd a holnapot:
rózsa az ifjúság, élvezd, amíg virágzik!

Az 550. sz. vers jegyzetében idézett Balassa-vers 11. szakaszának emléke is él a vers 5. szakaszában.

554. Mint a mezőn...

Az 553–554. sz. vers a Szép Szó novemberi számában jelent meg. Az ügyészség átvételi keletbélyegzője: nov. 11. (Lengyel András közlése, Magyar Könyvszemle 1997. 461.)

555. Ne bántsd A 11. sor emlékeztet a fentebb idézett Balassa-vers 3. sorára. A 12. sor *kapzsi* jelzője a *Szabad-ötletek jegyzéke* három helyével is összevág: „Gyömrői adja az aránytalanul egészségeset nem arányos fizetést akar” (SZÖ 123,4–5), „de akkor mit kedveskedik a Gyömrői: a pénztért?” (SZÖ 150,2), „azért kedves, mert fizetünk neki” (SZÖ 151,2).

556. Magány A vers 10–11. sora az idézett Balassa-vers 2. szakaszával, 13–14. sora 10. szakaszával cseng össze.

A vers gépiratát a mellé tett dokumentumok szerint a költő Riedl (Rédei) Margitnak ajándékozta, akivel együtt olvasgatták 1936-ban a *Nagyon fáj* készülő verseit. A hölgy a 30-as években mozdulatművészeti iskolát tartott fenn. József Attilával nem alakult ki bensőbb kapcsolata. A gépiratot Ponor Thewrewk Aurélnak ajándékozta, akitől a PIM-be került.

557. Ki-be ugrál... A 8–10. sorral Kosztolányi *A repülő...* kezdetű versének 4–8. sora vethető össze (*A bús férfi panaszaiból*):

nem oly boldog,
mint én,
ki lassan
ringok a versem ütemén
míg elkészül e költemény.

(Tamás Attila, ItK 1962. 572–573.)

A 14. sor magyarázatához: „Attila ugyanis a következő elméletet alkotta meg. Edit úgy tudná őt meggyógyítani, ha a szeretője lenne, az Oedipusz-vágyat betöltené, mert az Edit most az anyja, tehát, ha ő fizetett Editnek, hogy meggyógyítsa őt, akkor feküdjön le vele, ha nem, akkor fizesse vissza a pénzt!” (Kulcsár Istvánnal Murányi Gábor által készített interjú, Magyar Nemzet 1984. szept. 29.)

558. Azt mondják

559. Kész a leltár

Az 558–559. sz. versek az 551. és 560–562. számúakkal együtt a Szép Szó decemberi számában jelentek meg. (Az ügyészség átvételi keletbélyegzője: dec. 17. Lengyel András közlése, Magyar Könyvszemle 1997. 461.) A költő valószínűleg a Nagyon fáj kötet táplálása, terjedelmi megnövelése érdekében írta a kötet leadása előtt, az utolsó pillanatban ezeket a verseket. (Tverdota 1999. 184.)

A *Kész a leltár* kezdősora a 90. zsoltár Szenczi Molnár Albert által fordított kezdősorának parafrázisa: „Te benned bízunk eleitől fogva.” A 7. sorban a költő a 18. zsoltár 51–52. sorát idézi:

Megfizete igazságom szerint,
Kezeimnek tisztasága szerint.

(Melczer, Kortárs 1975. 646–651.)

A vers 11. és 13–14. sorának életrajzi utalásai más szövegekben is, szinte formulaszerűen előkerülnek. Egy 1933. júl. 4-i riportból: „Fedélzetet sikált, »ampát« merített az áradó Dunába.” (Kortársak... 228. sz.) Ampa = vödör.

A Nagyon fáj szövegének utánközlése: Az Est hármaskönyve 1938. 73. A cím fölötti bevezető szöveg: „1905-ben született Budapesten. Szegeden élt, ma Budapesten tisztviselő. Költő, esszéíró. Verskötetei: Medvetánc (1934, Budapest), Nagyon fáj (1936).” A költőről tehát mint előőről ír, de valószínű, hogy a vers kiválasztása már a halálhír után történt.

560. Elmaradt ölelés miatt A verset kiváltó ok: a költő Vágó Mártával szerette volna eltölteni az estét, de Márta elment egy Toscanini-koncertre. A cím az 1928-ban „elmaradt ölelés”-re is utal.

A költő sokat beszélt Vágó Mártának a versről: „Másnap hozta a verset: *Elmaradt ölelés miatt*. – Veszed észre, mennyire renaissance-kép a második szakaszban: *Milyen tűzvész, miféle kivont kardok?* – kérdezte. Hangosan fölnevetett: – Renaissance! – kiáltott fel újra. Fejét csóválta, ilyenkor bámulta magát, hogy így sikerült valami, amit akart. – Aztán az jutott eszembe – folytatta –, hogy nagyvárosi és mai képet is kellene hozni, valamit, ami a mai reklámképekre emlékeztet. Az áruházakat és reklámképeket fontosnak tartom, ha igazi mai nagyvárosi képet akar az ember, valami áruházi reklámmot láttam is, de szépet, emlékszel Kaffka *Hangyaboly*-ában a japán selyem reklámképére? – megint nevetett – és, ugye, angolul létrának hívták? – *a harisnyádon ha egy szem leszalad* már ez! – Ferdén egymás fölé emelt ujjával mutatta a »létrát«. Roppant örült. – A legjobb az egész versben: *Makacs elmulás tolja a világot maga előtt, mint bányász a szenet, melyet kifejtett, darabokra vágott. De mélyben, egyben él, aki szeret*. – Úgy forgatta csuklóján szétfeszített ujjait, úgy fűrt vele, mintha azzal fejtené, forgatna ki valamit a helyéből. – Észrevetted, hogy az elmulás elleni küzdelemtől kétszer is szó van benne? – kérdezte. – *Az a művész pörölt az elmúlással* a másik. – Megint elégedetten nevetett, kissé zavarban, hogy ennyire örül, de mégis. – Csak ezzel a kettővel lehet az elmulás ellen küzdeni – mondta aztán valami furcsa kötekedő hangon, mintha ellenvetéseket hártana el, megrázta a fejét, és fölemelt ujjal, oktató hangsúllyal folytatta: – Szerellemmel – itt kedvesen elmosolyodott, de megint elkomolyodva folytatta: – és a művészettel, illetve munkával. – Egyszerre lehorgaszotta a fejét: – Ki-

csit zavaros a kép – mondta letörten – a bányász is az elmúlás ellen küzd a munkájával, éppúgy, mint a művész, és én ellentétül hozom! – Arcán feszültség és büntudat tükröződött...

Akkor szintézis létrehozásáról kezdett beszélni az analízis útján, hogy megfelelőbb kép lett volna, ha talált volna olyat, ami azt ábrázolta volna. Hiszen a szétfejtett, darabokra vágott szén fűti az üzemeket és az otthonokat. Tovább élünk, ha fűtünk, pedig az égés is bomlás – elmúlás. A szén elég, de az égésben termelt hő új életet teremt... – A szétbomló, izzó lélek is csodákat termelt még egyideig. De most újra bosszankodott, hogy nem elég világos a gondolatmenet, és még azon morfondírozott, hogy a bomlási termék, a szilárd anyag hővé pusztulása azt jelenti-e, hogy új élet csak valami más pusztulása árán jöhet létre – de újra megszakította magát, hogy hülyeség az egész. – Hiába, nem tudom jobban megcsinálni – mondta végre is.” (Vágó M. 1975. 236–238.)

561. Kései sirató Szabolcsi (ÖM 1952, 1955) és én (ÖM 1984. 484. sz.) a verset a 42. sor gépiratos változatának utalása alapján („tizenhat éve már”) 1935 végére tettük. (A viszonyítási dátum 1919. dec. 27-e, anyja halálának a napja.) A „tizenhat éve már” szavak már a kétségtelenül 1935 eleji *Ajtót nyitok* (492) című versben szerepelnek, pedig ekkor még csak tizenöt év telt el anyja halála után. Sárközy Péter szerint a ritmus kívánta így. De még ha a „tizenhat éve már” formulát szó szerint kellene is venni, akkor is jobb helye van a versnek a Nagyon fáj nő-portréi után. Stílusában is. Beney Zsuzsát idézem, aki az *Az a szép, régi asszony* (542) kapcsán írja: „A magunk részéről nem azt tartjuk fontosnak, hogy az említett vers valóban az anyára, vagy valaki másra vonatkozik-e – az utóbbit tartjuk valószínűnek –, hanem azt, hogy József Attila képes volt arra, hogy anyjáról is ebben a hangnemben írjon.” (József Attila-tanulmányok. Bp. 1989. 85.) Vágó Márta 1936. őszi emlékek között írja, hogy „hozta a *Kései siratót*”, majd idézi a költő véleményét a vers 16. soráról: „Aztán például ilyenekben is láthatod, hogy mivel vagyok jobb költő másoknál: A *Kései siratóban*: *neked, én konok, csirkét is szereztem* – és te már halott voltál – vagy – és te már messze voltál – írnia egy kevésbé jó költő, de én mit írtam? *s te már seholse voltál*. Ez a tökéletes megoldás.” (Vágó M. 286–287.)

Mindezek alapján Szabolcsi és a magam korábbi véleményével szemben Sárközy Péterét fogadom el (ItK 1971. 715.), és a verset 1936 végére teszem.

A vers a népi siratóénekek ismeretében készült. Ezek jellemző sajátossága az egyes szám első személyű előadásmód, a sirató és az elhunyt fiktív dialógusa. (N. Horváth B. 1992. 119–125.)

562. Kiáltozás Vágó Márta felidézi a költő szavait: „Hamarosan hozta a *Kiáltozást*. Felolvasta... »Mint a tutaj«, láttam nem jó. Végre eszembe jutott »fatutaj«, így nyertem egy alliterációt a »folyamon«-hoz – nem baj, hogy pleonazmus, magától értetődő, hogy fából van a tutaj, mert így szebb – itt kissé élénkebb mellézköngék kerültek a hangjába – jobban látni az összeácsolt fatöngöket – bágyadt gesztussal mutatta az »összé«-t. Fáradt, szaggatott volt a beszéde. – Előbb jobbnak látszott »eszméi közt – rácsai közt« – de nem, jobb »a rácsok közt«, tartalmilag is, a rács mégsem annyira sajátja a majomnak, mint nekem eszméim. Az »ugrándoalom« előtt előbb csak annyi volt: »vicsorgok«. Aztán megvolt a »félék a büntetéstől«, de közben még egy szó kellett legalább. Így hoztam: »mert semmit sem hiszek s nagyon«. Ez a külön, annyi, de annyi küzdelem végső eredményéről beszámoló, ismételt de teljes, kietlen vallomás csak kiegészítő, pótló pár szónak »kellett neki! Egy véresre mart agy munkája ez már!

Hihetetlen mit sűrített már egy sorba, mi mindent hozott fel a tudattalan mélyéből, és milyen hatalmas energiával rögzítette meg! – Később, mikor a fiúknak is felolvasta, haragudott, hogy nem könnyen értjük meg. Feri a második szakaszt értelmileg túl széjjelszakítottunk, túl nehezen érthetőnek találta. Attila vállat vont: – Törjék a fejüket! Kérőddzenek rajta egy kicsit! Nem kell mindent előre megrágni az embereknek, hogy egész könnyű legyen. Persze kifent herélőkést kellett volna írnom, akkor talán világosabb volna, de azt nem lehet. – Fejtő arca eltorzult. Vajon, aki analitikusan nem orientált, megértheti-e a kasztrációs félelemnek ezt a kínosan tökéletes kifejezését? – gondoltam magamban. – Gyerekek vagytok! Márti az egyetlen felnőtt köztetek – mondta. Először mondott rólam ilyet, az analizáltak kapcsolatát aláhúzza.

– Aki nem ért az analízishez, az úgy értheti, hogy »*aki semmiben sem hisz*«, ezért fél a büntetéstől. Azt hiszem, vallásos büntudati alapon is megközelíthető a dolog, vagy nem? – kérdeztem. – De semmiben nem hinni, az egyértelmű a törvényeknek, tabuknak való ellenszegüléssel is, amiért megtorlás jár. Ha akarnak gondolkodni, tehetik – mondta.” (Vágó M. 1975. 274–275.)

563. Semmi A vers a Nagyon fáj tartalomjegyzékében a kötet záróverse lett volna.

564. Herz Henrik Őméltóságának Kelte: 1936. dec. Herz Henrik az Első Magyar Papírgyár R.T. vezérigazgatója volt. Az ő közbenjárására (öt Hatvány Lajos kérte meg) kapott a költő papírt a Diósgyőri Papírgyártól a Medvetánchoz és a Nagyon fájhoz. (Fehér Erzsébet, Tiszatáj 1966. 310.) A verset az ŐM, majd utána az ÖV a „rögtönzések, tréfák, személyes érdekű apróságok” közé osztotta be. Ennek a mintegy degradáló besorolásnak az indítóoka az lehetett, hogy a moszkvai Új Hang 1939. januári számában Gábor Andor annak bizonyítékául nyomatta le a verset, hogy „egy szóval már nem jellemezhető társadalmi rend a költő egyéniségét hóhérbárdal hasította ketté” A költő egyszerűen csak hálás volt annak a tőkésnek, akinek segítségével aligha jelenhetett volna meg a Medvetánc és a Nagyon fáj. Elsőnek Bóka László rehabilitálta a verset, mondván, hogy ebben a versében József Attila a költői mesterség hallatlanul tömör és érzékletes megfogalmazását adja. (Válogatott tanulmányok. Bp. 1966. 1595.) Szőke György az ÖV-ről írott recenziójában (ItK 1985. 123–127.) szintén vitathatónak tartotta a besorolást.

565. [mint locspocs-fényben...] A kézírás az utolsó évekre vall; a „karácsonyesti gondolatok” akár 1934, akár 1935 vagy 1936 karácsonyán támadhattak.

*

Cserépfalvi Imre magának tulajdonította a Nagyon fáj kiadásának ötletét. (Tverdota, 1999. 180.) Szerződése a költővel:

Budapest, 1936. december 10.

Nagyságos
József Attila urnak
B u d a p e s t

Az alantiakban közlöm megállapodásunkat a kiadandó „Nagyon fáj” c. verskötetetedet illetően:

1.) A fenti könyvedhez a papírt Te szállítod. Ezen papírnak az értékét felbecsüljük és az eladások után befolyó összegből legelső sorban ezen papír értékét fogom részedre kifizetni.

2.) Ezen fenti járulékon kívül megillet Téged a szokásos 10 %-os szerzői honorárium a könyv bolti árából, melyet olyan arányban fizetek ki Neked, ahogy az eladások megtörténnek.

3.) Ugyanilyen feltételek vonatkoznak a fenti könyv esetleges további (második stb.) kiadására is, amelyre Te nekem obtiót adsz. Ugyancsak obtiót nyújtasz nekem a jövőben írandó és kiadandó további munkádra is, melyet 3 éven belül írsz.

A rend kedvéért szíveskedjél jelen levelem másolatát aláírva visszaküldeni.

Őszinte nagyrabecsüléssel maradok

tisztelettelő barátod:

Cserépfalvi
(PIM JA 461. Lev. 303. sz.)

Vágó Márta úgy emlékezett, hogy a költő eredetileg egy terjedelmesebb kötetet szeretett volna kiadni. „A Nagyon fáj kötetet kezdte már összeállítani, és beszélte, hogy megmondta Cserépfalvinak: nem érti, miért akar egy ilyen vékony kis kötetet kihozni tőle, hiszen még kevesebb vers van benne, mint a legelső kötetében!” (Vágó M. 1975. 276.) A kötetben végül is 1935–1936-ban írt verseinek javát tette közzé. Egyetlen kivétel az 1932-ben írt *A város peremén*, amelyet szándéka ellenére kellett kihagynia a Medvetáncból. Fennmaradt a kötet nem teljes nyomdai gépirata (PIM JA 137/III), amelyet a PIM szakleltári lapja szerint a Löbl Dávid és Fia nyomdájában dolgozó szedőmunkás őrzött meg és ajánlott fel – neve említése nélkül – 1948-ban a Magyar Munkásmozgalmi Intézetnek.

Ugyanez lehet a provenienciája a kötet tintával írt, végleges tartalomjegyzékének is. (PIM JA 137/I. – A tartalomjegyzék egy valamivel korábbi változata: PIM JA 465.) A gépiratok felső részére ceruzával írt szám az illető vers kötetbeli sorszáma; az alsó részére írt szám azt mutatja, hogy hány lapot foglal el a vers a kötetben. A költő a legtöbb gépiraton vonalakkal azt is megjelölte, hogy miképpen tördeljük a szöveget. A kötet verseit úgy soroljuk fel, hogy melléírjuk a nyomdai gépirat és a Szép Szó-beli megjelenés (1936-os évf.) adatait is. (Megjegyzendő, hogy a 137/III. sz. pallium 12–13. lapja *A Dunánál* egy másik gépirata, tévedésből került ide.) A kötet tartalma a következő:

[1–4]: Üres.

[5]: NAGYON FÁJ | JÓZSEF ATTILA | versei | CSERÉPFALVI

[6]: Felelős kiadó a szerző. Löbl Dávid és Fia (fel. vez. Dr. Löbl Ödön)

7–9:	A bűn (506c)	—	—
10–11:	Én nem tudtam (504c)	137/III/1	3 —
12–13:	Mint gyermek (505)	137/III/2	4 —
14–15:	Ajtót nyitok (492)	—	—
16–17:	Emberiség (510b)	—	—
18–19:	Emberek (501b)	—	SZSZ dec. (210.)
20–21:	Ha a hold süt (519)	137/III/3	8 SZSZ márc. (7.)
22–23:	Harag (514)	—	SZSZ márc. (8.)
24–29:	A város peremén (432)	137/III/4	10 —
30–33:	Levegőt! (515b)	137/III/6	11 —
34–38:	A Dunánál (526)	137/III/10	16<12> SZSZ jún. (3.)
39:	Egy spanyol földműves sírverse (536)	—	SZSZ okt. (4.)
40:	Két hexameter (551)	—	SZSZ dec. (210.)
41–42:	Kirakják a fát (552)	137/III/8	14 —
43–44:	Irgalom (543b)	137/III/9	15 SZSZ okt. (8.)
45–46:	Amit szivedbe rejtessz (521)	137/III/14	17 SZSZ máj. (211.)
47–48:	Temetés után (509)	137/III/15	18 SZSZ okt. (5.)
49–50:	Gyermekké tettél (522b)	137/III/16	19 SZSZ máj. (212.)
51–54:	Balatonszárszó (537)	137/III/17	20 SZSZ okt. (3.)
55–56:	Jaj, majdnem... (539b)	137/III/18	21 SZSZ okt. (5.)
57–58:	Judit (544b)	137/III/19	22 SZSZ okt. (7.)
59–60:	Az a szép, régi asszony (542b)	137/III/20	23 SZSZ okt. (7.)
61–62:	Világosítsd föl (540b)	137/III/21	24 SZSZ okt. (6.)
63–64:	Kosztolányi (549b)	137/III/22	25 SZSZ nov. (115.)
65–67:	...aki szeretni gyáva vagy (548)	137/III/23	26 SZSZ nov. (115.)
68–73:	Nagyon fáj (550)	137/III/24	27 SZSZ nov. (116.)
74–76:	Majd megöregszel (553)	137/III/26	28 SZSZ nov. (120.)
77–78:	Mint a mezőn... (554)	137/III/27	29 SZSZ nov. (121.)
79–80:	Ne bántsod (555b)	—	SZSZ dec. (213.)
81–82:	Magány (556)	—	SZSZ dec. (214.)
83–84:	Ki-be ugrál... (557)	—	SZSZ dec. (215.)
85–86:	Azt mondják (558b)	—	SZSZ dec. (216.)
87–88:	Kész a leltár (559b)	—	SZSZ dec. (217.)
89–90:	Elmaradt ölelés miatt (560)	—	SZSZ dec. (211.)
91–93:	Kései sirató (561b)	—	SZSZ dec. (212.)
94–95:	Kiáltozás (562)	—	SZSZ dec. (215.)

[96]: Üres.

[97–99]: Tartalomjegyzék

[100]: Ez a könyv a Diósgyőri Papírgyár merített papirosán készült, Löbl Dávid és Fia nyomdájában 1936 decemberében. E rendes kiadáson kívül megjelent 1–50-ig számozott példányban is, a költő aláírásával. A borítékot Nemes György tervezte. Cserépfalvi Imre kiadása.

Az *Én nem tudtam* (504c) gépirata a 3-as sorszámot viseli, holott a megjelent kötetben ez a második darab. Az 1. sorszámú lap a kötet címlapja lehetett. A *Dunánál* (526) a 16. sorszámú, holott ez a vers a 12. darab a kötetben. A korábbi tartalomjegyzékben (JA 465.) a vers címe eredetileg a 16. helyen, az *Irgalom* (543) után állott, majd a költő a címet áthúzta, és beírta a 12. helyre, a *Levegőt!* (515b) után. A gépiraton sajátos módon a 16-os számjegy után egy áthúzott 12-es látszik, pedig éppen fordítva kellene hogy legyen. Ez talán azzal magyarázható, hogy a vers helyét a költő kétszer is megváltoztatta: először a 12. helyre tette, majd a 16.-ra, végül ismét a 12.-re. A tartalomjegyzék sorrendje egyébként megegyezik a kötetével. A *Kiáltozás* (562) címét a költő előbb a *Magány* (556) és az *Azt mondják* (558b) közé írta, majd nyíllal a végleges helyére utalta. Ez után még a *Semmi* (563) címe is szerepel, de ez a vers nem jelent meg.

A Szép Szó 1936. évfolyamában megjelent valamennyi vers szerepel a kötetben is. Csak a novemberi számban megjelent versek sorrendje azonos a kötetével, a többi vers sorrendjét a költő többé-kevésbé megváltoztatta. A Szép Szó lapszámát azért adtuk meg, hogy a sorrendváltoztatás tanulmányozható legyen.

A források összefüggése szempontjából a Nagyon fáj versei három csoportra oszlanak. Az első csoportba azok a versek tartoznak, amelyek először a Szép Szó 1936. március–szeptemberi számaiban vagy más periodikákban jelentek meg, és amelyeknek a szövegét a gépiratról szedték ki. Öt vers gépirata (*A bűn, Ajtót nyitok, Emberiség, Emberek, Harag*) nincs meg; feltehetőleg elvesztek. – A második csoport a Szép Szó 1936. október–novemberi számaiban megjelent versek csoportja. Két vers, az *Egy spanyol földműves sírverse* (536) és a *Két hexameter* (551) kivételével valamennyinek megvan a gépirata is, de a szöveget nem erről szedték ki, hanem a Szép Szó már meglévő szedését használták fel a kötet nyomásához. – Végül a harmadik, a Szép Szó decemberi számában megjelent versek csoportjában a gépiratok mind hiányoznak, feltehetőleg nem is készültek, mert a Szép Szó és a kötet szedése és nyomása szinte egy időben történt. Itt a két nyomtatvány között nincs is semmiféle eltérés.

A szövegek részletekbe menő összehasonlítását azokkal a versekkel kezdem, amelyeket a gépirat alapján szedtek ki.

Az *Én nem tudtam* (504) kötetbeli szövege csak a 4. sorban tér el a gépirattól: g Bűnről – Nagyon fáj Bűnről. A hosszú ékezetet talán a 2. sor analógiájára tette a szedő az *ű*-re. A gépirat a gondosan fölékeztettek közé tartozik, s a vers öt kéziratában ez az *ű* mindenütt rövid. Ezért ezt a betűt észre nem vett sajtóhibának minősíthetjük.

A *Mint gyermek* (505) gépirata betű szerint egyezik a kötettel. A következő vers, a *Ha a hold süt* (519) 18. sorában a gépiraton *szétfeccsen*, a kötetben *szétfreccsen* változat található. Nem lehetetlen, hogy a költő a korrektúrában beszúrt egy *r* betűt, mert máskor is előfordul, hogy rétegnyelvi alakot köznyelvvé helyettesít. Erre a Nagyon fáj anyagában is van példa: a *Kirakják a fát* (552) 9. sorában a *kölyök* korábbi kéziratokban *kölök*. Az Értelmező Szótár adatai szerint az irodalmi nyelvben a *feccsen* változat járja, s maga József Attila is egyik (igaz, jóval korábbi) versében ezt az alakot írja: *Száz ringó csókom feccsen az égbe szét.* (147, 17) Érdekes, hogy az ÖM jegyzeteiben (1955. II, 420.) a szerkesztők regisztrálni akarták a Szép Szó és az egyik gépirat *szétfeccsen* változatát, de a szedő itt is a köznyelvi alakot szedte ki, s a jegyzet ezáltal értelmetlenné vált. Valószínű, hogy a Nagyon fáj kötetben is a szedő beavatkozásának köszönhető a *szétfreccsen* alak, és sajtóhibának minősíthető.

A *város peremén* (432) gépiratán a szöveg négy helyen tér el a kötetétől. A 41. sorban a *sötöttük* nyilvánvaló sajtóhiba, s nagyon valószínű, hogy a 49. sorban a *le* utáni kérdőjel is az. Török Gábor a szerző tudatos változtatásának tartja. („A kérdés gúnyos indulata e módon, ezzel a három kérdőjellel

főlerősödött.” József Attila-kommentárok. Bp. 1965. 160.) Nem egészen valószínűtlen, hogy a költő a korrektúrában beszűrt még egy kérdőjelet; ez ellen a feltételezés ellen szól viszont a vers számos korábbi változata és az a tapasztalat, hogy a költő az írásjelezést inkább egyszerűsíti. Mint sajtóhibatípus (perszeveráció) egyike a leggyakoribbaknak. – A 67. sor *szívvel – szívvel* változatával nem tudok mit kezdeni. A 68. sorban viszont a gépirat hibáját, a *szívet* utáni felesleges vesszőt javította ki a szedő vagy a költő a kötetben.

Nem állapítható meg, hogy a *Levegőt!* (515b) 53. sorában a *lélek* utáni vessző miért maradt el a kötetben. Az 59. sorban a *Szívünk* utáni vessző elmaradása viszont kétségtelenül sajtóhiba, amelyet a költő nem javított ki.

A *Dunánál* (526) szövegét néhány helyen valószínűleg maga a költő javította. (Lásd az apparátusban a 15–17. és 52–53. sorok változatait.) Talán csak a 21. sor *ugy* szavának *u*-ja változott *ú*-ra a szerző szándéka ellenére, de ez sem biztos.

Legalább egy helyen az *Amit szivedbe rejtesz* (521) szövegét is javította a költő: a 13. sor *nyolcvan éves* szavainak kezdőbetűjét verzálra változtatta. Valószínű, hogy a cím és az ajánlás apró módosítása is tőle származik. A 7. sor *úgy* és a 15. sor *míg* szavában viszont a szedő is szedhetett hosszú ékezetet.

Nehéz dönten a *Gyermekké tettél* (522b) 13. sorában levő változatok kérdésében. A sor a szedői gépiraton (és valamennyi többi szövegforrásban) ez:

Reám néztél s én mindent elejtettem.

A kötetben az utolsó szó erre változott: *felejtettem*. Nem állíthatjuk teljes bizonyossággal sem azt, hogy a költő beszűrt a korrektúrában egy *f* betűt, sem azt, hogy a szedő tévedésből szedett *felejtettem*-et. Ez volna a költő egyetlen olyan változtatása, amely a szöveg értelmét módosítja, az ilyenfajta sajtóhiba pedig legalábbis szokatlan. Mégis, talán több érv sorakoztatható fel az *elejtettem* változat hitelesebb volta mellett: a 13–14. sor igéinek következetesen befejezett szemlélete; az, hogy a következő sor *elakadt szavam* részlete a *felejtettem* után némileg tautologikus lenne; az is, hogy a költő egyik, Gyömrői Edithhez írt levelében (akihez a vers is szól) használja ezt a szót: „...csak a nagy zuhan nagyot, ne ejtsen el hát engemet!” (Lev. 293. sz. 341.) Az *elejtettem* (kétértelműségével is) több asszociációt kelt, mint a banálisabbnak látszó *felejtettem*. (További érvek: Kortárs 1979. május, 779.) Míndezek alapján a *felejtettem* szót sajtóhibának minősítettem és javítottam.

A versek második csoportjában nem a gépiratot követte a szedő, hanem a Szép Szó október–novemberi számainak szedését használták fel a kötet nyomásához. Azok az apró szabálytalanságok, amelyek még a leggondosabb nyomdai munkában is előfordulnak, mindkét nyomtatványban ugyanazok. Jól látható például a *Kiáltozás* (562) nagyított fényképén (ÖV 1984. I, 527–528.), hogy a *hes-sentsétek* második *s* betűje mindkét nyomáson egy kissé feljebb van.

Ez még ott is így történt, ahol a folyóirat szövegét a költő a szedői gépiraton megváltoztatta. A *Jaj, majdnem...* (539) első két sorát például felcserélte, s ezt a két sort újraszedték, de a további sorokat már a meglévő szedésről nyomták. Meg van változtatva a gépiraton és a kötetben a *Kosztolányi* (549b) 4–5. és az *...aki szeretni gyáva vagy* (548) 23. és 28. sora is. A szedő tehát úgy dolgozott, hogy a Szép Szó levonatát összevetette a gépirattal, s ahol eltérést talált, ott az illető sort átszedte.

Míndössze egy helyről bizonyítható, hogy a költő a korrektúrában apró változtatást végzett a szövegen: a *Jaj, majdnem...* (539) említett két sorának végén a gépiraton egy-egy felkiáltójel áll; a Szép Szóban vessző, illetőleg gondolatjel; a kötetben egy-egy pont.

Néhány további helyen is eltér a Szép Szó szövege a kötetétől, de ezeknek a változásoknak nem tudtam megállapítani az okát. A feltűnő címekben valószínűleg ugyanaz történt, mint a megváltoztatott szövegű sorokban: a szedő észrevette, hogy a gépiraton más van, és kijavította például az *Egy spanyol földműves sírverse* (536) *ű*-jét *í*-re, vagy vesszőt tett az *Az a szép régi asszony* (542) *szép* szava után. Egy-egy betű ki is eshetett a Szép Szó szedéséből. Az imént említett vers 11. sorának vé-

géről például leesett egy vessző, és nem pótolták. Lehet, hogy a *Balatonszárszó* (537) 7. és a *Mint a mezőn...* (554) 17. sorában is történt valami technikai jellegű hiba.

A probléma azonban az, hogy a verseknek e második csoportjában a gépirat több más esetben is eltér a Szép Szó szövegétől, de ezeken a helyeken az átszedés nem történt meg. Még szövegváltozat is akad az eltérések között, mégpedig a következő három helyen:

A *Temetés után* (509) 6. sora:

SZSZ–NF *ez a hirtelen zivatar,*

g *az a hirtelen zivatar,*

A *Majd megöregszel* (553) 24. sora:

SZSZ–NF *a bensődben: szeress-e, ne szeress-e?*

g *a fejedben: Szeress-e, ne szeress-e.*

A *Mint a mezőn...* (554) utolsó sora:

SZSZ–NF *észre se venném, ha szeretne.*

g *már észre se venném, ha szeretne.*

A központoszási eltérések számosabbak, s azokban a versekben is előfordulnak, amelyeknek a szövegét a költő módosította, s a szedő a módosított szöveget szedte ki, például az *...aki szeretni gyáva vagy* (548) esetében.

Vajon miért nem történt meg ezek a helyeken a szöveg javítása? A kérdés megválaszolásához meg kell vizsgálnunk, milyen körülmények között jött létre a költő utolsó verseskötete.

A Szép Szó novemberi füzetének kelte az ügyészégi kötelezpéldányon: nov. 11., a decemberi: dec. 17. (Lengyel András, Magyar Könyvszemle 1997. 461–462.) A költő nov. 15-e után kezdte összeállítani kötetét. A verseket újra legépelte (ez a JA 137/III. jelzetű szedőpéldány), néhányat, például *A bűn* (506) címűt, teljesen átdolgozott, de itt-ott javította a többi vers szövegét is. Nov. 30-án még nem volt készen; ekkor írja Cs. Szabó Lászlónak: „Azonkívül a Cserépfalvi is naponként sürget, mert könyvet ad ki tőlem és nem akarja lekésni a karácsonyi piacot, és naponta sürget a Bethlentéri Színház is a régen esedékes Lope de Vega fordítás miatt.” (Lev. 299. sz. 345.) Közben tehát a darab fordításán is dolgozott, ebből kb. 1500 sor készült el, de a munka végül is befejezetlen maradt. (ÖM 1967. IV, 263.) Csaknem azonos szavakkal mentegődzik Móricz Zsigmondnál is: „Drága Zsiga bátyám, bocsáss meg, hogy ígéretem ellenére ma sem tettem tiszteletemet. Majdnem délig dolgoztam, tegnap déltől fogva – és este nagyon mélyen elaludtam. Nem is hiszem, hogy egy-két hét előtt, azaz mielőtt azt a versesdráma fordítást, melyet naponta sürget a színház, meg a könyvem, melyet szintén naponta sürget a Cserépfalvi, hogy idejében kihozza a karácsonyi piacra, befejezném, használható lennék.” (Lev. 300. sz. 346.) A munka tehát tovább folyt december első heteiben is. Ilyen körülmények között szinte hihetetlennek tűnik, hogy a költő egy teljesen új munkába kezd. Dec. 9-én írja Bartóknak: „Az történt, hogy érdekesnek tartott ötletemet »Bartók Béla disszonanciájáról« meg akartam írni a keddre virradó éjszakán, hogy délelőtti látogatásom alkalmával megmutathassam. Sajnos, túlbecsültem testi erőmet – elaludtam a találkozózt, mert reggelig dolgoztam.” (Lev. 301. sz. 347.) A tanulmányból csak a vázlat készült el. (ÖM 1958. III, 277, 456.) De ez még mindig nem elég. A Szép Szó decemberi számában tíz verse jelent meg a költőnek. Vannak köztük régebbiek is, de többségük ezekben a napokban készülhetett. Hat-nyolc vers egy hónap alatt: példátlan teljesítmény József Attila részéről, hiszen máskor fél év alatt sem írt meg ennyit. A versek szövegét a kéziratok tanúsága szerint újra és újra átírta, de ezt tette a decemberi számban megjelent régebbi verseivel is. *A Kései sirató* (561) megmaradt korrektúrája alapján idézhető fel talán a legjobban a költő munkamódszere, amely a nyomdász és a kiadó szempontjából valóban kétségbeejtő lehetett. Ezen a levonton a költő a vers szövegét több helyen átírta, a 25. sort háromszor is. A levonat bal felső sarkán ez olvasható: „Láttam. Ennek dacára tarthatja a határidőt! – Utána vissza hozzám! Cserépfalvi.” A kiadó nyilván a méltatlanul kódó nyomdásznak üzent: *hozzá* küldje vissza a levonatot, ne a költőhöz. De a levonat szövege még mindig nem végleges! (Lásd a 33. és 35. sor variánsát.) A költő tehát még ezekben az utolsó percek-

ben is megtalálta a módját, hogy javítsa versét. Hogyan? Valószínűleg úgy, mint a *Magány* (556) című versnél, ahol a változtatásokat egy cédulára írta, amelyet aztán bevitt vagy beküldött a nyomdába.

Az elmondottak talán kielégítő magyarázatot adnak arra, hogy a nyomdász miért nem törődött a központosítás módosításaival. Nem volt már idő rá. Ezeket a helyeket a költő is javítatlanul hagyta. Talán meg sem mutatták neki a kötet egy-egy részének levonatait, attól tartva, hogy ismét átirja verseit; talán beletörődött abba, hogy egy újabb korrektúra végképp lehetetlenné tenné a kötet karácsonyi megjelenését. (Külön tragédia volt, hogy a lázas sietség értelmetlennek és feleslegesnek tűnhetett; a karácsonyra nagy nehezen megjelent kötetet nem vették.)

Felmerülhet az az ellenvetés, hogy a gépiratok nem azt a verziót tartalmazzák, amelyet a költő a kötetbe szánt, hanem már meglevő gépiratos másolatait csak azért rakta össze, hogy a versek tördeléséhez útmutatóul szolgáljanak. A *Jaj, majdnem...* (539), a *Kosztolányi* (549) és az *...aki szeretni gyáva vagy* (548) esetében ezt a feltevést eleve kizárhatjuk, hiszen, mint láttuk, a gépirat szövegét a szerző a Szép Szó megjelenése után módosította, s a kötetben a módosított szöveg jelent meg. Teljesen világos a források kronológiája a *Majd megöregszel* (553) és különösen a *Mint a mezőn...* (554) esetében is. Fennmaradt ugyanis a Szép Szó szedőpéldánya, s mindkettőn szövegmódosítások láthatók. A módosításokat a költő közvetlenül a nyomdába adás előtt végezhetette el. A *Mint a mezőn...* utolsó sorait előbb kézzel fogalmazta, majd a végleges, kiszendülő sorokat is tintával írta a lapra. Ha a meglevő gépiratok már készen lettek volna, nyilván azokat adja nyomdába, nem pedig a kézírással kiegészített, javítgatott szöveget.

A központosítási változtatások vizsgálata is ugyanezre az eredményre vezet. Hankiss Elemér figyelte meg, hogy a költő a központosítás javítása során a nagyobb emfázist keltő írásjeleket (kérdő- és felkiáltójel, gondolatjel stb.) a nyugodtabb pontra változtatja, s hosszú mondatait gyakran több rövidre tagolja. (Valóság 1970/7. 78.) Ugyanez a tendencia figyelhető meg a szóban forgó versek szövegében is. Csak néhány példát a sok közül. A *Balatonszárszó* (537) 19. sorának végén a költő a pontosvesszőt pontra változtatta, s a következő sorban új mondatot kezdett; elhagyta a kérdő- és felkiáltójel a *Majd megöregszel* (553) 25–26. sorának, a *Judit* (544) 16. sorának és a *Jaj, majdnem...* (539) 1–2. sorának végéről (az utóbbit még a korrektúrában); rövidebb mondatokra tagolta az *...aki szeretni gyáva vagy* (548) 10–11. és 16–17. sorának szövegét. Ezek a helyek is azt bizonyítják, hogy a gépiratok a Szép Szó megjelenése után készültek.

A fentebb felsorolt három szövegeltérés elemzése sem cáfolja a forrásoknak ezt az időrendjét. A *Temetés után* (509) 6. sorában az *az* szó esetleg géphiba is lehet, de valószínűbb, hogy a múlta emlékező versben a közelre utaló *ez* szót a költő változtatta meg. A *Majd megöregszel* (553) 24. sorában a *bensődben* talán szebben hangzik, mint a *fejdedben*, ám a korábbi, még érzelmesebb *szivedben* megváltoztatása inkább azt mutatja, hogy a költő szándékosan törekedett az egyre szárazabb megfogalmazásra. Érdekes a *Mint a mezőn...* (554) utolsó sorának változata. Az utolsó sor szótagszámának megváltoztatására, s így történő hangsúlyozására éppen a Nagyon fáj kötetben, a *Harag* című versben (514) találunk példát. Ez történt a *Mint a mezőn...* utolsó sorában is; ráadásul az így kiemelt *már* a költő egyik kulcsszava. (Németh G. Béla: Még, már, most. József Attila egyik kései verstípusáról. Alföld 1969. június, 64–76.)

Az elmondottak alapján a Nagyon fáj verseinek ezt a második csoportját a szerző eredeti, de a kényszerű körülmények folytán meg nem valósult szándékának megfelelően a gépirat szerint közlöm. A gépirat szövegét csak ott kell javítani, ahol maga a szerző változtatott a korrektúrában: a *Jaj, majdnem...* (539) 1–2. sorában. Az *Irgalom* (543) kötetbeli és gépiratos szövege betű szerint egyezik, az utóbbin viszont az *í* és *ú* betűk hosszú ékezte nincs pótolva. Ezért itt a kötet szövegét adom. A hosszú ékezetek egyébként több helyen is hiányoznak a gépiratokon, a *Nagyon fáj* (550) gépiratán például csak egy helyen van kitéve az *ú* ékezte. Az ilyen esetekben a hiányzó ékezetet a szokásos módon, a többi forrás alapján pótoltam.

566. [Még ne utazz el, Sárkám...] Kelte: 1937. jan. 6. Szabolcsi a műzsát Pásztor Sáriban véli megtalálni, aki a költőnek a Tátrából 1937. febr. 22-én írt egy levelezőlapot. (KL 722.)

567. [Már régesrég...] Kéziratának vonalvezetése feltűnően hasonlít az 572. sz. alatt közölt verséhez.

568. Thomas Mann üdvözlése Ez a vers is, mint az alkalomra készülő, megrendelt versek, például *A Dunánál* (526) vagy az *Amit szivedbe rejtessz* (521), az utolsó pillanatban készült el. A Thomas Mann jan. 13-i látogatását megelőző napról Vágó Márta így emlékezett: „Késő délután volt már. Sürgettem. Becsületbeli dolognak éreztem, és rettegtem a teljes letöréstől is, amit a meg nem írás jelentene. Izgatott az az abszolút biztonság, ahogy ígérte. Unottan legyintett. – Meglesz, nyugodjatok meg, meglesz. Itt nincs hiba – nézett fel keserű fintorral – verset már akkor tudok írni, amikor akarok, csak élni nem tudok – fűzte hozzá ferde mosollyal. ...Egész éjjel dolgozott a kávéházban.” (Vágó M. 1975. 282.)

A vers a Szép Szóban néhány soros bevezetéssel jelent meg: „A Szép Szó pályájának fordulójára: első évfolyamunk befejezése után, második évfolyamunk megindítása elé esett Thomas Mann legutóbbi budapesti látogatása. A nagy író azzal tisztelt meg minket, hogy résztvett tiszteletére rendezett előadóestünkön, január 13-án, a Magyar Színházban. Thomas Mann felolvasását az esten Ignotus Pál előadása vezette be. Utána a műsor szerint József Attila elmondta volna Thomas Mannhoz intézett ódáját, de a rendőrség ezt betiltotta...” (Szép Szó 1937. február, 47.)

A 14. sorban a költő közvetlenül idézi Thomas Mann József-regényének egyik jellegzetes gondolatát. A József és Rúben közötti párbeszédben kétszer szerepel ez a fordulat: „Igen, valóság szerint. De igazság szerint...” A németben: „Ja in Wirklichkeit. Aber in Wahrheit...” (Tóth István, *Magyar Nyelvőr* 1986. 225–226.) Lőrincze Lajos Arany-párhuzamra mutat rá: „Ami József Attilánál *valódi és igaz*, Aranyánál *való* és annak *égi mása*.” (L. L.: *Nyelvőrségen*. Bp. 1968. 432–434.)

A 17. sor utalás *A Varázshegynek* erre a részletére: „Hans Castorp kabátja belső zsebéből olykor-olykor kivette üvegemlékét, melyet egy bélelt borítékban, tárcájában hordott. Kis üveglemez volt ez. Ha az ember egy síkban tartotta a földdel, fekete tükörfénnyel csillogott és átlátszónak mutatkozott, de ha az ég fénye felé tartotta, akkor megvilágosodott és humanisztikus dolgokat látatott: egy emberi test transzparens képét, bordákat, szívet, rekeszizom ívét és tüdőhólyagocskákat, ezenkívül kulcs- és felső karcsontot, s mindezt halvány-párás burokként vette körül a hús.” (A Trostler József–Révay József-féle fordítás szerint.)

A 22–24. sor rímpárja már a *Szabad-ötletek jegyzékében* is: „a hisztéria is rák az emberen, a bánat rág az emberen” (Szöke Gy. 1992. 116.)

A 30. sorban József Attila Thomas Mann családi nevét mintegy etimologizálta, köznévi jelentését beszötte költeményének szövegébe. (Tverdota, ItK 1986. 54.) A *Szabad-ötletek jegyzékében* (18, 7–10) ez a közhelyszerű szólás németül olvasható: „mannlicher | mann | es kommt darauf an ein Man [|] zu sein | Thomas Mann” (A költő netán a német regényből idéz?)

569. [Száz éjszakán...] 2. szakaszának változata az [*Ős patkány...*] (572) 29–31. sora.

570. [Nincs közöm senkihez...] A közöny motívuma a [*Nappal mint földet vad homok...*] (571) kezdetű töredékkel rokonítja. N. Horváth Béla is 1937-es, „teljes értékű” szövegnek tartja. (újraolvasó. Tanulmányok. Bp. 2001. 241.)

571. [Nappal mint földet vad homok...] 7–9. sorának változata az [*Ős patkány...*] (572) 29–31. sora. Lásd még a [*Száz éjszakán...*] (569) kezdetű töredéket is.

572. [Ős patkány...] Vágó Márta úgy emlékezett, hogy 1937 januárjában, a Thomas Mann-est után beszélgettek a költővel a versről. A vers egyes motívumainak eredetéről is részletesen ír: „–Bejelentem neked, hogy lopok tőled. – Csodálkozva nevettem. – Cédulákat húzogattam elő a zsebéből... A múltkor beszéltem, hogy rosszul lettél Berlinben, amikor Alice Solomon a hülyék intézetébe küldött ki, hogy hánytál az utcán, mert... Ide figyelj, ezt csináltam belőle: – *a földgolyón nyomor*

szívárog, mint hülyék orcáján a nyál. – Remek – mondtam – tömör és érzékletes. – Borzalmas. Csak azt nem tudom, pesszimizmus-e, hogy állandóan szívárog, szinte magától, vagy optimizmus, hogy csak a hülyeségen múlik?

...még több is van: a múltkor mondtad, hogy egyik legnagyobb baj a rövid gondolatmenetek, hogy nem gondolnak végig egy gondolatmenetet. Én úgy hiszem inkább, hogy automatizmusokban gondolkoznak, még rosszabb. Azt is mondtad: nem revideálnak. ...Szóval így csináltam meg: *a meg nem gondolt gondolat*.

...Azután a múltkor mondtad a nagyapádat – folytatta – a kolerajárvánnyal. Azt gondoltam, az is »öskőr«, mint a pestis, a már leküzdött betegségek, ez is a fejlődéshez tartozik, de néha újra visszatérnek, tudod, egy lépést előre, kettőt hátra. De szeretném optimisztikusan befejezni a verset. Ebből az első két sort csináltam most: – *Ős patkány terjeszt kórt miköztünk, a meg nem gondolt gondolat*.

Újabb cédulákat szedegetett elő. ...Aztán még mondtad, hogy rossz volt neked, hogy a férjed néha mulatóhelyekre vitt pezsgőzni, kábítást akart, kárpótlást, elterelődést, mert a weimari reszpublika összedől... és az álmodat, hogy egy mulatóhely elé visznek, a lépcsőn visszafordulsz, a Lánchídra vezetted őket, és a csillagok fényét mutatod a Dunában. Ezen gondolkoztam, de nem tudom megcsinálni, csak ennyi van meg: *...nem tudja a részeg, ha kedvét pezsgőbe öli, hogy iszonyodó kis szegények üres levesét hörpöli...*

...múltkor beszélted, hogy Tivoliban, mikor a Rabszolgastállóból kijöttél, le kellett ülnöd egy kőre, és akkor gondoltad, hogy mégis van fejlődés. ...Fejtő mondta, hogy karóbahúzás nincs már. Szóval optimisztikusan akarom befejezni...

Pénteken hozta *A költő hasztalan vonít-ot*.” (Vágó M. 1975. 289–291.)

573. Ars poetica 1937. febr. 5-én a Cobden Szövetség Németh Andor és József Attila részvételével vitát rendezett a költő és a kritikus viszonyáról. A vitaestről a szövetség folyóiratában, a Cobden februári számában jelent meg ismertetés, Tverdota feltételezése szerint Zsigmond Ede tollából. (Kortársak... 330. sz.) Németh Andor előadása két részből állt. Az első rész „A kritikus és a költő” címen A Toll 1937. febr. 20-i számában jelent meg. (Újra: Németh Andor 1973. 275–278.) A két szöveg összehasonlításából látható, hogy Zsigmond Ede röviden, de pontosan adja vissza Németh Andor szövegét. Mózes Huba vette észre, hogy a Cobdenben megjelent ismertetés sokkal rövidebb második részének mondatai szinte szó szerint azonosak a Szép Szó februári számában megjelent cikkel, melyben Németh Andor a Nagyon fáj kötetet ismertette. (Például Cobden: „A kritikus szerepének elméleti tisztázása után Németh Andor József Attila költészetével foglalkozott s kifejtette, miért tartja világviszonylatban is a modern lélek legautentikusabb megnyilatkozásainak.” Szép Szó: „Megpróbálok tömören megindokolni, miért tartom ezeket a verseket világviszonylatban is az új lélek legplasztikusabb megnyilatkozásainak.”) A Szép Szóban megjelent cikket (Kortársak... 334. sz.) tehát a Cobden-vitán elhangzott Németh Andor-féle előadás második részének kell tekintenünk. (Mózes Huba: Forrása rég fakadt... Tanulmányok, dokumentumok. Bukarest 1985. 264–269.)

József Attila szabadon adott elő, szövege nem maradt fenn. A Cobden beszámolója szerint „a költői alkotás létrejöttének körülményeihez nyújtott érdekes adalékot, részletesen elemezte több verse megszületésének feltételeit, a lélektani körülményeket, amelyek témáját meghatározták, a sajátságos hangtani kényszereket, amelyek kielégítése kedvéért ide-oda kellett hajlítani a gondolatot, a képzet-társítások szerepét, minek folytán néha a legváratlanabb elemeket kellett a már meglévő elemekkel összehangolni. Kifejtette, hogy a vers kiindulása, bármily ötletszerűnek látszik, már az első sorban magában foglalja a művészi parancsot, melyet a továbbiakban a költőnek ki kell teljesítenie.” (Kortársak... 330. sz.)

Németh Andor három alkalommal ismertette a költő előadását. Először A Toll 1938. febr. 20-i számában. (Ebben egyébként a róla írt verset [327] elemezte.) „József Attila verseinek élménytartalmáról tartott előadást, azt magyarázatgva kétségbeejtő aprólékossággal, hogy az úgynevezett költői inspirációt korántsem fennkölt vagy magasztos élmények váltják ki, hanem hétköznapi események, miket a költő a maga titokzatos eszközeivel átalakít. Egy költeményén kimutatta szakaszról-szakasz-

ra, sőt sorról-sorra a beléjük ötvözött triviális élménytartalmakat. ...a közönség türelmetlenkedik, feszeng, nem tudja, mi célja a különös kitarulkozásnak.” (Németh Andor 1973. 296–300.; Kortársak... 578. sz.) Csaknem azonos szavakkal ír a költő előadásáról 1944-ben megjelent monográfiájában (75–76.) és 1953-ban írt emlékirataiban is. (Németh Andor 1973. 679.; 1989. 456.)

A vitáról Ignótus Pál is megemlékezett, kissé eltérően. Szerinte Németh Andor „felolvasta József Attilának »Ha a hold süt« kezdetű költeményét, ennek látomását vázolta fel elemző szépprózába áttéve, s kijelentette, hogy »József Attila nagy költő, nagyon nagy.«” (Ignótus P. 1989. 251.) Ennek a kissé pontatlan visszaemlékezésnek az az alapja, hogy Németh Andor előadása második részében (amely, mint láttuk a Szép Szó februári számában jelent meg) József Attila új verseiről szólt, s a leg-részletesebben – részleteket idézve belőle – a *Ha a hold süt* című versét méltatta. Ezért gondolhatjuk, hogy József Attila válaszában ezt a versét elemezte „a hallgatóság őszinte megbotránkozására” (Németh Andor a vers címét sehol sem említi.) Az utcán, hazamenet, folytatták a vitát. Németh Andor így idézi fel beszélgetésüket: (József Attila:) „Én csak arról beszélhetek, amit tudok. És azt az egyet tudom, hogy amikor verset írok, nem költészetet akarok csinálni, hanem meg akarok szabadulni valamitől, ami szorongat vagy nyugtalanít. És engem csak ez érdekel, az életem.” „Engem viszont” felelt nekik „csak a költészet érdekel. Nekem mindegy, és meg vagyok róla győződve, hogy a közönségnek is, mi van a verseid mögött. Élményed csak akkor válik értékessé számomra és a világ számára, amikor műalkotássá lesz, vagyis elveszti személyes jellegét.” (Németh Andor 1944. 75–76.; 1973. 297.; Kortársak... 578. sz.) Ehhez a vitához kapcsolódva írta meg a költő *Ars poetica* című versét.

A 21. sor frappáns egyezést mutat Marx Gazdasági-filozófiai kéziratának egy helyével: „Enni, inni, nemzeni... szintén valódi emberi funkciók...” (KL 745. – Kiss Endre nyomán.)

Devecseri Gábor azt állítja, hogy a 25. sor képét a költő *Budai hegyek utcáin* című verséből vette:

s ha ez utcákban jársz, a kövek és
a palánk vagy drótból font kerítés
és mindig másfelé néznek.
Alkura egy sem lép, légy külön *boldog*,
ha tudsz, – szólnak – emlékeid szedd össze...

(Mulatságos tenger című kötetében jelent meg, amelyet a szerző dedikált József Attilának, s amelyet az nagyon szeretett. D. G.: A hasfelmetszés előnyei. Bp. 1974. 420–421.)

A 39. sor *testvéri tankjai* Szabolcsi Miklós szerint félreérthetetlen célzás a Szovjetunióra. (Költészet és korszerűség. Bp. 1959. 47.) Vas István véleménye szerint (melyet Kabdebó Lóránt lejegyzésében ismerek, újraolvasó. Tanulmányok. Bp. 2001. 220.) ez lehetséges, a szakasz első fele azonban nem a fasisztákat emlegeti. „Hol tartották volna, a kiemelt üldözés szintjén számon József Attila verseit a fasiszták. Számon tartották viszont a kiközösítés szintjén a moszkvai emigrációban és hazai meghosszabbítású köreikben.” Kabdebó megállapította, hogy a szakasz Szabó Lőrinc *Súlyos felhők* című, az 1919-i Tanácsköztársaság iránti átmeneti nosztalgiát tükröző versének némely részletével rokon:

Csikorognak a hegyek s északon
újból csalóka szivárványt ragyogtat
a vörös sarló és a kalapács.
– Senki se figyel szavukra... Ha jön még
valaha tisztulás: a Föld, az áldott
Anyaföld indul meg, s harca a Béke
szent harca lesz s ez a harc lesz a végső!

József Attila versének utolsó sorát Gyertyán Ervin Petőfi híres sorával („szabadság, szerelem, e két-tő kell nekem”) rokonítja. (Gyertyán E. 1985. 33.) Közvetlen forrására, Babits *Mint különös hírmondó* című versére Melczer Tibor mutatott rá:

balga az emberi faj, nem nyughat, elrontja a jót is,
százakon át épít, s egy gyermeki civakodásért
újra ledönt mindent; sürgősebb néki keserves
jussa a bandáknak, mint hogy kiviruljon a föld és
a konok isteneket vakítva lobogjon az égig
szellem és szerelem – jól tudta ezt a hegyi hírnök...

(It 1981. 693–694.)

Zelk Zoltán szerint József Attila, mikor egyszer megkérdezték tőle, szerinte melyik a legnagyobb magyar vers, azt felelte: Babits Mihály *Mint különös hírmondó* című verse. (Z. Z.: Reménykedem és rettegek. Prózaí írások 1963–1981. Bp. 1986. 422.) Devecseri Gábor emlékei szerint is ez József Attilának kedvenc Babits-verse volt. (I. m. 421–422.)

574. [Én költő vagyok...] Szabolcsi az *Ars poetica* vonzaskörében, a költőlet problémáit feszegető versek közé sorolja. (KL 570.)

575. [Nem! nem! kellene kiáltoznom...] Szigeti Lajos Sándor a virrasztás költői magatartásformájának mintegy summázataként idézi, és 1933-ban írt töredéknek tartja. (újraolvasó. Tanulmányok. 2001. 51.) Ez a töredék egy lapon olvasható a következő számúval, amelyik inkább az *Ars poetica* táján keletkezett töredékek közé sorolható.

576. [Ének, hajolj ki ajkamon...] N. Horváth Béla is a [*Szállj költemény...*] (577) és az *Ars poetica* (573) környékére helyezi. (Lásd az előző töredék jegyzetében idézett tanulmánygyűjtemény 240. lapján.)

A töredék engem a *Kalevala* XXIII. énekének soraira (tanácsok a menyasszonynak) is emlékeztet:

Új erkölcsöt kell követned...
Mélyebben kell meghajolnod,
Ráadásul jó szót adnod.

577. [Szállj költemény...] A verset a költő nem sokkal azután olvasta föl Ignotus Pálnak, hogy a náci Kémeri Nagy Imre verekedést kezdett Ignotussal az Esti Kurir szerkesztőségében. Ez az Ignotus Pál számára nyilván emlékezetes esemény márc. 8-án volt. (Ignotus P. 1989. 211.) 1937 elejére utal az is, hogy a Thomas Mann látogatása alkalmával újraolvasott *Varázshegy* VII. fejezetének első alfejezetében a vers 4. sorának forrására ismerünk: „...a vékonyka másodpercmutató szorgosan percegve járta a maga külön kis körében az útját. Hans Castorp szemmel tartotta, hogy néhány percet megállítson és elnyújtson és megragadja az időt a fülénél fogva.” (Péter László ekv. 80.)

578. [Irgalom, édesanyám...] Ugyanazon a papírlapon van, mint a következő szám alatt közölt töredék, amely viszont a *Flóra* (581) első részének rokona. Farkas János László (Világosság 1999/12. 85.) érdekes analógiára mutat rá. Egy anekdota szerint Vergilius apja nem akarta túrni, hogy fia poeta legyen, és megvesszőzte, amikor verselésen kapta. Mire a fiú így könyörgött:

Parce, pater, virgis, nunquam tibi carmina dicam.

Vagy:

Vae, vae, care pater, nunquam iam versificabo.

(Tóth Béla: Szájról szájra. Bp. 1901. 202.)

Az analógia még frappánsabb lenne, ha igazam lenne, és József Attila e sorában az anyjától kapott nagy verés emléke is élne. (SZÖ 9,1–6.)

579. [Roskad a kormos hó...] Első sora a *Flóra* (581) első sorának változata.

580. [Édesanyám, egyetlen, drága...] Az 1. szakasz terminológiája Szűz Máriát idézi. Tarnóc Márton nyomán a Cantus catholici (1651) 1935-i kiadásából idézek: „szüzességednek megtartod virágját” (I, 17.) „Szűzeknek szép szűz virágja” (I, 143.), „Te szent fájdalom által Segics minket Mária.” (II, 245.) (T. M.: Kettőstükör. Bp. 1988.) A *Flóra* 5. részében is megjelenik Szűz Mária képze.

A költő utolsó éveiben barátkozott össze Sík Sándorral, talán ő hívta fel a költő figyelmét a két kis kötetre. József Attila tudomásom szerint csak itt, az 578. sz. alatt közölt sorban és *A Dunánál* című versében szólítja anyját „édesanyám”-nak.

581. Flóra Az első Flóra-vers. (Kozmutza) Flórával (a későbbi Illyés Gyulánéval) 1937. február 20-án, egy baráti összejövetelen ismerkedett meg a költő. Flóra a költőre a Rorschach-tesztet alkalmazta. Ez a próba tíz táblából áll, amelyeken különböző színű és formájú tintafoltok láthatók. A vizsgált személy, vagyis József Attila a foltokat értelmezte, s ezekből a pszichológusok következtetéseket vonnak le a vizsgált egyén lelkivilágára. (Legutóbb Udvardi József: József Attila lelki összeomlása. Bp. 2004.) A költő azonnal beleszeretett Flórába.

Illyésné szerint febr. 24-én már megmutatta neki ezeket a verseket. (Ciklus voltára Várady Szabolcs mutatott rá, ItK 1975. 83.) „Csaknem mindegyikben benne volt a nevem, sőt az egyikben a teljes vezeték- és keresztnév is. Rettenetes zavarba jöttem... és kértem, a nevemet hagyja ki. Megígérte, és a családnevet ezután törölte is.” Hollós Róbert szerint a családnevet tartalmazó változat lehet a *Megméréssel* 4. sora: *Kozmutza Flórára leltem*, de valószínűbb, hogy a *Hexameterek* 6. sora volt: *Látod, mennyire, félve szeretlek, Kozmutza Flóra!* (Élet és Irodalom 1968. ápr. 11.)

A vers első kéziratát, amelyen az 585–587. sz. versek szövege is olvasható, a költő Flórának ajándékol szánta. Illyés Gyuláné írja: „József Attila többször említette, hogy készít számomra egy »verseskönyvet«. Ebbe beleírja – kézírással – minden olyan versét, amelyet azóta írt, amióta engem ismer. Úgy tudom, elkezdte, de meddig haladt, nem tudom, A nővérei megtalálták, szóltak is róla, de réstelltem megmondani, hogy Attila azt nekem szánta.” (Illyésné 1987. 124.) Nem kétséges, hogy az a nagyalakú füzet, amelybe gyönyörű kalligrafikus írással vannak a versek bemásolva (és a másolat egy szó közepén marad abba), azonos ezzel a Flórának szánt kézirattal. Az már aztán József Jolánra jellemző, hogy a széteső füzet belső levélpárját Oelmacher Annának ajándékozta. (Tőle visszakerült a törzssanyagba.)

A 2. rész 2. sora Andersen meséjét, a „Rendíthetetlen ólomkatonát” rejt magában, s az őrt álló katonára képe visszatér a szakasz befejező sorában. (Szöke, Tiszatáj 1967/12. 1164.)

Az 5. rész 2. szakasza a Mária-himnuszokat idézi képalkotásával és terminológiájában. A *harmatosság* eszünkbe juttatja azt a stílust, amelynek jellegzetes képzései a -ság -ség-féle származékok voltak: kegyelmesség, kívánatosság, könyörületeség, nyavalyásság, örvendetesség. (Szabó Zoltán, Magyar Nyelvőr 1961. 292.) A *Cantus catholici* 1651. kiadásából idézzük, amely 1935-ben jelent meg, s József Attila ismerhette is. Az egyik Mária-litániában: „Gedeon gyapja, s égnek *harmatja*.” (I, 150.) Nyéki Vörös Mátyás egyik versében: „Élesztője s ébresztője ki vagy *kétes szíviünknek*.” (I, 164.) „*Letapod* sarkával minden undokságot.” (I, 17.) „az Atya Isten *kígyónak* mikor monda, Asszonyi-állat magva *meg-tőri fejedet*.” (I, 33.) A kígyót (vagyis az eredendő bűnt) taposó Szűz Mária képe katolikus templomokban gyakori. (Tárnóc Márton: Kettőstükör. Bp. 1988.)

Az 5. rész 6. versszak az *Áll előttem egy virágszál*... kezdetű XVII. századi szerelmi ének egyik versszakával rokon:

Néked egészség adassék,
Szép termeted böcsültesség,
Jó híred neved hallassék,
És éntölem dicsértesség.

(N. Horváth B. 1992. 86.)

Ugyane rész 12. sorában Kassák egyik képét használta föl József Attila: „és csodálkozom a gyönyörű ökörscordán ami fönntartás nélkül *legetészik* nagy kék *szemeiben*.”

582. [Éltem, így érdemeltem én meg...] 5–7. sora a *Flóra* 5. része 4. szakaszának változata.

583. [S az én apám, az én anyám...] Ugyanazon a papírlapon olvasható, mint a következő, Flórát emlegető töredék.

584. [Flóra, csináljunk gyereket...] A költő 1937. júl. 31-i levelében írja Flórának: „Galamb Ödönéknél, tanárom volt ő és megcsókolt az internátusban, amikor bevettem az 50 aszpirint, jártam, ők látja igen példás boldog, dolgos családi életet élnek. Különös, és még az is jólesik, hogy van egy kislányuk, aki most iratkozott be a testnevelési főiskolára, és ahogy én írtam versben (hadd vessen cigánykereket), ott cigánykereket vetett.” (Illyésné 1987. 54.)

585. Nem emel föl Mj. 1937 márciusában. Melczer Tibor nevezetes, sokat idézett tanulmányában (Kortárs 1975/4. 650–651.) ennek a versnek is gondosan összeszedette a zsoltárokból megtalálható terminológiai párhuzamait. A 2. sorhoz:

Úr Isten segíts és tarts meg engem,
Mert a vizek lelkemig érnek,
Közepin vagyok a sáros mélységnek,
Kiben csaknem elsüllyedtem én fejem. (Ps. 69, 1–2.)

Az 5. sor *formáló* jelzőjéhez:

Te alkottad veséimet,
Midőn formálál engemet. (Ps. 139, 13.)

A 19. sorhoz:

Uram, te megvizsgálsz engem,

Vizsgáld meg uram szívemet,
Vizsgálj meg és próbálj jól meg...

(Ps. 139, 1, 23. Valamennyi Szenczi Molnár Albert fordításában.)

De valószínű az Újszövetség hatása is a 7–8. sorban, amely Márk 9,24-re rímel. A megszállott gyermek apja így szólítja meg Jézust: „Hiszek Uram! Légy segítségül az én hitelenségemnek.”

A versről Vágó Mártának is nyilatkozott: „még egyszer eljött, és meghatóan őszinte közlékenységgel, de dacosan és kihívóan is magyarázta, hogy Istenre megint szüksége van verseiben, hiába »épült le« az analízisben. Fölvasta a *Nem emel föl* néhány sorát, még nem volt készen. Óriási teljesítménynek érezte, különösen azt, amit tudatosított benne, úgy érezte, hogy nagyon mélyre ment el.” (Vágó M. 1975. 320.)

586. Flóra I–II. Mj. 1937. márc. 28. A vers az Újságban „Fiatalköltők” főcímmel, Devecseri Gábor *Tankölteményével* együtt jelent meg. József Attila neve alatt ez olvasható: „Született 1905-ben Budapesten. Az új nemzedék vezérköltője.” Kéziratát Kozocsa Sándor egy Neményi (vagy Naményi) nevű gyűjtőtől szerezte. Erről az emberről semmit nem tudok. Tőle került a *Majd* (623c), a *Március* (589) és a *Flóra* (581) kézirata Rómába; állítólag a költőt felkérte, hogy másolja le számára (gondolom, pénzért) a verseket. Ezekre a kéziratokra Sárközy Péter hívta fel figyelmemet.

587. Reggeli fény Mj. 1937. márc. 28. Erről a versről Illyésné írt: „De riasztó szertelenségei is jelentkeztek. *Március 27-én*, pénteken, akkor a Budai Vigadó helyett a Lánchíd kávéházba ültünk be és élém tette a *Reggeli fény* című versét, a »jól-sikerült angyal-hamisítvány«-ról. Elámultam, nem értettem. Izgatottan, könnyeket dörzsölve el szemében elmagyarázta, hogy egyik előző alkalommal, társaságból hármásban a villamosmegálló felé menet, a másik férfi kísérőm (Tersánszky Józsi Jenő), látva, hogy fázom, följánlotta a sálját, és én elfogadtam. Ettől ő úgy elkeseredett, hogy sem enni, sem aludni nem tudott; arra gondolt, öngyilkos lesz, de előbb megírja nekem, hogy nem miattam, hanem az egész életért. S közben egyre sűrűbben hullottak a könnyei, már leplezni sem tudta.” (Illyésné 1987. 19–20.)

588. [Minden s mindenki szeret engem...] Flóra név szerint meg van benne említve.

589. Március Mj. 1937 áprilisában.

590a. Isten A források tanúsága szerint ezt a korábbi háromszakaszos változatot már ki is szedték; k₁ tehát nem csonka.

590b. Bukj föl az árból Mj. 1937 áprilisában. Az 5–6. sorhoz: „hiszen én félek a lovaktól is” (SZÖ 101, 8.); „Féltem a lovaktól, de megveregettem farukat, pofájukat, bátor voltam, hogy ne lássák, hogy félek.” (Verstan és versírás. ÖM 1967. IV. 28.); „...a gazda azt mondta: »Pista, nézd meg a lovakat.« Attila kiment, majd visszajött, leült s hallgatta a falusiak rémtörténeteit fejnélküli emberekről és másról. Attila csöndben hallgatta; s később kiderült, hogy baj történt a nadrágjával, mert nagyon megijedt a lovaktól. Akkor nagyon kikapott, ostorral verte meg a gazda.” (József Etelka emlékei, Ekv. 28.)

591. Flórának Mj. 1937 áprilisában. A 3–4. sor rímpárja Balassi Bálinté: „Julia két szemem, olthatatlan szemem, véghetetlen szerelmem...” (N. Horváth B. 1999. 135–136.) A költő a Siesta szanatóriumban Balassi-verseket olvasott fel Vágó Mártának. (Vágó M. 1975. 307.)

A 31–32. sor talán áthallás Devecseri Gábor *Tankölteményéből*, amely József Attila *Flóra* című verse (586) mellett jelent meg az Újság 1937. márc. 28-i számában:

az ég fölötted ég, de hát nem
érted ég.

A 33–34. sor *ráadás* – *áradás* szópárja Adytól, a *Minden nagy megújíhadottságom* című verséből való:

Minden asszonyom visszahoztad
És te vagy a szép, fényes *ráadás*
S az *áradás*
Kicsap a virágos rétekre.

(Farkas János László, Holmi 1993. 1296.)

Ezzel kapcsolatban idézem Gyömrői Editet: „...ha az ember dolgozott skizofrénekkal, akkor nem lehet nem észrevenni, hogy a nyelvnek, a szónak, a beszédnek milyen más kvalitása van náluk, mint a mi számunkra. ...Egyszer mondott egy gyönyörűt. Azt mondta: Veszem a szót, földobom a levegőbe, ott szétesik és újra megfogom és akkor valami más.” (It 1971. 622.)

592. [Én, ki emberként...] Nem jelent meg, idesorolása tehát hozzávetőleges. A 5. sor *leh* szava Adytól való. *Első szeretőm ölében* című versében:

Élet, gyere, most csókolózzunk,
Minden lehed tüdőmbé száll...

A *Vérmuzsikás, csodálatos harcban*: „Még borzongat lehe a télnek.” (Török G. 1976. 123–124.)

593. Meghalt Juhász Gyula Kelte: 1937. ápr. 5. A vers születéséről Németh Andor ezt írja: „A Centrálban ültünk József Attilával, Ignó Pállal és a Szép Szó több munkatársával. Akkor telefonhoz hívták Ignóust, így tudta meg, hogy Juhász Gyula agyonlőtte magát. Attilát nagyon lesújtotta a hír. Nagyon szerette Juhász Gyulát. Azonnal hazament, s még az éjszaka megírta a verset Juhász Gyuláról.” (Németh Andor 1989. 456.) Ennek a versnek első két szakaszából alakította József Attila utolsó versét.

A két utolsó sor rímpárja Kosztolányitól való, aki James Russel Lowell egyik versének két sorát így magyarította:

Jaj! mindegyikünk egy lelket *sirat*,
Az arcukon ott áll a *sírirat*.

(Modern költők. Bp. 1921. III. 30.)

594. [Te öngyilkos...] A Juhász Gyula halálára írt szonett egy másik kísérlete.

595. Születésnapomra Fehér Erzsébet szerint a vers létrejöttében inspiráló szerepe volt annak a ténynek, hogy a költő álláskérelmét elutasították. A kérvényt, a *Curriculum vitae*-t az Első Magyar Papíripar R. T.-hez nyújtotta be 1937 februárjában. (Tiszatáj 1966. 310–312.) A vers 29–30. sora szöveg szerint is összevethető József Attila önéletrajzának ezzel a csaknem szó szerint ismétlődő

részletével: „Horger Antal... kijelentette, hogy míg ő él, nem lesz belőlem tanár.” (Magyar Közélet 1933. jan. 16. Kortársak... 201. sz.) „A professzor úr kijelentette, hogy József Attilából, míg ő megvan, nem lesz középiskolai tanár.” (A Hír 1933. júl. 4. Kortársak... 228. sz.) „Horger Antal... kijelentette, hogy belőlem, míg ő megvan, soha nem lesz középiskolai tanár.” (Curriculum vitae.) – E szakasz *féltekén* szavát nem értem: egyértelműen a földgolyó egyik felét jelenti. Sok kiadásban erre „javították”: *földtekén*. Még az Értelmező Szótár is a *földteke* címszónál idézi József Attila e sorát. A költő talán Horger butaságát csúfolta ki?

A versforma francia előzményét Szabolcsi Miklós határozta meg Jean Richepin (1849–1926) *Chanson des Gueux* (Koldusének) című kötetének *Chanson des Cloches de Baptême* című versében:

Philistins, épiciers
Alors que vous caressiez
Vos femmes,
Vos femmes,

En songeant aux petits
Que vos grossiers appétits
Engendrent,
Engendrent.

Vous disiez: ils seront,
Menton rasé, ventre rond,
Notaires,
Notaires.

(It 1947. 62.)

Illyésné szerint ápr. 10-én, születésnapja előestéjén felolvasta neki a Budai Vigadó kávéházban a verset.

A források és visszaemlékezések alapján a vers elkészülésének fázisait a következőképpen rekonstruálhatjuk:

A legkorábbi dokumentum egy gépirat (g_1), amelyet a költő több helyen javított, s amelybe beszúrta a 2. szakaszt. Ezután elmondta a verset vagy megmutatta gépiratát Ignótus Pálnak, aki szerint a 33–36. sor „eredetileg így szólt:

Ha örül Horger Antal úr
hogy költőnk nem nyelvtant tanul
e kéj
vak éj...

Ehelyett ajánlottam ezt, hogy »sekély l e kéj,« amelyet nyomban elfogadott.” (Ignótus P. 1989. 232–233.) A korábbi változattól (vak éj l a kéj) való apró eltérés oka vagy az, hogy József Attila ezt a változatot mondta el Ignótusnak, vagy pedig Ignótus rosszul emlékezett. A költő ekkor módosította k_1 -en a 35–36. sort. Ezután ismét legépelte a kiegészített és javított szöveget (g_2) és a lap bal felső sarkában levő *grm* (=garamond) utasítás tanúsága szerint nyomdába adta. A 27–28. sor ezen a gépíraton, noha g_1 -en a költő kézírásával van módosítva, a korábbi változatban (szegény | legényt) olvasható. A második gépirat nyomdába adása után ismerte meg Nagy Lajos a szöveget. „Ha elkészült egy-egy költeménnyel – írja Nagy Lajos – amikor csak tehettem, megmutattam nekem. Mégpedig úgy, hogy előbb felolvastam, aztán kezembe vettem a kéziratot, és én olvastam el. A *Születésnapomra* első formájában kissé tökéletlen volt. Három sort kifogásoltam.” (Ekv. 377–378.) A g_1 -en látható idegen kéz nem Nagy Lajosé (hagyatéka a PIM-ben van, ezért sok összehasonlító anyaggal rendelkezünk), mégis valószínű, hogy az általa említett „három sor” azonos azokkal, melyeket g_1 -en az idegen kéz javított: a 3., 17. és 25. sor. Áthelyezte még a *Szegény l legény* rímpárt is, de az ily módon csonkává vált 7.

szakaszt, mint láttuk, a költő egészítette ki. (Nagy Lajos egy 1953-i emlékiratában, túlozva, ezt írta: „A *Születésnapomra* című verset megmutatta nekem javítottam rajta, sőt egyes részeket én írtam, úgyhogy mondhatnám, ez a vers közös szerzemény.” Forrás 2003. 43.) A szöveg további sorsát úgy rekonstruálhatjuk, hogy a költő a már kiszedett Szép Szó-korrektúráján (amely nem maradt fenn) javította ki a Nagy Lajos által módosított sorokat.

Ha rekonstrukciónk megállja a helyét, akkor arra a kicsit pikáns eredményre jutunk, hogy az anynyiszor vitatott-elemzett 3–4. sor (Takács Etel, *Magyar Nyelvőr* 1960. 45–51.; Margócsy József, uo. 325–327.; Takács Etel ismét: uo. 327–328.; Szőke György, *Literatura* 1984. 123.; Tverdota 1987. 346.; Szabolcsi, KL 806.) voltaképpen Nagy Lajos műve. Nagy Lajos verset nem publikált, de a szó-játékok, kínrímek, frappáns kétsorosak mestere volt; alkotásai szájról szájra jártak. (Agárdi Ferenc, *Ekv.* 268–270., 272.)

A 11–12. sor rímpárja Vas István *Levél a szabadságról* című verséből való. Két sora:

Nekem is int a szabadság, végre, barátom, az ám,
Munkátlanság, szellemem üdve, valódi *hazám!*

Kassák ezt írta egy Nyugat-beli kritikájában a rímről: „...az a költő, aki az idézett második sor *hazám* szavának kedvéért odaragasztja az *az ám* kénrímet, annak vajmi kevés érzéke lehet a formatökély iránt.” Vas István kommentárja: „aki tudja, milyen sokféle ingerforrása lehet az ihletnek, azt a föltevést sem sorolhatja a képtelenségek közé, hogy ebből a rimből születhetett az egész játék, azaz József Attila félbosszankodva Kassák formásükettségén, elhatározta: ír egy verset csupa »kénrím«-ből...” (Vas István: Mért vijjog a saskeselyű? Bp. 1981. I, 225–228.)

A szakasz elején a költő Vadnay László 1936-ban készült „Havi kétszáz fix” című filmjére, illetőleg a film hamar népszerűvé vált slágerére utal: „Havi kétszáz pengő fixszel az ember könnyen viccel.” (Békés 1977. II, 958.)

A 40–41. sor rímpárját Szabolcsi Miklós Karinthy egy korai novellájában vélte megtalálni. (KL 806.) Nem valószínű azonban, hogy József Attila innen vette. Galamb Ödön ugyanis arra emlékezett, hogy a költő 1937. július elején volt náluk, elszavalta a *Születésnapomra* című versét, és „különösen büszke volt az elmondott vers könnyed rímeire, az utolsó, melyet egy szón belül költött: tani-tani” (MÉ 1941. 94.)

596. [Jön a vihar...] Az 5–6. sort vö. a *Hazám* (597) 2. és 4. sorával; a 10–12. sor rímzavai a *Költőnk és kora* (628) utolsó szakaszában is megtalálhatók.

597. Hazám Mj. 1937 júniusában. A Szép Szó szerkesztői már máj. 12-én sürgetik a költőt: „Nagyon kérjük, hogy a könyvnapi szám részére a verset sürgősen megcsinálni szíveskedjék.” (Lev. 320. sz.) Máj. 18-án írják: „A vers folytatását még nem kaptuk meg.” (Lev. 320. sz.) A Szép Szónak ez a júniusi száma tematikus szám volt. Címe: „Mi a magyar most?” Ugyanígy egy évvel ezelőtt könyvnapi tematikus dupla számmal jelentkezett a Szép Szó, ugyancsak József Attila bevezető versével, *A Dunánál* (526) cíművel.

A költő Vágó Mártának akarta ajánlani a versét. Vágó Márta többször is említi könyvében: „Meg akartalak kérdezni, tetszik-e neked ez a vers eléggé ahhoz, hogy neked ajánljam? Bercinek már ajánlottam, most Palinak is fogok, és neked ezt gondoltam. *Hazám* a címe. – Nagyot néztem. – Én most adósságokat fizetek – folytatta – mielőtt elmegyek...” (Vágó M. 1975. 309.) Nem egészen stimmel; „Bercinek”, azaz Hatvany Bertalannak a *Költőnk és kora* (630) című versét ajánlotta, amelyik biztos, hogy későbbi. A „Palinak”, Ignotus Pálnak ajánlott vers a *Könnyű, fehér ruhában*. (616) „...Most aztán végig felolvasta és elmondta, hogy mikor befejezte, arra gondolt, hogy ezt fogja Palinak ajánlani, a *hogy mi ne legyünk német gyarmat* miatt, de mégis úgy határozott, hogy ez már nekem szól.” (Uo. 310.) „– Hát nem akarod? Nem értem!... – Az egyik legnagyobb – zavartan nézett rám, vállát vonogatta, úgy folytatta: – az egyik legnagyobb magyar verset kapnád mégis...” (Uo. 314.)

Az első szonett első szakaszára céloz Ignotus Pál híres, sokat idézett soraiban: „Dogmatikusan ragaszkodott a való tényekhez. ...Ha valahol azt írja, hogy hazafelé menet nézte a jázminokat, akkor mérget vehetnek rá, hogy nem orgonák voltak.” (Szép Szó 1938. január–február, 61.) Jól ide illett az Adytól és Kosztolányitól tanult rímpár. Ady: *Vörös szekér a tengeren*:

A pálmás part *inog*

Sírnak a jázminok.

Kosztolányi: *Halálba hívó délután...* (A bús férfi panaszaiból):

Kénsárga légbe forróság *inog*:

Örjöngenek a buja jázminok.

(Tamás Attila, ItK 1962. 566. – Lásd még a [*Jön a vihar...*] [596] 5–6. sorát is.)

Erről a szakaszról ezt mondta a költő Vágó Mártának: „– Várj, felolvasom. – És elkezdte: *Az éjjel hazafelé mentem, éreztem, bársony nesz inog* – ahogy szokta: rendkívül érzékletesen ejtette a szavakat. Megszakította olvasását, felém fordult, ragyogó, kissé kihívó arccal ismételte: – *Bársony nesz inog*. – Én tompán, hülyén ültem, nem fogtam fel egészen a sor szépségét. Folytatta: – *a szellőzködő, lány melegben tapsikoltak a jázminok*. – Diadalmasan felkuncogott, és roppant hevesen magyarázta, hogy »illatoztak a jázminok« már elnyúlt lett volna, és hosszas gondolkodás után sikerült megoldani a »tapsikolt«-tal. Mutatta, hogy rázzák ki magukból a szirmok az illatot, egy kis színlelt borzongással és ujjaival is utánozta a képzelt virágmozgást.” (Uo. 310.)

A költő szavai: „...apád megállt a hegyoldalban és azt mondta: – Érzitek, hogy ajnározza az ember arcát ez a szellő? És azt gondoltam: ő mondhatta így. ...De én hogy mondanám? És így jött a bársony nesz és a szellőzködő, *lány meleg!* – kéjesen hangsúlyozta, és ujjaival is újra mutatta, fennhéjázóan ismételte: – nem langy: *lány.*” (Uo. 312.)

A 3. rész első két sorát Horváth Tibornak magyarázta a költő: „Jött Tibor. Elkezdte magyarázni a *Hazám*-at neki. Például, hogy milyen tömör képek vannak benne: *A földesúr, akinek sérvig emeltek tönköt, gabonát* – azt hinnéd: »sérvig«, olyan magasra, ahol sérve van vagy lehetne a földesúrnak, emelik a gabonát – de nem azt jelenti, hanem azt, hogy sérvet kapnak az erőlködéstől, annyit dolgoztak neki...” (Uo. 319.)

A szakasz *szétveret falut és tanyát* sorát Péter László magyarázta meg. A XVIII. század végén létrejött Csongrád megyei kertészközségeket a Pallavicini grófok verették szét, az elsőt, Ányást, 1880 körül, az utolsót, Dócot 1926-ban. József Attila Féja Géza Viharsarokjában és Kovács Imre A néma forradalom című könyvében olvasott erről. Kovács Imre szövegében a *szétveret* szó is gyakran előfordul. (Péter L. 2000. 252–256.) Szabó Zoltán már 1938-ban utalt a szakasz forrására: „Ha olvas egy könyvben szétvert tanyákról, már válaszol...” (Kelet Népe 1938. júl.; Kortársak... 625. sz.)

A 2. rész 2. szakaszában – amint ez a változatokból kiderül – Veres Péterről van szó. Veres Pétert 1937. ápr. 14-e előtt tartóztatták le, két napig tartották fogva, meg is verték. Az esetről beszámolt a Népszava (1937. ápr. 14.), a Gondolat (1937/2, március–április, 105.; idézi Szabolcsi, KL 817.) s tudomást szerzett róla a Szép Szó szerkesztője is. Feltehetőleg József Attilától származik a *Balmazújváros* című (vagyis közismerten Veres Péter lakóhelyét említő) szerkesztői üzenet, amelyben ezt írja: „Az üldözésről, amely több íróatársunkat az utóbbi napokban érte, megdöbbenéssel szereztünk tudomást.” (Szép Szó 1937. április–május, 196. – ÖM 1958. III, 420. A jegyzet hibásan a július–augusztusi számra hivatkozik.)

Az utolsó szakaszhoz: „nyílt”, azaz nem titkos választásról van szó, amikor hangosan közölni kellett a bizottsággal a választott párt nevét. Utoljára 1935. márc. 31. és ápr. 7. között zajlott le „nyílt” országgyűlési választás, amely a kormánypárt (Nemzeti Egység Pártja) győzelmét eredményezte.

A 6. részről Igotus Pállal folytatott eszmecsere. Igotus bíráló megjegyzést tett „a *Hazám* szonettciklusnak éppen legszebb darabjáról, az utolsó előttiről, mely a parasztot vetíti fel, amint »ezer esztendő távolából, hátán kis batyúval, kilábol«, és »hol lehet altiszt, azt kutatja...«

– Tudod kire gondoltam? – kérdezte.

– Nem nehéz kitalálni. [Nagy Csaba szerint Illyés Gyulára gondoltak.]

Aztán folytatta: »...holott a sírt, hol nyugszik atyja, kellene megbotoznia.« Jól hangzik – mondtam – de nem világos. Azt érted ezen, hogy ha altiszt lesz, azokhoz szegődik, akik az apát botozták? Vagy hogy jobban tenné, ha hunyászzkodás helyett megdolgozná a földet is, amelyből ilyen szolgaság termett?

– Értheted így is, úgy is – felelte, és nem változtatott rajta.” (Igotus P. 1989. 233.)

A hely magyarázatához nem segít hozzá Szabolcsi Miklós szövegpárhuzama, aki szerint a *Három árva* népballada járt a költő fejében: Szűz Mária mondja a három árvának: „Hárman adok három vesszőt, csapijátok meg a temetőt”, ahol ti. anyjuk nyugszik. N. Horváth Béla nem is említi a népköltészeti hatásokat gondosan számba vevő könyvének „Balladaadaptációk” című fejezetében. (N. Horváth 1992. 93–102.)

A PIM JA 529. jelzetű lapja a költő gondos tintairásával a következő jegyzéket tartalmazza:

1 *Thomas Mann üdvözlése*

6 *Flóra*

7 *Nem emel föl*

8 *Születésnapomra*

9 *Március*

10 *Ars poetica*

11 *(Isten)*

12 *Flórának*

15 *A reggeli fény*

22 *Hazám*

Ez a füzet nem lehet más, mint egy versfüzet tervezete. A cím előtti szám az illető vers sorszáma, mint a Medvetánc kötettervén, vagy az 1923 májusában írt jegyzéken. A 11. sorszámu (*Isten*) nyilván a *Bukj föl az árból*.

Elképzelhető esetleg, hogy a tervezett kötet tervezett címe ez lett volna: *Nincs bocsánat*, s Németh Andor 1938-ban a Cserépfalvi kiadóknál megjelent kiadványában ezért adta ezt a címet a Nagyon fáj utáni versek csoportjának. Erre azonban semmiféle bizonyíték nincs.

598. [átizzadt fekvő helyeden...] Illyésné írja: „A kórházban igen sokan látogattak, rokonok, barátok. József Attila is gyakran eljött. ...Az első alkalommal – május 15-én – olyan hatalmas, gyönyörű virágkosarat küldött csupa nemesített mezei virágból, hogy mindenki megcsodálta. Megköszöntem a küldeményt, látta, mennyire örültem neki – de egyúttal megkértem, ne hozzon többet virágot.” (Illyésné 1987. 33.)

599. [Az én szívem sokat csatangolt...]

600. [Nem ér szerencse...]

601. [Én azt akarom...]

Talán ezek a töredékek is Flórával kapcsolatban születtek.

602. [Kedvesem betegen...] Illyésné írja: „A legközelebbi alkalommal, szombaton, május 22-én este mintegy tíz verset hozott magával; ezek nagy részét frissen, néhány nap (?) alatt írta. (Volt köztük egy, a betegségemről. Szép, de egy bizarr sor benne: »Mí kéne, két pofon?« Nem esett jól.)”

603. [Csak az olvassa versemet...] A vers születési körülményeit a költő sógora, Bányai László írta rá a fogalmazványra: „A fenti sorokat 1936-ban, a Japán kávéházban vetette papírra József Attila. Sokat vajúdott vele. Megkísérlem leírni: Már az első sor után megállott, és csak hosszas tűnődés után írta le a másodikat. Hosszú idő múlva követte azt, de egyszerre az 5. 6. 7. és 8. sor. Grimaszok,

szájrángatás, fogkiszívás, pislogás, bajuszkéfézés, ismételt tűnődés. Hirtelen, valósággal odadobja a 4. sort. Feketét kér, de – mikor meghozzák – hozzá sem nyúl. Megint hirtelen kihúzza a 7. és 8. sort. Utána kihegyezi a ceruzáját s leírja az új két záró- és harmadik sort. Aztán – kevés idő múlva – kérészemre – megmutatja és elteszi az egészet az aktatáskájába.” (Valachi Anna: Dokumentumok Bányai László hagyatékából. Bp. 1995. 29–30.) Egyetértek Valachi Annával: ez a leírás „külsőségekben naturalisztikusan precíz, a lényegyet illetően azonban érzéketlen és semmitmondó” Ráadásul pontatlan; nem valószínű, hogy 1936-ban keletkezett a vers, mert gépirata ugyanazon a lapon található, mint az 1937. jún. 7-én megjelent *Én nem tudom...* (605). Az egész leírás hiteltelen. Bevallom, komolyabban vettem, mint kellett volna. (Szövegkritikai problémák... 26.)

A két utolsó sor rímei talán Babits *Rímei* című versének emléke:

de az est már szelid ősz:
bágyadt szemünk elidőz

604. [A kínhoz kötnek kemény kötelek...] Talán összevethető ezzel a levélrészlettel: „Úgy is mondhatnám, kedveském, hogy Gullivert, amíg aludt, lekötözték a liliputiak. Hát most majd föltá-páskodom.” (József Attila levele Flórának, 1937. jún. 16. Illyésné 1987. 45.)

605. Én nem tudom... Mj. 1937. jún. 7.

606. Szaradok, törődöm Mj. 1937. jún. 20–26.

607. Sas Mj. 1937. jún. 20–26. A 2. szakasz talán összefüggésbe hozható az év elején tanulmányozott *Varázshegy* sas-leírásával. Mynheer Peeperkorn beszél így a sasról a regény VII. fejezetében: „Éppen fölöttünk kering a kékségben, szárnycsapás nélkül lebeg a nagyszerű magasságban... Toll-nadrágja van és vascsőre, mely csak a végén görbül le keményen, irtózatosszerű karmai, amelyeket a hátsó hosszú karom vaskapocsként szorít be...” Lehet, hogy a sokat forgatott *Kalevala* XIX. énekére is emlékezett a vers írása közben a költő:

...A vasverő Ilmarinen,
Főkovács örökéti-glen
Hát tüzes turult kovácsol,
Fehér griffmadarat ácsol,
Kinek körmét vasból képzí,
Tépőit acélből tészí.

Az ő délceg sasmadara
Elszáll, csapkod erre-arra,
...Egy szárnyal a tengert szántva,
Egygel fenn az égen járva.

608. [Csak most értem meg az apámat...] Az Amerikába való vándorlás legendájának eredete József Áron 1909. júl. 11-i levele József Jolánnak, amelyben azt kéri, hogy a gyerekek menjenek hozzá Craiovába, s így fejezi be: „...ha nem lesztek a papáiétek – akkor a papátok fog meg halni idegein földbe amérikába” (József J. 1940. 40.) A költő verse írásakor már tudta, hogy apja nem Amerikába vándorolt. „Két és fél éves voltam, amikor apám Budapestről kivándorolt Brailába. Ott is maradt, azóta sem láttam.” (1936. júl. 5-i interjú Molnár Tiborral a Brassói Lapoknak. Kortársak... 299. sz.) A *Szabad-ötletek jegyzékében* ezt írja: „mit szeretnék az apámon – él” (SZÖ 66, 3.).

Halász Gábor az *Argonauták* 1937. jún. 21-én mejelent tanulmányában idéz John Donne (1573–1631) egyik szerelmi költeményéből. József Attila befejezetlen versének 28–29. sora feltehetőleg ennek a Donne-sornak a hatására keletkezett: „Ó én Amerikám, újonnan talált földem, királyságom...” (Kovács Sándor Iván, Kortárs 1979. 759–760.)

609. Tudod, hogy nincs bocsánat Illyésné emlékei a versről: „Június 28-án, hétfőn délután az Erzsébet-híd pesti hídfőjénél levő kis parkban ültünk egy padon... Néhány verset olvasott föl, köztük a »Tudod, hogy nincs bocsánat« kezdetűt. Abban a – talán első – változatban még úgy végződött, hogy

Most hát a töltött fegyvert
szorítsd üres szivedhez.

Beszéltünk a versről: milyen szép, kár, hogy ilyen reménytelen.

Legközelebb egy új, bizakodó szakasszal bővítve hozta megmutatni: »vagy vess el minden elvet, s még remélj hű szerelmet...« (Illyés Gyuláné 1987. 49.)

A versről Ignó Pálnak is voltak emlékei:

„»Maradj fölöslegesnek, – a titkokat ne leسد meg. – S ezt az emberiséget – magaddal együtt *vesd meg*.« Kevéssel a téboly kitörése előtt írta ezt. De hiába adta magának a jó tanácsot; az embermegvetésnek az a szakmányosított és pallérozott válfaja, melyet általában fölénynek nevezünk, nem vágott a természetéhez. Ha fensőséges volt, ha győzött, a nyíltságnak erejével győzött, a szókimondással, melyben kegyetlen volt másokkal, de még kegyetlenebb magával. Minek hazudni? Mit tesszük a sebezhetetlenséget? Az embermegvetésre biztató verssort is kijavította: »...ezt az emberiséget – hisz ember vagy, *ne vesd meg*.« Így szól végleges fogalmazása. »Minek hazudni, hiszen szeretjük egymást«, hajtogatta. Felbuzdulásában újabb javítást akart végezni a szövegen: »ezt az emberiséget – hisz ember vagy, *szeresd meg*«, tanácsolta magának és mindenkinek. Ma sem tudom, jól tettem-e, hogy erről a »túlzás«-ról lebeszéltem.” (Szép Szó 1938. márc. 58. Kortársak... 599. sz. – Bővebben: Ignó P. 1989. 235–237.)

A vers 3. sorát Németh G. Béla Kosztolányi *Számadásának* „légy, mi vagy: végképp boldogtalan” mondatával állítja párhuzamba. Ide vonható Petőfi „ha férfi vagy, légy férfi” felszólítása is. (Tverdota, 1999. 193–194.)

Harmadik szakaszánál eszünkbe juthat Kosztolányi *Esti Kornél énekének* e részlete:

Ne mondd te ezt se, azt se,
hamist se és igazt se,
ne mondd, mi fáj tenéked,
ne kérj vigaszt se.

(Tamás Attila ItK 1962. 576–577.)

610. [Szolgának állítod magad...] A töredék a *Nemzet* című bulvárlap 1937. jún. 8-i cikkének hatására keletkezett. (Illyés Gyula és József Attila izgalmas költői párbaja. Harctéri jelentés a Szép Szó és a Nyugat irodalmi lövészárkából. Kortársak... 347. sz.) Ebben a névtelen cikkíró azt állította, hogy József Attila *Ars poetica* (573b) című versének 4–5. versszaka Illyés Gyulára vonatkozik, s erre Illyés a Nyugatban *Szolga* című versében felelt:

Szolga, – mondhatom én, magamra,
jó légvétellel, szabadon.
Mint levetett ruhán, nyujtózva
lépek át tüstén láncomon.

Vetkőzöm. Nem neked, te kerge
tányérnyaló, aki magad
hősnek szavalva leplezed le,
pribéknek is mily ócska vagy.

Az első állításnak semmi alapja nincsen, a másodikat maga Illyés cáfolta a Nyugat 1940. júl. 1-jei számában: „Egy megjegyzést, egy helyesbitést én is szeretnék fűzni József Jolán könyvéhez. Egyik

versemet azzal idézi, hogy annak két szakasza József Attila egyik versére volt válasz. Ezt a mende-mondát... akkoriban egy boulevard-lap pletyka-rovata röpfítette fel, teljesen önkényesen. ...Az idézett szakasz írása közben – melyet már a méltatlan mende-monda rossz emléke miatt is később töröltem – nem József Attilára gondoltam.” (Kortársak... 686. sz.)

József Attila mindamelllett azt hihette, hogy Illyés verse róla szól, s erre válaszolt a töredékben maradt versben.

A 8. sorhoz: Illyés nevezetes cikke az egykéről a Nyugat 1933. szeptemberi számában jelent meg. „A nagy csatát [a népiesek és urbánusok között] a *Pusztulás* nyitotta meg, Illyés tanulmánya a Nyugatban. Tartalmi gerince közismert, és egy mondatban is összefoglalható: a Dunántúlon a németek sok gyereket csinálnak, a magyarok egyet vagy egyet sem, és ennek következtében a Dunántúl belátható időn belül teljesen el fog németesedni.” (Vas István: Mért vijjog a saskeselyű? Bp. 1981. I. 102.)

611. [És ámulok...] Az ÖM szerkesztői az első szót tévesen *Én*-nek olvasták, s a személyes névmás itteni szükségyszerűségéről két elemzés is született. (Péter L 2000. 212–213.) Töredék-volta erősen vitatható. József Attila mintája kedvenc költőinek, Csokonainak és Aranynak kétsorosai lehettek.

Csokonai:

Probatio calami:

Én is voltam valami.

Arany:

Mi vagyok én? Senki Pál,

Egy fájó gép, mely pipál.

612. [Mint a Tejút...]

613. [világokat igazgatok...]

614. [Miként a tiszta űrben...]

Flóra-versek motívumai bukkannak fel a fenti három töredékben, különösen feltűnő az űr, a világ-mindenség motívuma. A 613. számú töredék rímpárja (*játszom – látszom*) és 3. sora a *Könnyű, fehér ruhában* (616) 7. és 10. (*játszhat – látszat*), illetőleg 11–12. sorában (a töredék korábbi változata csaknem szó szerint) tér vissza.

615. [s ha nem volt még halálos szerelem...] Előző kiadásomban a Gyömrői Edit-szerelem töredékei közé soroltam, az „ölés” motívuma miatt. Ez azonban a Flórához írt levelekben is szerepel: „Ne félj attól, kedveském, hogy megöllek, ha megcsalsz, talán magamat ölöm meg...” (Illyésné 987. 46.) Hangja a 622. sz. verssel rokonítja: a sorok elején ismétlődő *ha* kötőszó és a *félsz – élsz* rímpár. Szabolcsi Miklós korábban ugyanekkorra datálta: „A költemény... a Flóra-versek sorába tartozik.” (Élet és Irodalom 1959/17.) Monográfiájában (KL 709.) az ÖV alapján az Edit-versek között említi.

616. Könnyű, fehér ruhában Mj. 1937. július. Az ajánlásról lásd a *Hazám* (597) jegyzetét.

Vágó Márta emlékei: „A következő pénteken is korán délután jött. – Verset hozok – mondta mindjárt, és leült. – Felolvasom. Palinak ajánlottam. ...miután felolvasta, a végén hozzátette: – az a jó benne, hogy itt a végén: elindulok az istenek ellen – a szívem nem remeg – mégis, éppen remegés van!” (Vágó M. 1975. 314–315.)

617. [Ne légy szeles...] Erről a versről csak annyit lehet bizonyossággal állítani, hogy valamikor az utolsó években készült. Az ÖM jegyzete: „1936-ból vagy 1937-ből, a Szép Szónál végzett ingyenmunkára vonatkozhatik” (1955. II, 471.) Töredéknek csak azért soroltuk be (tévesen), mert nem lehet pontosan keltezni. Komlós Aladár érdekes szövegpárhuzama: Carlyle Munka és hit című kis magyar breviáriumban (Magyar Könyvtár 590–1. sz.) olvasható: „...úgy végezd tehát a munkádat, mint csillag az útját, lassan, de folyvást.” (ItK 1967. 65.) A 4. sor összevethető *Az árnyékok...* (620) 4. sorának változatával: *csillagok törvénye szerint*. Ezért soroltam az 1937-i versek közé.

618. [Ha elhagysz, mint az ég alján a nap...] 3–4. sorának rímei Csokonai *Habozásában*:

De ki előtt kell danolni már *énnekem*?

Egypár édes csókot kitől nyér *éneke*?

619. [Ha lényed erős, derítő levegőjét...] A 618–619. sz. verseket is egyértelműen a Flóra-szerel-lem ihlette. A „töredék” elnevezés mindkét esetben értelmetlen. A 619. számút például N. Horváth Béla „fragmentumként is teljes értékű, tökéletes mű”-ként elemzi. (újraolvasó. Tanulmányok József Attiláról. Bp. 2001. 239.)

620. Az árnyékok... Mj. 1937 júliusában. Vágó Márta kétszer is ír róla: „... – A szemedről se tudok, semmi se sikerül! ...Egyetlen sor sikerült csak eddig: *merítsd szemed hálóját mélyre bennem!* Érted: *hálóját!* ismételte lassan, és tenyerét öblösen tartva megemelte, lágyan széjjel engedve ujjait. Látszott, hogy ezzel érzékien megjeleníti magának a vízbe merített hálót. – A háló átengedi a vizet, de a halat kifogja, a lényegeset azért kiemeli, ha sok mindent át is enged – mondta – csak elég mélyre kerüljön. – Lassan morogta: *Végy ki a mélyből engemet...* – aztán hirtelen, dühösen: – Tovább nem megy!” (Vágó M. 1975. 265.) „Azt mondják, hünek kell lenni! Hm. De ha egyszer nem lehet! *Az árnyékok*-at, hiába, megint neked írtam. Igen – mondta lázadó hangon – , nem lehet hünek lenni. Az utolsó sorok megvoltak, hisz ismered, kiegészítés volt. A *növényi szenvedély szaga* ugyanaz, mint a *lány meleg*, csak később a nyárban. És hiába, akkor megint te hiányoztál: *megbonthatatlan rend szerint, mint űrben égítest, kering a lelkemben hiányod*. Akkor ez volt! Nem lehet előírni... azért is... – huncut mosollyal kezdte idézni az akkor még alig elkezdett *Rejtelmek*-ből: *tedd könnyűvé énnekem ezt a nehéz húséget* – ezt megint neki írom. – Naiv őszintesége nem ismert határokat.” (Uo. 319.) Az első idézet 1936-os emlékek környezetében olvasható. (Vágó Márta nem keltezte napra emlékeit, mint Illyésné, aki nyilván akkori feljegyzésekre támaszkodott.) A második idézet már a Flóra-szerel-lem idejére vonatkozik, annak is kezdetére. Ha jól értem az idézett részeket, akkor a költő 1936 nyarán próbálta írni a verset, de csak két sort tudott belőle megírni. Félretette, s csak 1937-ben (márciusban?) fejezte be.

621. Ha nem leszel... Mj. 1937 júliusában.

622a-b. [Ha nem szorítsz...] Egyik kéziratán a *Ha nem leszel...* szövege is olvasható.

623a. [Majd...]

623b. [Kiknek adtam a boldogot...]

Ez a kéziratban maradt két vers a *Majd...* címűnek előzménye.

623c. Majd... Mj. 1937 júliusában. A verset a Rádióban is felolvasták a költő verseiből összeállított műsor keretében; a szöveget a költő júl. 30-án küldte el Cs. Szabó Lászlónak, a Rádió irodalmi szerkesztőjének. (Lev. 338. és 344. sz.)

A 10–13. sorhoz: „Egy látogatójának, ki a déli órákban ágyban találta, körülményesen elmagyarázta, hogy hajnal óta ébren van ugyan, de addig nem tud felkelni, amíg »nem állította újra össze magát. Mert – folytatta – mikor felébredek, fehér ködben lebegek, melyből úgy szedegetem ki testi s lelki tagjaimat, egyenként, keresgélve és tapogatózva, mint a ruhadarabokat. Ez nagyon kimerít, mire sikerül ’magamra szednem’ mindent, ami hozzám tartozik, halálisan fáradt vagyok, és pihennem kell egy darabig, hogy fel tudjak kelni.«” (Németh Andor 1989. 274–275.)

624. [Majd csöndbe fagnak a dalok...] A *Majd...* vonzaskörében keletkezett, de csak az 1. sora azonos annak 1. sorával.

625. Gyönyörűt láttam „Beleszeretett abba a gondolatba, hogy neki is garzonlakása legyen, mint Palinak. Ki is vett a Káplár utcában egy ilyen kis lakást havi hetvenért. Berendezni nem tudta. »Addig is« Palinál fog aludni a földön, mondta. Nemsokára mégis beköltözött, és bekövetkezett a *Gyönyörűt láttam*-ban előadott sajnálatos fejlemény...” (Vágó M. 1975. 308.)

Az 1. szakasz írásakor Kosztolányi *Negyven pillanatképe* közül a XVI.-ra, a *Házi bál* címűre emlékezett:

Kis, furcsa lányok, édesek,
hová repült a régi kedvem?
Minden, mi szép volt, szétesett.
Jaj jöjjetek és sügátok még
nékem valami kéteset.

A 6. sor a pszichoanalitikus zsargonból való: (A beteggel) „meg kell érteni, hogy mindent kimondani azt jelenti, hogy mindent ki kell mondani.” (Freud: Bevezetés a pszichoanalízisbe. Bp. 1986. 236.)

A lakásba való beköltözés valamikor júniusban történhetett. Ebben a lakásban következett be a költő idegösszeomlása, s innen került a Siesta szanatóriumba júl. 20-a előtt. A verset nem tudta korigálni, s két sajtóhiba maradt benne. A 17. sor végéről lemaradt a pont, ezt a kiadások úgy „javították”, hogy a következő sort kisbetűvel kezdték. Az önálló „Hát.” előfordul egy 1931-i vitacikkében: „»A proletáriródalom egyik legerősebb, ideológiailag tiszta, művészileg fejlett csoportjáról« tesz említést a tervezet. Kik e csoport tagjai? Azok, akik a tervezetet készítették. Hát.” (ÖM 1958. III. 218.) A másik sajtóhiba a 23. sor *kedvesség* szava.

Siesta szanatórium 1937. augusztus–október (626–636. sz.)

626. [Szaggatlak, mint a fergegeteg...] A Szép Szó jegyzete szerint a költő a Siesta szanatóriumban, tehát 1937 őszén írta.

627. [A nap még füstölög...]

628. [Három vak holló...]

629. [Szóljon e költemény...]

Ezeket a töredékeket kézírataik külsőségei alapján kelteztem a költő Siesta-beli tartózkodásának idejére. Ugyanolyan elbarnult, blokkfüzetből kitépott lapokra vannak írva, mint a *Költőnk és kora* (630) és a *Miben hisztek* (631) című versek. Kézírásukra jellemzőek a „táncoló” sorok és a reszketeg vonalvezetés, a költő gyógyszerezett állapotának következménye.

A 629. sz. töredékhez: József Attila mindkét Siesta-beli ápolónőjét, Felkai Bélánét és Horváth Vincéné Vígh Erzsébetet nagyon kedvelte, szólhatott bármelyikükhöz a töredék. (Tverdota–Vas 1980. 20–21.) De vajon töredék-e? Lehet, hogy ironikus válasz Ignotus Pál verset kérő szavaira: „Hát itt, a szanatóriumban nem találsz témát?”

630. Költőnk és kora A költő július végén került újra a Siesta szanatóriumba. Az ápolás magas költségeit Hatvany Bertalan fedezte, ezért is ajánlotta a verset neki. Az 1937-i vers-ajánlások soráról lásd a *Hazám* (597) jegyzetét.

A magába zárkózott költőt barátai és orvosai alkotásra, versírásra biztatták. (Erre utal *Le vagyok győzve...* kezdetű versében is.) E biztatásoknak eleget téve kezdett el a versen dolgozni augusztus végén. Németh Andor az *Újság* 1937. szept. 5-i számában írja, hogy egy hete látogatta meg a költőt szanatóriumi szobájában. Erről a látogatásról 1944-ben így emlékezett:

„– Valami motoszka bennem – mondta s a paplanán heverő papírra mutatott.

Később viszontláttam írásai között. Ütemjelek voltak rajta, – tálformájú félkörök, rövid vízszintesek, meg néhány szó: tarló, alkony, nyúl. Így dolgozott. A dallam és a vers hangulata együtt fogant meg benne, szétválaszthatatlanul, ehhez keresgélte a szavakat – tájképpé szinesítve révedezését. A strófából ez lett: *Piros vérben áll a tarló...*” (Németh Andor 1944. 205–206.)

A cím ironikus utalás is a híres emberekről szóló tekintélyes monográfiák gyakori címadására. (Kazinczy Ferenc és kora; Pázmány Péter és kora stb.)

Az első négy sor – ugyancsak ironikusan – válasz a verset kérő barátoknak: arról a versről szól, amit megír. Ennek a verstípusnak a mintája Lope de Vega *Szonett a szonettéről* című verse, amely a József Attila által sokat forgatott Modern költők 2. kiadásában, Kosztolányi fordításában jelent meg. (Bp. 1921. III, 168.)

A kedvesem szonettet kért ma. Gond dul
lelkembe és szorongva kezdem én:
tizennégy sorból áll a költemény:
a három első itt szökell, bolondul.

Féltem, hogy nem lesz rím, mely visszakondul
és itt vagyok az új szak közepén:
csak futna le a négyes könnyedén,
nem főne a fejem a hármastokul.

Aztán a költő a hármasba lép
és sikerült, úgy látszik, a merész tett,
mert már e sorral zárul is a kép.

A második versszak rímelni készlet,
tizenhárom a sor, mindegyik ép,
most meg tizennégy. Versem, ime, kész lett.

Befejezése József Attila verskezdetével tartalmilag azonos.

A 2–3. szakasz táguló, majd megsemmisülő világegyeteme akkoriban friss tudományos szenzáció volt.

A 4. szakasz léggömb-hasonlata József Attila Rapaport Samuhoz 1934. máj. 8-án írt levelében így kerül elénk: „Mintha a fejem egy léggömb volna és egy madzagon a törzsemhez erősítve lebegne magasan.” („miért fáj ma is” Bp. 1992. 358.) Etus nővérenek az öcsödi éveket felidéző visszaemlékezéseiben: „A hazatérésre nagyon sokáig vártunk, emlékszem egyszer a disznókat és a libákat legeltette a Zeppelin jelent meg a vidék fölött, messze fönt úszott a levegőben... elgondoltuk, hogyha ez leszálana itt, milyen jó volna, bepakolnánk az egyik malacot a mamának és elvinnénk.” (Új Írás 1980/4. 101.)

Az 5. szakasz nézz szét – részvét rímpárja Kosztolányi Számadás című verséből való:

Ülj egy sarokba, vagy állj félre, nézz szét,
szemedben éles fény legyen a részvét...

A szakasz vége is Kosztolányi-hatás. Szavai – részben tartalma is – *Esti Kornél* énekének e soraira emlékeztetnek:

Ne mondd te ezt se, azt se,
hamist se és igazt se,

Légy mint a fű-fa, élő,
csoda és megcsodáló...

E szakasz végső formája Ignó Pál szerint így alakult ki:

„A »Költőnk és Kora« című szép versét, mely már a szanatóriumban íródott, szeszélyes menetében is világosnak találtam, ahogy a játékos, unaloműző önfigyelés állapotából az esthajnal halállátomásáig nyújtózik, csak azon akadtam meg, hogy

Jöjj barátom, jöjj és nézz szét.
E világban dolgozol
s benned dolgozik a részvét
bár talán hazudozol...

– »Bár talán« – kérdeztem – mit akarsz ezzel mondani? Hogy tetteti a részvétet, vagy hogy palástolni akarja? Mert »bár talán« bármelyiket jelentheti...

– Azt, hogy palástolni akarja – felelte Attila. S tanácsomra fogadta el »bár talán...« helyett a »Hiába hazudozol« változatot.” (Ignó P. 1989. 233.)

Az utolsó szakasz három sora a feltehetőleg korábbi, befejezetlen [*Jön a vihar...*] (596) 10–12. sorának variánsa. Egy papírlapon rímzavak olvashatók, melyek közül kilenc a [*Jön a vihar...*]-ba

épült be. Köztük van a *Költőnk és kora* utolsó szakaszának három rímzava is: *lanka nyúl – lekonyúl – alkonyúl*.

A fenti jegyzetek nagyrészt Tverdótól vettem, ebből a kiadványból: József Attila: „Költőnk és Kora.” Bemutatja Tverdota György és Vas István. Bp. 1980. (A PIM „Kézirattár” című sorozatában.)

A cím textológiai problémáiról a vers szövege alatti jegyzetben írok.

631a–b. Miben hisztek... Mj. 1937 októberében.

632. [Le vagyok győzve...] A Szép Szó posztumusz közlése ezzel a megjegyzéssel jelent meg: „1937. október közepén.” Babits *Cigánydalában* a cigányasszony így ríogatja gyermekét:

s mint röpke mag az ágrul,
úgy leszakadsz majd anyádrul.

(ItK 1993. 61.)

633. [Szól a szája szólítatlan...] A Siesta szanatóriumban használt barna noteszlapokon. A három lap sorrendje bizonytalan, de a közlések hagyományos sorrendjét az elemzők nem kérdőjelezték meg. (Legutóbb Tverdota, Kortárs 2003/7. 71–85.)

Amikor a *Kalevala* XVII. énekében a bűvigés Vipunen lenyeli Väjnämöjnt, s az belül gyötömi kezdi, így panaszkodik:

Kotródj már, kopója Híznek,
Alvilág csahossa, vessz meg,
Pusztulj belsőmbül, pimassza,
Májamból, te föld gonossza,
Ne fald föl szívem közepét,
Lépepet ne túrd szanaszét,
Ne hasogasd már hasamat,
Ne tapodd tovább tudómet,
Köldököm ne rágd, ne lyuggasd,
Lágyékim ne tépd, ne szaggasd,
Ne sarabold hátam csontját,
Oldalam ne bántsad folyvást!

(Füsi József, A Toll 1938. július, 22. Kortársak...; Varga Domokos, Kortárs 1967 656.)

634. Egy költőre Nagyon valószínű, hogy erre és a következő versre vonatkozik a Szép Szó szerkesztőségi levele József Attilához, 1937. nov. 5-én: „Kedves Szerkesztő Úr, Ignotus úr azt üzeni dr. Bak Róberttel folytatott megbeszélése után, hogy azt hiszi legjobb volna, ha az itt mellékelt módon jönnének a versei. Amennyiben valami változtatnivaló van rajta, kérem expressz-postafordultával megküldeni a nyomdába... Ignotus úr külön kéreti, hogy lehetőleg szíveskedjék az egészet így hagyni...” (Lev. 353. sz.) A versek közlését a költő nem engedélyezte, a Szép Szó novemberi számában nem jelentek meg. Ignotus Pál 1937. nov. 18-án írja a költőnek: „Törődöl-e az utolsó pillanatban lerendelt két verseddel?” (Lev. 358. sz.) Azért gondolhatjuk, hogy erről a két versről van szó, mert mindkettő kézírata már nyomdai utasítással is el van látva, s a versek néhány sorát Ignotus Pál írta a kézíratra: az *Egy költőre* utolsó szakaszát és [*Az isten itt állt a hátam mögött...*] első két sorát. Ez lehet az a két vers, amiről Illyésné emlékezik: „Szeptember 19-én, vasárnap ismét bementem hozzá. Kedden, 21-én ilyen jó reményekkel mentem ki hozzá. És valóban, vasárnap óta megírt két verset.” (Illyésné 1987. 94.)

A verset az ÖM szerkesztői valamivel korábbra keltezték, minthogy szerintük a vers „Illyés Gyulának szól, válaszul a Nyugat 1937. júniusi számában megjelent *Szolga* című versére.” (ÖM 1955. II, 454.) A vers nyilvánvalóan Illyésről szól, de a *Szolga* című Illyés-versre inkább a [*Szolgának állítod magad...*] utal.

Garai László azt mondta nekem (magára Illyésnére hivatkozva), hogy a 13. sor második felét és a 14. sort nem Ignótus Pál húzta alá, hanem Illyésné, mert meg akart valamit kérdezni ezzel kapcsolatban a költőtől. Ezért aztán az Osiris Kiadónál megjelent József Attila-összesben ezt a másfél sort állóval szedtettem. (516.) A kézirat ismételt megtekintése azonban nem igazolta ezt az állítást: Ignótus félreérthetetlenül ugyanazzal a ceruzával, ugyanakkor húzta alá a másfél sort, s ezért visszatérek a hagyományos közlésmódhoz.

A két költő kapcsolatáról, viszonyáról többen írtak, pl. Németh Andor 1944. 135–139.; Gyertyán E. 1985. 309–313.; Tasi J. 1996. 179–189.; N. Horváth B. 1999. 65–81.; Szabolcsi, KL 908–911.

635. [Az isten itt állt a hátam mögött...] Az első szakasz (két sor szöveg és két sor vonás) Ignótus Pál kézírása. Az ÖM ezeket nem közölte, ezzel az indoklással: „Úgy látszik, szerkesztői önkény akarta a vers kezdetét módosítani; a katalóguscédula megjegyzése szerint: »József Attila nem vállalta.«” (1955. II, 457.) Teljesen valószínűtlen azonban, hogy az Ignótus Pál kézírásával írt részeket ne József Attila szerezte volna. Talán gyógyszerezett állapotában nehezebb esett az írás (lásd pl. a Hatvany Lajosnak aug. 5-én írt levelét, Lev. 339. sz.), és a költő telefonon lediktálta Ignótusnak. A katalóguscédulán olvasható megjegyzés a vers „lerendelésére” vonatkozhatik. Lengyel András azt is elképzelhetőnek tartja, hogy Ignótus „egy másik kézíratról, saját komponálási kedve szerint másolhatta a töredék fölé a két sort. ...egy ilyen megoldás magyarázatot adna a »lerendelésre«: azaz a beavatkozás, a baráti komponálás nem volt a szerző inyére.” (Tiszatáj 2003/4. 101.) Alig hihető.

636. [Vak, vak, vak...] „Október 23-án... átadott egy verset, a »Vak, vak, vak...« kezdetűt” – írja Illyés Gyuláné, könyve 107. oldalán.

Balatonszárszó 1937. november (637–641. sz.)

637. [Talán eltűnök hirtelen...] A posztumusz közlések megjegyzései szerint a költő Balatonszárszón írta.

638. [Drága barátaim...] Németh Andor szerint az után írta, hogy barátai dec. 2-án meglátogatták. (Németh Andor 1989. 325.) A 4. sor szerint korábban, novemberben készült.

A második szót némely kiadások *barátim*-ra „javítják” Tévesen, mert az *ai* betűkapcsolat egy hosszú szótagot eredményez, mint a *Párbeszéd* (401) 6. sorában is: „Én magam-é? Nem társaim tettek-e öntudatosá?”

Első és utolsó előtti sorában Villon *Nyugasztaló, melyet Villon szerzett önmagáért és cimboráiért, várván, hogy velük fölakasszák* című, József Attila által fordított balladájának távoli emléke érződik:

Testvérek, immég életben valók,

Ne kacagjon bajunkon senkise,

S itt ne gúnyoljon ember, senkise

(Süpek Ottó, It 1974. 504–505.)

639. [Karóval jöttél...] Erről és a következő versről írja Illyésné: „Vasárnap hajnalban leutaztam hozzájuk, november 28-án. ...Átadott két verset, a *Karóval jöttél...* és az *Ime, hát meglettem hazámat...* címűt. Ezeket akkor írta, gyorsan, amikor érkezésemről értesítettem, hogy lássam, dolgozik, ír – mondta. A verseknek nagyon örültem, javulásnak hittem. (Pedig ezek már búcsúversek voltak, búcsúzott a világtól, már a reményeitől is.) Hétfőn reggel beadtam mindkettőt a Szép Szó-hoz, úgy, ahogy volt. eredetiben.” (Illyésné 1987. 123–124.) A nov. 23-án kelt értesítést a költő 24-én már megkaphatta, ezen a napon írta Hatvany Bertalannak: „Nektek kellene megállapítanotok most, hogy mennyire használhatok engem. Csak most fogok a versíráshoz, talán új verseimen és személyes találkozáson megállapíthatjátok.” (Lev. 363. sz.) Valószínű tehát, hogy a Balatonszárszón írt versek – a 641. sz. kivételével – mind november végén születtek.

Mándy Stefánia megőrizte a vers korrektúráját. Ezen az 1. sor így van: *Kóróval jöttél...* A levonaton még ott van kiszedve a vers alatt a dátum: „Balatonszárszó, 1937 december.” Az 1. sor is, a dátum is hibás. (József Attila és a Szép Szó. Bp. 1987. 66.) Horváth Iván publikálta a levonat hasonmását (a 2000 című folyóiratban, 1990/1. 48.) és megállapította, hogy a *Kóróval* változat hibás. „A *Kóróval* nem azért rosszabb, mert spondaikus, hanem azért, mert közhelyes” – írja. Már a XVII. században közhely volt. Egy akkori halotti énekből idézem: „Kaszás e földön a halál... virágokat nem szán, kórókkal egybe hány.” Az *Elment két leány virágot szedni...* kezdetű, ismert népdalban: „Adj jó tanácsot árva fejeknek, hogy virág helyett kórót ne szedjek.” József Attila az ilyesféle közhelyeket úgy változtatja egyénivé, hogy egyetlen betűt kicserél benne. A *Kirakják a fátban* (552) így lett a banális *őszi szél-ből őszi dél*, vagy a *Faluban* (469) a *repedt téglá-ból rekedt téglá*. (Számos kiadásban aztán ezek a helyek visszabanalizálódtak *szél-lé* és *repedt-té*.)

A versnek nem maradt meg a kézírata, de az ominózus szó írásképe rekonstruálható. A *Holt vidék* (406) 18. sorában ugyanezt a szót a költő úgy írta le, hogy az *ar* betűket felül kötötte össze, ezért *or*-nak olvashatók. (Lásd az ÖM 1952. II, 72. utáni fényképet.) Más helyen is látható ez a sajátos vonalvezetés. Az *Ős patkány...* 36. sorában is *koróba* olvasható; a *Március* (589) 38. sorában a *sarjaink* szót előbb *sorjaink*-nak szedték, majd a költő az *o-t a-ra* javította. (A korrektúra József Etelkától Kiss Ferenchez került.) A szedő tehát könnyen félreolvashatta a vers első szavát így: *koróval*, s azt hitette, hogy az első *o-ra* a költő tévedésből nem tett ékezetet. Lásd még az *Ajtót nyitok* (492) 4. sorát.

Az 1. szakaszban a költő nem az egyébként annyiszor felidézett édesanyjára, hanem öcsödi nevelőanyjára, Gombainéra utal. József Eta emlékei szerint „Gombainét »kedves anyám«-nak kellett szólítani. Attila Gombainénak búcsúzóul egy zsák aranyat ígért.” (Ekv. 28–29.) A *Kedveském...* kezdetű töredék kéziratára (Kat. 536. sz.) többek között ezt írta a költő: „Gombainénak mondtam, hogy neki küldök egy zsák aranyat.”

Azt hittem, hogy a 7. és 21. sor „Hét Torony” kifejezését nem kell magyarázni, de aztán azt olvastam Hankiss Elemér egyik tanulmányában, hogy „a »Hét Torony« a mesék világából került ide.” (Kritika 1966/10. 21.) A Konstantinápoly közelében, a tenger partján levő várborítón (törökül: Jedikula) sok magyar rab keresves valósága volt.

A 3. szakasz kérdéssorozata (az utolsó sor tartalmilag is) emlékeztet Kosztolányi *Számadás* című versének erre a szakaszára:

aztán mit írsz, ha sorsuk írva van már,
hol tiltakozhatsz és hogy ellene?
de hát hova mehetnél? mit akarnál?
mi érdekelne még, mi kellene?

A Kosztolányi-szakasz első sorát a költő Flórához, dec. 3-án írt búcsúlevelében is idézi: „Aztán mit írsz, [!] ha sorsunk írva van már! – ezt Kosztolányi írta.” (Illyésné 1987. 126.)

A József Attila-vers ugyane szakaszának 3. sorát az Ignóus Pállal a Siesta szanatóriumban, kevéssel a Balatonszárszóra utazás előtt folytatott beszélgetés világítja meg: „Hidegtelelősen ültem az ágya peremén... De vitatkoztam rendületlenül. Nem látod, Attila, hogy amit naphosszat összebeszélés, annak a világon semmi értelme? »Van, az álom nyelvén«, hajtogatta. De mit zaklatod Margit nővért az álom nyelvével? ...ne az álmaiddal gyötörd szegényt, éjszaka álmodjál...” (Szép Szó 1938. 65.)

640. [Ime, hát megleltem hazámat...] A Szép Szóban ezzel a jegyzettel jelent meg: „József Attila utolsó verse.”

A 2. szakaszhoz: én is nagyon sajnáltam gyerekkoromban (tehát kb. a vers írásának idején), hogy a háborúban vasból vert húszfilléres (amiből sajátos módon anyai készült, hogy még a harmincas években is számos családnál, nálunk is, zacskószámra állt), senkinek sem kell. A 21–22. sorhoz: „A forogszél Danténál egy egész éneken át fúj.” (Hubay Miklós: Aranykor. Bp. 1972. 9–10.)

Az utolsó szakasz népdal-parafrazis: „Szép a tavasz, szép a nyár, Szép a ki párjával jár.” (Magyar Népköltési Gyűjtemény III, 152. – SZÓ 57.; N. Horváth B. 1992. 65.) De talán jogos idézni a régmúlt

gyerekkor versélményét, Turcsányi Elek *Téli rímshájkó* című versének 2. szakaszát, mert a vers a *Csókérés tavasszal* (52) versforma-mintája volt:

Szép a tavasz,
Ámde ravasz,
Nyár? Ez hévteli évszak,
Ősz – temető
Bús szerető;
Tél! Ezt kedvelem én csak
Jégi világ,
Égi virág.
Nyílj ki csodálatos álom
S jót akaró
Hótakaró
Födje be téli világom!

(Nyugat 1922. márc. 1. 323.)

641. [Szól a telefon...] Előző kiadásomban ezt a verset elrejtettem az 1937. ápr. 6-án írt *Meghalt Juhász Gyula* (593) jegyzetei közé. Pedig az 1937. dec. 3-án írt nyolc sor nem pusztán változata a Juhász Gyula-búcsúztató első nyolc sorának, hanem önálló műalkotás. A két szöveg közötti különbségek igen jelentősek. A szonettből kétszakaszos vers lett. Értelemszerűen elmaradt a cím és a szonett két, Juhász Gyulára utaló hármasa. A 8. sor *lám* szava a Juhász Gyuláról szóló versben megtörtént eseményre utal, ezt a szót József Attila *most-ra* változtatta, 'a legközelebbi jövőben; azonnal, tüstént, ezután' értelemben. Igen fontos különbség, hogy az egyik vers Juhász Gyula „sírirat”-a, a másik saját magáé. Ez a nyolc sor tehát nem másolat, hanem eredeti vers, József Attila utolsó verse.

Rögtönzések, tréfák, személyes érdekű apróságok (642–704. sz.)

Néhány versnél vita tárgya lehet, hogy vajon ebbe a csoportba való-e, vagy inkább a „komoly” versek közé. A kifejezés a költőé; 1928. szept. 30-án írja Vágó Mártának a Morgenstern- és Ringelnatz-utánezatokkal kapcsolatban: „Komoly verset írni nem érdemes.” (Lev. 199.) A költő véleménye azonban nem mérvadó. A *Születésnapomra* című vers (595) például szinte a költő akarata ellenére sikeredett remekké, ő maga alkalmi tréfának szánta, és „esze ágában sem volt kinyomtatnia”, mint Ignótus Pál emlékezett.

A kiadók (én is) a legkülönbözőbb, következetlen érvek alapján soroltunk egy-egy verset ide vagy oda. Olykor azért minősítették egy vers rögtönzésnek, mert ajándékba készült valakinek. Példa erre a *Virág* című vers (345), amely *Mártinak* ajánlással kéziratban maradt fenn, és amelynek szép elemzését magának a címzettnek, Vágó Mártának köszönhetjük. De hát a költő más esetben is írt verset barátainak, kézírataik a címzetteknel maradtak, s a költő nem szándékozott kinyomtatni őket (*Hová forduljon az ember... [434] Egy ifjú párra [511]*).

A *Párizsi aniz* az első kritikai kiadásban a (1952) a komoly versek között szerepelt, a másodikban (1955) a rögtönzések közé került, talán csak azért, mert szövege egy borítékra írva maradt fenn. Magam is a rögtönzések közé soroltam. Szőke György jogos iróniával jegyezte meg: ha a költő beteszi a borítékba, akkor már költeménynek minősítették volna?

Ennyi következetlenség és bizonytalanság láttán a verscsoport jegyzeteinek írásakor arra is gondoltam, hogy jobb lett volna valamennyi alkalmi verset, rögtönzést a költemények közé beosztani. Ez a művelet azonban rengeteg átszámozással járt volna, amit már nem vállaltam. Elképzeltem azt is, hogyan festene az *Eszmélet* vagy a *Szürkület* társaságában az, hogy *Nor-coc sapkám hona Svájc, viseli Svarc, hordja Vájsz*.

642. [Csókol Attila...] 1921. febr. 20-i levélben. A vers alatti zárójeles megjegyzés a felkiáltó- és kérdőjel miatt úgy is érthető, hogy nem József Attila írta, de úgy is, hogy ő írta. Szerintem inkább az utóbbi eset áll fenn, s a zárójeles megjegyzéssel az öndicséret ironikus enyhítése volt a célja. Szabolcsi Miklós feltételezése szerint a szerző Balog Jóska, a költő osztálytársa volt. (FÉ 240.)

643. [Hull a levél...] 1922. febr. 13-i levélben. Az ŐM-ben a zsengek közé van sorolva. Mint stílusutánczat (népdalparafraízis) talán inkább a rögtönzések közé való.

644. Tusikának Kelte: 1922. ápr. 2.

645. Tusikának Ugyanaz a kelte, mint az előző két soré.

646. A női szív Mj. 1922. szept. 24. Lásd *A hit boldogít* (648) jegyzetét.

647. Esik eső magyar földre... Mj. 1922. okt. 22.

648. A hit boldogít Mj. 1922. nov. 5. A név nélkül megjelent verset Péter László tulajdonította József Attilának, „bizonyos verstani megfontolások alapján”, továbbá azért, mert „semmi valószínűség, hogy ebben az időben Makón ilyen szituáció és ebből fakadó élmény egy másik diákkal is megessék, úgy értem, olyannal, aki ezt ilyen remek kis versikében művészi módon meg is tudja fogalmazni” (It 1954. 348.) Teljesen igaz van; előző kiadásomban hiba volt a verset a függelékben közölni. A makói Dongónak Balog József diáktársa küldte be József Attila verseit, állítólag még 1921-ben. 1948-ban így mondta el József Jolán: „... az akkori vicclapban megjelent egy közös versünk. A közösködés abból állt, hogy Attila volt a szerző és én voltam a vers aláírója.” (Független Magyarország 1948. dec. 27.) Később Saitos Gyula – a Balog Józseffel folytatott beszélgetés nyomán – ezt írta: „Attila verse alá a név kezdőbetűit írta, a maga versét névjelzés nélkül küldte be – becsületérzésből. Ennek a versnek ugyanis csak a címe és egy szakasza volt készen, amikor Attilának megmutatta, s azt is bevallotta, hogy még nem tudja, hogyan folytassa. Attila elgondolkozott kissé, majd hozzáírta a második versszakot, és megváltoztatta a címet is: *A női szépség diadala* helyett ezt írta a kétszakaszos vers fölé: *A hit boldogít*.” (Saitos 1964. 41.) Az emlékezések némely részlete kissé zavaros. Balog József később azt mondta Tóth Ferencnek, hogy a „közösködés” nem erre a versre, hanem *A női szív* címűre (646) vonatkozik. Ez látszik valószínűbbnek. Lásd még: Marosvidék 2005. április, 37–40.

A vers megírásának ideje táján a költő nővére, Jolán, próbálkozott a színészi pályával, mégpedig Győrben. Szántó Judit úgy tudja, hogy József Attila elutazott Győrbe, hogy nővérét a színpadon láthassa. (Szántó J. 1986. 167.) Lehet, hogy a versben ez az élmény is tükröződik.

649. Áldott légy, jó Magyarország! Mj. 1923. febr. 18.

650. Galantai bátyámnak Keltezése: Budapest, 1923. júl. 4. Galantai Gyula ismert pesti antikvárius volt; a vers kézírata tőle került a PIM-be.

651. A Homonnai Ibinek Keltezése: Makón, 1924. jan. 5. Ibi feltehetőleg annak a Homonnai családnak a tagja volt, akiknél a költő fényképezkedett. Lásd *A műterem* (235) című verset és jegyzetét. A cím különös névelőjére nem találtam magyarázatot.

652. Az örök Polyphemos Keltezése: 1924. jan. 9. A vers keletkezéséről Saitos Gyula ezeket írja: „Ekkoriban a minden tréfát kedvelő barátjával, Kemény Sándorral valóságos költői versenyt kezdeményezett Attila – erotikus témákról. Jónéhány ilyen verszet került ki tolla alól... ezek közül való az *Örök Polyphemos* címmel fennmaradt költeménye. Ez a vers eredetileg Kemény Sándornak, kövér barátjának bosszantására íródott, a nemi élet eltévelyedéseivel és abnormitásaival is foglalkozó beszélgetéseik során... Egy másik, hasonló versének ugyancsak Kemény Sándor volt a célpontja, aki nehéz járása miatt *Szonett a tyúkszeméről* címmel is kapott tőle verset. Ebből az időszakból még egy, akkor sokat emlegetett versezetére is emlékszem. A címe: *Hárman az ágyon*.” (Saitos 1964. 147.) Eszperit Mária is emlegetett zavaros visszaemlékezéseiben egy hasonló című verset, amit felolvasott neki Attila: *A tyúkszemek mostoha sorsáról*. (Ekv. 75.)

Még idemácsolom Scheiber Sándornak a Népszava-beli közléshez fűzött kommentárját: „Érdekes a szimbólummal választott mitológikus tárgy: Polyphemos, a Kyklops nevű egyszemű óriások egyike, emberevő, akit Odysseus vakított meg. Itt az örök hatalom megszemélyesítője, aki előtt az ó-, közép-

és legújabb korban a hízelgők gyáva hada hódol. Az első sorban *megette* helyett szándékosan és szegediesen *mögötté*-t ír a költő, hogy a rím jobban összecsempjen.”

653. A *spenót* Kéziratának papírja, duktusa, az aláírás formája azonos az előző szám alatt közölt versével.

654. [A multkor, szerda este...] Keltezése: Makó, 1924. jan. 29. Az ÖM-ben a „komoly” versek között szerepel, többen (például Rónay György, József Attila útjain 61–62.) ilyenként elemzik. Inkább tréfás stílusparódia. Szabolcsi Miklós az „ánygyikát” azonosnak véli az *Emlék* (424) kemény kontyú ányáival, s a verset – keltezése ellenére – Szabadszálláson keletkezettnek tartja. (ÉF 120.)

655. [Ki itt ha is csak...] Keltezése: Makó, 1924. jan. 30.

656. [Hajnali tíz óra...] Az ÖM szerkesztői a kéziratot tévesen idegen kéz írásának tulajdonították, s a verset a kétes hitelűek közé sorolták. A kézirat autográf. Keltezéséhez (és a 4. sor magyarázatául) a *Curriculum vitae*-ből idézzük: „...az infláció idején hivatalnokoskodtam a Mauthner-féle magánbankházban. A Hintz-rendszer bevezetése után itt a könyvelőségbe osztottak be...”

A 11. sor idézet Arany *Toldijának* elejéről.

657. [Mint örök keservet...] Keltezése: Szeged, 1924. okt. 4. Az alkalmi versikét Csáti Demeter *Pannónia megvételéről* c. verse záróstrófájának ismeretében írta:

Ezt szerzették Szilágyságban,
Csáti Demeter nagy gondolatjában,
Mikort nagy bú vala Magyarországon,
Egy némi-nemű multságában.

1924. okt. 4-én ugyanis éppen egyetemi szemináriumi dolgozatát írta, melynek tárgya Csáti Demeter éneke volt. (Kovács Sándor Iván: *Pannóniából Európába*. Bp. 1975. 255.)

658. *Gügyü, gügyü...* Mj. 1925. dec. 21. A versike célzásait sem Gottlieb Sándor magyarázata (*Tiszatáj* 1954. 238.), sem Ergotin (=Erg) Ágoston ellenverse sem teszi érthetővé:

„– A versek gyönyörűek, nagyon tetszettek – csak én másképpen írtam volna meg őket. Ezt hallgassátok meg, így írok én:

Igy kell írni Sanyika!

Igy van ez már Sanyika!
Én is írtam verset,
Mint a tiéd, butika,
Ha nem hiszed, dugd oda...
Százestendő recece...
Költő lett a Sanyika.
József maradt Attila
Sajna!
De ez már aztán modern
Szociális probléma.

Rádió doktor büszkén körülnézett: – Igy kell írni, nem gügyü-gügyüzni.” (*Színház és Társaság* 1925. dec. 28.)

659. *Klasszicizmus 3 rímmel* Kelte: Budapest, 1925. dec. 21. József Attila alighanem baráti társaságban kapta a kis füzetet, amelybe ott helyben rögtönözve jegyezte le a Babitsot fricskázó avantgárd alkotást. Bécsből ruccant haza 1925 karácsonyára, erről eddig nem tudtunk.

660. [Petite Jeanette...] 1927. márc. 5-i levélben. Magyar fordítását a levelezéskötet 429. lapjáról vettem át:

Kicsi Jeanette,
Egek virágzása!
Magát keresem mindig vágyamban és ágyamban, amelyet Takács úr elfoglal!

Te, legkékebb reggelem!
 Friss víz, madár, vakok tüköre!
 Elfelejthetetlen telefonszám!
 Arany teve Szahara-életemben
 Skarabeuszok járnak át szívemet, ha nem foghatom kezedet!
 Ó te, a hörgők három reménysége!
 Ki vagy te aki betöltesz engem?
 Ki vagy te aki nem ismersz engem?
 Adni szeretnék neked négy pohárral a boromból a vizemből a tejemből a véremből!
 A Szaturnusznak fejed felett kell lebegnie mindig mindig téged néző szemekkel
 Fel kellene gyűjtani Párizst hogy isteni világosságban lehessen látni téged!
 Ó harmatos felszívódás!
 Te legszebb rósejbní adagom! –
 Tudja már mit jelent a *gentil* szó?
 Pogány
 A maga pogánya
 Kicsikém
 Én a maga pogánya vagyok

Parancs János, a vers közlője, „szép szürrealista szabadvers”-nek mondja, a költő tömör jellemzése („marhaság”) ellenére.

661. [Gondolataid nincsenek...] 1927. jún. 10-i, József Jolánhoz írt levélben. Az idézet után a költő így folytatja: „Ez pompásan illik rád is, pedig egyik szerelmi versemből való.”

662. [Je dois...] 1927. júl. 17-i levélben. Értelme: Meg kell kérjelek: ha szeretsz, nézd meg a *túoldal* magyar versemet, melyet magának Rubinnak kell átadni, akinek az egészségére iszom. – A költő a levél „túoldalára” az *Ó Európa...* kezdetű verset (324a) írta.

663. [Ma Lucie...] 1927. júl. 29-i levélben. A vers értelme az ÖM (1952. II,445) szerint:

Lucie-m, a levél, amelyet ma írok, versben fog szólni a nagy unalom miatt, amely elfog a tenger süket zajában, és még magányosabbá teszi szívében a keserű embert.

A kispolgároknak autóbusz-életük van és a nagy harcosoknak gránátzilánkból való csillagjaik vannak, én mindezek nélkül élek. tanulás ürügye alatt és én is meghalok, de én a magányban.

Anélkül, hogy levelemnek különleges fontosságot akarnék tulajdonítani és anélkül, hogy kérlelni kezdenélek, hogy magyarázd meg, Lucie-m, ahogy büntetésüket magyarázza az anya gyermekeinek

hogy: „Mi az ok, amely arra készítet, hogy megtiltsd, hogy megtartsam szakállam, melyre senki sem haragszik, csak te: te már előre foglalkozol vele, bár a skótok hordhatják szoknyáikat,

nos, anélkül, hogy megkérnélek, magyarázd meg, miért vagy dühös, amit én növesztek, drága szakállam az, és ha te levágnád, mint egy borjúlapockát, Szegeden újból megnöveszteném én.

Most pedig, hogy bővebb legyen a napirend, kiemelem, hogy a néma *e*-t mindig kimondják a versben, még akkor is, ha az olyan elragadó, mint az a csodálatos vers, melyet most olvasol.

Nincs kivétel ez alól, csak hiatus esetén, aminek elkerülésére kihagyjuk különben ver-

sem is van ám hiátus, mivelhogy rímem nincs bőrönd-számra.

Etus él, hízik és jól mulat, hitemre! Ami engem illet, szeretnék már egyszer levest enni. Ezeket írtam ezerkilencszázhuszonhét július huszonkilencedikén Cagnes-ban unalmamban.

Attila

Most kaptam meg ezerfranknyi küldeményedet, már becsomagolom gatyáimat és ingeimet, elmegyek, mint ősom ment a Walhalla felé, ez úton légy mesterem, Allah!

664. [Du feu...] Talán párizsi tartózkodása idejéből. Értelme:

Narancsos tűz,
Te, angyalok ismeretlen nyelve,
barátném, ne hagyj,
hogy tovább süllyedjenek álmaimban
az istenek,
most is, narancsok íze az ajkamon,
értelme nincs, és nem törődöm vele.

665. [Ha sziú volnék...] Keltezése: 1927. nov.

666. [Elküldtem hozzád...] 1928. ápr. 28-i levélben. A Sándor Imréről szóló vers, amelyből csak ez az egy versszak ismeretes, feltehetően tréfás bökvers volt, mert a költő a szakasz idézése után ezt írja: „Osvátnak igen tetszett és rengeteget mulattak rajta.” (Lev. 136. sz.)

667. [Esőben...] Vágó Márta emlékezése szerint 1928 tavaszáról.

668. [A nyakába kék kötő...] 1928. szept. 20-i levélben.

669. Ringelnatz Morgenstern, avagy a szellem diadala napjainkban

670. Népdalok à la Ringelnatz Morgenstern

671. Allégorie

Mindhárom vers egy 1928. szept. 30-án írt levélben olvasható. Utána még egy „Axióma” is, melyet a Magyar Remekírók sorozat József Attila-kötetet külön versként közöl. (Versek, műfordítások, szép-próza. Bp. 1977. 502.) Szövege:

Axióma

Ha kétszer annyit ennél,
mint amennyit nem ennél,
ha éhes volnál, akkor jól
volnál lakva.

chateaustresemann

avagy

Burgbriand

étékfogó

Maxima: Il y a des hommes qui ont des neveux et des nièces et pantallon noire, et des autres.

672. Wolke A következő verssel együtt a Vágó Mártától való elhidegülés emléke lehet. Drescher J. Attilának annyira tetszett, hogy szerinte a „rögtönzések, tréfák” közül ki kellene emelni. Az ő fordítását adom (Dunatáj 1989/3. 18):

FELHŐ (FELLEG)

A feleségem nem leszel,
könnyű leszel, miként egy felleg.
Bezárkózom a mezőbe,
hogy ott várjalak meg téged.

Eljössz majd az én házamba,
hűvös és nyitott lakomba:
Szomorú leszek, mint az egér,
melyre eső hull, halkán, lassan.

673. Pauvre plaint-chant méchant Lásd az előző jegyzetet. Magyar fordítása az ÖM (1952. II, 447.) alapján:

Szegény rossz panaszos-ének

A szív lassú, mert Isten súlyos, súlyosabb, mint egy halott – Már nem vagyok féltékeny fajankó, aki a mezőkön énekel, és fut szétfoszolva a merev ég alatt és erősen szenved.

Istennel terhes paraszt, aki magot vet, az vagyok én, még csak zajt sem csinálok, azt sem tudtam, hogy szeret-e, de őt követem, ha szeret, senki mást.

Tilinkót megtaláltad – újra törd össze, idegen ő, nem szenvedett többet, csak eleget, tebenned van, veszélyben van.

674. [Odvas fogban...] A kétsoros versike a költő fogorvosának, Kunvári Bellának ajándékozott Nincsen apám se anyám kötetbe van beírva.

675. [Szonett-játék] „Egy papírlapra rímeket írtak fel, szonettformában, a másiknak kellett a rímekhez megírni a verset. Hogy nehezebb legyen a feladat. címet is adtak a megírandó versnek. Attila és Illyés órákon keresztül írták ezeket a szonetteket.” (József J. 1940. 297–298.)

Illyésnek van egy *Reggeli ájtatosság* című verse. Ez is profánul kezdődik:

Húnyt szemem ragyogva tekint Rád!
Hajadonfővel és mezitláb
haladok máris Feléd innen,
feledve, hogy még ágyban fekszem,
feledve, hogy nem reggeliztem... stb.

Illyés egy hasonló nyelvi játékra is emlékezett: „Itt az általam írt könyv nyelvészeti cikkeimből kb. 90 lapnyi csokor... Egy sajtóhiba (vagy elírás) állítja meg s szökkenti meg az agyat; ez: *chansons longs*. Hogy írhattam ilyet; a szó nőnemű: *longues* tehát. Nem, a főnevet cserélhettem el; *Sanglot*-val. Arról a játékról van szó, melyet egykor (ha jól emlékszem) szintén József Attilával üztünk. Fonetikus magyaráztásával a híres Verlaine-versnek:

Les sanglots longs
Des violons
De l'automne
Blessent mon coeur
D'une langueur
Monotone.

Pontatlanul írtam le az első változatot. Agyam most némi kaparás után ezt bocsátotta ki fél évszázadnyi mélységből:

Tésasszonyom
Kérdi lovon:
De lobogva:
Lesz elme-kör?
– Künn, oh lak-ör
Monoron ma!

Több változat is volt. Az egyik eleje:

Lé-szagalón
Déry e lón
Dől a Donba...

Egy teljes délután ment rá, akkor (1928-ban?) nagy nevetések közt erre a mihaszna kis elmeerölte-tésre.” (Illyés Gyula: *Naplójegyzetek. 1975–1976. Bp. 1991. 50–51.*)

676. Kínálgató A vendégség a Vásárhelyi Friss Újság riportja szerint 1930. febr. 8-án volt. A riport szövegét, József Attilának tulajdonítva, először Bokor László közölte (Új Tükör 1979. febr. 11.), majd a Kortársak József Attiláról című kiadványban jelent meg. (Kortársak... 124. sz.)

1947-ben Csató István újságíró Balatonszárszón József Attila emléke után kutatott. Felkereste József Etelka panzióját is, ahol akkor Matyó János vendéglője üzemelt. Az ott maradt bútorok között volt egy bárszekrény is, amelynek oldalait valaki kifestette. „A halványkék alapszínen a virágdíszek a magyar népművészet tiszta hagyományaihoz kanyarodtak vissza.” Az italos láda mindkét oldalára a *Kínálgató* 14 sora volt rápingálva. A helyiek úgy tudták, hogy ezt József Attila festette utolsó napjaiban. Az ÖM szerkesztői ezt a riportot úgy idézték, hogy a költő „A balatonszárszói penzió pultjára karcolta kevéssel halála előtt” (1952. II, 452.) A riport szerint a vers „P. M.”-mel volt szignálva. Valószínű, hogy még Hódmezővásárhelyen pingáltatták ki Makaiék a szekrényt egy népművésszel (híres volt népművészeti gyűjteményük, Móricz Zsigmond is ezért kereste fel őket), s ez került aztán Balatonszárszóra. (Ugyan hová tűnhetett?)

677. [Lajos...] Nagy Lajos és József Attila bökverseiről lásd Agárdi Ferenc emlékeit. (Ekv. 268–272.) Lengyel András volt szíves elküldeni Agárdi Ferenc Nagy Lajoshoz 1932. máj. 22-i levelének xeroxát (PIM V. 4340/61/17), melynek szövegébe Agárdi beszúrta: „József Attila Curier halálának 100 éves évfordulójára az anthioidákról ezt írta: »Vannak azért olyan farkok Amelyeken nem volt farkok.«”

678. [Lezug az élet...] A tréfás bökversek közé tartozhatott ez a vers is. A verset – amint erre Török Gábor figyelmeztetett – Nagy Lajos is idézi a Társadalmunk 1932. júl. 9-i számában, egy Zilahy Lajossal vitázó cikkében: „8. és 9. pont – ezekről kár beszélni, ha zúg az élet habzó tengerén a lét hideg sáfárja a halál, illetve kiszera méla bávatag.” (A cikket újra közölte Nyerges András, Kritika 1964. október, 47.) Török Gábor később kétségbe vonta József Attila szerzőségét a versike művészetlensége, bombasztikusan semmitmondó volta miatt. „Hiteltelen, üres handabandázás ez a két sor, sőt giccs a javából.” (Magyar Nyelvőr 1988. 425–426.) Nem ismerünk azonban – az egyetlen népdal-feljegyzést kivéve – olyan József Attila-verskéziratot, amelyik idegen szöveget tartalmazna. Miért ne hűlyéskedhettek volna Nagy Lajossal giccsek írásával?

679. [A történelem leve...] Előző kiadásomról írt bírálatában Szőke György nehezmenyezte, hogy ezt a példát nem vettem fel a rögtönzések közé. (ItK 1985. 126.) Az Irodalom és szocializmus című előadásában a költő ebben a szövegkörnyezetben rögtönzte ezeket a sorokat: „Két másik sort is vehetünk, egy megíratlan költeményből:

A történelem leve
már emelgeti a fedőt.

»A leves emelgeti a fedőt«, – ennek nincsen társadalmi jelentése, tartalma, tehát nem is művészet. »A történelem leve – emelgeti a fedőt«. Itt a *társadalmi tartalom csak látszólagos*, mert nem meghatározott. Ezért nem művészet. Azonban a »már« időhatározó szócskával a társadalmi tartalom *határozottá* válik, adott korunkat és kort megelőző, sőt létrehozó történelmi társadalmi folyamatokat idézi, tartalmába fogja és így a két sor művészivé válik. Nyilvánvalóan forradalmár szemléletéből fakad. Ellenforradalmivá úgy tehetjük, ha a »már« helyett azt mondjuk, hogy »még«.

A történelem leve
még emelgeti a fedőt

Miért gyöngécse így és miért nem érezzük művészinak? Mert ha az időhatározó szócska nélkül az előbb a *társadalmi tartalom határozatlansága miatt veszítette el művészi mivoltát*, úgy most a *társadalmi tartalom hazugsága* fosztja meg a művészettől. Sőt, ha jobban belenézünk, azt látjuk, hogy egyáltalában nem rendelkezik valóságos társadalmi jelentéssel, mert hiszen éppen a valóságos társadalmi vonatkozást akarja eltakarni.”

680. [IGE] Keltezése: 1932. szept. 10. Az Írók Gazdasági Egyesületének elnöke Pakots József országgyűlési képviselő volt. Az emlékkönyvet a balatonlellei íróhét alkalmából állították össze. A János-evangélium első mondata: „Kezdetben vala az Ige.”

681. Epigramma

682. Az új honórhöz! Keltezése: 1933. jan. 12.

A 681–682. sz. vers József Etelka egyik gyermekének, Makai Péternek születésével (1932. dec. 4.) kapcsolatban készült.

683. [Vásárhelyről disznó jó...] Postabélyegző kelte: 1933. jan. 13.

684. [Ma névnapja van Etelnek...] Postabélyegző kelte: 1933. dec. 17.

685. [Braun Évának] Keltezése: Bp. 1934. febr. 11.

686. [Leontin] Szántó Judit emlékei a versről: (Fejtő Ferenc) „akkor érkezett haza Jugoszláviából [1934 nyarán, Fejtő: Budapestől Párizsig. Bp. 1990. 133–138.], megírta jugoszláviai élményeit, felvetette, utazás közben hányféle lányt látott és szerelmes is lett. »Tényleg, Attila, mért nem írsz te szerelmes verseket?« »Kihez?« – kérdezte Attila. »Tényleg, kihez?« – szolt Fejtő. Akkor már állt a gépem. »Judithoz nem tudok szerelmes verseket írni. Nézz rá, dolgozik. De várj csak – szolt felcsillanó szemekkel. – A Balogh Vilma estjén megismertem egy nőt. Tetszett nekem. Tényleg, ahhoz írok« – szolt örömmel. Valami szalontulajdonosnő volt, mindig gyönyörű estélyi ruhákban jelent meg. Előbb Bányai Laci, majd Attila kezdett udvarolni neki. »Igen, várj csak, mindjárt megírom a verset.« Papírt, ceruzát vett elő. »Kész az első sor: Tompok, kalapok, dobozok.« De tovább nem jutott.» (Szántó J. 1986. 120.)

687. [Nor-coc] A hódmezővásárhelyi Kokron gyár hirdette ezzel az elnevezéssel termékeit. A lakátköltészet parodizálására talán a Színházi Élet 1934 szeptemberében meghirdetett pályázata adta az ötletet; a pályázatra a Nor-coc termékeket népszerűsítő verseket is be lehetett küldeni. Lásd még a *[Szegénység szennylepleiben...]* (488) jegyzetét is.

688. [A fákon...] Keltezése: 1935. jún. 14. Rímpárja Babits *Két nyári versének* másodikából, az *Oggiból* való:

könnyért epedt a lomb a *bokrokon*,
mint temetés napján a *sok rokon*.

689. [A Royalban muzsika...] Valamikor 1936 augusztusának elején, Makai Ádám születése előtt keletkezhetett. A 7–8. sor népi rigmusok emlékével készült:

gyerekek jók legyetek
ha nem, akkor ne egyetek
(SZÖ 5, 7–8.)

Igyatok, egyetek,
Nyöjön a begyetek

(Megy a gyűrű vándorútra. Gyermejkjátékok és mondókák. Összegyűjtötte Gágyor József. Bp. 1982. 79. sz.)

690. [Ezen újabb kis magyarnak...] A postabélyegző kelte: 1935. febr. 20. Az ÖV jegyzetével el-
lentében ez a vers nem Péter, hanem Ádám születése alkalmával készült.

691. [Levél] Keltezése: 1935. aug. 14.

692. [Három vándor] Keltezése: 1935. aug. 23.

693. [Hallom, hogy az Ádám...] Keltezése: 1936. febr. 24.

694. Az oktató mama oktatása Lehet, hogy a „dizőz” Sólyom Janka. Az 1930-as években a Bristol Hallban énekelt. Lásd még a *Balatonszárszó* (537) jegyzetét.

695. [Ki lapengedélyt...] E töredékről semmit nem tudok mondani.

696. Bertalan Hatvany Bertalanhoz szolt volna, valószínűleg 1937-ben. Hosszú, nagy versnek szánta a költő, egy nagyalakú ív tetején olvasható.

697. Sportirodalom „Takács”-ról semmit sem tudunk, csak azt, ami a versből kiolvasható.

698. [A harisnyája...]

699. [S ó te szerencsétlen...] Ennek a két versikének is kideríthetetlenek a keletkezési körülményei.

700. [Hol a miniszterelnök...] Szöke György mutatott rá előző kiadásomról irt bírálatában (ItK 1985. 126.), hogy a „miniszterelnök” csakis Gömbös Gyula lehet. A Szép Szó 1936. októberi számában a borító belső oldalán meleg szavakkal emlékeznek meg Gömbös haláláról. A vers talán egy nagyszabású „ubi est” típusú költeménynek készült.

701. [Mivelhogy oly szépen terít a...] Keltezése: Bp. 1936. okt. 11. A névelős enjambement Szabó Lőrinc jellegzetes rímtechnikája. A magyar irodalomban nagy hagyománya van: Kováts József, a „rímkovács” után Arany is sokszor élt vele. Nehogy már túljegyzeteljem ezt az alkalmi rögtönzést, csak Szabó Lőrinc *Te meg a világ* című kötetéből (melyet József Attila kívülről tudott) idézek egyet:

Megyek mégis. Kell a
béke tisztasága.

(Két ország határán)

702. [25 éve...] Herz Henrikről, az Első Magyar Papíripar R. T. vezérigazgatójához szól. (Lásd az 564. sz. verset és jegyzetét.)

703. [Kedves Zoltán...] A költő 1937 nyarán meglátogatta Galamb Ödönt, kedves makói tanárát, aki akkor már Budapesten lakott, s mivel 11 éves Zoltán fiuk nyaralt, Galamb Ödön eléje tett egy lapot, melyet elküldtek Attila rögtönzött versével. (MÉ 1941. 95.; Élet és Irodalom 1967. júl. 29.; Vigilia 1980. 348.)

704. [Éva vigyázz...] Szántó Judit emlékezése szerint Éva leányának, Szántó Évának ajándékát, egy orosz virágot köszönt meg a költő a verssel. (Szántó J. 1986. 145.) Az ajándékozás a levelezés tanúsága szerint 1937 szeptemberében történt. (Lev. 349. sz. – Vö. Szöke, ItK 1985. 126.)

FÜGGELEK

A legkülönbözőbb, József Attilával kapcsolatos verses szövegeket gyűjtöttem itt össze. Vannak köztük olyanok, amelyeket tévesen kapcsoltak a költőhöz, vannak köztük kétes hitelűek, de olyanok is, amelyeknek szövegét csak az emlékezet tartotta fenn.

Jön, jön Pápai, néptanítóképző szelid ember...

József Jolán idézi emlékezetből, mint a költő gyermekkori versét. (1940. 135.; ÖM 1952. II, 365, 453.; ÖM 1955. II, 371, 484.; ÖV 1984. II, 565.) Ebben az első könyvében még aránylag kevés a torzítás, ezért az emlékeknek hitelt adhatunk. Ugyanott négy sort idéz (*Reggel hét óra van...*), amelynek egy későbbi, hiteles változata a költő autográf írásával előkerült. (655. sz.)

*

*A gyereket úgy szeretik,
Hogy csak mesékkel etetik,
Vége van sej, vége van a szép nyárnak,
Vége van a gyermek-koplaltatásnak.*

Ugyancsak József Jolán emlékezete szerint József Attila az abbáziai gyermeknyaraltatás végén szerezte ezt az éneket, s a hazatérő gyermekek dalolták. (A város peremén. Bp. [1950.] 113.; ÖM 1955. II, 371, 484.; ÖV 1984. 566.) József Jolánnak ez a regényes József Attila-életrajza tele van ferdítés-sel, valószínű, hogy a verset és körítését ő találta ki.

*Nézi kedves ibolyáit,
rajtuk andalog szeme.
És ha köztük lel nyilottat
azt letépi kis keze.
Ugy szeretnék kérni tőle
ibolyákat, – nem lehet!
De ha adna, mindhalálig
hordanám szivem felett.*

*Elütötte már a delet,
Katóka a kertbe siet.
Szive reménységgel tele,
nézi, nem jött-e levele?
És ha nem jött, nosza nem rest,
megkérdezi a kőművest:
Nincs levelem András bácsi?
Azután a kis kíváncsi
az orosz foglyot faggatja
a levelem ide adja.*

Leánykérés

*Szomszédunkban van egy lány
aki énrám fittyet hány.
Neve: Erdei Kató*

*szeme szivemig ható
Lelke lángoló rubint,
érte hordom mind a kint.
Érte kínoz, bánt a vágy,
mely nyugodni sohse hágy.
Egyszer aztán megteszem,
hogy új ruhám fölveszem.
Anyjához beállitok,
elmondom mit áhitok.
Igy szólok majd hozzája:
Asszonyom a lánykája
birja már a szivemet!
Adja hozzám, ha lehet!
Nem kell nékem hozomány,
csak jöjjön maga a lány.
Nem baj, ha semmije sincs,
Katóm kincs nélkül is kincs!
Mindig gondos férj leszek,
érte mindent megteszek.
És ha nem tart szeretőt,
soha meg nem verem őt!
De ha kosarat kapok,
akkor nagy lármát csapok,
Katómtól bucsut veszek:
aztán, – öngyilkos leszek!*

Ábrándozás

*Lement a nap, de csillagok még nem jöttenek.
A holdsugár mindent aranyra fest,
Veled vagyok most gondolatban Édes,
Arcod csodálja ábrándos szemem.
Kérem susogva: kis Katóm szeretsz-e?
Szeretsz-e így együtt lenni most Velem?*

Ezt a négy verset Kopré József közölte (Irodalmi Újság 1956. ápr. 14.), Szilágyi Kató emlékezetből leírt szövege alapján. A versekkel állítólag 1921 tavaszán–nyarán udvarolt a költő a szomszédban lakó Katónak. A klapanciáknak váratlan sikerük lett. Még a különben kritikus Péter László is „valószínűen a költőtől származó”-nak tartja. (It 1957. 14–15.) Szabolcsi Miklós monográfiájában (FÉ 242.) némi kételynek ad hangot, az ÖM-ben (1967. IV, 171–172.) a kétes szövegek között adja ki, de az általa sajtó alá rendezett József Attila-kiadásokban a „rögtönzések, tréfák, személyes érdekű apróságok” között megjegyzés nélkül közli, csak az utolsót, a Petőfi-sorral kezdődőt hagyja ki. (ÖV 1984. 567–568.)

Aranyvirágnak (Marosparti emlék)

*Már halottas leplében Őszanyó itt áll
A rőt rétek sikkja felett száll az ezüst szál
Napnak fénye sem olyan már mint volt azelőtt*

*Csiripelő dalos fecskék
Ittenléte már csak emlék, elköltöztek Ők.*

*Napfényfoltos zöld erdőben nincsen már rigó
A sokpettyű bogárhad közt úri-dáridó
Károgó varjak serege suhog odafent
Maros felett mély köd szállong
A strandoló szépleányok mind eltűntenek.*

*Kora alkony mély csendjében egy szekér zörög
Ónos vize a Marosnak lomhán hömpölyög
Szél kergette lombos fákról „Aranyvirág” hull
Zúgó szél füledbe sugja
Elavul már holnap újra, ami még ma új.*

*Romladozik az időnek kopott kereke
Eltávozik az is ki a szépet szerette
Tetemre hív Téged is majd az elmúlt idő
Elnézem a leveleket
Marosparti emlékeket, nincs hű szerető.*

Ez a vers még kevésbé származhat József Attilától, mint az előzők. Először Tálás Géza közölte (Tiszatáj 1955. 392–393.), majd az ÖM, a kétes hitelű versek között. (1967. IV, 172. 304. – ÖV 1984. 568.)

József Jolán interjút készített a költő makói pajtásával, Balog Józseffel (Független Magyarország 1948. dec. 27.), amelyben közölte a Szépség koldusának Balog Józsefhez írt verses ajánlását. Balog József emlékezetből diktálta le, József Jolán A város peremén c. kötetében közölte:

*Alvó Titánt legyecske így gyötör,
Tagadja, hogy versem csupa gyönyör,
Míg ő dicséri rossz galambjait,
Fülébe zengem büszke rimeit,
S hogy zseni vagyok, el sem ösmeri,
Pedig naponta bömbölöm neki!*

Saitos Gyula a forrás pontos megjelölése nélkül az alábbi formában közli:

*Balog Jóskának, kenyeres-kujon pajtásomnak,
Aki úgy pendül egy húron velem
Miként H mellett az A.
Micsoda disszonancia!
Alvó Titánt legyecske így gyötör:
Tagadja, hogy versem mily gyönyör.
Fülébe zengem büszke rímeit,
De ő dicséri rossz galambjait
S hogy zseni vagyok el nem ösmeri
Pedig naponta bömbölöm neki!*

(Saitos 1964. 114.; ÖV 1984. 569–570.)

Nem lehetetlen, hogy Saitos a szöveget a Szépség koldusa példányáról írta le, de valószínűbb, hogy Balog József emlékezetből lediktált szövegét közölte. (Ez a véleménye Szabolcsi Miklósnak is, FÉ

324.) A verses ajánlás tehát – noha kétségkívül létezett – csak ebben a nem hiteles formában maradt fenn.

*

Az alábbi szöveget a költő gyorsírással annak a lapnak a túloldalára írta, amelyiken az egyik, kb. 1923 májusában összeírt verslista található. Péter László Maros Istvánt, a költő gyorsírástanárát kérte meg a szöveg kibetűzésére. Maros István a következő szavakat tudta elolvasni:

*Bánat.....könnybe szent.....szivem
.....hallgatag.....élnék
nehéz kis.....csoda esik s
lényekként.....a torony felé

én.....és ő.....feküdt
.....gonosz gond.....
nem is hullt haragjára vér.....fent
ámde.....ő.....működött

s jött, jött, jött.....szeressen messzirül
.....egy
jött az úton, ment szép kacagás

zordság.....lányok fiúk.....halk
.....jön
jött, jött.....szerelem és.....*

(Csongrád Megyei Hírlap 1961. ápr. 9.; ÖV 1984. 570.)

*

*Felfelé törés
József Attila [!]*

*Nyavalatörés, nyavalatörés.....kárhozat
Lesujtott a gép.....kavarog a kéz
Borzalom. Emberek – szörnyeteg mind.
Csikos égálja... fátyolos a felleget
Belevész mindenki aki néz.
Megujhodik a méh, szánakoz a vég
Czimbórák! Most jön a rémület stb.*

A vers kézírata a PIM-ben van; Mikes Ilona szerint (Csillag 1948. december, 7.) a költő a Mikes Lajoshoz 1923. máj. 24-én írt leveléhez mellékelte. A kézirat nem autográf, hanem egy meglehetősen primitív duktusú kéz írása. Feltűnőek íráshibái is. A vers „karikatúra-szerűen rossz”. (Szabolcsi találó kifejezése, FÉ 472. – Szabolcsi egyébként a vers hitelességében nem kételkedik.) A vers nyilvánvalóan hamisítvány. (ÖV 1984. 570–571.)

*

Egy bécsi vers emlékét Kovács György őrizte meg. „Később, egy időn át a Collegium Hungaricum-ban húzta meg magát. Egy ágy és szerény étkezés fejében reggel felseperte a kollégium lakószobájának egy részét. Néhány nap múlva mutatta egy tréfás-mélabús versét, amelynek rövid szakaszai-ban egy-ugyanazon magánhangzó szerepelt, s amely valahogyan így kezdődött:

Reggel sepergetek keveset...

Nem tudok ennek a papírfoszlányra ceruzával írt versikének további sorsáról.” (Ekv. 149.)

*

*Mózi Ferencet lelőtték,
Tisza két karját eltörték,
Vallatták Fuszeneckert, a szabót,
Vasbottal verték Kiss Hugót.*

A verset tudtommal először Vértes György említi (József Attila és az illegális kommunista párt. Bp. 1964. 24.) Gergely Sándor szóbeli közlésére hivatkozva: „Gergely Sándor határozottan emlékszik, hogy 1927. január végén Szántó Zoltán letartóztatásával összefüggő József Attila-verset kapott, még arra is emlékszik Gergely Sándor, hogy ebben a versben Fuszenecker szabót vasbottal verték.” A teljes szöveget Tamás Aladár közölte, ugyancsak József Attilának tulajdonítva. (Fényben és sötétben. 2. köt. Bp. 1968. 346.) Szabolcsi Miklós József Attila verseként közölte: Versek, műfordítások, széppróza. Bp. 1977. 498. Magyar Remekírók. Szerintem (és Bokor Lászlónak véleménye szerint is) a vers hitele legalábbis kétes. (ÖV 1984. II, 571.)

*

Két másik bécsi versének emléke egy 1937. máj. 8-án valami dr. Ungár [?] által írt levélben (a Makai család tulajdonában) maradt fenn: „Kedves Barátom, még Bécsből nálam maradt két befejezetlen, igen szép versének kézírata. Szíves engedelmével a kéziratot emlékül megtartom s hogy felhasználhassa, s a magyar irodalom nagyobb dicsőségére befejezhesse, mellékelten küldöm a másolatokat.

*S minthogy magunkat szerfelett
szeretjük s ez nagyon jó,
szeretjük őt, aki szeret,
hisz ízlésünk hasonló.*

*Hálálkodunk, kis bánatunk
megosztjuk véle szépen.
Nagyon hamar reáakadunk
s udvarolunk is cserében.*

*Ez mégse járja! Nékem lágú a szívem.
Megpróbálom, hogy visszabántsalak,
ha bántsz. De nem megy, bárhogy is feszítem
én...*

*Te a is állod,
a durva nézést, hosszu
Hát ne gonoszkodj vélem, áldott!
Ha szenvedek ”*

Ezt a levelet én is láttam annak idején József Etelkánál, de azt gondoltam: borítsa jótékony homály ezt a verset. Nem merném jellemezni a kézírást, minthogy nem vagyok pszichológus. Miklós Tamás azonban alapvető levélközlésében (Kritika 1987/8. 6.) közzétette, József Attila ismeretlen versrészeiként, ami csak arra jellemző, hogy a féktelen közlésvágy még komoly kutatók látását is elhomályosíthatja.

*

A lilaruhás nőnek

*Mért irok? Ezt magamtól is nemegyszer
kérdzem... Tehetség? Érzelem?*

*Nem, mind kevés. Emberközelség
tárhoz, világhoz, mert nekem
ez az Eszmény, s a küzdelem.*

Veress Béláné Csapó Mária (1901–1972) szegedi író emlékezett erre a szövegre, s elmondta a Pécsi Rádió 1989. ápr. 23-i emlékműsorában. (A hangszalagról Szerző Katalin közölte, Irodalomismeret 1992/2–3. 52–54.) A négy szakaszos versből Veressné csak ennyire emlékezett. Megírásának körülményei: a már Öcsödről ismert költővel a New York kávéházban találkozott, aki „akkor jött haza Párizsból”. Megkérdezte a költőt: „Hogy születik a vers? Mi inspirálja a költőt újra és újra versírásra?” József Attila egy számológépdula hátlapjára rögtönözte a feleletet. (A kérdező lila ruhában volt, innen a cím. A kézirat a háborúban elveszett.)

*

*Mint a szív az első szerelemnek titkát,
Rejti a tepertőt belemnek kigyója
Meg nem árt, hisz hozzá savanyut is ettem,
Gyomromat rontástól ez biztos megójjá!*

*Friss, ropogós, zsiros – ez kell kis hasamnak,
Dalolásra ihlet, repül a nyirettyü
Micsoda Muzsa vagy pompás sertéstermek!
Nem kell ambrózia, csak te jer: Tepertyü!...*

Nádass József emlékezete őrizte meg ezt a kétes hitelű verset. A költő állítólag 1927-ben írta egy trifás költői versenyen, amely Nádass József, Sándor Imre és József Attila között zajlott le. (Ekv. 164.)

Ignotus Pál írt először a költő egy tervezett hosszabb verséről: „Ott, Vágóéknál lepett meg egy este egy különös hosszú verszet tervével... e hosszú műve József Attiláról szól és így kezdődik:

Szerették: Ignotus Pali...

A második sorra már nem emlékszem, de ha nem tévedek, négy vagy nyolc sornál több sohasem készült el belőle. Komlós Aladár talán pontosabban idézheti, úgy is mint filológus, és azért is, mert szintén szerepelt a felsorolásban, mint aki »talán szerette« József Attilát.” (Haladás 1947. szept. 25.; Ignotus 1989. 12.) Komlós a felszólításnak eleget téve a Magyarok 1948. januári számában közölte a versrészletet:

*Szerették Ignotus Pali
És Galamb Ödön a tanár.
Egy izben báró Hatvany
És talán Komlós Aladár.*

Komlós 1957-ben így emlékezett a versre (Ekv. 210.):

*Szerették Ignotus Pali
és Galamb Ödön a tanár.
Szerette báró Hatvany
és talán Komlós Aladár.*

Ignotus Pál 1965-ben a Komlós által 1948-ban közölt változatra emlékezett (Híd 1965. október, 1207), s arra is, hogy a költő később a negyedik sort erre módosította:

Wallasz és Komlós Aladár.

Újabb változat jelent meg az Élet és Irodalom 1967. júl. 29-i számában. Galamb Zoltán apjának, Galamb Ödönnek elbeszélésére emlékezve így közölte a szakaszt:

*Szerette Ignotus Pali,
szerette Galamb, a tanár,
szerette báró Hatvány
és talán Komlós Aladár.*

A vers kétségkívül létezett, de hiteles alakja nem állapítható meg.

*

*Az nem lári-fári,
Hogy a Faragó Sári
Meghódított sok alakot,
És sok szívet átfaragott.*

A versikét a Terézváros című újságban közölték. (A közlésre Ács Pál volt szíves felhívni figyelmemet.) Faragó Sári Stromf Gyuláné Balatonlellén együtt üdült a költővel a MABI üdülőjében 1929 októberében. A közlő tévesen azt írja, hogy egy fénykép hátlapján olvashatók ezek a verssorok. A Stromf Gyuláné tulajdonában levő fényképet Macht Ilona közölte (1980. 60–61.), aki szerint a fénykép hátoldalán csak névalírások, köztük József Attiláé, voltak. Felhívtam Stromf Gyulánét, aki közölte velem, hogy a versike csak az ő emlékezetében maradt meg.

József Attilának egy másik, Balatonlellén írt alkalmi versének csak az emléke maradt meg: az 1929. okt. 10-én rendezett műsoros estnek ő írta meg verses prologusát. (Macht Ilona, Új Írás 1980. április, 38.)

Hívogató

*Hitvesek, leánykák, hölgyek,
szép szál ifjak s teljes tölgyek,
kerek kedvünk kerekedik,
elménk azon töprenkedik,
hogy im táncra kéne kelni,
ideje volna bálba menni,
jeli mezekben izegni,
zene zöngére zizegni,
ropogóst ropni ringy-rongy bálban –
már illeg, lépint, lendül lábam,
fordulni finoman férfiakkal,
eggyel egyet, sokat sokkal.
Kabarét kavarunk hosszút, nagyot,
gyülekezzünk szekéren, gyalog,
kosztüm kerítse a kajánt,
jelmez jelölje a leányt,
víg vendégség vígságot hoz,
menjünk mind Makaiékhoz,
látóhely Luciék lakása,
ott fordulunk farsanglásra,
március elsején estére,
köznapi bú elestére,
este kilenc órájára,*

*senki se dőljön lócájára,
mert ki-ki útját ide veszi,
s ha termetét talánnyá teszi,
örvendez*

Makai Lucie

Ez a vers egy nyomtatott meghívón olvasható, amely Makaiék 1930. márc. 1-jei, vacsorával egybekötött kabaréestjére készült. A nyomtatvány első lapján a cím, második lapján a vers, harmadik lapján a kabaré tréfás műsora olvasható. A PIM-ben levő nyomtatvány szövegét Tasi József közölte: Olvasó Nép 1985. 1. sz. Számára „percig sem kétséges”, hogy a vers szerzője József Attila volt. Szerinte a stílusjegyek igazolják a költő szerzőségét. Érveit megpróbáltam cáfolni: „A vers a Vikár-féle *Kalevala* két legszembevetőbb stíluselemeit utánozza: alliterációit, meg azt a verselési sajátosságát, hogy a felező nyolcas első felében négy helyett öt szótag áll. Tasi József József Attila szerzőségének bizonyítékát látja bennük, ám éppen ezek árulják el, hogy nem József Attila szerzeményével van dolgunk. Igaz, alkalmazza ezeket a stíluselemeket ő is, különösen *Áradat* (398) című versében, de egészen másként: stilizáltan, jelzésszerűen, nem pedig a dilettánsok buzgalomával, mint a *Hívogató* szerzője. Az *Áradat* 56 sorából mindössze egyben fordul elő az említett ritmus-ugratás: »békák botosa bottal mondja«. (A *Bettlehemi királyok* [380] egyik sorában is: »hoztunk aranyat hat marékkal.«) A *Hívogató* szerzője a vers 27 sorának jó egyharmadában alkalmazza, döcögősen, idétlenül: »Senki se dőljön lócájára, mert ki-ki útját ide veszi, s ha termetét talánnyá teszi...« Ugyanilyen szertelenül tobzódik a betűrímeiben is; a versnek csaknem valamennyi sorában erőlteti: »kosztüm kerítse a kajánt, jelmez jelölje a leányt...« A vers eleje nem a *Kalevala* parafrázisa, mint Tasi gondolja, hanem lemásolása:

Mostan kedvem kerekedik	kerek kedvünk kerekedik,
Elmém azon töprenkedik,	elménk azon töprenkedik,
Hogy ím dalra kéne kelni,	hogy ím táncra kéne kelni,
Ideje volna énekelni.	ideje volna bálba menni.

Ilyen közvetlen átvétel József Attila életművében nem fordul elő.

Ha mármost figyelembe vesszük, hogy 1.) József Jolán erre az alkalomra egy másik verset is írt (A *kosztosok emlékkönyvébe*), 2.) korábbi dilettáns szerzeményeiben is tobzódik az alliterációkban, 1926-ban teljes verset írt csupa *f* betűvel kezdődő szóból, 3.) A *Hívogató* alatt olvasható a neve, semmi okunk feltételezni, hogy ne ő, hanem József Attila írta volna a verset.” (Irodalomismeret 1995. 17.) Tasi József 1996-ban megjelent tanulmánykötetében (József Attila könyvtára. 229.) fenti érveimről csak azt írja, hogy nem meggyőzőek, s a *Hívogatót* „könnyed kézzel odavetett költői mű”-nek tartja.

*

Ugyanarra az alkalomra, Makaiék 1930. márc. 1-jei kabaré-estjére készült *A vendégek üdvözlése* című vers is. A kabaréműsor első tételének ez a címe. A vers gépiratban maradt fenn, s Kiss Ferenc-től, az ismert gyűjtőtől származik. A gyűjtő, amint ezt a vers közlője, Lengyel András némi eufemizmussal írja, „József Attila környezetéből kapta”. (A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 4. Szeged 2004. 158–164.) A vers szövege a következő:

A vendégek üdvözlése.

*Hogyne volna, hogyne volna jó világ,
Ahol együtt látni ennyi maskarát
Üdvözlégy, üdvözlégy, vendégünk ha vagy,
Ebbül végy, abbul végy, éhen ne maradj.*

*Eszteendőben egyszer esik farsangból,
Nem esnék le a cipőd ha táncolnál*

*Üdvözlégy, üdvözlégy vig vendégsereg,
ugy elhull, mint a légy, aki kesereg.*

*Tárgyaláson a lókötő fellebbez,
Jó helyen a rendes vendég bellebbez,
Üdvözlégy, üdvözlégy, vendégünk ha vagy,
Ebbül végy, abbul végy, éhen ne maradj.*

*Kabaré vár tekintetes vendégség,
Ha rossz a vicc, fő hogy jó az egészség,
Üdvözlégy, üdvözlégy, vi[g] vendégsereg,
Ugy elhull, mint a légy, aki kesereg.*

*Férfi itt ne növessze a szakállát,
Asszony itt ne sirassa a sóárát,
Üdvözlégy, üdvözlégy, vendégünk ha vagy,
ebbül végy, abbul végy, éhen ne maradj.*

*Aki legény udvaroljon kedvére,
A gazdasszony majd ráver a körmére,
Üdvözlégy, üdvözlégy, vig vendégsereg,
Ugy elhull, mint a légy, aki kesereg.*

*Aki éhes, egyék igyék, lakjon jól,
Vegyen bátran háromszor a kappanból,
Üdvözlégy, üdvözlégy, vendégünk ha vagy,
Ebbül végy, abbul végy, éhen ne maradj.*

*Aki szomjas, iddogáljon csak jócskán,
Majd a neje hazatolja talicskán,
Üdvözlégy, üdvözlégy, vendégünk ha vagy,
ebbül igy, abbul iggy, szomjan ne maradj.*

*Hogyne volna, hogyne volna jó világ,
Ahol együtt látni ennyi maskarát,
Csebogár, csebogár, sárga csebogár,
Vége vége már, a dalnak, vége vége már.*

A vers szerzője Lengyel András szerint József Attila volt. Érvelését én is elfogadtam, de azóta, valahányszor csak elolvasom a verset, egyre kevésbé tetszik. Egyetlen frappáns nyelvi lelemény nincs benne (amivel például a *Kínálgató* [675] bővelkedik), s lapos, unalmas. Ezek, bevallom, nem egzakt textológiai érvek, de most már nincs energiám – a kötet végére érve – ezzel részletesen foglalkozni. Summa summarum: szerintem ezt a verset nem József Attila, hanem József Jolán írta.

*

Kurucok beszélnek

A verset először (ÖM 1952. II, 363, 453) mint kétes hitelút közölték, majd a hiteles rögtönzések közé került. (ÖM 1955. II, 363, 453.) Előző kiadásomban hosszasan indokoltam, miért nem lehet ez a költőietlen szöveg József Attiláé. M. Pásztor József megállapította, hogy a vers Pákozdy Ferenc (Népszabadság 1983. febr. 16.), s ezért hosszadalmas bizonyításom okafogyottá vált.

Van híre annak, hogy József Attila a moszkvai Sarló és Kalapácsban ellene intézett támadás hatására verset írt. „Végsőkig elkeseredett, sötét írás volt. Megjelenése rengeteget ártott volna elsősorban József Attilának, a velünk szemben álló táborban pedig örömujjongást váltott volna ki. *Bürokrata* volt a legenyhébb kifejezés benne, amellyel a Sarló és Kalapács szerkesztőit aposztrofálta. Napokig kellett lelkére beszélni, amíg – miután Szántó Judit is segített – megsemmisítette ezt a versét.” (Tamás Aladár emlékezései, Ekv. 301.)

*

*...ám fenn a magas északon,
hol győz a hideg ész-okon,
peng a hideg, s acetilén-
lámpa helyett a ceti lény
zsírja világít.*

*

*Szegény Keszi
méreg eszi:
konyak alját
benyakalják.*

Ezt a két töredéket Keszi Imre közölte, emlékezetből. (Élet és Irodalom 1965. ápr. 10.) Szerinte a költő egy kockás jegyzetblokkra írta le, s a papírlap 1944-ben elveszett. Keszi elbeszélésében nincs okunk kételkedni, de a két bökverset mint emlékezetből lejegyzett szöveget csak itt, a Függelékben közölhetjük.

*

Makai Ádám határozottan emlékszik, hogy egy ilyen kezdetű vers kézírata is volt náluk:

Fáj, hogy sután nézek kedvesemre

JEGYZÉKEK, MUTATÓK

A RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

- Bálint György, 1940 = József Attila összes versei és műfordításai. S. a. rend. Bálint György. Bp. 1940.
- Békés 1977 = Békés István: Napjaink szállóigéi. I–II. Bp. 1977.
- Ekv. = József Attila Emlékkönyv. Szerk. Szabolcsi Miklós. Bp. 1957.
- ÉrtSZ = A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII. köt. Bp. 1966.
- g = gépirat
- gh. = gépelési hiba
- Gyertyán E. 1985 = Gyertyán Ervin: „Tisztán meglátni csúcsainkat”. Tanulmányok József Attiláról. Bp. 1985.
- N. Horváth Béla 1992 = N. Horváth Béla: „Egy, ki márványból rak falut...” József Attila és a folklór. Szekszárd 1992.
- N. Horváth Béla 1999 = N. Horváth Béla: A hetedik. József Attila-tanulmányok. Bp. 1999.
- Ignotus Pál 1989 = Ignotus Pál: Csipkerózsa. S. a. rend. Nagy Csaba. Bp. 1989.
- Illyésné 1987 = Illyés Gyuláné: József Attila utolsó hónapjairól. Bp. 1987.
- Int. Arch. = A Szegedi Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének Archívuma
- It = Irodalomtörténet
- ItK = Irodalomtörténeti Közlemények
- JA Kiszombor 1997 = József Attila: Kiszombori versfüzet 1922. (Hasonmás kiadás.) Makó 1997. (A Makói Múzeum Füzetei 88.) Stoll Béla és Tóth Ferenc kísérőtanulmányával
- JAM = József Attila Múzeum, Makó
- József Jolán 1940 = József Jolán: József Attila élete. Bp. 1940.
- k = kézirat
- Kardos László 1950 = József Attila összes verse. S. a. rend. Kardos László. Bp. 1950.
- Kat. = József Attila kéziratai és levelezése. (Katalógus.) Összeáll. M. Róna Judit. Bp. 1980.
- Kiss Ferenc 1993 = „Őriznek engem, óvnak, szeretnek” József Attila kéziratának és dedikált könyveinek kiállítása a Petőfi Irodalmi Múzeumban. Írta és szerk. Kiss Ferenc. Bp. 1993.
- Kortársak... = Kortársak József Attiláról. I–III. Szerk. Bokor László. S. a. rend. és jegyzetekkel ellátta Tverdota György. Bp. 1987.
- Kovács Ákos [1980] = Bécs után – Párizs előtt. József Attila Hatvanban. [Bp. 1980.] Összeállította Kovács Ákos. A Hatvany Lajos Múzeum füzetei 5.
- Lengyel András 1990 = Lengyel András: Útkeresések. Bp. 1990.
- Lengyel András 1996 = Lengyel András: A modernitás antinómiái. József Attila-tanulmányok. Bp. 1996.
- Lev. = József Attila válogatott levelezése. S. a. rend. és a jegyzeteket írta Fehér Erzsébet. Bp. 1976.
- Macht Ilona 1980 = Négyszemközt az utókorral. József Attila fényképeinek ikonográfiája. Összeáll. és az előszót írta Macht Ilona. Bp. 1980.

- MÉ 1941 = Galamb Ödön: Makói évek. Függelék: József Attila válogatott, kiadatlan versei (Radnóti Miklós jegyzetével). Bp. 1941.
- „miért fáj ma is” = „miért fáj ma is”. Az ismeretlen József Attila. Szerk. Horváth Iván és Tverdota György. Bp. 1992.
- Mj. = megjelenés
- MTAK = A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
- Németh Andor 1938 = József Attila összes versei és válogatott írásai. S. a. rend. Németh Andor. Bp. 1938.
- Németh Andor 1944 = Németh Andor: József Attila. Bp. [1944.]
- Németh Andor 1973 = Németh Andor: A szélén behajtvva. Válogatott írások. S. a. rend. Réz Pál. Bev. Déry Tibor. Bp. 1973.
- Németh Andor 1989 = Németh Andor József Attiláról. Bp. 1989.
- OSZK = Országos Széchényi Könyvtár
- ÖM 1952 = József Attila összes művei. I. Versek 1922–1928. II. Versek 1929–1937. Zsengék, töredékek, rögtönzések. S. a. rend. Waldapfel József és Szabolcsi Miklós. Bp. 1952.
- ÖM 1955 = Ua. Második, jav. és bőv. kiad. Bp. 1955.
- ÖM 1958 = József Attila összes művei. III. Cikkek, tanulmányok, vázlatok. S. a. rend. Szabolcsi Miklós. Bp. 1958.
- ÖM 1967 = József Attila összes művei. IV. Novellák, önvallomások, műfordítások. Pótlások az I–III. kötethez. S. a. rend. Fehér Erzsébet és Szabolcsi Miklós. Bp. 1967.
- ÖV 1984 = József Attila összes versei. 1–2. Közzéteszi Stoll Béla. Bp. 1984.
- Péter L. 1952 = Péter László: A makói múzeum József Attila-kéziratai. Szeged 1952. (A Makói Múzeum Füzetei 1.)
- Péter L. 1954 = Péter László: József Attila-textológia. Szeged 1954. (A Szegedi Egyetemi Könyvtár Kiadványai 23.)
- Péter L. 1955 = Péter László: József Attila Szegeden. (Klny. az Irodalomtörténetből.) Szeged 1955. (A Szegedi Egyetemi Könyvtár Kiadványai 34.)
- Péter L. 2000 = Péter László: József Attila nyomában. Válogatott írások. Bp. 2000.
- Péter L. ekv. 1996 = Írások Péter László 70. születésnapjára. Szerk. Apró Ferenc és Gyuris György. Szeged 1996. (A Somogyi-könyvtár kiadványai 36.)
- PIM = Petőfi Irodalmi Múzeum
- PIM Évk. = A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve
- Saitos 1964 = Saitos Gyula: József Attila Makón. Bp. 1964.
- Sárközy 2001 = Sárközy Péter: „Kiterítenek úgysis” József Attila kései költészete. 2. kiad. Bp. 2001.
- Scheiber 1974 = Scheiber Sándor: Folklor és tárgytörténet. I–II. Bp. 1974.
- sh. = sajtóhiba
- Szabolcsi, FÉ = Szabolcsi Miklós: Fiatal életek indulója. József Attila pályakezdése. Bp. 1963.
- Szabolcsi, ÉF = Szabolcsi Miklós: Érik a fény. József Attila élete és pályája 1923–1927. Bp. 1977.

- Szabolcsi, KM = Szabolcsi Miklós: „Kemény a menny”. József Attila élete és pályája 1927–1930. Bp. 1992.
- Szabolcsi, KL = Szabolcsi Miklós: Kész a leltár. József Attila élete és pályája 1930–1937. Bp. 1998.
- Szántó J. 1958 = József Attila 1905–1937. [Képeskönyv.] Szerk. Szántó Judit és Kovács Endréné. Bp. 1958. (A PIM Kiadványai III.)
- Szántó J. 1986 = Szántó Judit: Napló és visszaemlékezés. S. a. rend. Murányi Gábor. Bp. 1986.
- Szigeti Lajos Sándor 1988 = Szigeti Lajos Sándor: A József Attila-i teljességigény. Bp. 1988.
- Szigeti Lajos Sándor 2002 = Szigeti Lajos Sándor: A virrasztó költő. Esszék, tanulmányok, kritikák. Szeged 2002.
- Szilágyi Péter 1971 = Szilágyi Péter: József Attila időmértékes verselése. Bp. 1971.
- SZŐ = József Attila: Szabad-ötletek jegyzéke. Közzéteszi Stoll Béla. Bp. 1996.
- Szöke György 2003 = Szöke György: Az árnyékvilág árkaiban. Írások József Attiláról és Kosztolányi Dezsőről. Bp. 2003.
- Takács László 1990 = Takács László: Négy állomás József Attila életútján. (Gyula – Öcsöd – Mezőhegyes – Battonya.) Battonya–Békéscsaba–Mezőhegyes 1990.
- Tasi József 1995 = Tasi József: József Attila és a Bartha Miklós Társaság. Bp. 1995.
- Tasi József 1996 = Tasi József: József Attila könyvtára és más tanulmányok. Bp. 1996.
- TESZ = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III. köt. Bp. 1967.
- th. = tollhiba
- Török Gábor 1976. = Török Gábor: József Attila-kommentárok. Bp. 1976.
- Tverdota Gy.–Vas I. = József Attila „Költőnk és Kora” Bemutatja Tverdota György és Vas István. Bp. 1980.
- Tverdota György 1987. = Tverdota György: Ihlet és eszmélet. József Attila, a teremtő gondolkodás költője. Bp. 1987.
- Vágó M. 1975 = Vágó Márta: József Attila. S. a. rend. Takács Márta. Utószó és jegyzetek: Fehér Erzsébet. Bp. 1975.
- Valachi Anna 1998 = Valachi Anna: József Jolán, az édes mostoha. Bp. 1998.

CÍM- ÉS KEZDŐSORMUTATÓ

A bábok között (298)	I, 488
A bánat (80)	I, 95; III, 99
A báránybunda árnyakat... (373)	II, 86
A bátrak (106)	I, 134; III, 108
A betük sivatagában (119)	I, 159; III, 109
A boldogság nyitott könyv, tessék, olvassák (464)	II, 218; III, 199
A boldogságunk némán meghúzódott... (45)	I, 52
A bolygó fények rajta, mint ha kertben... (137a/6)	I, 204
A bögrét két kezébe fogta... (394)	II, 120
Ábrándozás	III, 266
A bőr alatt halovány árnyék (317a)	I, 519; III, 147
A bús bíborkirályfi, naplemente... (83)	I, 98
A búzát vágja sok szilaj legény... (12)	I, 16
A bűn (506)	II, 294; III, 216
Acélgömbbe tömített egyedülvalóság... (276)	I, 458
Acélgömb föl, föl! Emelkedj! (276)	I, 458; III, 142
A cipő (431)	II, 170; III, 187
A csapat (271)	I, 452; III, 142
A csengetyűcsinálást... (308)	I, 505
A csillám szememből kihagy... (467/b)	II, 226
A csipogó árnyakból... (470)	II, 233; III, 201
A csoda (212)	I, 354; III, 126
A csodaszarvas (388)	II, 112; III, 168
A csorda megjött... (76)	I, 91
A csöndes hajnali égről... (61)	I, 75
Adjonisten, Jézusunk, Jézusunk... (380)	II, 98
A dombon... (271)	I, 452
A döglött dombok homlokából... (184)	I, 313
Ad sidera (105)	I, 133; III, 108
A Dunánál (526)	II, 334; III, 220
Ady emlékezete (385)	II, 106; III, 168
Ady Endre helyett mondom (110)	I, 141; III, 108
A fák megálltak mozdulatlan... (242)	I, 396
A fákon... (688)	III, 40, 263
A fák susognak illatokkal telten... (137a/3)	I, 200
A fán a levelek... (489)	II, 268; III, 206
A fergeteg ormán (220)	I, 366; III, 129
A fókának ha volna szárnya... (670)	III, 26
A föld alól a gyors csirák... (516)	II, 319
A földeken néhány komoly paraszt... (149)	I, 237
A földesúr, akinek sérvig (597/3)	II, 452
A földön semmi nem örök... (24)	I, 28
A földtől eloldja az eget...(473/I)	II, 236
A fürgeteg... (350)	II, 38
A füst (58)	I, 71; III, 96
A gép elkapta... (13)	I, 17
A gép megállt... (63)	I, 77

A gondolkodó szonettje (137c)	I, 218; III, 113
A gót s latin betűk sivatagában... (119)	I, 159
A gyenge bokor levelét... (671)	III, 27
A gyenge szűz, a patyolat... (346)	II, 31
A gyereket úgy szeretik...	III, 265
A gyerekszemű élet-tavon (26)	I, 31; III, 91
A gyolcs ködökben puha varjak ülnek... (379b)	II, 97
A gyolcs ködön át puha varjak szállnak... (379a)	II, 96
A halálról (9)	I, 13; III, 90
A hallgatag gép... (483)	II, 260; III, 204
A hangok ömlenek a zongorából... (43)	I, 50
A harisnyája... (698)	III, 46, 263
A három kovács (336)	II, 18
A hetedik (423)	II, 160; III, 185
A hit boldogít (648)	III, 11, 257
Ahogy öreg akác... (685)	III, 38
ahol a szabadság a rend... (591)	II, 440
A holdas fények rajta, mint ha kertben... (137a/6)	I, 204
Ahol nincsen villanylámpa... (319)	I, 522
A Homonnai Ibinek (651)	III, 12, 257
A hullámok lágy tánca... (535)	II, 342; III, 223
A jámbor tehén (76)	I, 91; III, 98
Ajándék (25)	I, 30; III, 91
Ajkam hiába is haraptad... (109)	I, 140
Ajtót nyitok (492)	II, 275; III, 215
Ákácokhoz (376)	II, 90; III, 164
A kakas forgó szavakat szól (238b)	I, 390
A kanász (426)	II, 165; III, 187
Akár egy halom hasított fa... (473/IV)	II, 239
A kártya ki van osztva... (494)	II, 278
A kedvesem (253)	I, 427
A kelő korongba hajítom... (277)	I, 459; III, 142
A kenyeret s a csókot hirdetem... (161)	I, 277
A kert (A fák megálltak mozdulatlan...) (242)	I, 397
a kert (Új borzongást gondolt ki a kert...) (310/1)	I, 507
A kerten... (459)	II, 207; III, 197
A keserűség száll bus éji órán... (124)	I, 169
Aki balszivemet adta... (331/3)	II, 12
A kínba még csak most fogunk, mi restek... (549b)	II, 365
A kínhoz kötnek kemény kötelek... (604)	II, 462; III, 247
Aki szegény, az a legszegényebb (207)	I, 344; III, 126
...aki szeretni gyáva vagy (548)	II, 362; III, 226
Akkor (18)	I, 21; III, 90
A koldusszegénynek krajcárt adtok... (153a/8, 153g)	I, 248, 258
A Kozmosz éneke (137a)	I, 198; III, 112
A költő olyan, mint a kisgyerek... (564)	II, 398
A kövezeten... (475)	II, 250; III, 202
A kukorica-földön ülök, várok... (79)	I, 94
A kutya (209)	I, 348; III, 126

A küszöbön (367/7)	II, 70
A láng ellibbent a sötétben... (509)	II, 302
a lányok csak hordják a kenyereket... (325/1)	I, 531
Áldalak búval, vigalommal (328–329)	II, 8; III, 152
Áldott légy, jó Magyarország! (649)	III, 11, 257
A legutolsó harcos (129)	I, 179; III, 110
A lelkelem életért zúgó tavában... (27)	I, 32
A lilaruhás nőnek	III, 269
Alkalmi vers a szocializmus állásáról (477)	II, 252; III, 203
Alkohol (140)	I, 223; III, 114
Alkotni vagyunk, nem dicsérni... (170)	I, 293
Állás nélkül... (402)	II, 134; III, 179
Allégorie (671)	III, 27, 260
Állok, lábamnál tócsa nő (370)	II, 80
Állok, hol állok, tócsa nő (370)	II, 81
Álomban enyém vagy (45)	I, 52; III, 92
A lombok közt (460)	II, 208
A lovak... (151)	I, 239; III, 114
Alszik a vár, elhagyatott... (36)	I, 43
Altató (493)	II, 276; III, 215
Aludj... (281)	I, 466; III, 143
Alvó tavu békességgel... (331b)	II, 13
Alvó Titánt legyecské így gyötör... ..	III, 267
A lány ahogy a pólyából kilép... (166a)	I, 286
A másodfokú függvények egyenletei (675/4)	III, 31
A meddő dombok homlokából... (184)	I, 313
A mennyei páncélvonat (288)	I, 474; III, 143
A mellékudvarból a fény... (420)	II, 155
...ám fenn a magas északon... ..	III, 274
Amig fiatal volt a legény... (525)	II, 333
Amikor verset ír az ember... (524)	II, 333; III, 220
Amint kihül, lehull az éjbe esve... (137a/10)	I, 208
Amióta... (8)	I, 12; III, 90
Amit szivedbe rejtész (521)	II, 329; III, 219
A multkor, este ángyikám... (654)	III, 15
A multkor, szerda este... (654)	III, 15, 258
A munkásnak nem több a bére... (597/5)	II, 454
A műterem... (235)	I, 383; III, 135
A nagy városokat (257)	I, 434; III, 140
A napba bámul sebtiben... (375)	II, 89
A nap kigyulladt vonata elbogarogott... (263)	I, 441
A nap még füstölög... (627)	II, 491; III, 251
A női szív (646)	III, 9, 257
Anya (486)	II, 265; III, 205
A nyakába kék kötő... (668)	III, 24, 260
Anyám (394)	II, 120; III, 176
Anyám a mosásban gyászkoszorú (312)	I, 510; III, 146
Anyám, ki már a messzi végtelen vagy... (105)	I, 133
Anyám meghalt... (285)	I, 471; III, 143

Anyám meghalt... (312) [=Anyám a mosásban gyászkoszorú]	I, 510
Anyám melle... (348)	II, 34
A nyárfák közt... (460)	II, 208; III, 197
Apáink mindig robotoltak... (62)	I, 76
A pályaudvar hídjá még remeg... (552)	II, 372
Apám és anyám (525)	II, 333; III, 220
A pap mosolyog (306)	I, 502; III, 145
A paradicsom étletté lesz (242)	I, 396; III, 137
A patron sosem kelt föl reggel... (318)	I, 521
A patyolat, a patyolat... (346)	II, 31
A pipafüst lenyúl a földig... (407)	II, 140; III, 180
A pohár friss, tiszta növény... (290)	I, 476
Április 11 (243)	I, 398; III, 137
Apró, kemény kontyú ángyom (424)	II, 163
Áradat (398a)	II, 126; III, 177
A rák (270)	I, 450; III, 141
A rakodópart (526)	II, 334
A raktár előtt poros lámpa ég... (435)	II, 179
Arany (378)	II, 94; III, 164
Aranybojtú (399)	II, 130; III, 177
Arany hajad, mint a nap sugára... (7)	I, 11
Arany kalásztól... (50)	I, 60; III, 93
Aranyos lapály, gólyahír... (383)	II, 102
Aranyvirágnak	III, 266
Aratásban (12)	I, 16; III, 90
Aratás előtt (83)	I, 98; III, 100
Arcodon könnyed ott ragadt... (441)	II, 190; III, 192
Arcuk egy-egy kis külváros... (419)	II, 154; III, 183
A rengő lomb virágban ég... (517)	II, 320
A rétek, utak csendesesen... (315c)	I, 517
A Royalban muzsika... (689)	III, 40, 263
A rózsakötőjű nap... (140)	I, 223
Arról, hogy belőlem, aki szarvas voltam, farkas lesz (389)	II, 113
Ars poetica (573)	II, 408; III, 237
A sírás nekem nem kenyere... (110)	I, 141
A sötét szoba sarkában zokog... (450)	II, 196
A spenót (653)	III, 14, 258
A számokról (169)	I, 292; III, 117
A szemed (98c)	I, 119; III, 107
A Szent Jobb ünnepén... (69)	I, 84; III, 97
A szerelmes szonettje (137b)	I, 216; III, 113
A szeretők hallgatva álltak... (275)	I, 457; III, 142
A szigeten (476)	II, 251; III, 202
A szívem hoztam el... (25)	I, 30
A szívem ócska, istenes, remek... (48)	I, 56
A szív érez, a szem kutat... (5)	I, 9
A szív s a szem (5)	I, 9; III, 89
A szobakonyhán félhomály van... (491)	II, 271
A szolnoki hidon (2)	I, 6; III, 89

Asszonyra várok, aki vággyal telve... (113)	I, 146
Asszonyvárás asszonyszobor mellett (113)	I, 146; III, 108
Asszonyvárás holdfényes szobor mellett (113)	I, 147
A talló kalászeit hányva... (243)	I, 398
A tavi torony harangozója (264)	I, 442; III, 141
A távol új s új egeket szór (238a)	I, 388; III, 137
A tegnapiak és öregapáitok... (153a/7, 153g/1)	I, 247, 258
A tegnapiak s öregapáitok... (153g/1)	I, 258
A te hajad... (255)	I, 430; III, 139
A teherpályaudvaron... (473/V)	II, 240
átizzadt fekvő helyeden... (598)	II, 458; III, 246
A tó jegét... (405)	II, 137; III, 180
A tőkések hasznáról (438)	II, 185
A történelem levese... (679)	III, 35, 262
A törvény (473/VII)	II, 242
Attila, ejh, mi van eled... (467a)	II, 225
A tükör előtt öltözik... (166b)	I, 287
A tyúkszemek mostoha sorsáról	III, 257
A város peremén (432)	II, 172; III, 188
A vásártéren... (437)	II, 183; III, 190
Avas (371a)	II, 82
Avas szalonnán élt... (371)	II, 82
A vekker nem tud semmiről... (337)	II, 19
A vendégek üdvözlése	III, 272
A vén diványon hentereg a Nap... (38)	I, 45
A vergődő diák (34)	I, 40; III, 91
A világ ha elbujdosat (289)	I, 475; III, 143
A világ megteremtése (196)	I, 328; III, 123
A világrészek csöndesen... (315b–c)	I, 516
A villámok szeretője (165)	I, 285
A virág (313)	I, 512
A virág elfáradt már szagosodni... (313)	I, 512
Az ágy mellett két éjjeli (669)	III, 25
Az árnyakból – csipogva – fiókáit... (470)	II, 233
Az árnyékból elindul lassan... (470)	II, 233
Az árnyékok (620)	II, 479; III, 250
Az a szép, régi asszony (542b)	II, 355; III, 224
Az asztal alól fölnyúlnak emlékeim... (221)	I, 367
Az Édesanyjának (360)	II, 53; III, 158
Az égen ha felhő volna... (398b)	II, 128
Az égre néz szorongva sok bolond... (512a)	II, 308
Az éjjel hazafelé mentem... (597/1)	II, 450
Az elmúltba szemem tétován tekint... (11)	I, 15
Az eltaposott (367/12)	II, 75
Az ember él... (499)	II, 282; III, 216
Az ember végül homokos... (452)	II, 201
Az én ajándékom (25)	I, 30
Az én falkám olyan falka... (426)	II, 165
Az én szívem sokat csatangolt... (599)	II, 458; III, 246

Az érc-oroszlán üstökét csóválva... (2)	I, 6
Az erdőben elülnek már a varjak... (128)	I, 178
Azért jöttem, hogy följelentsem... (518)	II, 321
Azért vagyok, hogy virág nőjjön... (245)	I, 402
Az „Eszmélet” előzményei (467)	II, 224; III, 200
Az idő lassan elszívárog... (573a)	II, 408
Az Isten a földet puhán becsavarta... (381)	II, 100
Az isten itt állt a hátam mögött... (635)	II, 499; III, 254
Az meglett ember, akinek... (473/X)	II, 245
Az nem lári-fári	III, 271
Az oktató mama oktatása (694)	III, 44, 263
Az oroszlán idézése (279)	I, 462; III, 142
Az oroszlán megtörli orrát (441)	II, 190
Az örök elmulás (24)	I, 28; III, 91
Az örök Polyphemos (652)	III, 13, 257
Az örült hajótörött (141)	I, 225; III, 114
Az őszi eső szürke kontya... (486)	II, 265
Az őszutói barna alkonyat... (91)	I, 109
Azt a szép, régi asszonyt... (542)	II, 354
Azt hiszik, ha ők karikáznak... (193)	I, 324
Azt mondják (558)	II, 384; III, 228
Azt olvastam... (523)	II, 332; III, 220
Az uccán a téren és a mezőn is... (239)	I, 392
Az udvarban (474a)	II, 248; III, 202
Az udvar vörös téglakocka... (474a)	II, 248
Az új honórhöz! (682)	III, 37, 263
Az Úristen minket nagyon szeret... (94)	I, 112
Az utolsó harcos (129b)	I, 181
Az üvegöntők nagy tüzeket raknak... (153a/5, 153f)	I, 245, 257
Baál (75)	I, 90; III, 98
Babits egy versszakának átirásai (381)	II, 100; III, 166
Balatonszárszó (537)	II, 344; III, 223
Balga költő (247)	I, 406; III, 138
Ballada (456)	II, 206; III, 196
Ballagok lassan hazafelé... (287)	I, 473
Balog Jóskának...	III, 267
Bánat (Futtam, mint a szarvasok...) (389)	II, 113; III, 170
Bánat (Hát kijöttem ide...) (414)	II, 145; III, 181
Bánat... könnybe...	III, 268
Barátaim, a Pilátusok megfürödtek... (208)	I, 346
Barátommal (325/1, 367/9)	I, 530, II, 72
Bátorság! Ejh, mi van veled... (467a)	II, 225
Bátyám, ki bortól mámoros éneket... (42)	I, 49
Be jó az éjben bátoran menni... (23)	I, 26
Békességért való harcolás (144)	I, 231
Belép a szép nő páholyába... (648)	III, 11
Bennem betöltetlen szomorúság tátong... (28)	I, 33
Berlin, Párizs, Moszkva és Szeged... (181)	I, 309

Bérmunkás-ballada (439)	II, 186; III, 192
Bertalan (696)	III, 45, 263
Beszél a tej (397)	II, 124; III, 177
Beteg vagyok... (284)	I, 470; III, 143
Bethlen István (375)	II, 89; III, 164
Betlehem (379)	II, 96; III, 165
Betlehemi királyok (380)	II, 98; III, 165
Bevezető (321)	I, 525; III, 148
Bezárva okos örültek közé... (233)	I, 380
Bibliai (255)	I, 431
Bizony a szirmok összeborulnak este... (167)	I, 289
Bizony nem voltam én sem az... (543)	II, 356
Biztató (Csomagodat ne bontsd ki...) (520)	II, 328; III, 219
Biztató (Kínában lóg a mandarin...) (316)	I, 518; III, 147
Bocsássátok meg... (545)	II, 360; III, 225
Bogár lépjen nyitott szemedre... (556)	II, 380
Boldog hazug... (507c)	II, 299; III, 216
Boldogság (473/XI)	II, 246
Bolyongás a kertben (23)	I, 27
Bolyongók (14)	I, 18; III, 90
Boros keserűség (82)	I, 97; III, 100
Borostyánkőbe... (366, 367/8)	II, 63, 71; III, 160
Bor, te dús örömelixir... (73)	I, 88
Boruljatok csak össze bennem... (131b)	I, 189; III, 112
Bosszuság (193)	I, 324; III, 122
Bődülj torony (292)	I, 479; III, 143
Bölcs, vén könyvekben áll... (153a/14)	I, 251
Börtöncella (473/VIII)	II, 243
Braun Évának (685)	III, 38, 263
Bukj föl az árból (590)	II, 434; III, 242
Bús énekhívás (92)	I, 110; III, 100
Bús fejetekbe üzve jöttem... (103b)	I, 129
Bús magyar éneke (39)	I, 46; III, 92
Busulj-e, mondd... (514)	II, 313
Busulsz-e, Pista... (514)	II, 312
Buza (403)	II, 136; III, 179
Buzgóság (581/4)	II, 421
Cézár Galliában (675/1)	III, 30
Chant de prolétaire (315a)	I, 515; III, 146
Csak a tenger jött el (273)	I, 455; III, 142
Csak az olvassa versemet... (603)	II, 462; III, 246
Csak egy éjjelre... (338)	II, 20
Csak éjfélután (137a/5)	I, 203
Csak most értem meg az apámat... (608)	II, 468; III, 247
Családunkban a jó a jövevény... (501)	II, 286
Csend (37)	I, 44; III, 92
Csendes, kévébe kötött reggel... (408)	II, 141; III, 180

Csengő (308)	I, 505; III, 145
Cseveg az olló... (478)	II, 254; III, 203
Csin-bin (369b)	II, 78
Csodálkozás (188b)	I, 319; III, 120
Csodálkozó bogarak közt... (295)	I, 483; III, 144
Csókjaidat hadd viszem oda (293)	I, 481
Csökkérés tavasszal (52)	I, 62; III, 93
Csókol Attila... (642)	III, 7, 257
Csókolj, csókolj... (6)	I, 10; III, 89
Csomagodat ne bontsd ki... (520)	II, 328
Csöndes estéli zsoldár (59)	I, 72; III, 96
Csöpp, gyenge, csetlő-botló reggel... (397b)	II, 125
Csudálkozunk az életen (188a)	I, 318; III, 120
Csupasz fák gémberedő ágát... (381)	II, 100
Csüngője voltam (332/5, 333b)	II, 14; III, 152
Dacos, vad erdő sűrű nagy hajam... (100)	I, 122
Dagadt hentes... (410)	II, 143; III, 181
Dagassz gázlágnál kenyeret... (438)	II, 184
Dagassz villanynál kenyeret... (438)	II, 185
Dal (339a)	II, 22; III, 153
Dalocska (278c)	I, 461; III, 142
Dalol a madársereg... (65)	I, 80
Das glas schimmert im gras... (290)	I, 476
De majd kihül s le hull az éjbe esve... (137a/10)	I, 208
Derekamban tizenhétéves izmok ringatóznak... (44)	I, 51
Derengő rózsza (355)	II, 47; III, 157
Derús (339)	II, 22
De szeretnék gazdag lenni... (1)	I, 5
Dicsérlek hát... (218)	I, 364
Dicsértessék (232)	I, 378; III, 131
Disznó (367/5)	II, 68
disznó de akin jáspis a csülök... (325/3)	I, 530
Diványon fekszem... (468)	II, 228; III, 200
Dolgaim elől rejtegetlek... (248c)	I, 415
Dongó ödöng az erdő szélénél... (428)	II, 167
Dors... (281)	I, 466
Dörmögő (371b)	II, 83; III, 163
Drága barátaim... (638)	II, 502; III, 254
Drága gyermek... (694)	III, 44
Dudoló (315c)	I, 517; III, 147
Du feu... (664)	III, 22, 259
Du wirst nicht meine Frau sein (672)	III, 28
Dübörgő gépváros zugó agyam... (137a/4, 137c)	I, 201, 218
Ebben a csendes, uri, idegen... (528)	II, 339
Édesanyám, egyetlen, drága (580)	II, 417; III, 239
Edit (548)	II, 363
Egeres (386)	II, 109; III, 168

Egész testében reszket... (503)	II, 289; III, 216
Eggyélelődés vágya (108)	I, 138; III, 108
Egy asszony s egy leány (101)	I, 124; III, 108
Egy átlátszó oroszlán... (317a)	I, 519
Egy büntetőtörvényszéki tárgyalás irataiból (518)	II, 321; III, 219
Egyedül (16)	I, 19; III, 90
Egy éjjelre, padra, kőre (338a)	II, 20
Egy életem, – igazat mondok... (466)	II, 222
Egy ifju párra (511)	II, 306; III, 217
Egy kisgyerek sír (450)	II, 196; III, 195
Egy költőre (Sakált kiált...) (384)	II, 104; III, 167
Egy költőre (Téged szeretnek...) (634)	II, 498; III, 253
Egy Modiano-cigarettapapír elszakadt (675/3)	III, 31
Egy nagyon tiszta vízcseppet... (327)	II, 6
Egy pszichoanalitikus nőhöz (522a)	II, 330; III, 220
Egyre várlak... (41)	I, 48
Egy részeg ember fekszik a síneken... (78)	I, 93
Egy spanyol földműves sírverse (536)	II, 343; III, 223
Egyszer, ha nem veszi észre... (326a)	II, 5
Egyszerű ez (206)	I, 342; III, 126
Egyszerű vers (30)	I, 36; III, 91
Egyszerű volt és természetes... (157)	I, 266
Egy új honórhöz! (682)	III, 37
együgyü ének (241)	I, 394; III, 137
Egy vak ember sír (528)	II, 339; III, 223
Éhség (63)	I, 77; III, 97
Ejh! hopp!... (369a)	II, 78
Éji dal (338b)	II, 21
Éjjel (111)	I, 142; III, 108
Éjjel, mikor a fáradt harcosok... (288)	I, 474
Éj van s te szemed lesütöd... (473/VIII)	II, 243
Ekrazittömeg (222)	I, 368; III, 129
Elefánt (367/1)	II, 64
Elégia (Busulsz-e, Pista...) (514)	II, 313
Elégia (Mint ólmos ég alatt...) (451)	II, 198; III, 195
Elermyedés (347a)	II, 32
Éles a szeme a vadnak... (422)	II, 159
El innen (142)	I, 227; III, 114
Eljön az az éjjel, melynek... (296)	I, 484
El kéne menni Áfrikába	III, 106
Elköszönő szelíd szavak (127)	I, 176; III, 110
Elküldtem hozzád... (666)	III, 23, 260
Elmaradt ölelés miatt (560)	II, 388; III, 228
Előtte sívár halom mered... (34)	I, 40
Előttetek egy ember ment el... (153a/6)	I, 246
Elütötte már a delet...	III, 265
Elsirattam – sími szabad... (336)	II, 18
Elszomorodott szózat (110)	I, 141
Éltem, így érdemeltem én meg... (582)	II, 424; III, 240

eltűröm és szeretnek nagyon... (311a)	I, 508
Emberek (501)	II, 286; III, 216
Emberiség (510b)	II, 305; III, 217
Ember is, magyar is, magam is (115)	I, 151
Ember, ne félj... (467/b)	II, 226
Emlék (424)	II, 163; III, 186
Én az Istenem úgy szeretem... (249)	I, 417
Én azt akarom... (601)	II, 459; III, 246
Én dobtam (225)	I, 371; III, 130
Ének 1923-ban (112a)	I, 144
Ének 1924-ben (112b)	I, 145
Énekelni oly nehéz... (433)	II, 177
Ének, hajolj ki ajkamon... (576)	II, 415; III, 239
Éneklek a tavaszt, a fényt... (49)	I, 58
Ének magamhoz (71)	I, 86; III, 98
Énektestű és ismeretlen... (234)	I, 382
Én fölnéztem az est alól... (473/VII)	II, 242
Engem nem hívnak Párisok, Velencék... (40)	I, 47
Engem küldtek mindig boltba... (309)	I, 506
Engem temetnek (306b)	I, 503
Én hazám, fajom és emberiségem... (529)	II, 339; III, 223
Én, ki emberként... (592)	II, 441; III, 242
Én, ki férfiként... (592)	II, 441
Én költő vagyok... (574)	II, 414; III, 239
Én már fiatalember lettem... (248a/4)	I, 411
Én nem tudom... (605)	II, 463; III, 247
Én nem tudtam (504)	II, 290; III, 216
Én óvakodva szürcsölöm... (482a)	II, 258; III, 204
Én úgy hallgattam mindig, mint mesét... (504b-c)	II, 290
Én utánam repes a hűség... (573)	II, 411
Eperfa (395)	II, 122
Epigramma (681)	III, 36, 263
Épp 1000 korona, hajón megyek Pestre... (194)	I, 325
Erdő vagy, ifju lombos... (154)	I, 260
Érik a fény (224)	I, 370; III, 129
Erőének (44)	I, 51; III, 92
Erősödik (283)	I, 468; III, 143
Érted haragszom, nem ellened (293)	I, 480; III, 144
Érzem, hogy mulik az idő... (511)	II, 307
Érzitek-e? (208)	I, 346; III, 126
És akkor zuhogott... (18)	I, 21
És ámulok... (611)	II, 472; III, 249
És csak csudálkozunk az életen (188a)	I, 318
És csudálkozunk az életen (188a)	I, 318
Esik (Állok, lábamnál tócsa nő...) (370)	II, 80; III, 163
Esik (Esik esik...) (303)	I, 496; III, 144
Esik eső magyar földre... (647)	III, 10, 257
És keressük az igazságot (159)	I, 272; III, 116
És most nem tudom, mit tegyek... (467/d)	II, 227

Eső (427)	II, 166; III, 187
Esőben... (667)	III, 24, 260
és testem végül megbetegedett... (498)	II, 281; III, 216
Este volt s a nyári égről... (203)	I, 339
Este volt s a bőrünk összeért (203)	I, 339; III, 123
Esti felhőkön (223)	I, 369; III, 129
Eszmélet (473)	II, 236; III, 201
Ettem-ittam fekete, undok... (466)	II, 222
Éva vigyázz... (704)	III, 48, 264
Eveztem én az élet kék taván... (26)	I, 31
E világon ha ütsz tanyát... (423)	II, 160
Ez a fazon új fazon... (659)	III, 18
Ez éles, tiszta szűrület... (485)	II, 262; III, 205
Ezen újabb kis magyarnak... (690)	III, 40, 263
Ezerfárosnyi végzet (125b)	I, 172
Ezernyi fajta népbetegség... (597/2)	II, 451
Ez mind csak játék (395)	II, 122
Ezt a széket odább tolni... (300)	I, 490
Ezüst élet (244)	I, 400; III, 138
Fagy (417)	II, 150; III, 182
Fagyon veszek, vagy éhen... (443)	II, 191; III, 194
Fájás, nyomor és jószág hajtott össze... (302)	I, 495
Fáj, hogy sután nézek kedvesemre...	III, 274
Fák (429)	II, 168, III, 187
Fák közt... (477)	II, 252
Fakó köntösben, hószin ménlován... (72)	I, 87
Falak (33)	I, 39; III, 91
Falu (469)	II, 229; III, 201
Falvát megőrült népe lerombolá... (107)	I, 137
Farsangi lakodalom (392)	II, 118; III, 176
Favágó (377)	II, 92; III, 164
Fegyverben réved... (363)	II, 58; III, 159
Fegyvertelen (395)	II, 123
Fehérruhában átszalad... (482b)	II, 259; III, 204
Fejem forró, de büszke templom... (85)	I, 101
Fejünkre tapodták a multat... (162)	I, 278
Fekete égboltban (453a)	II, 202; III, 196
Félek. Nem érdemeltem én meg... (582)	II, 424
Félek, nem tudod megbocsájtani... (586/II)	II, 428
Feleségem (309)	I, 506; III, 145
Felfelé törés	III, 268
Félidő: 0–0 (262)	I, 440; III, 140
Férfiszóval (Énektestű és ismeretlen...) (234)	I, 382
Férfiszóval (Erdő vagy, ifju lombos...) (154)	I, 260; III, 116
Fiatal asszonyok éneke (256)	I, 432; III, 139
Fiatal életek indulója (62)	I, 76; III, 96
fiatalember húszesztendő... (241)	I, 394
Fiatal rák (270)	I, 451

Fiatalságom éneke (283)	I, 469
Figyel a kancsal (214)	I, 357; III, 126
Flóra 1–5. (581)	II, 418; III, 240
Flóra I–II. (586)	II, 428; III, 241
Flóra, csináljunk gyereket... (584)	II, 425; III, 241
Flórának (591)	II, 437; III, 242
Fohászzkodó ének (48b)	I, 57; III, 93
Forduló (195)	I, 326; III, 123
Forgolódnak a modern birodalmak... (415)	II, 147
Forgolódnak a tőkés birodalmak... (415)	II, 146
Fosztja az ősz a fákat... (544)	II, 358
Földmadár (157)	I, 266; III, 116
Földtől eloldja az eget... (473/I)	II, 236
Förgeteg (350)	II, 38; III, 156
főzz neki lüzi huslevest... (328)	II, 7; III, 151
Franco tábornok besorolt ádáz katonának... (536)	II, 343
Friss daloló szerelemmel elődbe... (57)	I, 70
Frisses (208)	I, 347
Fuldoklik már a széternyedte szoba... (51)	I, 61
Furcsa fohász a sinek között (135)	I, 194; III, 112
Furcsák és betegek... (177)	I, 303
Futtam, mint a szarvasok... (389)	II, 113
Fülett a csend – egyet ütött... (473/VIII)	II, 243
Fürtöm szállókhöz volt hasonló... (361)	II, 54
Fürtös, láncos, táncos, nyalka... (425)	II, 164
Füst (382)	II, 101; III, 166
Füstöl a víz, lóg a káka... (406)	II, 138
Galantai bátyámnak (650)	III, 12, 257
Gazdag boglyák közt éhen sorvadok... (395)	II, 123
Glas (290)	I, 476
Gondolataid nincsenek... (661)	III, 20, 259
Gondolj a ravasz csecsemőre... (467/a)	II, 224
Gondom földörögő tankja alatt a föld... (144)	I, 230
Gögössen, egymagamba jöttem... (103a)	I, 128
Guggolva ringadoz... (372b)	II, 85
Gügyü, gügyü... (658)	III, 18, 258
Gyász és patyolat (346)	II, 31; III, 155
Gyémánt (171)	I, 294; III, 117
Gyenge muharos mezőt... (409)	II, 142; III, 180
Gyereksírás (348)	II, 34; III, 155
Gyere, menjünk édesapádhoz... (259)	I, 437
Gyere Úristen, nézd meg, itt vagyok... (53)	I, 64
Gyermekké tettél (522)	II, 330; III, 220
Gyertek fürödni hozzám, gyertek... (137a/8)	I, 206
Gyöngy (349)	II, 36; III, 156
Gyöngysor (68)	I, 83; III, 97
Gyönyörút láttam (625)	II, 488; III, 250

Ha a hold süt... (519)	II, 326 ; III, 219
Ha az Isten íródíák volna... (207)	I, 344
Ha bolygók és világok mind kihűlnek... (137a/12)	I, 210
Hadd öllek által (125b)	I, 173
Ha elhagysz, mint az ég alján a nap... (618)	II, 478; III, 249
Ha elmegyek, ha szólítanak... (29)	I, 34
Hahó, te gálya... (141)	I, 225
Hajad az ujjamé (299)	I, 489; III, 144
Hajnal (473/I)	II, 236
Hajnalban kel föl, mint a pécek (253)	I, 427; III, 139
Hajnalban nyolc óra... (656)	III, 17
Hajnali tíz óra... (656)	III, 17, 258
Hajnali vers (238a)	I, 389
Hajnali vers kedvesemnek (61)	I, 75; III, 96
Hajnalvárás (132)	I, 190; III, 112
Hajón megyek Pestre (194)	I, 325; III, 123
Ha jó a sápadt ifjú Éjjel... (31)	I, 37
Ha ki erős ember... (294)	I, 482
Ha könny csorog... (22)	I, 25
Halálos szerelem (615)	II, 475
Halál, terítsd rám köntösöd... (84)	I, 100
Ha lelked, logikád... (462)	II, 213; III, 198
Ha lényed erős, derítő levegőjét... (619)	II, 478; III, 250
Halkan hörög végsőt a lámpa... (111)	I, 142
Hallom, hogy az Ádám... (693)	III, 43, 263
Hallottam sírni a vasat... (473/IX)	II, 244
Háló (430)	II, 169; III, 187
Ha már nagyon kell imádkozni... (153a/15)	I, 252
Ha megszeretlek, kopogtatás nélkül... (282)	I, 467
Ha mosolyog (188)	I, 318
Ha nem leszel... (621)	II, 480; III, 250
Ha nem ölelsz... (622a)	II, 482
Ha nem szorítsz... (622)	II, 483; III, 250
Ha nem veszik észben... (126)	I, 174; III, 110
Hangya (298)	I, 488; III, 144
Ha olyan buzgó volnék, mint szerelmes... (581/4)	II, 421
Harag (514)	II, 312; III, 218
harapj az égbe nyers húshajnalom... (325/2)	I, 530
Harc a békességért (144)	I, 230; III, 114
Ha reggeli fényben elindul a táj... (587)	II, 430
Harmatocska (372b)	II, 85; III, 164
Harminchat fokos lázban... (561)	II, 390
Harminckét éves lettem én (595)	II, 446
Három vak holló... (628)	II, 491; III, 251
Három vándor (692)	III, 42, 263
Ha sziú volnék... (665)	III, 23, 260
Haszon (438)	II, 184; III, 191
Határ (428)	II, 167; III, 187
Hát huszonötév rüt robotja kellett... (145)	I, 232

Hát kijöttem ide, az erdőbe... (414)	II, 145
Hazám (597)	II, 450; III, 244
Hé, emberek, hova, hova... (398a)	II, 126
Hegyes fogakkal mard az ajkam... (99)	I, 120
Hej haj, mégis (159)	I, 273
Herz Henrik Őméltóságának (564)	II, 398; III, 230
Hétért... (472)	II, 235; III, 201
Hét napja (185)	I, 314; III, 119
Hé vendégek, a begyetek... (676)	III, 32
Hexaméterek (581/1)	II, 418
Hiába gyúl ki nagy szemedbe máglya... (108)	I, 138
Hiába, hogy tegnap sem ettem... (369b)	II, 78
Híd alatt (133)	I, 192; III, 112
Hítvesek, leánykák, hölgyek...	III, 271
Hívogató (272)	I, 454; III, 142, 271
Hizlalt eső... (471)	II, 234; III, 201
Hogyan volt, azt már nem tudom... (81)	I, 96
Hogyha golyóznak a gyerekek... (248a/2, 248b)	I, 490, 413; III, 138
Hogyne volna, hogyne volna jó világ...	III, 272
Hol a miniszterelnök... (700)	III, 46, 264
Hol a tiszta szavak nem dadognak... (142)	I, 227
Holott náddal ringat (334)	II, 16
Holttest az uccán (60)	I, 74; III, 96
Holt vidék (406)	II, 138; III, 180
Hol vagy erős pogány sereg... (55)	I, 67
Hol van az a kis ház... (14)	I, 18
Homály borult az erdőre... (3)	I, 7; III, 89
Hont Erzsinek (314)	I, 514; III, 146
Hoppsz, hopp! Mint bő parasztleányok... (369b)	II, 78
Hordunk vinnyogó kosarat... (439)	II, 186
Hosszú az Úristen (364)	II, 60; III, 159
Hosszú sorban jönnek, mennek... (174)	I, 300
Hová forduljon az ember... (434)	II, 178; III, 190
Hozzá! (7)	I, 11; III, 89
Hull a hajam, nincs kenyérem... (430)	II, 169
Hull a levél... (643)	III, 7, 257
Huszonhárom (367/11)	II, 74
25 éve... (702)	III, 47, 264
Hűség (116)	I, 152; III, 109
Hüvösödik (356b)	II, 49
Hymnus a Borhoz (73)	I, 88; III, 98
Hymnus az Élethez (74)	I, 89; III, 98
Ide újra a szeretet jön (162)	I, 278; III, 116
Idill (65)	I, 80
Ifjúmunkás (259)	I, 437; III, 140
Igaz-e, hogy érzek most is... (202)	I, 338
Igaz ember (186)	I, 315; III, 119
Igaz, őszinte búcsú (103b)	I, 129; III, 108

Igazságnak gyujtván hűs fényt, az Ūrnek... (137a/13)	I, 211
IGE (680)	III, 36, 262
Igen, tudom, még nem volt a világ... (196)	I, 328
Ijessz meg engem, Istenem... (590b)	II, 435
Illyés Gyulának (343)	II, 28; III, 155
Imádság megfáradtaknak (170)	I, 293; III, 117
Im, – a hűs udvar téglakocka... (474b)	II, 249
Ime, hát megleltem hazámat... (640)	II, 504; III, 255
Ime, itt a költeményem... (630)	II, 492
Ime, már megvan az egysejtű ember... (205)	I, 341
Imhol őzike-lépésekben... (330a–b)	II, 10
Im itt a szenvedés belül... (473/VI)	II, 241
Indiában, hol éjjel a vadak... (446)	II, 194; III, 194
Invokáció (433)	II, 177; III, 189
Írásjel (395)	II, 122
Írásjelek (395)	II, 123
Irgalom (543b)	II, 357; III, 225
Irgalom, édesanyám... (578)	II, 417; III, 239
Ismeretlen érveket ki győz... (305)	I, 500
Isten (Dolgaim elöl rejtegetlek...) (248c)	I, 416
Isten (Én az Istenem úgy szeretem...) (249)	I, 417; III, 138
Isten (Bukj föl az árból...) (590a)	II, 434; III, 241
Isten (Hogyha golyóznak a gyerekek...) (248b)	I, 413
Isten (Láttam Uram...) (265)	I, 443; III, 141
Isten (Mikor a villamos csilingel...) (248a)	I, 408; III, 138
Istenem (248c)	I, 415; III, 138
Istenem, adj két megvakult szemet... (104)	I, 131
Istenem, én nagyon szeretlek... (248a/3, 248c)	I, 410, 416
Istenhegyi László (368a)	II, 77; III, 163
Isten! Kiáltunk hozzád... (155)	I, 262
Istenjárás (94)	I, 112; III, 107
Isten országát hirdetem néktek... (153a/9)	I, 249
Istentelen bú sarkvidékén... (131a)	I, 188; III, 112
Istentelen fohászzkodás (48a)	I, 56; III, 93
Iszonyat (491)	II, 271; III, 206
Itt egy fa, ott egy fa (216)	I, 360; III, 127
Itt hűvösebb (356b)	II, 49
Itt kuksolok a szilvafák között (374)	II, 88
Itt nyugszom. Franco besorolt ádáz katonának... (536)	II, 343
Itt pusztít köztünk az ellenség... (572)	II, 407
Itt ülök csillámló sziklafalon... (461)	II, 209
Jaj azoknak... (152)	I, 240; III, 114
Jaj, majdnem... (539)	II, 348; III, 224
Jaj, szeressetek szilajon... (562)	II, 396
Japánban ülünk... (692)	III, 42
Je dois... (662)	III, 20, 259
Jelenet (518)	II, 325
Jelen, Mult, Jövő (11)	I, 15; III, 90

Jónál jobb (181)	I, 308; III, 118
Jóról és rosszról nem gondolkozom... (357)	II, 50
Jó volna-e, ha megdermedne fönt... (454)	II, 204; III, 196
József Attila (József Attila, hidd el...) (229)	I, 375; III, 130
József Attila (Vidám és jó volt...) (340)	II, 24; III, 153
Jöjj testvérkém (139)	I, 220; III, 113
Jön a vihar... (596)	II, 448; III, 244
Jön, jön Pápai... ..	III, 265
Jött, megfogott és áthajított (213)	I, 356; III, 126
Jövendő férfiak (153e)	I, 256; III, 115
Judit (544b)	II, 359; III, 225
Judithoz (444)	III, 194
Juhász Gyulához (42)	I, 49; III, 92
Juhász Gyula nótája (145)	I, 233
Juhász Gyulának (136)	I, 196; III, 112
Juhász Gyuláról való nóta (145)	I, 232; III, 114
Jut az ember (307)	I, 504; III, 145
Jutkám, csapódj... (527)	II, 339; III, 223
Jutka verse (274)	I, 456; III, 142
Jut most elég virág (294)	I, 482; III, 144
Kakuk Marci (182)	I, 310; III, 118
Kakukkos isten rakott... (182)	I, 310
Kaland (625)	II, 489
Kalapok, tompok, szallagok... (686)	III, 38
Kalózkapitány indulója (124)	I, 169; III, 110
Karácsony (158)	I, 268; III, 116
Kardhegyen pörg a világ... (292)	I, 479
Karóval jöttél... (639)	II, 503; III, 254
Kár volna magamat eladnom... (212)	I, 354
Kásásodik a víz... (460)	II, 208
Kaszák villannak az egen... (427)	II, 166
kazánt súroltam ... (301)	I, 492
Kedvesem (Bizony a szirmok...) (167)	I, 289; III, 117
Kedvesem (Kedvesem erősderekú...) (253)	I, 427
Kedvesem betegen... (602c)	II, 461; III, 246
Kedvesem erősderekú, karcsú asszony... (253)	I, 427
kedvesem erőskétkaru karcsu asszony (253)	I, 427
Kedves Jócó! (1)	I, 5; III, 89
Kedveském... (481)	II, 257; III, 204
Kedves Zoltán... (703)	III, 48, 264
Kegyetlen bánat marja meg szívét... (96)	I, 115
Kék, piros, sárga, összekent... (473/II)	II, 237
Kelj már életre istenem... (590a)	II, 434
Kellemesen töltött estének... (645)	III, 8
Keményderékú gyárbörtön dús füstje... (58)	I, 71
Kép a tükörben (81)	I, 96; III, 99
Képedet halk ritmusok ősi habján... (123)	I, 166
Kerek asztal (344)	II, 29; III, 155

Kerekek lehettek a talpán... (179)	I, 306
Kerengő bolygó friss humussza lelkem... (137a/2, 137b)	I, 199, 216
Keresek Valakit (20)	I, 23; III, 90
Keresztény (395)	II, 122
Keresztények, ti hajtsatok fejet... (69)	I, 84
Kertemben érik a leveles dohány... (462)	II, 213
Kertész leszek (250)	I, 418; III, 138
Kései sirató (561b)	II, 391; III, 229
Keserű (228)	I, 374; III, 130
Keserű nekifohászkodás (53)	I, 64; III, 96
Kész a leltár (559b)	II, 387; III, 228
Két dal (338–339)	II, 20; III, 153
Két dalocska (278b, 334)	I, 461, II, 16
Két gyerek, csöpp gyerek... (271)	I, 452
Két hexameter (551)	II, 371; III, 227
Két keserves (369b)	II, 78; III, 163
Két költemény (476)	II, 251
Két tulsó part közt cirógatta annyit... (101a)	I, 124
Két vázlat (326)	II, 5
Két vers (336)	II, 18; III, 152
Két vers, kertről (310–311)	I, 507; III, 145
Kezdetben volt Pakots... (680)	III, 36
Kiáltozás (562)	II, 396; III, 229
Kiáltunk Istenhez (155)	I, 262; III, 116
Kiáltvány Istenhez (155)	I, 263
Ki-be ugrál... (557)	II, 382; III, 227
Kibomlik végül minden szövevény... (501a)	II, 286
Ki gyáván várja a halált... (106)	I, 134
Kigyulladt a repülőgép a világ alatt... (286)	I, 472
Ki itt ha is csak... (655)	III, 16, 258
Kik csak hallották a szerelem hírit... (530)	II, 340; III, 223
Kiknek adtam a boldogot... (623b)	II, 484; III, 250
Ki lapengedélyt... (695)	III, 45, 263
Ki lesz a madár, ha meghalunk... (222)	I, 368
Kilóméterekkel (230)	I, 376; III, 130
Kínában lóg a mandarin... (316)	I, 518
Kínában sír a mandarin... (316)	I, 518
Kínálgató (676)	III, 32, 261
Kínos, szögletes mulásom (361a)	II, 54; III, 159
Kirakják a fát (552)	II, 372; III, 227
Kirakom röggel (311b)	I, 509
Kis Asszonyom... (102)	I, 127; III, 108
Kislány ő még... (274)	I, 456
Kis nedves, csetlő, botló reggel... (397a)	II, 124
Kis, nyurga füst virágozik hold előtt... (382)	II, 101
Kispolgár (393)	II, 119; III, 176
Kiszaladt a vér ereinkből... (217)	I, 362
Kiszombori dal (320)	I, 524; III, 148
Ki tiltja meg, hogy elmondjam, mi bántott... (515)	II, 314

Ki verné föl lelkünkben a lelket? (184)	I, 313; III, 119
Kivül-belől... (550)	II, 366
Klárások (354)	II, 46; III, 157
Klasszicizmus 3 rimmel (659)	III, 18, 258
Koldus (87)	I, 104; III, 100
Koldusok (187)	I, 316; III, 119
Komoly, komor, magányos, bús templomkert vagyok... (120)	I, 160
Komoly lett már (172)	I, 296; III, 117
Komor bolygóm a legszebben lobog... (137a/14)	I, 212
Komor búcsúzás (103a)	I, 128; III, 108
Kopár szobám – kopárabb négy fala... (33)	I, 39
Kopaszodsz és őszülsz te... (368)	II, 77
Kopogtatás nélkül (282)	I, 467; III, 143
Koromorrú bikát fejtem... (387)	II, 110
Kóróval jöttél... (639)	II, 503; III, 254
Kosztolányi (549)	II, 364; III, 226
Kovács (269)	I, 449; III, 141
Kovács, kovács, fölgyürted jól az inget... (269)	I, 449
Ködből, csöndből (246)	I, 404; III, 138
Költőnk és kora (630)	II, 492; III, 251
Költőszerelme teremtő estje (128)	I, 178; III, 110
Költő szerelme szalmaláng... (480)	II, 256; III, 204
Költő vagyok – mit érdekelne... (573b)	II, 409
Költő vett föl, pici lábán... (431)	II, 170
Köntösök (47)	I, 54; III, 93
Könnyű emlékek... (541)	II, 353; III, 224
Könnyű, fehér ruhában (616)	II, 476; III, 249
Köt a karcsu füst már, e szelid virág... (378b)	II, 95
Kövek (160)	I, 274; III, 116
Kövér kazlak közt éhen sorvadok... (395)	II, 122
Kristály (171a)	I, 294
K. S. † tbc-ben (336)	II, 18
Kuka kakuk mekegett... (392)	II, 118
Kukorica-föld (79)	I, 94; III, 99
Kultura (313c)	I, 513; III, 146
Kurucok beszélnek	III, 273
Külön bolygó világ vagyok magam... (137a/1, 14)	I, 198, 213
Külön világ vagyok zuhant magam... (137a/1, 14)	I, 198, 213
Külön világot alkotok magam... (137a/1, 14)	I, 198, 213
Külvárosi éj (420)	II, 155; III, 184
Lábonjáró szomorúfűz... (180)	I, 307
Lábunk elkophat hónaljig... (159)	I, 272
Laci bá' (368b)	II, 77; III, 163
Lágy (389)	II, 113
Lágy tájék, csendes est... (372a)	II, 84
Lajos... (677)	III, 35, 262
Langy, permeteg eső szemerkél... (589)	II, 432
Lányszépség dicsérete (Valaki másnak kéne mostan jönni...) (118)	I, 156; III, 109

Lányszépség dicsérete (Dicsérlek hát...) (218)	I, 364; III, 127
Lassan (489d)	II, 269
Lassan, tündöve (452)	II, 201; III, 196
Lassu álmodozásaiból... (531)	II, 340; III, 223
Látod? (263)	I, 441; III, 141
Látomás (607)	II, 467
Láttam a boldogságot én... (473/XI)	II, 246
Láttam Uram, a hegyeidet... (265)	I, 443
Lázadó Krisztus (130)	I, 184; III, 110
Lázadó szentek (164)	I, 282; III, 116
Le a kapitalizmussal... (400)	II, 131
Leánykérés	III, 265
Leánykérő ének (57)	I, 70; III, 96
Leányszépség dicsérete (118)	I, 156
„Lebukott” (391)	II, 116; III, 172
Le coeur est tard... (673)	III, 29
Legalább 20 fok hideg van... (156, 158)	I, 264, 268; III, 116
Légy fegyelmezett... (436)	II, 180
Légy ostoba (502)	II, 288; III, 216
Lehet, hogy (325/4, 367/4)	I, 531, II, 67
Lehunnya kék szemét az ég... (493)	II, 276
Lélekszirteken (27)	I, 32; III, 91
Lelkedet halk ritmusok ősi habján... (123)	I, 167
Lelkedet szüz ritmusok ősi habján... (123)	I, 167
Lelkedet szüz verseim iktusán... (123)	I, 167
Lelked valami különös csoda... (136)	I, 196
Lelkem, részeg szavak örök-mogorva csősze... (92)	I, 110
Leltár (559a)	II, 386
Lement a nap, de csillagok...	III, 266
Lement a nap nyugaton... (206)	I, 342
Leontin (686)	III, 38, 263
Lépte könnyü... (458)	II, 207; III, 197
lesz lány hús... (496)	II, 280; III, 216
Lesznek, akik majd kinevetnek... (153a/1)	I, 241
Leülekszik... (500)	II, 284; III, 216
Le vagyok győzve... (632)	II, 496; III, 253
Levegőt! (515)	II, 314; III, 218
Levél (691)	III, 41, 263
Le verre resplend dans l'herbe... (290)	I, 477
Lezug az élet... (678)	III, 35, 262
Lidi nénémnek öccse itt... (321)	I, 525
Lírák földörögő tankja alatt a föld... (144)	I, 231
Lombozott a por még, ám elült a zaj... (378)	II, 94
Lopók között szegényember (173)	I, 298; III, 117
Lovas a temetőben (31)	I, 37; III, 91
Luca (329, 330a, 331a, 332)	II, 8, 10, 12, 14; III, 152
Lucához (335)	II, 17; III, 152
Lucám, hiába válok tőled... (335)	II, 17
Lucie nénémnek fénye itt... (321)	I, 525

Lyány (166a)	I, 286; III, 117
Magad emésztő... (463)	II, 214; III, 199
Magamban bízom eleitől fogva... (559)	II, 386
Magány (556)	II, 380; III, 227
Magyar Alföld (365)	II, 62; III, 159
Magyarok (Bezárva okos örültek közé...) (233)	I, 380; III, 131
Magyarok (Minek magunkat lassan ölni...) (112)	I, 145; III, 108
Magyarok (Ó jaj, mi igazán tiszták vagyunk...) (198)	I, 332; III, 123
Magyarország messzire van... (261)	I, 439; III, 140
Magyar vagyok, de európai... (254)	I, 429
Majd... (623)	II, 484; III, 250
Majd csöndbe fagnak a dalok... (624)	II, 487; III, 250
Majd eljön értem a halott... (623a)	II, 484
Majd emlékezni jó lesz (512b)	II, 308; III, 217
Majdnem szétfeszít a szerelem... (539a)	II, 348
Majd megöregszel (553)	II, 374; III, 227
Május (517)	II, 320; III, 219
Májusi ének (138)	I, 219; III, 113
Ma Lucie (663)	III, 21, 259
Mama (490)	II, 270; III, 206
Mamám melle... (348a)	II, 34
Mámor (17)	I, 20; III, 90
Mancinak (és Miskának) (161)	I, 277; III, 116
Ma nektek tornyozó akaratból... (88)	I, 105
Ma névnapja van Etelnek... (684)	III, 38, 263
Már arra gondolok nem egyszer... (440)	II, 188; III, 192
Már azt gondolom bánatomra... (440)	II, 188
Március (A föld alól...) (516)	II, 319; III, 219
Március (Langy, permeteg eső...) (589)	II, 432; III, 241
Már elhagyom tizennyolc évemet... (127)	I, 176
Már egy hete csak a mamára... (490)	II, 270
Már félig készen, büszkén állt a fal... (60)	I, 74
Margaréta (374)	II, 88; III, 164
Margitsziget, hol joghurtot söröztem... (476)	II, 251
Már halottas leplében... ..	III, 266
Már két milliárd... (581/3)	II, 420
Már nem képzelt ház üres telken... (581/5)	II, 422
Már régesrég... (567)	II, 401; III, 236
Már sokszor alszom úgy... (532)	II, 340; III, 223
Márta, hajad... (52)	I, 62
Ma újfent üdvözöl szívem... (90)	I, 108
Medália (369b)	II, 78
Medáliák [I.] (325)	I, 530; III, 149
Medáliák [II.] (367)	II, 64; III, 160
Medvetánc (425)	II, 164; III, 186
Megfáradt ember (149)	I, 237; III, 114
Meg fogjuk alkotni csiszolt kövön... (483)	II, 260
Meggy a kórón (362a)	II, 56; III, 159

Meghalt? Hát akkor mért ölik naponta... (385)	II, 106
Meghalt Juhász Gyula (593)	II, 444; III, 242
Még hazatalálsz (325/4)	I, 531
Mégis elveszem (287)	I, 473; III, 143
Megméréssel! (581/5)	II, 422
Még nem volt olyan disznó... (449)	II, 195; III, 195
Még ne utazz el, Sárkám... (566)	II, 400; III, 236
Megöregszel és bánni is fogod... (553)	II, 375
Megőrized-e lángvirágom... (345)	II, 30
Még példát adsz... (594)	II, 445
Megrázhatom fáimat... (224)	I, 370
Megsemmisülés vágya (104)	I, 132
Megszülettél lábbal, kézzel (682)	III, 37
Megvallattak, hogy vértett a húsunk... (391)	II, 116
Megy a mező, mint a víz (386)	II, 109
Melled két pólusa közt... (273)	I, 455
Mély szürkeségbe szédült át a reggel... (97b)	I, 117
Mennybemenetel (490)	II, 270
Menyasszony-mulásban... (332/4)	II, 14
Mert ellenség rombol köztünk... (572)	II, 407
Mért hagyta el, hogyha kívánsz (202)	I, 338; III, 123
Mért írok?...	III, 269
Mert Ismeretlenünknek tetszik (115)	I, 150; III, 109
Mért legyen én tisztességes... (551)	II, 371
mert megoszlik, mint az egy-élet... (468)	II, 228
Mesterszonett (137a/15)	I, 213
Miben hisztek... (631)	II, 495; III, 253
Miben, miben hisztek... (631b)	II, 495
Micsoda óriás sas... (607)	II, 466
Mi emberek, sötét erők... (467c)	II, 226
Miért mondottál rosszat nekem (163)	I, 280; III, 116
Miként a tiszta űrben... (614)	II, 474; III, 249
Mikor a szeretők... (278a–b)	I, 460; III, 142
Mikor a villamos csilingel... (248a/1)	I, 408
Mikor az uccán átment a kedves (251)	I, 420; III, 139
Mikor dolgozol csendesen... (442)	II, 191; III, 193
Mikor fölkel a nap (293)	I, 480
Mikor már minden sötét... (30)	I, 36
Mikor nagyokat ütnek rajtunk... (199)	I, 334
Mikor raktok paraszakat... (153a/13, 153g/3)	I, 250, 259
Mikor születtem, a kezemben kés volt... (558)	II, 384
Milyen jó lenne nem ütni vissza (199)	I, 334; III, 123
Mily szép vagy, milyen gyönyörű... (445)	II, 193; III, 194
Minden hiába, nem fogy el bajom... (500a)	II, 284
Mindenkor idejük van a zsoltároknak... (171)	I, 294
Minden rendű emberi dolgokhoz (215)	I, 358; III, 127
Minden s mindenki szeret engem... (588)	II, 431; III, 241
Mindent hagyok (211)	I, 352; III, 126
Mindent, mi nem enivaló (616)	II, 476

Mindig figyel valaki... (214)	I, 357
Mindig jótanácsot szíszegnek... (297)	I, 487; III, 144
Minek magunkat lassan ölni... (112)	I, 144
Minket, Gyuszi, szeretni kell... (343)	II, 28
Mint a mezőn... (554)	II, 376; III, 227
Mint a motor... (546)	II, 360
Mint a szív az első szerelemnek titkát...	III, 270
Mint a Tejút... (612)	II, 473; III, 249
Mint börtön ablakára hajnal... (132)	I, 191
Mint egy tányér krumplipaprikás... (469)	II, 229
Mint feledésbe hulló verssorok... (137/a/11)	I, 209
Mint földet sivatag homok... (571)	II, 405
Mint gyerek a páncélos bogarat... (395)	II, 122
Mint gyermek... (505)	II, 293; III, 216
Mint gyermek, aki már pihenni vágyik... (568)	II, 402
Mint hajnal börtön ablakára... (132)	I, 190
Míntha szerelmes béka (125)	I, 171; III, 110
Mint holt leánynak örült szeretője... (116)	I, 152
Mint hű talajt izzó homok... (571)	II, 405
Mint ibolyák... (644)	III, 8
mint locspocs-fényben... (565)	II, 399; III, 230
Mint loholó bolond... (148)	I, 236; III, 114
Mint ólmos ég alatt lecsapódva, telten... (451)	II, 198
mint oroszlán... (497)	II, 281; III, 216
Mint örök keservet... (657)	III, 18, 258
Mint tenger alól... (150)	I, 238; III, 114
Mint vad, részeg legény... (114)	I, 148
Mióta egyéb nagy írók... (413)	II, 144; III, 181
Mióta elmentél (356)	II, 48; III, 157
Mit visel urinó... (687)	III, 39
Mivelhogy oly szépen terít a... (701)	III, 47, 264
Modern szonett (499b)	II, 283; III, 216
Mondd, mit érlel... (418)	II, 152; III, 182
Most a jövődő férfiakra szóló... (153a/4)	I, 244
Most a teremtés kezdetén vagyunk (205)	I, 341; III, 126
Most azon muszáj elmerengnem... (591)	II, 437
Most fehér a tűz (226)	I, 372; III, 130
Most fölnezek a gőz alól... (473/VII)	II, 242
Most fölnezek az ég alól... (473/VII)	II, 242
Most már nem tudom, mit tegyek... (467/d)	II, 227
Mózsai Ferencet lelőtték...	III, 269
Múlhatatlan (492)	II, 275
Munkás (260)	I, 438; III, 140
Munkáshalál (13)	I, 17; III, 90
Munkások (415)	II, 146; III, 181
Munkások Kórusa (337)	II, 19; III, 152
Munkát! kenyeret! (390)	II, 114
Műterem (235)	I, 383
Művészet az emberek között (179)	I, 176; III, 118

Nagy ajándékok tora (46)	I, 53; III, 93
Nagy bánatomnak égő csipkebokrán... (146)	I, 234
Nagy, ezüst halak... (270)	I, 450
Nagy hitvallás a nem-akarás... (64)	I, 78
Nagy, méla bánat alvad a szivemben... (653)	III, 14
Nagy, mély szemed reámszorong sötéten... (98)	I, 118
Nagyon fáj (550)	II, 366; III, 226
Nagyon utálkozhatott az Isten... (211a)	I, 353
Nagy szívekből a keserűség toroka... (115)	I, 150
Nagy szürkéségbe szédült át a reggel... (97)	I, 116
Nagy városokról beszélt a messzi vándor (258)	I, 436; III, 140
Nappal mint földet vad homok... (571)	II, 405; III, 236
Napszonett (38)	I, 45; III, 92
Ne bántsatok... (244)	I, 400
Ne bántsod (555)	II, 378; III, 227
Nedvesedik mélán... (484)	II, 261
Négyen ugrottunk vízbe (304)	I, 499; III, 145
Négykézláb másztam... (635)	II, 499
Ne hadd el magad, öregem (465)	II, 220
Néhány éjjelre padra, kőre (338)	II, 20; III, 153
Néha szigetek (227)	I, 373; III, 130
Nekem mindegy (231)	I, 377; III, 130
Ne legyen bennetek kegyetlenség... (153a/3)	I, 243
Ne légy szeles... (617)	II, 477; III, 249
Nem adatott meg mindenkinek... (247)	I, 406
Nem emel föl (585)	II, 426; III, 241
Nem én kiáltok (192)	I, 323; III, 121
Nem ér szerencse... (600)	II, 459; III, 246
Németh Andor (327)	II, 6; III, 151
Nem, nem igaz, nem, nem igaz... (464)	II, 218
Nem! nem! kellene kiáltoznom... (575)	II, 414; III, 239
Nem! Nem! Soha! (32)	I, 38; III, 91
Nem találok szavakat... (457)	II, 206; III, 197
Nem tudják a lányok (283)	I, 469
Nem tudunk élni (28)	I, 33; III, 91
Nem várom már az életet... (246)	I, 404
Nemzett József Áron (341)	II, 25; III, 154
Népdalok à la Ringelnatz Morgenstern (670)	III, 26, 260
Névnapi dícséret (56)	I, 68; III, 96
Nézem a lámpát (35)	I, 42; III, 91
Nézi kedves ibolyáit... ..	III, 265
Nézz a fufangos csecsemőre... (467/a)	II, 225
Niddy Impekovemnek (179)	I, 306
Nincsen apám, se anyám... (237)	I, 386
Nincsen e világon semmi kincsem... (691)	III, 41
Nincs itt semmi szép, mert nincs igazság... (143)	I, 228
Nincs közöm senkihez... (570)	II, 404; III, 236
Nor-coc (687)	III, 39, 263

Nő a tükör előtt (166b)	I, 287; III, 117
Nővérem csak küldi a kenyereket (325/1)	I, 531
Nyár (383)	II, 102; III, 167
Nyári délután (478b)	II, 255; III, 203
Nyári délután a szobában (51)	I, 61; III, 93
Nyári, könnyű szellők... (479)	II, 256; III, 204
Nyár volt (168)	I, 290; III, 117
Nyolcesztendő lányok (174)	I, 300; III, 117
Nyugalom, szerelem... (602a)	II, 460
Nyugodj el, szerelem (602b)	II, 460
Nyüzöség a boldogság... (359)	II, 52; III, 158
Ó bánat ne érj el... (322)	I, 526; III, 149
Óda (A város peremén) (432)	II, 172
Óda (Itt ülök csillámló sziklafalon...) (461)	II, 209; III, 197
Odvas fogban... (674)	III, 29, 261
ó európa hány határ... (324b)	I, 529; III, 149
Ó Európa hány redő... (324a)	I, 528; III, 149
Óh boldog az... (507)	II, 298; III, 216
Óh emberiség, kit törött anyám... (510)	II, 305
Óh hittem volna inkább... (547)	II, 361
Óh kerek világ kerek asztala... (344)	II, 29
Óh, köd a lelkem, ködben áll... (355)	II, 47
Óh szeresetek szilajon... (562)	II, 396
Óh szív! nyugodj! (363a)	II, 58; III, 159
Ó jaj, mi igazán tiszták vagyunk... (198)	I, 332
Ó jajgató, bús hangok... (93)	I, 111
Olyan bolond vagy (267)	I, 446; III, 141
Oly friss (183)	I, 312; III, 118
Oly lány az este... (533)	II, 341; III, 223
Oly lompos volt és lucskos... (209)	I, 348
Oly sok zavart okoztál... (320)	I, 524
ombrage pâlot sous la peau (317b)	I, 519; III, 147
Ó messzi, messzi két szép Asszonyok... (101b)	I, 125
Ó, örökszép Nap, Te erős, hatalmas... (67)	I, 82
Ó rádióaktivitás... (228)	I, 374
Ordas (422)	II, 159; III, 185
Orgonaszó (153g)	I, 258; III, 116
Osvát Ernőnek	III, 106
Ó szőke csókok partja (147)	I, 235; III, 114
Osztás után (494)	II, 278; III, 216
Ott alszunk a száraz fában... (252)	I, 423
Ó, Uramisten, ne légy te a Jóság... (130)	I, 184
Ó, Uram, nem bírom rimbe kovácsolni... (59)	I, 72
Ó zordon Szépség... (89)	I, 106; III, 100
Öblös mellet szeptemberbe... (82)	I, 97
Ők lesznek az erő és szelidség... (153e)	I, 256

Ökölnyi nagy rubinkövet adok... (46)	I, 53
Önarckép (100)	I, 122; III, 108
Ördög farába... (358)	II, 51; III, 158
Ördög röhög és Isten sír belőle... (165)	I, 284
Öregem, ejh, mi van veled... (467a)	II, 225
Öregem, no, mi van veled... (467a)	II, 224
Öreg, én eztán lopni fogok... (187)	I, 316
Öreg eperfa áll az út felén... (395)	II, 122
Öreg itt minden (352)	II, 42
Öreg kövek, ne haragudjatok... (160)	I, 274
Öreg minden (352b-c)	II, 43; III, 156
Örjöngök, Rád ha néznek... (54)	I, 66
Örökélet (341)	II, 26
Örökkön háborog a tenger... (323)	I, 527; III, 149
Örökre látlak szépség-verte szemmel... (87)	I, 104
Örök reménység istenajka csókol... (138)	I, 219
Örült szerelem (116)	I, 154
Ősapám (72)	I, 87; III, 98
Ősi ellenség rombol köztünk... (572)	II, 407
Ős patkány... (572)	II, 406; III, 236
Összetört szívem... (4)	I, 8; III, 89
Ősz (A fán a levelek...) (489a)	II, 268; III, 206
Ősz (Tar ágak-bogak rácsai között...) (513)	II, 310; III, 218
Őszi alkonyat (91)	I, 109; III, 100
Őt szegény szól (398b)	II, 128; III, 177
Páncélvonalat (286)	I, 472; III, 143
Pap a templomban (85)	I, 101; III, 100
Parasztanyóka (77)	I, 92; III, 99
Parasztlábakra... (178)	I, 304
Párbeszéd (401)	II, 132; III, 178
Páris, Berlin, Madrid és Szeged... (181)	I, 309
Páris, Berlin, Moszkva és Szeged... (181)	I, 308
Párizsi anzix (318)	I, 521; III, 147
Patkány, szeretlek: tégedet szerelmes... (133)	I, 192
Pauvre plaint-chant méchant (673)	III, 29, 260
Perc (65)	I, 80; III, 97
Pernyetáncra (351)	II, 41; III, 156
Petite Jeanette... (660)	III, 19, 258
Petőfi Sándor, Tégedet <i>ünnepel</i> ... (107)	I, 137
Petőfi tüze (107)	I, 137; III, 108
Pharao, Élet, örök Nagyúr!... (74)	I, 89
Pihés, ártatlan, fehér galambot öltem... (117)	I, 155
Pihés, huncut, görbe állunk... (256)	I, 432
Pillantásomtól az almák... (283)	I, 468
Pilóta (268)	I, 448; III, 141
Piros hold körül (362)	II, 56; III, 159
Piros labdámat föl-fölhajigálom... (122)	I, 164
Pirosszemű (266)	I, 444; III, 141

Pogányos hitvallás magyarul (55)	I, 67; III, 96
Pohár (290)	I, 476; III, 143
Polyphémos hajdan mögötte mind... (652)	III, 13
Porszem (367/2)	II, 65
Pöttyös (330b)	II, 11; III, 152
Prédikáció (64)	I, 78; III, 97
Proletárdal (315b)	I, 516; III, 147
Proletárok! (88)	I, 105; III, 100
Prologus (Arany kalásztól...) (50)	I, 60
Prológus minden rendű emberi dolgokhoz (215)	I, 359
Prózavers (30)	I, 36
Pucér csapat dobog... (280)	I, 465; III, 142
Puha szántások esővert, leves (429)	II, 168
Pusztába viszi csókjait magával... (176)	I, 302
Pünkösöd előtt (134)	I, 193; III, 112
Ragyog (367/6)	II, 69
Ragyog az ég... (404)	II, 137; III, 180
Rajzás és nyüzsgés szivemben... (360)	II, 53
Reggel hét óra van... (656)	III, 17
Reggeli (238b)	I, 390; III, 137
Reggeli ájtatosság (675/2)	III, 30
Reggeli fény (587)	II, 430; III, 241
Reggel sepergetek keveset... ..	III, 268
Regös ének (387)	II, 110; III, 168
Regülejtem, regülejtem... (387)	II, 111
Rejtelmek (581/2)	II, 419
Remegni kell a vérsötét... (47)	I, 54
Reménytelenül (452–453)	II, 201
Rend és szabadság (515a)	II, 314; III, 218
Rengő csoda Tenger... (21)	I, 24
Repedt kályhámon... (416)	II, 149 III, 182
Részeg a síneken (78)	I, 93; III, 99
Retteg a szegénytől a gazdag (597/6)	II, 455
Riának hívom (219)	I, 365; III, 129
Riasztó, mint a fölmorajló tenger... (37)	I, 44
Ringató (334)	II, 16; III, 152
Ringelnatz Morgenstern (669)	III, 25, 260
Rimánkodik az éghez sok bolond... (512b)	II, 308
Ritkás erdő alatt (421)	II, 158; III, 184
Rokkantak (178)	I, 304; III, 118
Roncsolt lábaikról... (178)	I, 305
Roskad a kásás hó... (581/1)	II, 418
Roskad a kormos hó... (579)	II, 417; III, 239
Rossz vágy járhatja jaj velem bolondját... (101a)	I, 124
Rossz volt, elszéledt szivemből (221)	I, 367; III, 129
Rózsa, rózsza, szállj és énekelj... (232)	I, 378
Rózsás ajkaidon mámoros élet él... (56)	I, 68
Rög a röghöz (139b)	I, 221

Röpül a rigó... (272)	I, 454
Rövid óda a kelő Naphoz (67)	I, 82; III, 97
Sacrilegium (114)	I, 148; III, 109
Sakált kiált, hollót hörög... (384)	II, 104
Sárga füvek (455)	II, 205; III, 196
Sas (607c)	II, 467; III, 247
S az én apám, az én anyám... (583)	II, 425; III, 240
Segítetek, hogy meg ne öljem... (547)	II, 361; III, 226
Semmi (563)	II, 397; III, 230
s ha nem volt még halálos szerelem... (615)	II, 475; III, 249
Simon Jolán (326)	II, 5; III, 150
Sirdomb a hegycsúcson (204)	I, 340; III, 123
Sivatagban	III, 52
S kereng a bolygó, mint fáradt agy este... (137a/9)	I, 207
S mégis, magyarnak számkivette... (597/7)	II, 456
S minthogy magunkat szerfelett... ..	III, 269
Sóhaj (22)	I, 25; III, 90
Sokan voltak és körülvettek... (508)	II, 301; III, 217
Sok gondom közt (353)	II, 45; III, 156
Sok szárnyad alatt melengeted... (266)	I, 444
Sokszinü lucsokban, hunyorgó csatákban... (475)	II, 250
Sok urunk nem volt rest, se kába... (597/4)	II, 453
Somogyi Lolinak (313b)	I, 513
Sovány vagyok, csak kenyeret... (473/III)	II, 238
S ó te szerencsétlen... (699)	III, 46, 263
Sötét hitem szent, hömpölygő folyam... (137a/8)	I, 206
Spleen (84)	I, 100; III, 100
Sportirodalom (697)	III, 45, 263
Sur les eaux fraîches et immenses... (315a)	I, 515
Szabados dal (319)	I, 522; III, 148
Szabó Dezsőt olcsón adja... (650)	III, 12
Szaggatlak, mint a fergeteg... (626)	II, 490; III, 251
Szakállam (367/10)	II, 73
Száll az ének a mezőnek... (39)	I, 46
Szállj költemény... (577)	II, 416; III, 239
Szállt a daru... (393)	II, 119
Szamar széllel... (412)	II, 144; III, 181
Számvetés (466)	II, 222; III, 200
Szappanosvíz (474)	II, 248; III, 202
Száradok, törődöm (606)	II, 464; III, 247
Száz éjszakán... (569)	II, 404; III, 236
Száz göbbedő odvas falunkba... (376)	II, 90
Szeged alatt (66)	I, 81; III, 97
Szegényember a XX. században (236a)	I, 384; III, 135
Szegényember balladája (190)	I, 321; III, 120
Szegényember, hát már megint lázadsz... (236)	I, 384
Szegényember, hogy adod a bölcsőt... (190)	I, 321

Szegény ember hova menjen... (411)	II, 143; III, 181
Szegényember szeretője (191)	I, 322; III, 121
Szegény Keszi	III, 274
Szegénység szennylepleiben... (488)	II, 267; III, 205
Szél csapta... (396)	II, 123; III, 177
Szelid, búcsúzó asszony (176)	I, 302; III, 117
Szélkiáltó madár (236b)	I, 385; III, 136
Szélnevelő, tágas pusztán... (676)	III, 34
Szemeim, ti fényfejő parasztnők... (186)	I, 315
Szent, éhes lelkem pünkösöd ünnepére... (134)	I, 193
Szenvedni még csak most kezdünk, mi restek... (549a)	II, 364
Szép, ártatlan, fehér galambot öltem... (117)	I, 155; III, 109
Szép csöndesen aludj (240)	I, 393; III, 137
Szépen beszélj... (467/e)	II, 227
Szép este van... (240)	I, 393
Szépet láttam és kéteset... (625)	II, 489
Szép kincses Kolozsvár... (32)	I, 38
Szép lobogóval, vagy anélkül (245)	I, 402; III, 138
Szép nyári este van (197)	I, 330; III, 123
Szép proletár, hova mégy (401)	II, 132
Szépség-fák állnak illatokkal telten... (137a/3)	I, 200
Szépség koldusa (87)	I, 104
Szép szál legény vagy... (268)	I, 448
Szeptember 1 (390)	II, 114
Szép, tévedt bolygó friss humusza lelkem... (137a/2, 137b)	I, 199, 216
Szerelem ez? (54)	I, 66; III, 96
Szerelmes keserű hazafiság (40)	I, 47; III, 92
Szerelmes kiszólás (96)	I, 115; III, 107
Szerelmes vers (Hegyes fogakkal...) (99)	I, 120; III, 108
Szerelmes vers (Míntha szerelmes béka...) (125b)	I, 173
Szeretem és szeretnek nagyon... (311)	I, 508
Szeretem s ezért megölöm (547)	II, 361
Szeretném felverni lelkem dalával... (17)	I, 20
Szeretném, ha vadalmafa lennék! (10)	I, 14; III, 90
Szeretnének (357)	II, 50; III, 157
Szeretni gyáva (548)	II, 363
Szeretni kell a csalfa köd-eget... (71)	I, 86
Szeretők (177)	I, 303; III, 117
Szeretők lázadása (296)	I, 484; III, 144
Szerették: Ignótus Pali...	III, 270
Szétkujtorognak részeg-boldogan... (137a/5)	I, 202
Szívémmel hogyha megelégszel... (89)	I, 106
Szocialisták (Fájás, nyomor...) (302)	I, 495; III, 144
Szocialisták (Le a kapitalizmussal...) (400)	II, 131; III, 177
Szól a szája szólitatlan... (633)	II, 497; III, 253
Szól a telefon, fáj a hír (593, 641)	II, 444, 505; III, 256
Szolgának állítod magad... (610)	II, 472; III, 248
Szólj hát, mit tegyek én, hogy szeress... (546)	II, 360; III, 226
Szóljon e költemény... (629)	II, 491; III, 251

Szólnom kell akármit is... (220)	I, 366
Szólt az ember (200)	I, 336; III, 123
Szomorú (221)	I, 367
Szomorúfűz (180)	I, 307; III, 118
Szomszédunkban van egy lány... ..	III, 265
Szonett (Én úgy hallgattam...) (504b)	II, 290
Szonett (Kerengő bolygó...) (137b)	I, 217
Szonett (Óh boldog az...) (507b)	II, 298; III, 216
Szonett (Óh, emberiség...) (510a)	II, 304; III, 217
Szonett a nyelvedről (652)	III, 13
Szonett-játék (675)	III, 30, 261
Szonettkoszorú (137a)	I, 198
Szonett, te drágakő, te antik... (68)	I, 83
Szőke hajam... (175)	I, 301; III, 117
Szűk fejetekbe tártan jöttem... (103b)	I, 129
Születésnapomra (595)	II, 446; III, 242
Szürkület (485b)	II, 263; III, 205
Takarékos emberhez illőn... (264)	I, 442
Talán eltűnök hirtelen... (637)	II, 501; III, 254
Táncba fognak (305)	I, 500; III, 145
Tanítások (153a)	I, 241; III, 114
Tanulmányfej (97)	I, 116; III, 107
Tanulmányok-e a számokat... (169)	I, 292
Tar ágak-bogak rácsai között... (513)	II, 310
Tavaszi ének (49)	I, 58; III, 93
Tavaszi labdajáték (122)	I, 164; III, 110
Tavaszi sár (239)	I, 392; III, 137
Tavas van! Gyönyörű! (189)	I, 320; III, 120
Tavas van, tavasz van, gyönyörű tavasz... (189)	I, 320
Távoli ének (109)	I, 140; III, 108
távol tar ágak szerkezetei... (484)	II, 261; III, 204
Távol, zongora mellett (43)	I, 50; III, 92
Te a lelkek összessége... (135)	I, 194
Tedd a kezed (342)	II, 27; III, 154
Tedd le kissé a szerszámokat... (260)	I, 438
Téged siratlak... (95)	I, 114; III, 107
Téged szeretnek: könnyen értenek... (634)	II, 498
Tehervonatok tolatnak... (435)	II, 179; III, 190
Tej (397a)	II, 124; III, 177
Tél (86)	I, 102; III, 100
Tele vágyakkal zokog a lelkem... (20)	I, 23
Téli éjszaka (436)	II, 180; III, 190
Temetés után (509)	II, 302; III, 217
Templom, hullá, rózsa (120)	I, 160; III, 109
Tengerhez (21)	I, 24; III, 90
Tengeri fürdő (538)	II, 347
Tenyeremre tettem... (201)	I, 337; III, 123
Te öngyilkos... (594)	II, 445; III, 242

Te rongy, aki szeretni gyáva vagy (548)	II, 362
Testvérek! (88)	I, 105
Testvérek ott lenn! (88)	I, 105
Testvér, segítsd a lebukottakat! (391)	II, 116
Te tűzkazal, mint pernye... (351)	II, 41
Te vagy a lelkek összessége... (135)	I, 195
Te voltál áldott menedékünk... (649)	III, 11
Thomas Mann üdvözlése (568)	II, 402; III, 236
Ti jók vagytok mindannyian... (153a/2, 153b-d)	I, 242, 253; III, 115
Tintába mártom tollamat... (185)	I, 314
Tiszánk, ifjú folyónk, e nyári estén... (66)	I, 81
Tiszazug (373)	II, 86; III, 164
Tiszta szívvel (237)	I, 386; III, 136
Tizenöt éve írok költemény... (447)	II, 195; III, 194
Tollászkodik a sárga lomb (487)	II, 266; III, 205
Tószunnyadó (331b)	II, 13; III, 152
Totyog, totyog (367/3)	II, 66
Tovább én nem bírom (104)	I, 131; III, 108
Tőkehaszon-ballada (438)	II, 185
Tömeg (390)	II, 114; III, 171
Töprengett ősszel szilajon... (417)	II, 150
Tréfás személyek... (314)	I, 514
Tudnál-e, Flóra, annyira szeretni... (586/I)	II, 428
Tudod, hogy nincs bocsánat (609)	II, 470; III, 248
Tudtam én (347)	II, 32; III, 155
Tusikának (644, 645)	III, 8, 257
Tünődő (395)	II, 122; III, 176
Tünődve (452)	II, 201
Tüntetés (217)	I, 362; III, 127
Tüzek éneke (252)	I, 423; III, 139
Tűz van! (210)	I, 350; III, 126
Ugy élsz szivemben, Erzsi... (534)	II, 341; III, 223
Ugye még csak virág s csokoládé kéne... (651)	III, 12
Ugy-e, pajtás! (70)	I, 85; III, 97
Ugy érzem, hogy mulik az idő... (511)	II, 306
Ugy ugrottál gyorsan a napra közénk... (681)	III, 36
Ugy vártalak... (560)	II, 388
Új borzongást gondolt ki a kert... (310/1)	I, 507
un lion transparent... (317b)	I, 519
Uram! (146)	I, 234; III, 114
Útrahívás (123)	I, 166; III, 110
Útrakészség (29)	I, 34; III, 91
Üdvözlés (90)	I, 108; III, 100
Ükös ükünk, ősök őse... (388)	II, 112
Ülni, állni, ölni, halni (300)	I, 490; III, 144
Ülök én újfent dögrovást a porban... (164b)	I, 283
Ülök én újra dögrovást a porban... (164)	I, 282

Ülünk egymás mellett (15)	I, 18; III, 90
Üveghegy ez... (204)	I, 340
Üvegöntők (153f)	I, 257; III, 115
vadász szemünkre... (495)	II, 280 ; III, 216
Vágom a fát hűvös halomba... (377)	II, 92
Vágymagam a Hold alatt (23)	I, 26; III, 91
Vagyok, kinek kell, legyen kedve (301a)	I, 492
Vak, vak, vak... (636)	II, 500; III, 254
Valaki másnak kéne mostan jönni... (118)	I, 156
Valami forró nyári éjszakán... (129)	I, 179
Valamikor volt a tett... (448)	II, 195; III, 194
Valami nagy-nagy tüzet kéne rakni... (86)	I, 102
Változások nehéz szagát görgeti a szél... (195)	I, 326
Van egy színház, végtelen és mibennünk lakik... (215)	I, 358
Várakozás (36)	I, 43; III, 91
Várlak (41)	I, 48; III, 92
Város: az agy (137c)	I, 218
Vásárhelyről disznó jó... (683)	III, 37, 263
Vas-öltönyben előttem áll... (9)	I, 13
Vas-színű égboltban... (453b)	II, 203; III, 196
Vasútnál lakom... (473/XII)	II, 247
Végtelen óta (19)	I, 22; III, 90
Végül (301b)	I, 493; III, 144
Vén Baál, te kapzsi... (75)	I, 90
Vén ráncos arca majdnem fekete... (77)	I, 92
verettetvén (301a)	I, 492; III, 144
Verre (290)	I, 477
Vers (Hiába gyúl ki...) (108)	I, 139
Vers a szemedről (98a-b)	I, 118
Versek végére (93)	I, 111; III, 100
Versem komor... (121)	I, 162; III, 110
Versemmel hogyha megelégszel... (89)	I, 106
Vidám és jó volt s tán konok... (340)	II, 24
Vigadó dal	III, 176
Vigasz (465)	II, 220; III, 200
Vigasztald meg (540a)	II, 350
Vigasztaljátok a szenvedő alkonyokat... (226)	I, 372
Vigasztaló (465)	II, 221
Vihar (A láng ellibbent...) (509)	II, 302
Vihar (Mint gyerek...) (395)	II, 122
Világ (473/IV)	II, 239
Világbogárkák szárnya csókra rebben... (137a/7)	I, 205
Világ megokolt útálata (143)	I, 228; III, 114
világokat igazgatok... (613)	II, 474; III, 249
Világosítsd föl (540)	II, 350; III, 224
Világ van a szegényember vállán... (191)	I, 322
Villámok szeretője (165)	I, 284; III, 117
Virág (A virág elfáradt...) (313a)	I, 512; III, 146

Virág Mártinak (345)	II, 30
Virág (Megőrized-e lángvirágom...) (345)	II, 30; III, 155
Virágos (291)	I, 478; III, 143
Viszem a földem (254)	I, 429; III, 139
Vizcsepp az ég... (456)	II, 206
Volt az ember... (200)	I, 336
Volt fogam közt már szivar... (279)	I, 462
Vörös dresszünkön elmaradt nyarak... (262)	I, 440
Wolke (672)	III, 28, 260
Zajtalanul és félelmesen (301a)	I, 492
Zoológus ha sűrög-forog... (677)	III, 35
Zord bűnös vagyok... (506)	II, 294
Zöld napsütés hintált... (538)	II, 347; III, 223
Zúdul a szél a rétekre... (403)	II, 136
Zúg már az ősz, gyűlik és kavarog... (537)	II, 344
Zúgó, fehér... (444)	II, 192; III, 194
Zuzmara (361b)	II, 55; III, 159

NÉVMUTATÓ

- Aba *lásd* Makai Ádám
 Abafáy Gusztáv III, 62, 63, 66
 Abaffy László I, 107; III, 91
 Ábel I, 174, 272
 Abramovits Irén I, 428, 433, 435, 481–483, 486, 487; III, 70, 144
 Áchim L. András III, 168
 Aczél György II, 179, 221, 395; III, 72
 Ács Pál III, 271
 Ádám Béla I, 238
 Ádám I, 362; II, 218; III, 48
 Ádám *lásd* Makai Ádám
 Ádám Péter III, 148
 Ady Endre I, 114, 141, 340; II, 106–108; III, 12, 18, 88, 91, 92, 97, 98, 100, 108, 109, 116, 123, 139, 141, 167, 168, 182, 216, 217, 222, 223, 242, 245
 Agárdi Ferenc III, 172, 244, 262
 Aknai István *lásd* Kormányos István
 Alexics György III, 126
 Alföldy Jenő III, 93, 97, 109
 Alpár Ágnes III, 223
 Ámor I, 199, 217, 225
 Andersen Nexø III, 240
 Andrásfi Gyula III, 174, 177
 Andromaché I, 159
 Apáti Miklós III, 198
 Apollinaire, Guillaume III, 184
 Apró Ferenc III, 89, 139, 278
 Arany János II, 94, 95; III, 143, 164–166, 168–170, 173, 178, 198, 199, 221, 236, 249, 258, 264
 Arisztophanész III, 143, 173, 178, 183, 221
 Áron *lásd* József Áron
 Árpád II, 337
 Árva Józsefné *lásd* Espersit Mária
 Ascher Oszkár II, 179; III, 147, 172, 198
 Attila, Attilácska *lásd* József Attila
 Baál I, 90; III, 98
 Babel, Iszaak Emmanuilovics III, 179
 Babits Mihály I, 238, 387; II, 100, 292; III, 18, 63, 81, 91, 96, 97, 100, 108, 127, 137, 139, 155, 159, 166, 167, 176, 178, 182, 184, 189, 190, 193, 195, 196, 198, 199, 203, 204, 211, 216–219, 224, 238, 239, 247, 253, 258, 263
 Babits Rezső I, 21, 27, 29; III, 90
 Bagó Ilona, H. III, 12, 84, 114
 Bajcsy-Zsilinszky Endre II, 332; III, 169, 179, 218, 220
 Bak Róbert III, 253
 Baktay Ervin III, 197
 Bakunyin, Mihail Alekszandrovics I, 522; III, 24, 148
 Balassa Bálint, báró *lásd* Balassi Bálint
 Balassa Bálint, gróf III, 226, 227
 Balassa József III, 167
 Balassi Bálint III, 184, 226, 242,
 Balázs Béla III, 145, 222
 Balázs *lásd* Fazekas Balázs
 Bálint Dénes III, 140
 Bálint György I, 187, 215, 227, 377, 383, 392, 405, 442, 505, 520, 528; II, 269, 279, és passim; III, 36, 37, 45, 71, 76, 78, 114, 141, 277
 Balla Frigyes Szigfrid III, 187
 Balog József I, 180; III, 9, 75, 107, 257, 267
 Balog Tünde I, 180; III, 9
 Balogh Vilma III, 263
 Bányai László II, 223; III, 38, 42, 43, 71, 190, 216, 246, 247, 263
 Barabás András III, 200
 Baranyi Imréné Kohajda Magda I, 214
 Barbusse, Henri II, 134, 135; III, 146, 179
 Bárdos Pál II, 150
 Baron Gyula III, 173
 Barta István (Pista) II, 223, 275, 288, 292, 293, 303, 304, 307, 309, 312, 313, 318, 365, 375, 403; III, 75, 79, 192, 200, 215, 217, 218, 224
 Bartók Béla III, 83, 170, 176, 186, 188, 217, 234
 Bartolf József III, 84
 Baruch Ilonka I, 92
 Basch Lóránt III, 216
 Batu khán I, 525; III, 148
 Baudelaire, Charles III, 109, 110
 Beatrice I, 310
 Becsky Andor II, 423; III, 71
 Beer, Max III, 173; 178
 Begyáts (Mittay) László II, 203, 223, 232, 247; III, 201

- Békeffi György I, 238, 274, 305; III, 89, 113, 116
 Békeffi Margit I, 274; III, 75, 116
 Békés István III, 168, 189, 244, 277
 Bene Ede III, 80
 Benedek Marcell III, 155
 Beney Zsuzsa III, 180, 190, 197, 198, 200, 201, 220, 229
 Berda József III, 157, 188, 197, 199
 Beregi III, 31
 Berend Murcika I, 320
 Berény Róbert III, 186, 188
 Bergson, Henri III, 222
 Bernáth György III, 79
 Berta I, 521
 Bertalan *lásd* Hatvany Bertalan
 Bertók Lajos III, 74
 Bethlen István II, 89, 332; III, 164, 220
 Binét Ágnes III, 194
 Birki Ágnes III, 172
 Birotteau, César III, 30
 Blanc Béla III, 212
 Boccaccio, Giovanni III, 109
 Bocskay István I, 67
 Bodnár Lajos III, 126
 Bodor Béla III, 83
 Bodor Sándor III, 133
 Bóka László III, 83, 164, 166, 167, 226, 230
 Boknicsek néni III, 190
 Bokor László III, 79–81, 169, 179, 203, 261, 269, 277
 Boldizsár II, 98
 Botka Ferenc III, 62, 65–67
 Böhm, Hertha III, 143, 146, 148
 Braun Éva III, 38, 263
 Brecht, Bertolt III, 184
 Bresztovszky Ede III, 168
 Bresztovszky Ernő III, 189
 Brichta Cézár III, 222
 Bubiék *lásd* Wallesz család
- Caca *lásd* Espersit Mária
 Carlyle, Thomas III, 249
 Castorp, Hans II, 402; III, 198, 236, 239
 Cháron I, 159; III, 42
 Chauchat, madame II, 402; III, 198
 Ciocâlțeu, Vasile III, 167
 Cocteau, Jean II, 134, 135
 Curier, Georges (?) III, 262
- Czibor János II, 201, 202; III, 99
 Czuczor Gergely III, 136
- Csanak Dóra, F. II, 346, 356, 495
 Csaplár Ferenc III, 62, 75, 150, 179
 Császár Elemér III, 167
 Csáti Demeter III, 169, 170, 258
 Csató István III, 262
 Cserépfalvi Imre I, 177, 191, 226, 229, 239, 366, 441–443, 445, 447; II, 15, 21, 248, 389, 395, 412, 413, 436, 505; III, 9, 18, 72–74, 76, 77, 79, 85, 141, 173, 206, 210, 230–232, 234, 246
 Cserépfalvi Katalin II, 413; III, 72
 Csokonai Vitéz Mihály III, 83, 87, 152, 189, 249
 Csorba Zoltán III, 54
 Csumandrin, Mihail Fjodorovics II, 135; III, 179
 Csűrjárom A. *lásd* József Attila
- Dante, Alighieri III, 218, 221, 255,
 Darvas Róbert II, 279
 Deák Hajnalka I, 472, 473; III, 108, 120, 143
 Deák Olga III, 107–110, 114, 120, 143
 Déry Tibor I, 515; II, 82; III, 142, 146, 160, 215, 261, 278
 Devecseri Gábor III, 83, 222, 238, 239, 241, 242,
 Dézsi Lajos III, 170, 226
 Diósszilágyi Sámuel III, 97
 Dóczy Jenő III, 165
 Don Quijotte I, 228
 Donne, John III, 247
 Dózsa György II, 106, 337
 Döncike III, 18
 Drescher J. Attila III, 260
 Dsida Jenő III, 171
- Ecsedi István III, 126
 Edit *lásd* Gyömrői Edit
 Eidus Bentián III, 154
 Emőd Tamás III, 218
 Endre Károly III, 92
 Endrödi Sándor III, 156
 Endrös-Baum, Edith II, 223, 275, 293
 Énekes Lajos *lásd* Müller Lajos
 Engels, Friedrich III, 222
 Eperjessy Kálmán I, 333; III, 123, 161
 Erdei Kató III, 265, 266

- Erdélyi József III, 118, 121, 137, 157, 160, 170, 188, 222
 Erg Ágoston I, 376; III, 118, 127, 129, 132, 258
 Erzsi II, 341; III, 223
 Espersit János I, 81, 237, 277, 278; III, 16, 79, 92, 97, 105, 109, 111–114, 116–118, 128, 129, 132, 133, 139
 Espersit Mária (Caca) I, 156, 158, 165, 168, 235, 236, 290, 318, és passim. (Ld. III, 109.); III, 13, 74, 105, 109, 110, 114, 117, 127, 257
 Espersit Mária (Manci, Sonkovics Mihályné) I, 277; III, 116
 Esze Tamás II, 107
 Etel *lásd* József Etelka
 Éva I, 362
 Éva *lásd* Szántó Éva
 Ézsaiás III, 115
- Fábián Dániel III, 168, 203
 Fábry Zoltán II, 133; III, 140, 146, 148, 172, 176, 181
 Fabulya László II, 247; III, 79
 Fahidy József II, 300
 Falábú Jenő III, 117
 Falábú Theodóra I, 300; III, 117
 Faludy György III, 184
 Faragó Sári (Stromf Gyuláné) III, 271
 Farkas János László III, 198, 199, 239, 242
 Farkas Sándor II, 117
 Fazekas Balázs (Balázs) II, 276, 277
 Fazekas György III, 71
 Fegyin, Konsztantyin Alekszandrovics III, 179
 Fehér Erzsébet II, 232; III, 23, 25–27, 78–80, 120, 128, 130, 133, 139, 143, 150, 165, 176, 225, 230, 242, 277–279
 Féja Géza III, 245
 Fejtő Ferenc III, 154, 201, 225, 229, 237, 263
 Felkai Béláné III, 251
 Felkai László III, 79
 Fényes Samu I, 412, 419, 424; III, 115, 145
 Fenyő György III, 119
 Fenyő Kata *lásd* Gáspár Kata
 Fenyő László III, 119, 222
 Ferencz Győző III, 136
 Feuerbach, Ludwig III, 202, 222
 Fleischer Béla III, 218
 Fleischer Gabi III, 218
 Flóra *lásd* Illyés Gyuláné
 Flórián László II, 115; III, 172
- Fodor András III, 138, 170, 186, 215
 Fogarasi János III, 136
 Forgács Antal III, 180
 Forrai Józsefné II, 293; III, 72
 Földi Ilona I, 318, 382
 Fövény Lászlóné III, 18, 155, 196
 Franco, Bahamonde (Francisco) II, 343
 Frankl Sándorné II, 179
 Freud, Sigmund II, 329; III, 137, 185, 219, 223–226, 251
 Fuchs bankelnök II, 150, 151
 Fuszenecker Ferenc III, 269
 Füredi József III, 172
 Füsü József III, 160, 188, 253
 Füst Milán III, 96
- Gaál Gábor I, 387; III, 70, 187, 188, 191
 Gábor Andor III, 230
 Gágyor József III, 263
 Galamb Ödön I, 77, 252, 276, 448, 451, 453, 511, 516, 517; III, 48, 77, 85, 114, 115, 117, 129–131, 147, 149, 150, 154, 205, 223, 241, 244, 264, 270, 271, 278
 Galamb Zoltán III, 48, 264, 271
 Galambos Ferenc III, 52
 Galantai Gyula III, 12, 257
 Gantner Aladár III, 141
 Garai János III, 182
 Garai László II, 352; III, 82, 200, 216, 224, 225, 254
 Gáspár Endre I, 453–460, 491, 515; III, 139, 142, 144, 145, 160
 Gáspár Endréné *lásd* Gáspár Kata
 Gáspár II, 98
 Gáspár Jutka I, 456; III, 142
 Gáspár Kata (Fenyő Kata, Gáspár Endréné) I, 452; III, 139, 142
 Gebe Márta (Márta, Tusika, Koncsekné) I, 50, 52, 53, 55, 56, 58, 59, 62, 63, 107–109, 149, 154; III, 8, 87, 92, 93, 96, 107, 113, 197, 257
 Gebe Mihály I, 92
 Gellér Balázs III, 215
 Gellért Oszkár I, 309; II, 53; III, 159, 196, 216
 Gerentsér József I, 263, 324; III, 116, 130
 Gergely Pál II, 37; III, 156
 Gergely Sándor III, 119, 269
 Gerhauser Albert II, 356; III, 71, 72
 Goethe, Johann Wolfgang III, 222
 Gombainé III, 255

Gombaszögi Frida III, 187
 Gorkij, Maxim III, 179
 Gottlieb Sándor III, 258
 Gömbös Gyula III, 168, 172, 220, 264
 Gráber Margit III, 187, 214
 Grezsa Ferenc I, 197, 214, 215; III, 80, 113
 Gulliver III, 247
 Gunda Béla III, 168
 Günczler Rózsika I, 103; III, 130

 Gyenes Gitta (Wallesz Jenőné) III, 123, 152, 224
 Gyenge Miklós III, 77, 85, 118, 128
 Gyertyán Ervin III, 182, 220, 238, 254, 277
 Gyömrői Edit II, 331, 338, 363, 397; III, 79, 220, 222, 224–228, 233, 242, 249
 Győry Dezső III, 141
 Gyulai János III, 90
 Gyuris György III, 278

 Hajdú Henrik III, 111
 Hajdú László I, 121, 132, 136, 137; III, 108
 Hajdú Tibor III, 111, 175
 Hajdu fiúk I, 523
 Hajnal János II, 423, 433, 486
 Halász Gábor III, 147, 196, 247
 Hankiss Elemér III, 235, 255
 Haraszi György III, 151
 Hárs László II, 112
 Hatvany Bertalan (Bertalan) II, 492; III, 45, 206, 213, 244, 251, 254, 263
 Hatvany Irén *lásd* Hirsch Albertné
 Hatvany Lajos (Istenhegyi László, Laci bá') I, 387, 433; II, 77, 79, 108, 154; III, 70, 146, 163, 174, 176, 182, 187, 212, 213, 230, 254, 270, 271
 Hatvany Lajosné (Somogyi Loli) I, 513; II, 78, 108; III, 146
 Heinrich Gusztáv III, 126
 Hegel, Friedrich III, 186
 Heitler László I, 237
 Hektor I, 159
 Heller Ágnes III, 198
 Heltai Gáspár III, 183
 Henrik, IV, francia király III, 178
 Herczeg Ferenc III, 123
 Hermann Imre III, 136
 Herz Henrik II, 398; III, 47, 212–214, 230, 264
 Heves Ferenc I, 376
 Hevesi András III, 219
 Hidas Antal III, 172
 Hirsch Albertné I, 511; III, 146, 225
 Hitler, Adolf III, 202
 Hollós Korvin Lajos III, 182
 Hollós Róbert III, 240
 Homonnai Ibi III, 12, 257
 Homonnai Magdi III, 117
 Homonnai Nándor III, 135
 Homonnai Zoltán I, 234, 383; III, 73, 114, 135
 Hont Erzsé I, 514; III, 146
 Hont Ferenc I, 121, 324, 347; III, 75, 113, 119, 120, 146, 179
 Honthy Hanna III, 187
 Horger Antal II, 447; III, 136, 243
 Horlai Györgyné II, 423; III, 71
 Horváth Béla, N. III, 83, 92, 118, 120, 136, 148, 154, 155, 160, 165, 166, 168, 169, 177, 194, 201, 220, 229, 236, 239, 240, 242, 246, 250, 254, 255, 277
 Horváth Iván II, 503; III, 73, 80, 81, 168, 169, 183, 188, 200, 206, 255, 278
 Horváth Márton III, 80, 173
 Horváth Tibor II, 331, 363, 365, 377; III, 79, 220, 245
 Horváth Vincéné Vigh Erzsébet III, 251
 Hubay Miklós III, 221, 255,

 Ignotus I, 387; II, 252; III, 136, 150, 167, 203
 Ignotus Pál (Pali) II, 346, 363, 471, 476, 493, 494, 498, 499; III, 75, 83, 127, 151, 152, 198, 205, 216, 219, 223, 236, 238, 239, 242–246, 248–256, 270, 271, 277
 Ilia Mihály III, 80
 Illés Ilona III, 52, 56
 Illés László III, 130
 Illyés Gyula I, 523; II, 28; III, 31, 148, 154–157, 169, 174, 197, 205, 221, 226, 246, 248, 249, 253, 261
 Illyés Gyuláné (Kozmutza Flóra) II, 418, 420, 422, 423, 425, 428, 431, 432, 437, 438, 441, 443, 465–468, 471; III, 154, 180, 197, 217, 240, 241, 243, 246–250, 253–255, 277
 Illyés Mária I, 523; II, 28, 155
 Ilmarinen III, 247
 Impekoven, Niddy I, 306; III, 118
 Iritz Miksa III, 107
 Isabetta III, 109
 Istenhegyi László *lásd* Hatvany Lajos

- István János II, 162; III, 187
 Iványi Béla III, 79
 Ízes Mihály III, 189
 Izsák I, 282, 283
- János evangélista III, 198, 262
 Janovics András III, 148
 Janovics Ferenc I, 525
 Jarnó József III, 58, 141, 145,
 Jásziné *lásd* Lesznai Anna
 Jaurès, Jean III, 203
 Jeanette I, 521; III, 19, 148, 258
 Jedit Emil I, 382
 Jézus *lásd* Krisztus
 Jecó *lásd* József Jolán
 Jolán *lásd* József Jolán
 Josifu *lásd* József Áron
 Josifu Rista III, 121
 József (Jákob fia) III, 236
 József Áron II, 25; III, 42, 89, 154, 247
 József Attila (Attila, Csűrjárom A., Nép Imre,
 Tilinkó) I, 5, 375, 483, 514, 525; II, 24, 78,
 117, 185, 225; III, 7, 29, 36, 38, 130, 159,
 257, 258, 261
 József család III, 89
 József Etelka (Etel, Makainé) I, 73, 93, 94, 218;
 II, 95, 99, 111, 148, 191, 226, 227, 264, 269,
 300, 303, 363, 413, 427, 434, 473; III, 38, 42,
 43, 69, 70, 72–74, 79, 89, 93, 99, 114, 121,
 140, 149, 157, 181, 193, 201, 202, 205, 207,
 211, 212, 223, 224, 242, 252, 255, 259, 262,
 263, 269
 József Farkas III, 137
 József Jolán (Jecó, Jolán, Lidi, Lippe Lucie, Lu-
 ca ángyi, Lucie, Lucy, Lüszi, Röminé) I, 5, 7,
 15, 18, 20, 25, 99, 143, 158, 217, 224, 441–
 443, 445, 447, 451, 453, 466, 502, 508, 520,
 525–528, 531; II, 5–7, 63, 295, 340, 423, 430;
 III, 7, 17, 19–22, 34, 37, 38, 40, 43, 69–73,
 76–78, 85, 86, 89–91, 93, 99, 107, 111, 112,
 117, 127–129, 132, 133, 136, 138–141, 143–
 151, 153, 155, 156, 170, 186, 190, 192–194,
 207, 215, 217, 240, 247, 248, 257, 259, 261,
 265, 267, 271–273, 277, 279
 Józseffy Etelka *lásd* József Etelka
 Juci *lásd* Németh Andorné
 Jucóka *lásd* Kocsis Ernőné
 Judit, Juditka *lásd* Szántó Judit
 Juhász Árpád III, 174, 175
- Juhász Gyula I, 49, 81, 104, 196, 197, 214, 232,
 233, 514; II, 444, 445, 505; III, 18, 77, 86–88,
 92, 97–100, 103, 107, 108, 110, 112, 114,
 123, 133, 150, 242, 256
 Julia (Balassié) III, 242
 Julius, Caesar III, 30
 Jung, Carl Gustav III, 219
 Jutka *lásd* Gáspár Jutka
 Jutka *lásd* Szántó Judit
- K. S. II, 18
 Kabdebó Lóránt III, 82, 203, 238
 Kaczér Illés III, 146,
 Kaffka Margit III, 228
 Kain I, 174
 Kakuk Marci I, 310; III, 118
 Kalocsay Kálmán III, 108
 Kárász József III, 51, 173
 Kardos László I, 105, 151, 267, 385, 397, 429,
 437, 438, 453, 457, 483, 524; II, 17–19, 119;
 III, 77, 142, 277
 Karinthy Frigyes I, 514; III, 198, 222, 244
 Károlyi Gyula III, 178
 Kárpáti Aurél II, 200, 213; III, 65, 197
 Karsay Orsolya III, 84
 Kassák Lajos I, 514; III, 92, 96, 100, 118, 119,
 123, 127–130, 139, 141, 143, 150, 167, 172,
 176, 183, 184, 240, 244
 Kassák Lajosné *lásd* Simon Jolán
 Katona Jenő I, 387
 Kazinczy Ferenc III, 167, 251
 Keck József Gáspár I, 32, 39, 76, 99; III, 51, 87
 Kemény Sándor III, 13, 129, 130, 257
 Kemény Sándorné I, 214
 Kémeri Nagy Imre III, 239
 Kemsei István III, 112
 Kendéné Palágyi Erzsébet III, 67
 Kerényi György III, 180
 Keres Emil III, 38
 Keszi Imre III, 274
 Kesztnér család III, 77
 Kesztnér Zoltán I, 92, 159, 378, 442; III, 74, 85,
 94, 124, 129, 130
 Kesztnér Zoltán, ifj. III, 102
 Kilényi Irma III, 139
 Kirke III, 32
 Kiss Endre III, 238
 Kiss Ferenc I, 50, 53, 55, 81, 109, 158, 187,
 235, 261, 273, 291, 460, 517; II, 16, 21, 63,

- 95, 111, 148, 191, 203, 226, 227, 247, 264, 269, 292, 300, 303, 307, 309, 313, 363, 365, 375, 413, 423, 427, 434, 473; III, 47, 70, 71, 73, 74, 92, 114, 142, 152, 173, 176, 181, 192, 193, 201, 202, 205, 207, 223, 255, 272, 277
- Kiss Hugó III, 269
- Kiss József III, 92
- Kiss Károly I, 21, 39, 41, 42, 60; III, 74, 93
- Kiss Mária III, 97, 99
- Klár Zoltán III, 172
- Klemperec, Victor III, 189
- Kner Imre III, 145
- Kner Izidor III, 145
- Kocsis Ernő III, 85, 128
- Kocsis Ernőné III, 85
- Kodály Zoltán III, 136, 176, 188, 214, 217
- Koestler Artúr III, 186, 199, 200
- Koffán Károly III, 148
- Koffán Zsófi III, 148
- Kohajda Magda *lásd* Baranyi Imréné
- Komlós Aladár I, 461; II, 267; III, 181, 182, 206, 249, 270, 271
- Komoróczy Géza III, 151
- Koncsek Lászlóné *lásd* Gebe Márta
- Konstantin, szent III, 31
- Kopré József III, 266
- Kormányos (Aknai) István I, 285; III, 109, 117
- Kormos István II, 201
- Kormos Luca II, 201
- Korniss Dezső III, 215
- Koroknay József I, 143, 276, 298; III, 86, 87, 89, 116, 132, 133, 135, 158, 161
- Kossuth Lajos I, 67; III, 10
- Kosztolányi Dezső II, 364, 365, 402; III, 15, 81, 96, 99, 110, 112, 115, 118, 137, 184, 189, 195, 198, 203, 204, 213, 215–218, 224–228, 242, 245, 248, 250–252, 255, 279
- Kotroczó Ildikó III, 41
- Kovács Ákos I, 476, 502; III, 139, 144–146, 163, 182, 277
- Kovács Béla III, 79
- Kovács Endre III, 58
- Kovács Endréné III, 279
- Kovács György III, 141, 268
- Kovács Imre III, 245
- Kovács József III, 53, 55–57, 62, 68, 80
- Kovács Sándor Iván III, 83, 162, 170, 189, 221, 247, 258
- Kovács Tibor, G. III, 63
- Kovács József III, 264
- Kozmutza Flóra *lásd* Illyés Gyuláné
- Kozocsa Sándor I, 445; II, 429; III, 241
- Kölcsey Ferenc III, 83, 182
- Kőműves Kelemen II, 360
- Kőműves Imre II, 295; III, 72, 99, 118, 139
- Könyves-Kolonics József I, 214
- Kővágó Sarolta III, 119
- Kövér György III, 187
- Krausz Simon III, 187
- Krisztoforosz III, 121
- Krisztus I, 68, 84, 105, 174, 179–181, 184, 187, 194, 196, 210, 227, 228, 268, 269, 274–276, 298, 304; II, 96–99; III, 111, 112, 116, 138, 163, 190, 222
- Kríza János III, 217
- Kropotkin, Pjotr Alekszejevics I, 522; III, 148
- KSI *lásd* Kovács Sándor Iván
- Kulcsár István III, 173, 220, 228
- Kuncz Aladár I, 501, 517, 525; II, 8, 13, 15, 16, 22, 24, 26, 76; III, 148, 153, 154
- Kunszery Gyula I, 465; III, 126, 139, 142
- Kunvári Bella I, 318, 431; III, 29, 129, 137, 139, 261
- Kunvári Lilla I, 395; II, 22, 150, 153
- Kürthy Sándorné III, 120
- L. *lásd* Lenin, Vlagyimir Iljics
- Lábán Antal I, 428, 433, 445, 451, 455, 457, 465; III, 79, 139, 142, 143
- Laci I, 63
- Laci *lásd* Bányai László
- Laci bá' *lásd* Hatvany Lajos
- Ladányi Imre I, 387, 525; II, 8, 26, 37; III, 148
- Lajos *lásd* Nagy Lajos
- Lakatos Éva III, 53, 60
- Lakatos Péter Pál III, 63, 179
- Landy Dezső II, 338; III, 220, 222
- Láng József III, 68, 80
- László Ferenc III, 83
- László János I, 126, 127, 137, 147, 149, 170, 214
- László Pál III, 18
- Lemminkäinen III, 170
- Lengyel András III, 18, 64, 80, 84, 132, 133, 157, 168, 170, 179, 181, 187, 199, 200, 207, 218, 220, 222, 227, 228, 234, 254, 262, 272, 273, 277
- Lengyel Béla III, 123, 179

Lengyel József III, 137
 Lenin, Vlagyimir Iljics I, 283; III, 116, 189
 Leontin III, 38, 263
 Lesznai Anna III, 145, 226
 Lidi *lásd* József Jolán
 Liebmann István III, 138, 153
 Linzer M. III, 214
 Lippe Lucie *lásd* József Jolán
 Litván György III, 141
 Lódi Gabriella III, 79
 Lope de Vega III, 234, 251
 Lowell, James Russel III, 242
 Löbl Dávid III, 230–232
 Löbl Ödön III, 231
 Lökös Zoltán I, 387, 419; III, 74
 Lőrincze Lajos III, 236
 Luca ángyi *lásd* József Jolán
 Luca *lásd* Wallesz Luca
 Lucie *lásd* József Jolán
 Lucy *lásd* József Jolán
 Lukács evangélista III, 198
 Lukács György III, 145
 Lukácsy Sándor III, 214
 lüszki *lásd* József Jolán

 Macht Ilona III, 16, 164, 186, 200, 271, 278
 Mácza János III, 123
 Magyar László I, 187; II, 288; III, 75, 133
 Majakovszkij, Vlagyimir Vlagyimirovics III, 83, 123
 Major Ottó III, 206
 Major Tamás III, 173
 Majorné Beck Judit III, 80
 Makai Ádám (Aba, Ádám) I, 387; II, 371; III, 40–43, 73, 74, 263, 274
 Makai Attila III, 121
 Makai József Attila III, 121
 Makai Kristóf III, 121
 Makai Ödön III, 37, 38, 43, 73, 86, 128, 153, 158, 160, 211, 212, 216
 Makai Péter (Péterke) III, 40, 42, 212, 263
 Makai Zsuzsanna III, 40, 42, 212
 Makai család I, 13, 45, 104, 165, 168, 215, 234, 387, 391, 448, 451, 453, 501, 509, 526, 529, 531; II, 5, 7, 11, 13, 16, 20, 32, 34, 37, 40, 41, 44, 45, 79, 99, 195, 280, 284, 286, 292, 308, 352, 371, 463, 489; III, 7, 20, 37, 38, 40, 41, 43–45, 71, 73, 150, 151, 153, 216, 223, 262, 269, 271, 272

 Makainé *lásd* József Etelka
 Makkai László III, 68
 Mancsi *lásd* Espersit Mária
 Mándy Stefánia II, 503; III, 255
 Mann, Thomas II, 402; III, 198, 236, 239
 Márai Sándor III, 213
 Marconnay Tibor III, 157
 Marék Antal I, 453–455
 Márer György I, 132, 336, 337, 401, 412; III, 69, 137, 138, 163
 Margaréta III, 47
 Margit nővér III, 255
 Margócsy József III, 244
 Mária, szűz I, 68, 148; II, 98, 99; III, 165, 183, 239, 240, 246
 Márk evangélista III, 241
 Markovits Györgyi III, 62, 80, 173
 Márkus Aladár III, 205, 206,
 Maros István III, 268
 Márta *lásd* Gebe Márta
 Márti *lásd* Vágó Márta
 Martinkó András III, 152
 Marton Márta III, 197
 Mártuska *lásd* Gebe Márta
 Marx, Karl I, 522, 523; II, 91; III, 173, 181, 202, 222, 238
 Máté evangélista III, 115
 Mátyás király I, 38
 Matyó János III, 262
 Mécs László III, 199
 Médi *lásd* Nemes Médi
 Melcer Tibor III, 167, 217, 228, 238, 241
 Menyhárt II, 98
 Messala III, 226
 Mészöly Dezső III, 191, 192
 Meyer, Conrad Ferdinand III, 137
 Migray József III, 173, 178
 Mihályfi Ernő II, 346, 356, 495; III, 72
 Mikes Ilona III, 268
 Mikes Lajos I, 472–476, 478, 479; III, 113, 118, 120, 136, 143, 268
 Miklós Andor III, 136
 Miklós Tamás I, 453; III, 20, 140, 212, 269
 Mikszáth Kálmán III, 130
 Miska *lásd* Sonkoviccs Mihály
 Mittyay László *lásd* Begyáts László
 Molnár Anna III, 185
 Molnár József III, 61
 Molnár Tibor III, 186, 195, 247

- Monostori Moller Pál III, 72
 Móra Ferenc, III, 83, 87, 97
 Morgenstern, Christian III, 25, 26, 256, 260
 Móricz Virág I, 158, 235; II, 63
 Móricz Zsigmond II, 134, 135; III, 71, 164, 172, 234, 262
 Mórocz Zsolt III, 217
 Móser Zoltán III, 214
 Mózes I, 205; III, 206
 Mózes Huba III, 237
 Mózsi Ferenc III, 269
 Munkácsi Bernát III, 186
 Murányi Gábor III, 136, 173, 178, 183, 194, 220, 228, 279
 Müller (Énekes) Lajos III, 172–175, 177

 N. A. *lásd* Németh Andor
 N. Mórné II, 480
 N. Pálné II, 481
 Nádas Sándor III, 219
 Nádas József I, 99, 238, 274, 305, 466; II, 22, 150; III, 22, 23, 71, 129, 160, 201, 202, 270
 Nagy Csaba III, 81, 246, 277
 Nagy Lajos (Lajos) I, 498; III, 35, 171, 172, 182, 201, 205, 243, 244, 262
 Nagy László II, 407
 Nagy Samu III, 219
 Napoleon, Bonaparte I, 232
 Neményi (Naményi?) II, 423, 429, 486; III, 241
 Nemes György III, 232
 Nemes Médi III, 202
 Nemes Nagy Ágnes III, 83, 190
 Németh Andor (N. A.) I, 121, 123, 321, 387, 393, 431, 441, 443, 447, 451, 469, 471, 475, 482, 499, 502, 513, 515; II, 6, 7, 22, 76, 95, 178, 206, 226, 227, 264, 413, 427, 469, 471, 503, és passim; III, 41, 48, 70, 71, 73, 74, 76–78, 85, 91, 99, 121, 127–129, 140–142, 146, 147, 149, 151, 164, 173, 177, 182, 184, 186–188, 190, 192–194, 196, 199, 200, 202, 205, 206, 220, 223, 224, 237, 238, 242, 246, 250, 251, 254, 278
 Németh Andorné (Juci) III, 164, 192
 Németh Ferenc III, 89
 Németh G. Béla III, 235, 248
 Németh László I, 412; III, 138, 155
 Nép Imre *lásd* József Attila
 Néró I, 173
 Neufeld Adolf III, 72

 Nietzsche, Friedrich III, 115
 Noé I, 162, 212

 Nyéki Vörös Mátyás III, 240
 Nyerges András III, 262

 Odüsszeusz III, 218, 258
 Oelmacher Anna III, 72, 240
 Olesa, Jurij III, 189
 Oltvai Ferenc III, 116
 Oplatka András III, 222
 Orosz László III, 212
 Osvát Ernő I, 94; III, 106, 136, 141, 157, 260
 Ottó Ferenc II, 201, 277; III, 165, 168, 173, 195, 215
 Ottó Gizike III, 215

 Ödön *lásd* Makai Ödön

 P. M. III, 262
 Pakots József III, 36, 197, 262
 Pákozdy Ferenc III, 181, 273
 Paku Imre II, 89; III, 77
 Pál apostol III, 116, 219, 222;
 Pál Judit *lásd* Szántó Judit
 Pali *lásd* Ignótus Pál
 Pallavicini család III, 245
 Pálmai Magda III, 66
 Pányi Leventéné I, 274
 Pápai III, 265
 Papp Valéria *lásd* Saitos Valéria
 Parancs János III, 19, 259
 Pastyik László III, 59, 80
 Pásztor János III, 108
 Pásztor József I, 389, 412; III, 133, 137
 Pásztor József, M. III, 63, 129, 166, 197, 199, 273
 Pásztor Sári II, 400; III, 236
 Pataki Bálint III, 59
 Patyi Sándor III, 79
 Pauncz Árpád III, 70, 144
 Pázmány Péter III, 251
 Peeperkorn, Mynheer III, 247
 Pék Gyula III, 24
 Percz Jenőné *lásd* Falábú Theodóra
 Pérely Imre I, 237; III, 58
 Pesti Ernő III, 52, 53;
 Péter Katalin III, 183
 Péter László I, 92, 115, 119, 154, 180, 187, 214, 237, 265, 277, 300, 305, 353, 375, 382, 447,

523; II, 54, 56, 148, 309, 319, 320; III, 10, 11, 14, 16, 51, 52, 65, 73, 74, 78, 81–83, 85–87, 89, 90, 93–97, 99, 100, 103, 105, 108, 109, 112, 114, 116–118, 123, 129, 130, 133, 135, 139–140, 167, 181, 245, 249, 257, 266, 268, 278
 Péterke *lásd* Makai Péter
 Petőfi Sándor I, 137; III, 87, 88, 93, 97, 108, 130, 172, 195, 198, 238, 248, 266
 Peyer Károly III, 171
 Pilátus I, 346
 Pintér Ferenc III, 126, 132, 138
 Pista *lásd* Barta István
 Poe, Edgar Allan III, 167
 Pókai III, 205
 Polyphemus III, 13, 257
 Pongrácz Mária III, 165
 Ponori Thewrewk Aurél II, 383; III, 227
 Pór Péter III, 200
 Pottier, Eugène III, 189
 Pócze Borcsa II, 25; III, 154
 Pócze Imre III, 186
 Prielle Kornélia III, 198
 Prohászka János III, 127

 Rába György III, 137
 Radnóti Miklós I, *passim*; III, 70, 77, 85, 109, 278
 Radnóti Sándor III, 83
 Rafael Márta I, 333, 441, 442; III, 123
 Raffai János I, 39, 375; III, 86
 Rajk András III, 197
 Rákóczi II, 271
 Rákos Péter III, 55, 81
 Rákosi Mátyás III, 79, 140, 149,
 Rákosi Sándor III, 111, 175
 Rapaport Samu III, 148, 185, 200, 201, 215, 218, 220, 224, 252,
 Rátz Kálmán III, 168, 169, 200, 205
 Rédei Margit *lásd* Riedl Margit
 Reguli Ernő II, 309, 319, 320; III, 58, 77–79, 81
 Rejtő István III, 79, 81, 175
 Réti Ödön I, 99; III, 99, 100
 Réti Ödönné I, 193
 Révai Ibolya II, 79; III, 163
 Révai József III, 188, 206
 Révay Éva III, 148
 Révay Ilka III, 148
 Révay József III, 198, 236

 Rexi Méra III, 147
 Réz Pál II, 202; III, 151, 158, 278
 Ria *lásd* Saitos Valéria
 Richepin, Jean III, 243
 Rictus, Jehan III, 91
 Riedl (Rédei) Margit II, 383; III, 227
 Rimbaud, Arthur III, 99, 184
 Ringelnatz, Joachim III, 25, 26, 256, 260
 Róheim Géza III, 137
 Romsics Ignác III, 164
 Róna Judit, M. I, 158, 235; II, 63, 413; III, 69, 81, 277
 Rónai Mihály András III, 219
 Rónay György III, 139, 223, 258
 Ronsard, Pierre III, 227
 Rousseau, Jean-Jacques III, 189
 Rózsa Imre I, 93; III, 99
 Rozsics István I, 143, 217
 Rozsnyay Kálmán I, 340; II, 108; III, 55, 123
 Rozsondai Mariann III, 84
 Röminé *lásd* József Jolán
 Rúben III, 236
 Rubin László III, 20, 149, 166, 259
 Rudolf Péterné I, 143; III, 72
 Ruzsnyák Péter III, 79
 Ruttkay Helga III, 84

 Sáfrán Györgyi III, 145
 Sággy Márta III, 157
 Saitos Gyula I, 107, 215, 237, 238, 442, 455, 523, és *passim*; III, 79, 85–87, 90, 92, 97, 100, 101, 107, 108, 112, 114, 123, 126–128, 135, 257, 267, 278
 Saitos Valéria (Ria, Papp Valéria) I, 193, 237, 340, 353, 365, 372, 376; III, 74, 101, 128–131
 Salamon III, 31
 Sancho Panza I, 228
 Sándor Imre II, 22, 150; III, 23, 153, 154, 223, 260, 270
 Sándor Iván II, 9; III, 224
 Sándor Kálmán I, 523, 524; III, 148
 Sándor László III, 141
 Sándor Pál III, 174–176, 181
 Sándor úr *lásd* Sándor Kálmán
 Santelli Éva III, 129
 Sanyika III, 258
 Sára Péter III, 91
 Sári III, 17
 Sárka *lásd* Pásztor Sári

- Sárközy Péter II, 370; III, 81, 215, 218, 225, 229, 241, 278
- Sarló Sándor I, 523
- Saskói Zoltán III, 55
- Sass Imre I, 291; III, 117
- Scheiber Sándor I, 74, 119, 132, 133, 197, 263, 333, 336, 337, 401, 412, 445; II, 121; III, 13, 69, 114, 115, 121, 126, 138, 153, 189, 257, 278
- Schickel, René III, 225
- Sebestyén Gyula III, 168
- Semlyén István III, 63, 81
- Senki Pál III, 249
- Seuphor, Marcel I, 520; III, 149
- Shaw, Bernard II, 134, 135; III, 179
- Sík Sándor III, 77, 196, 240
- Silagi, Denis III, 81
- Simon Jolán (Kassák Lajosné) II, 5, 7; III, 150, 151, 172
- Simor András III, 148
- Sinka Erzsébet III, 34
- Sobolewski, Jan III, 55
- Sollner József III, 174
- Solomon, Alice III, 236
- Solymos Györgyné III, 72
- Sólyom Janka III, 223, 224, 263
- Somlyó Zoltán III, 184
- Somogyi Loli *lásd* Hatvany Lajosné
- Somogyi Magda III, 79
- Somogyi Sándor III, 79
- Sonkovic Mihály (Miska) I, 277; III, 114, 116
- Sonkovic Mihályné *lásd* Espersit Mária
- Spiller Sándor III, 179
- Spitz Imre III, 119
- Stoll Béla III, 183, 277–279
- Stromf Gyuláné *lásd* Faragó Sári
- Sulyok Mária III, 187
- Surányi Ibolya III, 79
- Suschny, Hans III, 160
- Süpek Ottó III, 20, 149, 172, 254
- Szabó Dezső III, 12
- Szabó G. Zoltán III, 119
- Szabó György, B. I, 318, 382
- Szabó László, Cs. III, 234, 250
- Szabó Lőrinc III, 81, 176, 201, 203, 216, 227, 238, 264
- Szabó Zoltán (falukutató) III, 245
- Szabó Zoltán (nyelvész) III, 240
- Szabó Zoltán, G. III, 119
- Szabolcsi Bence III, 186, 214
- Szabolcsi Gábor I, 6, 16, 17, 21, 27, 29, 31–33, 35–38, 52, 56, 57, 59, 60, 65, 70, 74, 84, 85, 89, 90, 96, 99, 105, 158, 312, 329, 333, 351, 357, 363–369, 371–374, 378, 397, 399, 401, 403; III, 18, 72, 77, 81, 85, 91, 94, 116, 123, 126, 128
- Szabolcsi Miklós I, 15, 113, 114, 124, 126, 127, 141, 155, 161, 163, 175, 178, 188, 189, 191, 195, 214, 219, 376, 412, 472, 520, 523; II, 79, 82, 247, 279; III, 69, 71, 73, 78, 79, 81, 89–91, 94, 98, 100, 101, 103, 106, 108, 110, 113–118, 121, 123, 128–130, 135, 137, 138, 142–149, 152–156, 158, 160, 164, 168, 169, 173, 175, 179–184, 192, 194, 195, 200–204, 216, 218, 220–227, 229, 236, 238, 239, 243–246, 249, 254, 257, 258, 266–269, 277–279
- Szabolcska Mihály III, 169
- Szajbély Mihály III, 83
- Szakasits Árpád III, 57
- Szalai Anna III, 108
- Szalai Sándor III, 79
- Szalay József I, 187; III, 111
- Szállási Árpád I, 154, 305; III, 74
- Szántó Éva (Éva) III, 48, 264
- Szántó Judit (Judit, Jutka, Pál Judit) I, 5, 63, 136, 137, 214, 237, 387, 401, 419, 466, 520, 521, 525, 528; II, 24, 37, 95, 99, 109, 139, 151, 185, 193, 201, 213, 221, 223, 228, 277, 286, 333, 339, 353, 358, 359, 387, 403, 412, 447, 457; III, 7, 38, 69–73, 129, 140, 152, 165, 172, 173, 178–180, 182, 183, 185, 187, 188, 191–194, 197, 198–206, 218, 223–225, 257, 263, 264, 274, 279
- Szántó Tibor III, 124
- Szántó Zoltán III, 269
- Szatmári Rozália I, 397, 399, 401, 403; III, 138
- Szauer József III, 91, 184
- Szegi Pál II, 21, 247, 248; III, 173, 188, 202
- Székely Béla II, 121; III, 176
- Székely István III, 212
- Szekeres Teréz III, 79
- Szekeres István III, 85
- Széles Klára III, 223
- Szell Jenő III, 172
- Szélpál Árpád II, 84, 154, 187, 227, 404, 459, 475; III, 34, 70
- Szemere Elek III, 31

Szenczi Molnár Albert III, 217, 228, 241
 Szendrey Júlia III, 198
 Szentkirályi János I, 523
 Szepesi Imre III, 179
 Szerb Antalné III, 81
 Szerző Katalin III, 270
 Szigethy Vilmos, Sz. I, 87; III, 98
 Szigeti János III, 61, 67
 Szigeti Lajos Sándor III, 118, 185, 190, 223, 224, 239, 279
 Szij Rezső III, 145
 Szilágyi Ákos I, 460
 Szilágyi Ferenc III, 146
 Szilágyi János György II, 423
 Szilágyi Kató III, 266
 Szilágyi Péter III, 81, 98, 100, 279
 Szőke György I, 486; II, 79; III, 70, 79–82, 84, 91, 100, 113, 140, 144, 147, 163, 166, 184, 190, 195, 198, 200, 205, 217, 221, 225–227, 230, 236, 240, 244, 256, 262, 264, 279
 Szöllős Henrikné *lásd* Marton Márta
 Szörényi László I, 38
 Szóts Dávid III, 84
 Sztálin, Joszif Viszarionovics III, 189, 225
 Sztrahoff III, 11

 Takács (Párizs) III, 19, 259
 Takács (sportíró) III, 45, 263
 Takács Etel III, 244
 Takács László III, 93, 111, 279
 Takács Márta III, 23, 279
 Tálás Géza III, 267
 Tamás Aladár III, 173, 181, 269, 274
 Tamás Attila III, 81, 83, 96, 108, 112, 182, 184, 187, 190, 195, 215, 224, 225, 228, 245, 248
 Tapél-öreg III, 185
 Tardos-Taussig Ármin I, 187; III, 132
 Tarnóc Márton III, 239, 240
 Tasi József III, 63, 81, 149, 156, 163, 164, 167, 168, 173, 175, 176, 179, 254, 272, 279
 Taussig Ármin *lásd* Tardos-Taussig Ármin
 Taussig Lajos I, 187
 Téglás János III, 96
 Ternay Kálmán I, 439; III, 140
 Tersánszky Józsi Jenő I, 311; III, 72, 118, 241
 Tettamanti Béla I, 109, 187, 231, 263, 273, 379; III, 16, 114, 161
 Tézsla József III, 74
 Theokritosz III, 178

 Tilinkó *lásd* József Attila
 Timár György III, 198
 Timár Zsuzsa III, 187
 Tisza III, 269
 Tolnai Gábor II, 300; III, 77, 179
 Tompa József III, 169, 217
 Toscanini, Arturo III, 228
 Tóth Aladár III, 214
 Tóth Árpád III, 89, 98, 107, 109, 110, 222
 Tóth Béla III, 239
 Tóth Ferenc III, 59, 74, 79, 81, 84, 87, 92, 94, 123, 223, 257, 277
 Tóth István III, 236
 Tóth Jenő II, 340; III, 71
 Tóth László III, 212
 Török Gábor III, 81, 83, 130, 147, 148, 153, 160, 178, 206, 217, 232, 242, 262, 279
 Trostler József III, 198, 236
 Turcsányi Elek III, 93, 256
 Tusika *lásd* Gebe Márta
 Tverdota György II, 364, 449, 493; III, 81, 83, 84, 89, 91, 92, 98, 100, 107, 119, 130, 140, 143, 148, 149, 157, 161, 168, 170, 176, 177, 182–184, 188, 189, 195, 200, 202, 218, 220–223, 228, 230, 236, 237, 244, 248, 251, 253, 277–279

 Udvardi József III, 240
 Újhelyi József III, 182
 Ungár III, 269

 Ürögdi György III, 218

 Vadnay László III, 244
 Vágó József III, 161
 Vágó Józsefné (Vilma) III, 158
 Vágó Márta I, 293; II, 29–31, 34, 37, 41, 47, 48, 51, 52, 55, 56, 343; III, 23–26, 28, 29, 75, 96, 107–110, 113, 117, 120, 123, 130, 131, 148, 152, 154–159, 161, 180, 189, 194, 197, 202, 211, 217, 222, 224, 226, 228–230, 236, 237, 241, 242, 244, 245, 249, 250, 256, 260, 279
 Vágó család III, 158, 270
 Vajda Sándor III, 130
 Vajnamöjnen III, 184, 253
 Vajthó László I, 238; III, 61
 Valachi Anna III, 70, 73, 137, 140, 220, 247, 279
 Valéry, Paul III, 182
 Vámbéry Rusztem I, 273, 334; III, 111, 112, 123, 213

Vámos Henrik II, 79; III, 163
 Vándor (Venetianer, Venci) Sándor III, 182
 Várady Szabolcs III, 200, 240
 Varga Domokos III, 185, 253
 Varga Ferenc III, 79
 Varga Katalin III, 84
 Várkonyi István III, 168
 Vas István II, 364, 449, 493; III, 83, 151, 172,
 222, 238, 244, 249, 251, 253, 279
 Vasvári István III, 35
 Vata I, 67
 Venci *lásd* Vándor Sándor
 Venetianer Sándor *lásd* Vándor Sándor
 Vér Andor III, 119
 Veres Péter II, 452, 456; III, 245
 Veress Béláné Csapó Mária III, 270
 Vergilius, Maro III, 239
 Verhaeren, Émile III, 184, 195
 Verlaine, Paul III, 137, 225, 261
 Vértes György III, 269
 Vezér Erzsébet III, 79, 81, 199, 220
 Vikár Béla III, 272
 Villon, François III, 149, 171, 172, 175–177,
 191, 192, 197, 254
 Vilma *lásd* Vágó Józsefné
 Vipunen III, 184, 253
 Vizi Albert III, 164, 180
 Vörösmarty Mihály III, 98, 100, 149
 Vujicsics D. Sztoján III, 81
 Vujicsics Marietta III, 121
 Wacha Imre II, 162, 341, 364; III, 81, 127, 136,
 147, 226
 Wald Béla III, 72
 Waldapfel József III, 78, 278
 Walkó György II, 292
 Wallesz Jenő III, 123, 270
 Wallesz Jenőné *lásd* Gyenes Gitta
 Wallesz Luca I, 291, 486, 509, 517; II, 8–10,
 12, 14–17, 25, III, 70, 123, 152, 224, 225
 Wallesz család II, 8
 Weiszmann Malvin I, 366; III, 72, 129
 Weltner Jakab III, 182, 201, 202
 Werbőczy István II, 337
 Whitman, Walt III, 92, 118, 160
 Wolker, Jiří III, 190
 Wotan II, 251
 Zajti Ferenc II, 87; III, 164
 Zakariás S. I. III, 216
 Zalán II, 337
 Zeisel, Eva III, 200
 Zelk Zoltán III, 157, 186, 202, 239
 Zilahy Lajos III, 262
 Zimándi P. István I, 440, 506; III, 146
 Zola, Émile II, 134
 Zolnai Béla III, 153, 154, 223
 Zsámboki Pál III, 79
 Zséli Lászlóné III, 74
 Zsigmond Endre III, 237
 Zsilinszky *lásd* Bajcsy-Zsilinszky Endre
 Zsolt Béla III, 219
 Zsuzsi, Zsuzsika *lásd* Makai Zsuzsanna
 X. Tamásné II, 480, 481

TARTALOM

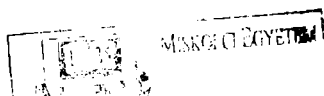
RÖGTÖNZÉSEK, TRÉFÁK, SZEMÉLYES ÉRDEKŰ APRÓSÁGOK

642. [Csókol Attila...]	7
643. [Hull a levél...]	7
644. Tusikának	8
645. Tusikának	8
646. A női szív	9
647. Esik eső magyar földre...	10
648. A hit boldogít	11
649. Áldott légy, jó Magyarország!	11
650. Galantai bátyámnak	12
651. A Homonnai Ibinek	12
652. Az örök Polyphemos	13
653. A spenót	14
654. [A multkor, szerda este...]	15
655. [Ki itt ha is csak...]	16
656. [Hajnali tíz óra...]	17
657. [Mint örök keservet...]	18
658. Gügyü, gügyü...	18
659. Klasszicizmus 3 rimmel	18
660. [Petite Jeanette...]	19
661. [Gondolataid nincsenek...]	20
662. [Je dois...]	20
663. [Ma Lucie...]	21
664. [Du feu...]	22
665. [Ha szíú volnék...]	23
666. [Elküldtem hozzád...]	23
667. [Esőben...]	24
668. [A nyakába kék kötő...]	24
669. Ringelnatz Morgenstern, avagy a szellem diadala napjainkban	25
670. Népdalok à la Ringelnatz Morgenstern	26
671. Allégorie	27
672. Wolke	28
673. Pauvre plaint-chant méchant	29
674. [Odvas fogban...]	29
675. [Szonett-játék]	30
676. Kínálgató	32
677. [Lajos...]	35
678. [Lezug az élet...]	35
679. [A történelem levese...]	35
680. [IGE]	36
681. Epigrama	36
682. Az új honörhöz!	37
683. [Vásárhelyről disznó jó...]	37
684. [Ma névnapja van Etelnek...]	38
685. [Braun Évának]	38
686. [Leontin]	38

687. [Nor-coc]	39
688. [A fákon...]	40
689. [A Royalban muzsika...]	40
690. [Ezen újabb kis magyarnak...]	40
691. [Levél]	41
692. [Három vándor]	42
693. [Hallom, hogy az Ádám...]	43
694. Az oktató mama oktatása	44
695. [Ki lapengedélyt...]	45
696. Bertalan	45
697. Sportirodalom	45
698. [A harisnyája...]	46
699. [S ó te szerencsétlen...]	46
700. [Hol a miniszterelnök...]	46
701. [Mivelhogy oly szépen terít a...]	47
702. [25 éve...]	47
703. [Kedves Zoltán...]	48
704. [Éva vigyázz...]	48

JEGYZETEK

Szövegforrások	
<i>Kötetek</i>	51
<i>Periodikák és antológiák</i>	51
<i>Kéz- és gépiratok</i>	69
<i>Egyéb szövegforrások</i>	75
Posztumusz kiadások	
<i>Németh Andor kiadása (1938)</i>	76
<i>Bálint György kiadása (1940)</i>	76
<i>Galamb Ödön kiadása (1941)</i>	77
<i>Kardos László kiadása (1950)</i>	77
<i>Az első kritikai kiadás (1952, 1955)</i>	78
<i>Az 1984-i kritikai kiadás</i>	79
<i>A jelen kritikai kiadás</i>	81
Kronológiai és tárgyi jegyzetek	
<i>1922 júliusáig (1–52. sz.)</i>	85
<i>Kiszombor 1922. július–augusztus (53–79. sz.)</i>	94
<i>Makó, Budapest, Szeged 1922. szeptember–1923. május (80–137. sz.)</i>	99
<i>Makó 1923. május–1924. február (138–174. sz.)</i>	113
<i>Budapest, Szeged 1924. február–1925. február (175–235. sz.)</i>	117
<i>1925. február–szeptember (236–260. sz.)</i>	135
<i>Bécs 1925. október–1926. július (261–303. sz.)</i>	140
<i>Hatvan 1926. augusztus (304–313. sz.)</i>	145
<i>Franciaország 1926. szeptember–1927. szeptember (314–325. sz.)</i>	146
<i>1927. szeptember–1928. december (326–367. sz.)</i>	150
<i>1929. április–1930. augusztus (368–389. sz.)</i>	163
<i>1930. szeptember–1932. október (390–432. sz.)</i>	171
<i>1932. november–1934. december (433–491. sz.)</i>	189
<i>1935. január–1936. december (492–565. sz.)</i>	215

<i>1937. január–július (566–625. sz.)</i>	236
<i>Siesta szanatórium 1937. augusztus–október (626–636. sz.)</i>	251
<i>Balatonszárszó 1937. november (637–641. sz.)</i>	254
<i>Rögtönzések, tréfák, személyes érdekű apróságok (642–704. sz.)</i>	256
Függelék	265

JEGYZÉKEK, MUTATÓK

A rövidítések jegyzéke	277
Cím- és kezdősormutató	281
Névmutató	313

Balassi Kiadó
Felelős kiadó Kőszeghy Péter igazgató
Felelős szerkesztő Ruttkay Helga
Műszaki szerkesztő Harcsár Magda
A borítót Szák András tervezte
A nyomás a Danár Nyomdában készült
Felelős vezető Dancsó Árpád
A kötetzeti munkálatokat az Orient Szövetkezet,
Nagykőrös végezte

